

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ**

ՀՏԴ 809.198.1(07)

ԳՄԴ 81.2Հ ց 7

Ս - 411

**Դասագիրքը վերահրատարակվում է
ԵՊՀ քանասիրական ֆակուլտետի
հայոց լեզվի ամբիոնի և ֆակուլտետի
խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագիր՝ Էդ. Բ. Աղայան

Վերահրատ. խմբագիր՝ Ռ. Կ. Սաքապետյան

Ս 411 Սևակ Գուրգեն

Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց. - Եր.: ԵՊՀ հրատ.,
2009, 350 էջ:

*Ձեռնարկն ընդգրկում է ժամանակակից հայոց լեզվի պատ-
մությունը, զարգացման փուլերը, հնդեվրոպական լեզվի մեջ ունեցած
իր տեղը և տարբեր լեզուներից փոխառած արմատներն ու դրանց
ընդլայնումները:*

ԳՄԴ 81.2Հ ց 7

Խորին երախտագիտությամբ ձոնում եմ
հայոց լեզվի իմ սիրելի ուսուցիչ
ծերունագարդ մանկավարժ

ՊՐՈՍ ՀՈՎՎՅԱՆԻՆ

և

հայ լեզվագիտության իմ անմոռաց
ուսուցչապետներ

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ

և

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ

հավերժ սիրելի հիշատակին

ԳՈՒՐԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Ձնայած շուրջ վեց տասնամյակ վաղեմությանը՝ ակադեմիկոս Գուրգեն Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց» բուհական դասագիրքը չի կորցրել իր արդիականությունը: Այդ պատճառով նպատակահարմար գտանք վերահրատարակել այն: Գրքից կրճատվել են որոշ հատվածներ, որոնք ժամանակի գաղափարախոսության պարտադրանքով արհեստականորեն ներմուծվել էին նրա մեջ: Կատարվել են աննշան բառային ու ոճական շտկումներ, հնարան ձևերը փոխարինվել են այսօրվա գրական ձևերով՝ երկար տարիներ հայ լեզվաբանության մեջ առանցքային դեր կատարած սույն դասագիրքը անխաթար ներկայացնելու միտումով:

Դասագիրքն օգտակար է ոչ միայն բանասիրության ֆակուլտետի ուսանողների, այլև ուսուցիչների, դասախոսների և հայոց լեզվի մասնագետների համար:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Յուրաքանչյուր լեզու, հին թե նոր, գրավոր թե անգիր, հանդիսանում է ժողովրդի հոգևոր ստեղծագործության ամենանախնական և միևնույն ժամանակ ամենանվիրական արգասիքը. նա հավասարապես կենդանի հիշատակարանն ու կենսապատումն է այն ժողովրդի, որը ստեղծել ու զարգացրել է նրան դարերի, հազարամյակների ընթացքում:

Իբրև աշխարհի ամենահին և ամենահարուստ լեզուներից մեկը՝ սքանչելի ու ինքնատիպ հայոց լեզուն իր մեջ հարազատորեն ցոլացնում է մեր ժողովրդի կյանքի պատկերը նախապատմական հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Ինչպես որ ոճը ինքը մարդն է, այնպես էլ լեզուն ինքը ժողովուրդն է: Լինելով Ասիայում ու Եվրոպայում սփռված հնդեվրոպական կոչվող լեզուներից մեկը՝ հայոց լեզուն իր ինքնուրույն ու անկախ տեղն է բռնում հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքի մեջ սլավոնական ու գերմանական, իրանական ու ռոմանական և այլ ցեղակից լեզվաճյուղերի շարքում: Իր հենքում ունենալով և պահպանելով այն ընդհանուրը, որ հատուկ է հնդեվրոպական բոլոր լեզուների քերականական կառուցվածքին ու հիմնական բառաֆոնդին, խոր հնադարից, դեռևս ստրկությանը նախորդած դարաշրջանից, հայոց լեզուն հազարամյակների ընթացքում, մեր ժողովրդի պատմական զարգացման պայմաններին համապատասխան, անընդհատ հարստացել է ու զարգացել, կատարելագործել է իր քերականական կառուցվածքը, համալրել իր բառապաշարը:

Իր դարավոր գոյությունից ընթացքում հայոց լեզուն, իհարկե, կրել է և մեծ փոփոխություններ, ունեցել է անընդհատ «չփումներ» մերձավոր ու հեռավոր անհամար լեզուների հետ, ենթարկվել ուժեղ ժողովուրդների բռնի ձուլման փորձերին, ազդվել ու փոխառություններ կատարել բազմաթիվ լեզուներից, բայց միշտ պահպանել է իր ինքնուրույնությունը, իր քերականական կառուցվածքի և հիմնական բառային ֆոնդի անկախությունն ու ինքնատիպությունը՝ ցուցաբերելով մեծ դիմացկունություն և վիթխարի դիմադրողակա-

նություն բռնի ձուլման փորձերին:

Հասկանալի է, որ անհիշելի ժամանակներից մինչև այսօր Հայ ժողովրդին իբրև հաղորդակցման միջոց, իբրև մտածողութայն միջոց, իբրև պայքարի ու զարգացման գործիք ծառայող Հայոց լեզուն չէր կարող մնալ նույն և անփոփոխ վիճակում: Միշտ կենսականորեն կապված լինելով իրեն ծնիչ և կրող ժողովրդի հետ՝ մեր լեզուն էլ ունեցել է անընդհատ որակական զարգացում, անցել զարգացման հաջորդական փուլերը, այն է՝ տոհմային լեզվից դեպի ցեղային լեզուն, ցեղային լեզվից դեպի ժողովրդի լեզուն և ժողովրդի լեզվից դեպի ազգային լեզուն: Որակական այդ զարգացումը, այդ պատմական փոփոխությունները, որոնք թեև ոչ լրիվ կերպով մեզ ծանոթ են հանձին բարբառների, գրաբարի, միջին հայերենի ու աշխարհաբարի, իհարկև, տեղի են ունեցել ոչ հանկարծակիորեն, ոչ անսպասելի պայթյուններով, ոչ հեղափոխական ուսույուններով:

Հայոց լեզվի բազմազան դրսևորումներից ամենանորը, ամենակենսականն ու ամենաժողովրդականը գրական աշխարհաբարն է, որ, ստեղծվելով 17-րդ դարում՝ աստիճանաբար մշակվեց և 19-րդ դարում դարձավ Հայ ազգային հասարակութայն լեզուն՝ ազգային լեզուն:

Վերածնված Հայ ազգի ստեղծագործական կյանքի բազմազան բնագավառներին սպասարկող Հայոց լեզուն իր քերականական կառուցվածքի որոշ ճշտման ու կատարելագործման հետ՝ մեկտեղ վերջին տասնամյակների ընթացքում վիթխարիորեն հարստացրել է իր բառային կազմի քանակը, որ, իհարկև, աչքի է ընկնում ամենից առաջ և ամենից ավելի մատչելի է ուսումնասիրութայն համար:

Սակայն ոչ պակաս կարևոր են և շատ ավելի դժվար ուսումնասիրելի, այն որակական փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել Հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ: Վերջին տասնամյակների ընթացքում՝ շնորհիվ իր հասարակական, գիտական, տեխնիկական և պետական նոր ու բարձր դերի, Հայոց լեզուն մեծ ճշտումներ մտցրեց իր հոմանիչների, նույնանիչների և զուգահեռ բառաձևերի իմաստային օգտագործման մեջ: Դեռևս 1916 թվին Հովհաննես Թումանյանը նկատել էր, որ մեր լուսավորություն, կրթություն, քաղաքակրթություն բառերի իմաստները ճշտված չեն և նրանք գործածվում են մեկը մյուսի փոխարեն: Ներկայումս ո՛չ միայն այդ բացն է վերացել, այլև՝ իմաստաբանորեն տարբերակվել ու ճշտվել են բազմաթիվ հոմանիչների այնպիսի շարքեր, ինչպես ցան-ցանք-

ցանքս, ցուցում-ցուցմունք, ծախս-ծախք, պաշտոնական-պաշտոնական, կազմակերպական-կազմակերպչական, ազգային-ազգայնական, լայն-լայնական, բացահայտել-արտահայտել-դրսևորել, ցուցաբերել-հայտաբերել-հայտնաբերել-ի հայտ բերել, հասկացություն-հասկացողություն, ըմբռնում-ընկալում, պետություն-կառավարություն-տերություն-իշխանություն, վիճել-վիճարկել, քննել-քննարկել, նախատեսում-կանխատեսություն-հեռատեսություն, գրական-գրքային, ձեռագիր-ձեռագրագիր և այլն:

Պարզ է, որ միայն ժողովրդի հետ կենսականորեն կապված, գործնական ու հարածուն լեզուն կարող է կատարել այսպիսի կարևոր ճշտումներ, այսպես խելացիորեն կարգավորել երկար ժամանակ անլսնամ թողնված իր սեփական տնտեսությունը, իր գանձը: Սակայն պարզ է, մյուս կողմից, նաև այն, որ ոչ մի ժամանակակից լեզու չի կարող կառավարվել միայն իր սեփական բառազանձով, ինչքան էլ հարուստ կամ անսպառ լինի այն: Ցուրաքանչյուր լեզու կարիք է զգում ավել կամ պակաս չափով օգտվելու և այսպես կոչված միջազգային բառազանձից, որը դառնում է բոլոր լեզուների սեփականությունը: Ահա թե ինչու Հայոց լեզուն համարձակորեն օգտվում է և այդ «միջազգային» բառազանձից՝ դիմելով մեծ մասամբ ուսերևնի օգնությունը, որը մեզ տալիս է իմաստաբանորեն ու հնչյունաբանորեն ճշտված, կայունացած փոխառություններ: Այսպես, մինչդեռ արտասահմանի հայերը ցեմենտ իմաստով գործածում են մերթ սըմեն ֆրանսիական ձևը, մերթ չեմենտո իտալական ձևը, պարտիզան իմաստով՝ մերթ բարդիզան, մերթ փարթիզան, նույնպես նաև՝ մերթ սենֆոնի, մերթ սեմֆոնի և այլն, մենք հետևելով ուսերևնի օրինակին՝ գործածում ենք ցեմենտ, պարտիզան, սիմֆոնիա կայուն ձևերը:

Հետևելով բոլոր առաջադեմ լեզուների օրինակին և մեր իսկ հին լեզվի՝ գրաբարի ավանդներին, որի մեջ օտարազգի փոխառությունների թիվը հասնում է 4015-ի, ինչպես հաշվել է պրոֆեսոր Հրաչյա Աճառյանը, Հայոց լեզուն, բնականաբար, չարունակում է իր բառապաշարը հարստացնել նորանոր փոխառություններով:

Պատմութայն տրամաբանական պահանջով և լեզվի զարգացման անհրաժեշտութայն թելադրանքով այսօր մեզ համար հարազատ հայերեն բառեր են սոցիալիզմ, կոմունիզմ, օպերա, բալետ, ֆիզիկա, ռադիո, կոսմիկ, մատերիալիզմ, և հարյուրավոր այլ նոր փոխառություններ:

Մեր ժողովուրդը բնավ անհրաժեշտ չի համարում ամեն անգամ արհեստականորեն թարգմանելու միջազգային դարձած բոլոր բառերը և ստեղծելու կամ գործածելու այնպիսի անհասկանալի ու անմատչելի «հայաչունչ» «եզրեր» (այսինքն՝ տերմիններ), ինչպիսիք են մայթաձյութ, հրասայլ, անկարգել և այլն:

Ապրելով բնաշխարհից հեռու, օտար և անբարյացակամ ազգերի ու կյանող լեզուների միջավայրում՝ արևմտահայերը օտարազգի փոխառություններից խուսափում են ազգային ինքնապաշտպանության առողջ մղումով, երբևէ էլ, դժբախտաբար, դրդված ինելով ազգային նեղ սնապարծությունից: Լեզվի այդպիսի «ինքնապաշտպանությունը», իհարկե, որոշ չափով նպաստում է սիյուռքի հայութիանը ապազգայնացման և ձուլման վտանգից հեռու պահելուն, թեև, մյուս կողմից, լեզուն կտրում ու հեռացնում է ժողովրդից, դարձնում ջերմոցային ու ոչ կենսական:

Ապազգայնացման ու ձուլման ոչ մի վտանգ չունի Մայր Հայրենիքի հայությունը որն ունի մայրենի լեզվով գործող Գիտությունների ակադեմիա, Պետական համալսարան, տասնյակ այլ բարձրագույն դպրոցներ, ժողովրդական լուսավորության աննախընթաց լայն ցանց, բնաշխարհում կենտրոնացած հոծ մտավորականություն և իր ազգային մշակույթն ու նրա ազգային ձևը՝ հայոց լեզուն պահպանող, զարգացնող ու կատարելագործող բազմաթիվ այլ գործոններ:

Խորհրդային շրջանում աննախընթաց կերպով հարստացած ու զարգացած լեզուներից մեկն է Խորհրդային Հայաստանի պետական լեզուն՝ նրա պետական-վարչական, օրենսդրական-դատավարական, քաղաքական, տնտեսական, արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական, մշակույթի լեզուն, գաղափարապես բարձր ու առողջ, բազմազան, կենսալիսի ու ներգործուն գեղարվեստական գրականության լեզուն:

Ահա թե ինչու հայոց լեզուն, և մասնավորապես նրա նորագույն դրսևորումը՝ ժամանակակից հայոց լեզուն հանդիսանում է ոչ միայն մեր ժողովրդի և հարադատ պետության ուշադրության ու հոգատարության առարկան, այլև մեր երկրի հայագետների հետազոտական աշխատանքի սիրված նյութը:

1950 թվին «Պրավդայի» էջերում ծավալված լեզվաբանական դիսկուսիայի շնորհիվ մեր հայրենական լեզվաբանական գիտությունը ազատվեց Ն. Յա. Մառի «լեզվի նոր ուսմունքի» ճնշող բեռից և ստացավ անկաշկանդ զարգացման վիթխարի թափ. առանձնապես լեզվի տարբեր բաղադրիչների՝ բառային կազմի, հիմնական

բառային ֆոնդի ու քերականական կառուցվածքի նկատմամբ տարբերակված վերաբերմունք ունենալու անհրաժեշտությունը:

Բանավեճից հետո անցած մի քանի տարվա ընթացքում զգալի աշխուժացում նկատվեց նաև հայագիտության ու ժամանակակից հայոց լեզվի ուսումնասիրության մարզում. լույս տեսան մի շարք նոր հետազոտություններ ու մենագրություններ¹. դրանք բոլորը, միասին առնված, մեծ ներդրում են հայագիտության մեջ, սակայն ղեռնաբավարար հիմք չեն տալիս ժամանակակից հայոց լեզվի լիակատար ու բազմակողմանի դասագիրք գրելու. ղեռնա արդի հայերենի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր կարող են մենագրական ուսումնասիրության: Նկատի ունենալով այդ՝ հեղինակը առանց հիմնական վերամշակման հրատարակության է հանձնում սույն ձևերը, որը առանձին գրքերով, սահմանափակ քանակով ու ձևագրի իրավունքով լույս է տեսել 1939 թվին (գիրք Ա.) և 1947 թվին (գիրք Բ.): Սույն հրատարակության մեջ կատարված են թեթև շտկումներ, մասնակի հավելումներ և նյութի որոշ վերաբաշխում:

Նույնպիսի գոհունակությամբ հեղինակը նշում է, որ սույն աշխատության առաջին հրատարակության մեջ իր կողմից առաջ քաշված բազմաթիվ դրույթներ ու պրոբլեմներ իրենց լուծումներով բունեցին ժամանակի դժվարին քննությունը և ընդունվեցին հայագիտության կողմից. այդպիսիներից են հնչույթի ու ձևույթի տեսությունը, բառի հասկացությունը, բայի հիմնական 3 հատկանիշների դրույթը, դերբայների հասկացությունը, հայերենի բառային կազմի շերտերի դրույթը, ժամանակակից հայոց լեզվի կազմավորման ու համակարգի տեսությունը, և, մասնավանդ, խոսքի մասերի նոր՝ իմացարանական ուսմունքը:

Տպագրության հանձնելով սույն աշխատությունը՝ հեղինակը հույս ունի, որ այն կնպաստի ժամանակակից հայոց լեզվի հաջող դասավանդմանը մեր բարձրագույն դպրոցներում իբրև ձևերակ, մինչև որ ստեղծվեն հնարավորություններ բուհական ծրագրի համաձայն կազմելու լիակատար դասագիրք:

Նոյեմբեր, 1954 թ.

ԳՈՒՐԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

¹ Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, 1-ին և 2-րդ հատորները (1952 թ. և 1954 թ.), Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ գիրքը (1951 թ.), Ար. Ղաբրեյան, Հայ բարբառագիտություն (1953 թ.), Աշ. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը (1953 թ.), Հ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն (1953 թ.), Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն (1954 թ.) և այլն:

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1. ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Ինչպես ամեն մի գիտություն, այնպես էլ լեզվաբանությունը ունի յուր ուսումնասիրության հատուկ առարկան: Այդ առարկան մարդկային լեզուն է իր բոլոր մանրամասնություններով և բազմազանություններով: Մարդկային լեզուն որքան էլ անմշակ, պարզ, անզարգացած լինի, այնուամենայնիվ, որակապես տարբերվում է այն բանից, որ սովորաբար կենդանական լեզու է կոչվում: Այս վերջինիս և մարդկային լեզվի էական, սկզբունքային տարբերությունն այն է, որ մարդկային լեզուն հասարակական լեզու է, ստեղծվել է և զոյություն ունի հասարակության մեջ, ծառայում է հանրային հաղորդակցմանը, ձևաբերովի ունակություն է, մինչդեռ կենդանական «լեզուն» բնական «լեզու» է, հասարակական ֆունկցիա չունի և ձևաբերովի չէ:

Ճիշտ է, որ կենդանիները (նույնիսկ միջատները) լեզվի նման ինչոր բան ունեն, իսկ առանձնապես բարձրակարգ կենդանիները (մարդանման կապիկները և այլն) ունեն որոշ ճիչեր, որոնցով ինչ-որ բան են հաղորդում իրար: Այս երևույթը, սակայն, միայն արտաքին կողմով է նման լեզվին կամ մարդկային լեզվին: Ոնդիրն այն է, որ կենդանական աշխարհում միշտ էլ կարելի է գտնել մարդկային հասարակության բազմաթիվ երևույթներին արտաքինապես նման իրողություններ. այսպես, օրինակ, կան միայն «հասարակություններով» ապրող կենդանիներ և միջատներ (մեղուներ, մրջյուններ), կան «արհեստներ» և «արվեստներ» ունեցող կենդանիներ (մեղուներ, տերմիտներ, մրջյուններ, կուղբեր), կան խաղաղարարո և կռվասեր կենդանիներ (ճագարներ, բորենիներ), կան «ղասակարգային» կենդանական հասարակություններ (մեղուներ, տերմիտներ) և, վերջապես, տնտեսող ու վատնող կենդանիներ (մրջյուններ, մկներ, զիչատիչներ):

Կենդանական աշխարհում և մարդկային հասարակության մեջ զոյություն ունեցող արտաքինապես նման բոլոր երևույթների մեջ կա, այնուամենայնիվ, որակական, սկզբունքային տարբերություն, որի հիմքը պետք է որոնել մարդու՝ իբրև արտադրության միջոցներ արտադրող հասարակական կենդանու մեջ:

Մարդը (և մարդկային հասարակության բոլոր իրողությունները) կենդանուց (և կենդանական հոտերի բոլոր երևույթներից) տարրերվում է նրանով, որ նա աշխատանք կատարող կենդանի է: Իսկ աշխատանքը կապված է մտածողության և գիտակցության հետ. դա գիտակցական աշխատանք է և ո՛չ թե կենդանական, բնադղական գործունեություն: Մարդը մի բան իրականության մեջ կառուցելուց առաջ այդ բանը կառուցում է յուր գլխում (մտքի մեջ) և գործն ավարտելուց առաջ արդեն գիտե, թե ինչ պետք է ստանա:

Ինքնին հասկանալի է, որ մարդուն այս գործում օգնում է նրա մտածողությունը, իսկ վերջինս ամենասերտ կերպով կապված է լեզվի հետ: Եվ այնքան ժամանակ, որքան որ լեզուն չի դիտվում մտածողության հետ ունեցած նրա առնչության մեջ, անկարելի է որոշել, թե ինչ բան է լեզուն, անկարելի է հեռանալ կենդանական «լեզվից» ու երկու ոտքով կանգնել գիտական հողի վրա, լեզվաբանության առարկան՝ լեզուն դիտել իրրև հասարակական և ոչ թե իրրև բնական երևույթ:

Արդ քննենք, թե ինչ բան է լեզուն և ինչ հասարակական ֆունկցիա ունի մարդու կյանքում: Առաջին իսկ ոչ խոր վերլուծումն է հայտ է բերում լեզվի ամենաակնբախ, դիտողության համար ամենամատչելի ֆունկցիան. լեզուն հաղորդակցման միջոց է:

Բոլորի համար պարզ է, որ լեզվի միջոցով մարդիկ իրար հաղորդում են իրենց մտքերը և մտածությունները, իրար հասկանում և հանրային կյանքով իրար կապվում: Անկարելի է պատկերացնել մի հասարակություն, որի անդամները չունեն հաղորդակցման որևէ միջոց և իրար չեն հասկանում: Այդպիսի հասարակությունն առասպելական աշտարակաշինությանը ձեռնարկած հասարակության նման անմիջապես կքայքայվեր:

Պետք է դիտել, սակայն, որ մարդիկ ունեն հաղորդակցման այլ միջոցներ ևս: Այսպես, օրինակ, խուլուհամբերի լեզուն, ծովագնացության, երկաթուղային պայմանական նշանների համակարգը (գունավոր դրոշակներ, լապտերներ), զանազան կողերը (ուղիորդի, հեռագրային և այլն) նույնպես հաղորդակցման միջոցներ են, սակայն հասարակական կյանքի մեջ չունեն այնքան կարևոր դեր, որքան հնչական լեզուն:

Ավելորդ չէ նկատի ունենալ նաև այն, որ բոլոր այդ պայմանական նշանները և կողերը նախօրոք ենթադրում են որևէ լեզու և արժեքավորվում են այն չափով, որ չափով հենված են որևէ լեզվի վրա ու

մտքում թարգմանվում են այս կամ այն լեզվի: Այդ իսկ պատճառով լեզուն պետք է դիտել ո՛չ միայն իրրև հաղորդակցման միջոց, այլև իրրև հաղորդակցման ամենակարևոր միջոց:

Լեզվի հասարակական մյուս ֆունկցիան ավելի բարդ է և պահանջում է ավելի խոր վերլուծություն. սա խորապես կապված է մտածողության հետ և մատչելի է դառնում միայն ներհուն ուսումնասիրության շնորհիվ:

Երբ ասվում է՝ լեզուն հաղորդակցման միջոց է, միջոց, որով մարդիկ հաղորդում են իրենց մտքերն ու մտածությունները, ենթադրվում է, որ այդ մտքերն ու մտածությունները ինքնուրույնաբար գոյություն ունեն, առկա են հաղորդող մարդու գլխում, որը լեզվի միջոցով միայն արտահայտում, դրսևորում, հաղորդում է այն, ինչ որ արդեն կա իր գլխում՝ մտքում: Այս տեսակետից լեզուն դիտվում է, և կարող է դիտվել, սոսկ իրրև տեխնիկական միջոց, իրրև հաղորդիչ անոթ կամ գործիք, որը կապված չէ մտածողության հետ, այլ միայն փոխանցում է այն, ինչ որ արդեն կա, տրված է մարդու մտքի մեջ առանց նրան:

Լեզվին այս տեսադաշտից նայողները, բնականաբար, անտարբեր, երբեմն նաև արհամարհական վերաբերմունք են ունենում դեպի լեզուն՝ դիտելով այն իրրև սոսկ տեխնիկական միջոց, որը կարելի է ուղած ժամանակ փոխարինել նորով կամ փոփոխել ուղած ձևով:

Իրապես, սակայն, լեզուն ոչ միայն մտածողություններ ու մտքեր հաղորդելու միջոց է, այլև մտածողության միջոց, մտածողության ձև և ամենասերտ կերպով առնչված է մտածողությանը՝ կազմելով նրա հետ հակադրությունների միասնություն:

Մենք ոչ միայն խոսում և գրում ենք լեզվի միջոցով, ո՛չ միայն մեր մտքերն ու մտածություններն ենք հաղորդում լեզվի միջոցով, այլև՝ մտածում, խորհում ենք դարձյալ ու դարձյալ լեզվի միջոցով, առարկայական աշխարհը ձանաչում և գիտակցում ենք լեզվի միջոցով:

Լեզվական իրողությունները շատ հին ժամանակներից դարձել են գիտունների ուշադրության առարկա: Եթե հաշվի չառնենք հնագույն գրերի (գաղափարագրեր, սեպագրեր, վանկագրեր) մշակումը և քերականական աշխատություններն ու ձեռնարկները, ապա դարձյալ հին հույներն էին, որ փորձեցին գիտական քննության առարկա դարձնել լեզվական որոշ իրողություններ (լեզունների տարբերությունը, հնչյունի և իմաստի կապը, լեզվի ծագումը, լեզվական քաղաքականությունը և այլն):

Սակայն իրրև գիտություն լեզվաբանությունը մշակվեց և ձևա-

վորվեց 19-րդ դարի առաջին կեսում: Այս գիտությունը, որ Հենված է տարբեր լեզուների իրողությունների պատմական համեմատության վրա, կոչվում է պատմահամեմատական լեզվաբանություն: Պատմահամեմատական լեզվաբանությունը լեզվի ընդհանուր գիտությունն է, որն ունի յուր առանձին ճյուղերը և արտահայտությունները:

Այսպես, օրինակ, պատմահամեմատական լեզվաբանության այն ճյուղը, որն ուսումնասիրում է Հնդեվրոպական կոչվող լեզվախմբի («ընտանիքի») լեզվական իրողությունները, կոչվում է Հնդեվրոպական լեզվաբանություն կամ Հնդեվրոպաբանություն: Նույն լեզվաբանության մի այլ ճյուղ, որն զբաղվում է սեմական կոչվող լեզվախմբի լեզվական իրողություններով, կոչվում է սեմական լեզվաբանություն կամ սեմագիտություն և այլն:

Համեմատաբար ավելի խոր ու հաջող են մշակված լեզվաբանական առանձին ճյուղերը, որոնց մեջ հատուկ տեղ է զբաղում Հնդեվրոպաբանությունը՝ Հնդեվրոպական լեզուների պատմահամեմատական ուսումնասիրությունը:

Ուշագետն ընդհանուր լեզվաբանությունը, այնպես էլ նրա առանձին ճյուղերն ունեն հետևյալ բաժինները.

1) Հնչյունաբանություն (ֆոնետիկա), որն ուսումնասիրում է լեզուների հնչյունական, հնչական իրողությունները և նրանց զարգացումը:

2) Բառագիտություն (լեքսիկոլոգիա), որն ուսումնասիրում է լեզուների բառապաշարը, և որի հետ սերտորեն կապված են՝

ա) Ստուգաբանությունը (էտիմոլոգիա), որն ուսումնասիրում է բառերի ծագումը, առաջացումը, փոխառությունները.

բ) Խմաստաբանությունը (սեմասիոլոգիա կամ սեմանտիկա), որն ուսումնասիրում է բառիմաստի իրողությունները, իմաստային փոփոխությունները և նրանց պատճառները:

3) Քերականություն (գրամատիկա), որն ուսումնասիրում է խոսքի կառուցվածքն ու կապակցությունը և որի հավասարազոր երկու բաժիններն են՝

ա) Ձևաբանություն (մորֆոլոգիա), որն զբաղվում է բառերի կառուցվածքով ու փոփոխություններով և տալիս է նրանց համակարգումն ըստ խոսքի մասերի.

բ) Շարահյուսություն (սինտաքսիս), որն զբաղվում է բառերի կապակցությամբ նախադասության մեջ և նախադասությունների կառուցվածքով ու կապակցությամբ:

§ 2. ԳԻՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՄ ԼԵԶՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ. – Ձևաբանությունը և շարահյուսությունը սովորաբար առնվում են իրրե լեզվաբանական մի ինքնուրույն ամբողջություն քերականություն անվան տակ: Վերջինս հաճախ իր մեջ է ընդգրկում նաև Հնչյունաբանության ու բառագիտության որոշ տարրեր, որպես լեզվական իրողությունների անհրաժեշտ նախագիտելիք:

Քերականությունը լեզվաբանության ամենամասսայական, ամենահանրաձայն ճյուղն է, որովհետև նա ավանդվում է թե՛ տարրական, թե՛ միջնակարգ և թե՛ միջնակարգից բարձր դպրոցներում, մինչդեռ լեզվաբանական մյուս ճյուղերը (ընդհանուր լեզվաբանություն, համեմատական քերականություն և այլն) դասավանդվում են միայն մասնագիտական բարձրագույն դպրոցներում ու ֆակուլտետներում:

Մայրենի լեզվի հետ, ինչպես հայտնի է, տարրական և միջնակարգ դպրոցներում ավանդվում է նրա քերականությունը, որի նպատակն է գիտակցել տալ մայրենի լեզվի գործուն օրինաչափությունները, նպաստել զրավոր և բանավոր խոսքի զարգացմանը և հող նախապատրաստել քերականության միջոցով օտար լեզուներ սովորելու համար: Այդ նպատակով էլ դպրոցում քերականությունը սովորում է գերազանցապես գործնական բնույթով:

Դպրոցում քերականություն միջոցով սովորող պատանեկությունն ու երիտասարդությունը յուրացնում է մայրենի լեզվի գործուն օրինաչափությունները ի նպաստ բանավոր և զրավոր խոսքի զարգացման, և ձեռք բերում լեզվաբանական անհրաժեշտ նախագիտելիք իր մայրենի լեզվի հիման վրա:

Դպրոցական քերականությունը, սակայն, որքան էլ այն գիտական և խոր լինի, չի կարող անտեսել յուր անմիջական նպատակը՝ գործնականությունը՝ և, հետևաբար, ի վիճակի չէ նույնիսկ մայրենի լեզվի բոլոր իրողությունները քննության առարկա դարձնելու, խորապես գիտական, պատմահամեմատական գիտելիքներ հաղորդելու նրանց մասին:

Ճարրական և միջնակարգ դպրոցներում ձեռք բերված բոլոր գիտելիքները, այդ թվում նաև լեզվականը, խորացվում, լայնացվում և մանրակրկիտ ուսումնասիրություն առարկա են դառնում բուհերում համապատասխան մասնագիտական դասընթացների միջոցով:

Դպրոցական քերականությունը բուհերում փոխարինում է լեզվաբանական հատուկ դիսցիպլին, որը կոչվում է լեզվի տեսություն կամ ժամանակակից լեզվի դասընթաց:

Լեզվի տեսությունը տվյալ լեզվի գիտական քերականությունն է: Նրա առաջ դրված են գերազանցապես տեսական խնդիրներ. նա լուսաբանում է ուսումնասիրվող լեզվի իրողությունները, գիտականորեն մեկնում բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք դպրոցական քերականության մեջ չեն անցվում կամ անցվում են միայն ուսուցողարար: Պարզ է, որ լեզվի տեսությունն իր նպատակին հասնելու համար չի կարող սահմանափակվել միայն տվյալ լեզվի իրողություններով և նրա միայն տվյալ վիճակի: ... սումնասիրությունը: Որևէ լեզվի իրողությունները բացատրելու համար հաճախ անհրաժեշտ է լինում այդպիսիներն ուսումնասիրելիս հաշվի առնել՝

- ա) տվյալ լեզվի անցած փուլերը և
 - բ) տվյալ լեզվի բարբառների ու պատմականորեն նրա հետ կապված ցեղակից լեզուների իրողությունները:
- Այլ ձևով ասած՝ լեզվի տեսությունը բացի նկարագրությունից, որը գերիշխում է մանավանդ դպրոցական քերականության մեջ, կատարում է նաև պատմական ու համեմատական ուսումնասիրություններ:

Ավելորդ է մատնանշել, որ լեզվի տեսությունը յուրացնելու համար անհրաժեշտ է որոշ նախակրթական գիտելիքներ ունենալ ընդհանուր լեզվաբանությունից, ինչպես և տիրապետել տվյալ լեզվի դպրոցական քերականությանը:

§ 3. ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԼԵՁՈՒ.— Լեզվի տեսություն սովորաբար ունենում են գրական լեզուները, մանավանդ, երբ նրանք նաև պետական են: Գրական լեզուն կարող է լինել պետական, բայց չլինել ազգային, ինչպես և ազգային լեզուն կարող է լինել գրական, բայց պետական չլինել: Պարզենք, թե ո՞ր լեզուներն են կոչվում գրական, և ո՞ր լեզուները՝ ազգային կամ ազգային-գրական: Գրական կոչվում են այն լեզուները, որոնք հանդիսանում են այս կամ այն հասարակության գրականության, պաշտոնական գրագրության լեզուն: Սակայն գրական լեզու բառորոշումն ավելի լայն իմաստ ունի: Գրական լեզուն սովորաբար հանդիսանում է տվյալ հասարակության գրագետ լսավերի հաղորդակցման միջոցն ընդհանրապես, ինչպես և գրքի ու հրատարակային, հանրային հարաբերությունների ընդունված լեզուն: Նա ժամանակի ընթացքում դառնում է կամ ձգտում է դառնալ հասարակության ընդհանուր լեզու և որդեգրվում է ամբողջ հասարակության կողմից իբրև ներհասարակական լայն հաղորդակցման ընդհանուր միջոց: Ավելին, գրական լեզուն ժամանակի ընթացքում այնքան է տարածվում, որ դառնում է նաև խոսակցական լեզու և ուսյալ լսավերի համար և կարծես նույնիսկ ձգտում է ամբողջ հասարակության խոսակցական ընդհանուր լեզու դառնալու:

Սակայն գրական լեզուն չի կարող դառնալ ամբողջ հասարակության խոսակցական լեզու, եթե նա միաժամանակ ազգային լեզու չէ: Ազգային լեզուն՝ գրական լեզվի բոլոր ֆունկցիաներն ունենալով հանդերձ, նրանից բարձր է և ունի յուր հատուկ հասարակական ֆունկցիան ևս: Ունդիրն այն է, որ ազգային լեզուն ազգորեն կազմակերպված հասարակության՝ ազգային հասարակության գրական լեզուն է, ավատական (ֆեոդալական) և մինչավատական երևրուն, թույլ շաղախ ունեցող հասարակությանը փոխարինած՝ տնտեսական համեմատաբար կուռ հանրություն ու շաղախ ունեցող հասարակության գրական լեզուն: Ազգային լեզուն սովորաբար շատ ավելի ժողովրդական, շատ ավելի մատչելի և տարածված, ամբողջ ազգի խոսակցական լեզուն դառնալու շատ ավելի մեծ հավակնություն ունեցող գրական լեզու է, քան ֆեոդալական և մինչֆեոդալական հասարակությունների գրական լեզուն, որը սովորաբար կտրված է լինում ժողովրդական լայնագույն զանգվածներից, հաճախ նույնիսկ անհասկանալի ու խորթ է լինում նրանց:

Այսպես, օրինակ, մինչև Վերածնունդը Եվրոպայի բազմաթիվ ժողովուրդներին իբրև գրական լեզու ծառայում էր Հին լատիներենը, որը նրանցից ոչ մեկի մայրենի և հարազատ լեզուն չէր. արևելքում՝ մահմեդական աշխարհում, իբրև գրական լեզու ծառայում էին արաբերենը և պարսկերենը նաև ոչ արաբ և ոչ պարսիկ ժողովուրդներին. ուսս ժողովուրդը երկար դարեր գրականության մեջ գործածում էր Հին սլավոնական լեզուն, որն իբրև այդպիսին ընդհանուր էր բոլոր սլավոնների համար. հայերիս գրական լեզուն մինչև 19-րդ դարի 2-րդ կեսը գրաբարն էր, որը վաղուց արդեն դադարել էր ժողովրդական լեզու լինելուց և իր կառուցվածքով ու քերականությունը շատ տարբեր էր կենդանի բարբառներից ու խոսվածքից:

Կապիտալիզմի հաղթանակն իր հետ բերում է ի միջի այլոց նաև ազգային կազմավորումներ, Հին՝ ֆեոդալական հասարակությունները տեղի են տալիս կապիտալիստական ազգային հասարակությունների, որոնք և ստեղծում են իրենց ազգային գրական լեզուներն ու հրաժարվում Հին գրական, բայց ոչ ազգային լեզուներից:

Այսպես կազմվեցին և մշակվեցին ժամանակի ընթացքում արդի իտալերենը, ֆրանսերենը, գերմաներենը, անգլերենը, ռուսերենը, հայերենը և այլ տասնյակ լեզուներ:

Ազգային լեզու անունը տրվում է միայն որպես ազգություն կազմավորված մարդկանց հանրության լեզվին՝ ի տարբերություն տոհմային և ցեղային լեզուների, որոնք նույնպես շատ հաճախ սխալ կերպով կոչում են ազգային լեզու: Ազգային լեզվի կազմավորումը զուգադիպում է ֆեոդալիզմի վերացմանը և կապիտալիզմի հաղթանակին, ազգություններ կազմելու պրոցեսին: Հրապարակ եկող բուրժուազիան ձգտում է իր շահերին ծառայեցնել նոր հասարակության գոյացող ազգային լեզուն: Սակայն այդ լեզուն միաժամանակ ծառայում է ամբողջ ազգին, այսինքն՝ նաև ժողովրդական, դեմոկրատական խավերին, որոնք հակասության մեջ են բուրժուական կուլտուրայի հետ:

Այս առումով, ուրեմն, հայոց ազգային լեզու չի կարող կոչվել գրաբարը, որը չնայած հայության գրական ընդհանուր լեզու լինելու փաստին 5-18-րդ դարերի ընթացքում, տակավին ոչ ազգորեն կազմավորված հայության համար մոտավորապես նույն դերն է կատարել, ինչ որ հին սլավոնները և լատիներենը ռուսների ու իտալացիների համար մինչև նրանց ազգորեն կազմավորվելը և ռուսական ու իտալական ազգային լեզուների ստեղծվելը: Վերջին պրոցեսը մի պայքարի պրոցես է, որն առաջ է տարվում բարձրացող բուրժուազիայի գլխավորությամբ հին, ավատական կարգերի և հին գրավոր լեզուների դեմ: Այդ պայքարի միջոցով հին լեզուների՝ լատիներենի ու հին սլավոններենի (Եվրոպայում) և գրաբարի կաշկանդիչ թաթաշորերից ազատված և ոտքի կանգնած ազգությունները կերտեցին իրենց ազգային լեզուները, այսպես կոչվող եվրոպական նոր լեզուները և մեր աշխարհաբարը: Այս նոր լեզուները սովորաբար իրենց վրա կրում են հին լեզուների ուժեղ դրոշմը, որից նրանք ավել կամ պակաս չափով ազատվում են ժամանակի ընթացքում:

Ազգային լեզուն սովորաբար մեծ չափով գրականորեն կերտված լեզու է. նա մշակվում, հղկվում և զարգանում է ժամանակի ընթացքում գրողների, հեղինակների ձեռքով, համապատասխան հաստատությունների հսկողությամբ, մամուլի և գրականության միջոցով:

Հայ բուրժուական ու դեմոկրատական մտավորականության

պայքարն անցյալ դարի 50-60-ական թվականներին ընդդեմ գրաբարի՝ պարզ կերպով արտահայտում է ազգային լեզվի գիտակցական մշակման փուլը մեր լեզվի պատմության մեջ: «Հայոց ազգի տունը պիտո է և կարող է շինվել միայն նորա լեզվի շինությամբ», այսինքն՝ նոր ազգային լեզվի (աշխարհաբար) շինությամբ, — ասված է «Հյուսիսափայլի» առաջին իսկ համարում:

Մշակվելուն և դարգանալուն զուգընթաց ազգային լեզուն տարածվում և դառնում է ազգության նաև խոսակցական լեզու: Հայոց ազգային լեզուն միայն սովետական պայմաններում դարձավ լայնագույն զանգվածների լեզուն՝ վերամշակվելով ու հարստանալով սոցիալիստական շինարարության պրոցեսում:

§ 4. «ՀԻՆ» ԵՎ «ՆՈՐ» ԼԵԶՈՒՆԵՐ.— Վերոհիշյալ ձևով ստեղծված և մշակված ազգային գրական լեզուները կոչվում են նաև «նոր» լեզուներ՝ ի տարբերություն և հակադրություն «հին» լեզուների, որպիսի անուն տրվում է հին աշխարհի, հին հասարակությունների լեզուներին: Այսպես, օրինակ՝ գրաբարը, լատիներենը, հին սլավոններենը և այլն «հին» լեզուներ են, իսկ այսօրվա հայերենը, իտալերենը, ռուսերենը, գերմաներենը, ֆրանսերենը «նոր» լեզուներ են:

Հին և նոր լեզու հասկացությունը միայն մասամբ է ճիշտ, և պետք է ընդունել միայն պայմանականորեն, քանի որ ընդհանրապես «հին» և «նոր» լեզուներ չկան, այլ կան միայն հին ժամանակներում գրական դարձած ու մշակված լեզուներ, ինչպես և նոր ժամանակներում գրական դարձած ու մշակված լեզուներ, որոնք կարող են լինել թե՛ սոսկ գրական, թե՛ գրական-ազգային: Կան լեզուներ, որոնք գրի են առնվել շատ հին ժամանակներում, մշակվել ու գրական լեզու են դարձել հին կամ միջին դարերում. կան լեզուներ, որոնք գրի են առնվել և գրական լեզու դարձել նորագույն ժամանակներում, ինչպես և կան լեզուներ, որոնք տակավին գրի չեն առնված կամ այսօր են գրի առնվում ու գրական լեզու դառնում:

Սրանից, իհարկե, չի հետևում, թե այսօր գրի առնվող լեզուները կամ «նոր» լեզուները նույնությամբ գոյություն են ունեցել դարեր կամ հազարամյակներ առաջ էլ: Ո՛չ. լեզուն, ինչպես գրական, այնպես էլ ոչ գրական, անընդհատ փոփոխվում է, և չկա մի լեզու, որը ճիշտ նույնը մնա ո՛չ միայն հազարամյակների, այլև՝ հարյուրամյակների ընթացքում: Խոսքը չի վերաբերում այն լեզուներին, որոնք գործածվում են կաստայական կամ այլ սահմանափակ շրջանակներում իբրև սրբազան, ավանդական, անձեռնմխելի լեզուներ և արհես-

տականորեն մնում են անվթար: Նրանք սովորաբար լինում են ոչ խոսակցական լեզու նույնիսկ գործածողների համար, և սերունդները ճգնում են գրել ճիշտ նույն ձևով, ինչ ձևով գրել են նրանց նախորդները: Այսպիսի վիճակի մեջ են դասական չինարենը, մասամբ նաև լատիներենը, մեր գրաբարը, հին հնդկական սանսկրիտ լեզուն և այլն: Դեռ մինչև վերջերս կաթողիկոսական կոնդակները գրվում էին գրաբար լեզվով, որն արհեստականորեն նմանեցվում էր «Ե» դարի գրաբարին: Ավելին. արտասահմանում մինչև վերջին տարիները տպագրվում էին նույնիսկ գիտական լեզվաբանական, բանասիրական, պատմական ուսումնասիրություններ գրաբար լեզվով (Տաշյան և այլն): Գրաբարն էլ, անշուշտ, որոշ շրջանում՝ 5-9-րդ դարերում, փոփոխվում և զարգանում էր, բայց այն ժամանակ նա կենդանի գրական լեզու էր, մինչդեռ 19-րդ և 20-րդ դարերում նա արդեն մեռած լեզու է և փոփոխվել այլևս չի կարող:

§ 5. ՊԵՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ. – Ինքնուրույն պետություն ունեցող ժողովրդի գրական լեզուն սովորաբար լինում է նաև պետության պաշտոնական լեզուն և կոչվում է պետական լեզու: Պետական լեզվով է գրվում պետական պաշտոնական գրականությունը, այդ լեզվով են տարվում երկրում դատավարությունը, գործավարությունը, գործարարական աշխատանքները (պայմանագիր, մուրհակներ և այլն): Սևփականատիրական հասարակարգում պետական լեզուն բազմազգ պետության ներսում սովորաբար հանդիսանում է ճնշման միջոց հպատակ ժողովուրդների և ազգերի նկատմամբ, որոնք հարկադրաբար սովորելով և կիրառելով այդ լեզուն, աստիճանաբար ենթարկվում են ձուլման՝ կորցնելով իրենց լեզուն:

Այսպես, ցարական Ռուսաստանում պետական լեզուն՝ ռուսերենը, մի «ոստիկանական դազանակ էր հանդիսանում», որն իջել էր բոլոր ոչ վելիկոռուս ժողովուրդների թիկունքին. վերջիններս գուրկ էին ազատ զարգանալու հնարավորությունից, հաճախ նույնիսկ մայրենի լեզվով դպրոց ունենալու և դասագրքեր ու այլ գրականություն տպելու իրավունքից և ենթարկվում էին բռնի ուսուցման: Այլ է դրությունը սոցիալիստական հասարակարգում: ՍՍՌՄ Սահմանադրությամբ մխտվում է պետական մի առանձին լեզու ՍՍՌՄ բազմազգ պետության համար: ՍՍՌՄ-ը չունի պետական լեզու, նա ունի հանրատարած 16 լեզու: Ճիշտ է, Հայկ. ՍՍՌ-ում հայերենը, իսկ Վրացական ՍՍՌ-ում վրացերենը պետական լեզու են, սակայն այստեղ պետական լեզվի ֆունկցիաները այլ են. այստեղ պետական

լեզուն չի խանգարում ազգային փոքրամասնությունների կուլտուրաների և լեզուների զարգացմանը, այլ ընդհակառակը: Ուրհորդային յուրաքանչյուր հանրապետությունում ազգային յուրաքանչյուր փոքրամասնությունն ազգային մեծամասնության օժանդակությամբ զարգացնում է յուր մայրենի լեզուն և սովոր բնակված ազգային փոքրամասնության վայրերում (ինքնավար հանրապետություն, շրջան, մարզ, գյուղ) պետական լեզվի ֆունկցիայով կիրառում է իր մայրենի լեզուն:

§ 6. ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԲԱՐԲԱՆ. – Յուրաքանչյուր ազգային լեզու հանդիսանում է համապատասխան ողջ ազգի ընդհանուր գրական լեզու. ամեն ազգ կարող է ունենալ, և սովորաբար ունենում է, մեկ ազգային լեզու, որը և հավասարապես ծառայում է նույն ազգի տարրեր ու նույնիսկ հակադիր դասակարգերին իրրև համաժողովրդական լեզու:

Ընդհանուր, համաժողովրդական լեզուն, սակայն, սովորաբար ունենում է իր տերիտորիալ ճյուղավորումները՝ բարբառները: Սրանք ավել կամ պակաս չափով տարբերվում են թե՛ գրական կամ ազգային լեզվից, թե՛ իրարից: Բայց իրար հետ սերտ շփվելու և գրական ու ազգային լեզվի հարատև ազդեցության հետևանքով բարբառներն էլ աստիճանաբար մոտենում են իրար և գրական լեզվին, սակայն նրանց տարբերությունները մնում են մինչև համազգային լեզվի առաջացումը: Որքան ավելի արագ են փոխվում բարբառները քաղաքներում, այնքան ավելի դանդաղ են փոխվում և առնամանկում նրանք գյուղերում:

Լեզուների զարգացման առաջիկա հանգրվանը համազգային միասնական լեզվի հանգրվանն է, դեպի որն արագ թափով ընթանում ենք մենք, և որի պայմաններում չեն լինի այլևս գրական լեզվի ու բարբառների տարբերություններ: Ամեն մի ազգ կունենա յուր միասնական լեզուն, որը կլինի թե՛ գրական թե՛ խոսակցական:

§ 7. ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԽՈՍԻ. – Դիալեկտիկական մեզ ուսուցանում է, որ «աշխարհը չի կազմված պատրաստի իրերից և ավարտուն առարկաներից, այլ հանդիսանում է պրոցեսների համակցություն, որոնց մեջ անփոփոխ թվացող առարկաները, ինչպես և մեր գլխի միջոցով շինվող նրանց մտացի պատկերները՝ հասկացությունները, գտնվում են անընդհատ փոփոխության մեջ, մերթ առաջանում են, մերթ ոչնչանում» (Էնգելս):

Հեգելի ժամանակից ի վեր ընդհանուր գիտակցության սեփա-

կանություն դարձած այս մեծ և հիմնական միտքը, սակայն, կարևոր է ոչ թե խոսքով ընդունել, այլ կիրառել յուրաքանչյուր առանձին գրքում, ուսումնասիրություն յուրաքանչյուր տվյալ բնագավառում:

Լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ Հումբոլդը կարողացավ դիտել, որ լեզուն ոչ թե պատրաստի և ավարտուն գործ է, ինչպես պատկերացնում էր լեզվաբանությունը մինչև այդ, այլ անընդհատ գործունեություն:

Այն հանգամանքը, որ լեզուն դիտվում է իբրև բառերի և կանոնների հավաքածու՝ տրված բառարանի և քերականության մեջ, բնավ չի տալիս մեզ իսկական պատկերը, կենդանի լեզուն և հանդիսանում է «գիտական մեխանիկական վերլուծման մեղայարդյունք» (Հումբոլդ):

Լեզվի բնական գոյի, իսկական կենդանի լեզվի մեջ չկան առանձնացած բառեր և կանոններ, ավելին՝ նույնիսկ նախադասություններ: Լեզուն դրսևորվում, առարկայանում է ամեն բոլոր, ամեն վայրկյան որպես կենդանի խոսք՝ հանդես բերելով այն բոլոր օրինաչափությունները, որոնք հատուկ են տվյալ լեզվին:

Այժմ մեր առաջ ծառանում է ոչ երկրորդական նշանակություն ունեցող մի հարց. ի՞նչ է լեզուն, և ի՞նչ է խոսքը: Այս հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է նմանակություն անցկացնել լեզվի – խոսքի և մտածողության – մտածության միջև, մանավանդ եթե չմոռանանք, որ այդ երկու երևույթները հանդես են գալիս միասնաբար, անանջատորեն:

Իր հասարակական գոյով պայմանավորված՝ մարդը ձևոք է բերել օբյեկտիվ իրականությունն իմանալու այնպիսի ընդունակություն, որից զուրկ են կենդանիները. դա նրա մտածողությունն է. մտածողությունը մարդու մտածելու պոտենցիալ կարողությունն է, որը նրան հնարավորություն է տալիս «դմտաւ ածելու», մտածողության առարկա դարձնելու օբյեկտիվ իրականության այս կամ այն առարկան, կողմը. այդ գործունեությունն ահա կլինի մտածողություն:

Այսպիսով, մտածողությունը մտածելու կարողությունն է պոտենցիալ վիճակում: Մտածությունն էլ այդ պոտենցիայի դրսևորումն է, նրա կիրառումը: Սակայն մտածողությունը և մտածությունը, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում դիտել անջատաբար, իրականության մեջ, և ծագումնաբանական տեսակետից, բնավ էլ անջատ չեն իրարից: Զպետք է պատկերացնել, թե մարդը ստեղծել է նախ մտածողու-

թյունը և ապա նոր միայն սկսել մտածել: Ամենևին, մարդու մտածելու կարողությունը զարգացել է նրա մտածելու պրոցեսի ընթացքում, իսկ վերջինս միշտ պայմանավորված է եղել առաջինով, ճիշտ այնպես, ինչպես մարդու աշխատելու կարողությունն աստիճանաբար հարստացել և նրբացել է նրա ամենօրյա աշխատանքի պրոցեսում:

Մտածողությանը և մտածությանը համապատասխանում են լեզուն և խոսքը իբրև նրանց դրսևորում, նյութական բաղա: Լեզուն վերացական առումով ոչ այլ ինչ է, քան տվյալ ազգի (տոհմի) խոսելու կարողություն, որը տեղավորվում է բառարանի և քերականության մեջ՝ իհարկե, ոչ լրիվ կերպով և առանց կյանքի: խոսքը այդ քերականության և բառարանի օգտագործումն ու կենդանացումն է օբյեկտիվ իրականության արտացոլման պրոցեսում: Կենդանի խոսքն է, որ իրական է, կոնկրետ և միլիարդավոր անգամ կրկնվող. խոսքն է լեզվի իսկական գոյը, որ հանդես է գալիս ո՛չ միայն խոսելու և գրելու ժամանակ, այլև կարողալու, այլև՝ լուռ մտածելու ժամանակ: Իսկ խոսքն անընդհատ պրոցես է, հոսանուտ գետ, որի մեջ նրա առանձին տարրերը (բառեր, արմատներ, ածանցներ, վերջավորություններ) անընդհատ փոխադրեցության մեջ են:

Ճիշտ նույն ձևով հոսում է կենդանի խոսքը, որի մեջ առանձին նախադասությունները, իսկ սրանց մեջ էլ առանձին բառերը, սերտ հարաբերություն ունեն իրար հետ, կապված են միմյանց, շարժվում են վեր, վար, ուղիղ կամ թեք գծով, իրար մղում, իրարով պայմանավորվում, իրար նեցուկ դառնում և այլն: Այս է կենդանի խոսքն իր անընդհատ հոսանքի և ծփանքի մեջ, և նրանից դուրս առանձին նախադասություններն ու առանձին բառերը միայն գիտական-հետազոտական կամ մանկավարժական նպատակով կատարված վերացումներ են և խոսքից դուրս անվանապես են միայն կոչվում նախադասություն կամ բառ, ճիշտ այնպես, ինչպես «ձևոքը մարմնից կտրված միայն անվանապես է ձևոք» (Արիստոտել):

Մենք տեսանք այսպիսով, որ լեզվի կոնկրետությունը, նրա իսկական գոյը կենդանի խոսքն է, իսկ լեզուն «խոսողություն» է, այսինքն՝ խոսելու կարողությունը:

Այն հանգամանքը, որ լեզուն ոչ թե իբրև խոսք, այլ իբրև լեզու ինքնակա կերպով գոյություն չունի ոչ մի արկղում, ոչ մի թանգարանում կամ պահեստում, որ նա իբրև այդպիսին չոչափելի, լսելի չէ խոսքից դուրս, առիթ է տվել հնդկավրոպական լեզվաբանությանը բաժանվելու երկու դպրոցի:

«Ինդիվիդուալիստական» դպրոցի համար ազգային, տոհմական և այլ լեզու գոյություն չունի. գոյություն ունեն միայն անհատական լեզուներ, կամ, ինչպես ձևակերպել է այդ դպրոցի անվանի ներկայացուցիչ Բոդուեն դե Կուրտենեն, «Գոյություն ունեն միայն անհատական լեզվական մտածություններ, իսկ ոուսական լեզուն, ինչպես և որևէ ազգային կամ տոհմային լեզու, ոչ այլ ինչ է, և թե ոչ դտագույն ֆիկցիա»: Նույնը մի քիչ ավելի մեղմ ձևով արտահայտել է պրոֆ. Մ. Աբեղյանն իր «Հայոց լեզվի տեսություն» մեջ՝ պնդելով, թե «կարող ենք ասել, որ կան միայն անհատական լեզուներ»: Զարմանալին այն չէ, որ այս դպրոցի լեզվաբանները ծառերի և տե անտառը չեն նշմարում, այլ այն, որ իրենց Հետազոտությունների ընթացքում նրանք ելնում են, այնուամենայնիվ, ազգային լեզվից, խոսում են, օրինակ, ոուսաց կամ հայոց լեզվի, և ոչ թե, օրինակ, Իվանով Պյոտրի կամ Կիրակոսյան Մարտիրոսի լեզվի մասին:

«Սոցիոլոգիական» կոչվող դպրոցը, ընդհակառակը, խոսում է միայն հասարակական, ազգային, տոհմային լեզվի մասին. նրա համար լեզուն հասարակության յուրաքանչյուր անդամին պարտադրվում է նրա ծննդյան օրից, և յուրաքանչյուր ոք պարտավոր է ընդունել արդեն պատրաստի լեզուն ու նույնությամբ կիրառել. չկա անհատական լեզու, այլ կա միայն ֆրանսիական լեզու, գերմանական լեզու և այլն: Այս դպրոցի համար էլ լեզուն թեպետ հասարակական, բայց վերահասարակական, ինչ-որ վերացական, և թերային գոյով պարող մի սիստեմ է, որ փաթաթվում է յուրաքանչյուր քաղաքացու վրին:

Սակայն այս երկու դպրոցներն էլ անաղարտորեն չեն պահպանում իրենց սկզբունքները և փոխադարձ էքսկուրսներ են կատարում միմյանց բնագավառները: Այսպես, օրինակ, անհատապաշտական դպրոցի ներկայացուցիչները, «անհատական լեզուները» գունձարկով, հասնում են ազգային լեզվին, ինչպես Վունդի Հոգերանությունը, որի ոչ նվազ ազդեցությունն տակ է գարգացել այս դպրոցը՝ անհատական Հոգերանությունների գունձարով ստանում է հասարակական Հոգերանություն. սոցիոլոգիական դպրոցն էլ ընդհանուր լեզվի մասնատմամբ և բեկտմամբ հասնում է դասակարգային, դասային, արհեստավորական, հասակային և անհատական լեզվին: Բայց և այնպես այդ երկու դպրոցներն էլ մնում են կիսաճանապարհին և չեն կարողանում լուծել լեզվաբանության այս կարևոր հարցը, որի լուծումը կարելի է տալ միայն դիալեկ-

տիկական մատերիալիզմի միջոցով:

Այս հարցը ոչ այլ ինչ է, քան ընդհանուրի և մասնավորի, վերացականի և թանձրացականի փոխհարաբերության հարց, որի լուծումը վաղուց է տվել մարքսիզմը:

Պարզ է, որ ընդհանրապես լեզու, ազգային լեզու, տոհմային լեզու որպես այդպիսին որոնող լեզվաբաններն ընկնում են նույն մոլորության մեջ, որովհետև նրանք այդպիսին գտնել չեն կարող, քանի որ «ընդհանուրը գոյություն ունի միայն առանձնականի մեջ, առանձնականի միջոցով», իսկ «առանձնականը գոյություն ունի ոչ այլ կերպ, քան այն կապի մեջ, որը տանում է դեպի ընդհանուր... Յուրաքանչյուր առանձնական (այսպես թե այնպես) ընդհանուր է»:

Արդ, գոյություն ունի՞ արդյոք հայոց լեզու որպես այդպիսին, գոյություն ունի՞ արդյոք ոուսաց լեզու որպես այդպիսին, թե՞ դա մի «գտագույն ֆիկցիա» է: Պարզ է, որ հարցի այս դրուժն ինքնին սխալ է, քանի որ դրվում է ընդհանուրի հարցն առանձնականից դուրս:

Այո՞, գոյություն ունեն հայոց լեզու, ոուսաց լեզու և այլ ազգային, տոհմային լեզուներ, որոնք, սակայն, կոնկրետանում, զրսեորվում են այդ լեզուները կրող ազգի կամ տոհմի անդամների լեզվագործածություն կամ խոսքի մեջ: Հայաստանի երկնքում կամ հայերի արանքում չէ, որ գոյություն ունի հայոց լեզուն, և ոչ էլ անհատ հայերի «անհատական լեզուների» գունձարի մեջ է, որ գոյություն ունի նա որպես նրանց թվաբանական միջինը: Ո՛չ. հայոց լեզուն իրրե ազգային լեզու գոյություն ունի առանձին հայերի մեջ որպես առանձնական զրսեորումը կամ արտահայտությունը հայոց լեզու կոչվող ընդհանուրի:

Ինքնին հասկանալի է, որ ընդհանուր (ազգային կամ տոհմային) լեզվի վերացությունը, որը կատարվում է անհատական լեզվագործածությունից կամ լեզվից, ոչ թե գտագույն ֆիկցիա է, այլ օրյեկտիվ իրականությունն ավելի ճիշտ և ավելի խոր իմացում:

§ 8. ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ.— Վերացականի և թանձրացականի, ընդհանուրի և մասնավորի կամ ազգային լեզվի և անհատական լեզվի հակադրամիասնությունը, որ անխուսափելիորեն հատուկ է բոլոր լեզուներին, կազմում է լեզվի զարգացման, առաջխաղացման հիմնական լծակը:

Հայտնի է, որ զարգացումը, հակադրությունների պայքար է: Եվ իսկապես, ինչպե՞ս է զարգանում լեզուն. չէ՞ որ յուրաքանչյուր տվյալ մոմենտում յուրաքանչյուր լեզու ունի յուր որոշ բառապաշարը,

քերականական որոշ կանոնները, ոճային որոշ նորմաները, որոնք պարտադիր են տվյալ լեզվական կոլեկտիվի անդամ յուրաքանչյուր անհատի համար: Լեզվի նկարագրական կամ դարոցական քերականությունը միայն ձևակերպում և համակարգում է այն կանոնները, որոնք արդեն իսկ գործում են լեզվի մեջ տվյալ մոմենտում:

Ենթադրենք, թե մեկն այսօր գրում է Հայոց լեզվի քերականությունը. կարո՞ղ է արդյոք նա իր գրքի մեջ մտցնել մի կանոն, որը գոյություն չունի մեր լեզվում կամ, ընդհակառակը, առանց քերականության լրիվությունը խախտելու բաց թողնել գործող մի որևէ կանոն: Իհարկե ո՛չ: Պարտադիր է արդյոք այդ քերականությունը յուրաքանչյուր հայի համար: Իհարկե այո՞: (Հայերը, անչուլտ, քերականության միջոցով չեն սովորում իրենց լեզուն. այդ նրանք անում են բնական ճանապարհով, այսպես կոչվող բնական քերականության միջոցով. բայց չէ՞ որ գրավոր քերականությունը նույն բնական քերականության, այսինքն՝ լեզվի գործող օրինաչափությունների համակարգումն է միայն): Լեզուն իր կենդանի և գրավոր քերականությամբ պարտադիր է հասարակության բոլոր անդամների համար. յուրաքանչյուր ոք, որ մտնում է լեզվական տվյալ կոլեկտիվի մեջ, պետք է անհրաժեշտաբար «ընդհանուր լեզու» գտնի իր շրջապատի հետ, խոսի նույն լեզվով: Լեզվի ընդհանուր, ավանդական նորմայից մազաչափ անգամ շեղվելը նկատվում է որպես «սխալ», ի ցույց է դրվում այս կամ այն կերպով և «ուղղվում»:

Բավական է, որ, ասենք, հայերենը նոր սովորած մի մարդ (կամ լեզուն նոր բացված երեխա) գործածի ուտեցի ձևը կերա ձևի փոխարեն, իսկույն նրան ի ցույց կդնեն այդ «սխալը» և կսովորեցնեն «ուղիղ» ձևը: Իսկ թե ինչո՞ւ է սխալ ուտեցի ձևը և ճիշտ՝ կերա ձևը, ոչ ոք չի կարող ասել, քանի որ հայոց լեզվում ունենք բազմաթիվ նման ձևեր, որոնք «ուղիղ» են. օրինակ՝ երգում եմ – երգեցի, վազում եմ – վազեցի, քնում եմ – քնեցի և այլն: Թվարկված բոլոր ձևերը «եցի»-ով ճիշտ են, բայց ուտում եմ – ուտեցի ձևը սխալ է: Ինչո՞ւ: Որովհետև այսպես է ընդունված լեզվի մեջ, այդ է թելադրում մեր լեզվի ավանդությունը, որ ճիշտ կլինեք կոչել «նյութի պահպանման օրենք»:

Ավանդությունը խոշոր գործոն է լեզվի մեջ, սակայն ոչ ամենակարող և միահեծան: Եվ իրոք, եթե նա միակ և ամենակարող գործոնը լիներ, եթե նրա թելադրությունն անխախտ լիներ լեզվի մեջ, պարզ է, որ լեզվի մեջ փոփոխություն չէր կարող տեղի ունենալ.

լեզուն գուրկ կլինեք զարգացումից: Իհարկե, ճիշտ է այն պնդումը, թե մենք այսպես ենք խոսում (և գրում), որովհետև այսպես են խոսել (և գրել) մեր ծնողները, որովհետև այդպես են խոսում (և գրում) ուրիշները, այլապես մենք չէինք հասկանա ոչ միայն մեր ծնողներին, այլև մեր հասակակիցներին: Սակայն ավելի ճիշտ կլինի, եթե ասենք, թե մենք խոսում (և գրում) ենք այնպես և միաժամանակ ոչ այնպես, ինչպես խոսել (և գրել) են մեր ծնողները, ինչպես խոսում (և գրում) են ուրիշները:

Այս «այնպես» հրամայականորեն պարտադիր է ավանդության անողոք օրենքի համաձայն, ժառանգության անխուսափելի օրենքի համաձայն, սակայն այդ օրենքի կողքին, նրա հետ միասին և նրանից անանջատ գոյություն ունի և մի ուրիշ օրենք՝ նույնքան կարևոր և նույնքան պարտադիր: Այդ երկրորդ օրենքը առաջինի բացասումն է, նրա հակադրությունը. սա ավանդախախտությունն է, որ ճիշտ կլինեք կոչել «նյութի նորոգման օրենք»: Այս երկու տարամերժ օրենքները գործում են յուրաքանչյուր լեզվի մեջ և առաջ տանում նրա զարգացումը (խոսքը, անչուլտ, վերաբերում է կենդանի լեզուներին և բնավ ոչ՝ մեռած, օրինակ՝ գրաբար լեզվին, որը, իհարկե, չի էլ զարգանում):

Ավանդությունը հրամայում է գործածել այսինչ ձևը, այսինչ բառը, այսինչ ոճը, և յուրաքանչյուր քաղաքացի ընդունում է այն, ինչ որ թելադրում է նրան ավանդությունը: Բայց քանի որ յուրաքանչյուր մարդ հասարակության անդամ է, որոշ գոյի տեր և, վերջապես, քանի որ նա մարդ է և ո՛չ թե ձայնագիր գործիչ, հասկանալի է, որ նա ընդունում է այն, ինչ նրան թելադրում է ավանդությունը, բայց ընդունում է ակտիվ կերպով, ընդունում է ներգործելով, իր լուծման մտցնելով այն բոլորի մեջ, ինչ որ ընդունում է ավանդությունը:

Ավանդության թելադրած ընդհանուր ազգային լեզուն բեկվում, կոնկրետանում, անհատականանում է առանձին անհատների մեջ, և այսպիսով, տեղի է ունենում ավանդախախտում ավանդության ընդունման իսկ պրոցեսում: Հենց այդ ավանդախախտությունն է առիթ տալիս լեզվաբաններին պնդելու, թե չկան երկու ոուս, որ խոսեն ճիշտ միևնույն ոուսերենով, չկան երկու հայ, որ խոսեն ճիշտ միևնույն հայերենով, և ուրեմն՝ չկա ոուսաց լեզու իբրև այդպիսին, հայոց լեզու իբրև այդպիսին և այլն, այլ կան միայն անհատական լեզուներ:

«Նյութի պահպանման» և «նյութի նորոգման» հիմնական օրենքները լեզվի մեջ գործում են միասնաբար, ապահովում նրա աս-

տիճանական զարգացումը և պահպանում հավասարակշռությունը:

Ավանդախախտությունը, որ, ինչպես տեսանք, միշտ գոյակցում է ավանդությունը, վերաբերում է լեզվի թե՛ բովանդակությունը և թե՛ ձևին, ըստ որում՝ բովանդակության բնագավառում տեղի ունեցող ավանդախախտումը պայմանավորված է անհատի գերազանցապես հասարակական գոյով, արտացոլում է այդ գոյը, մինչդեռ ձևի բնագավառում տեղի ունեցող ավանդախախտումը պայմանավորված է լեզվական այն զարգացմամբ ու ճաշակով, որ ստացել է տվյալ անհատն իր միջավայրում և առանձնապես մանկության շրջանում: Եվ մինչդեռ բովանդակության (բառիմաստի) ավանդախախտման ընթացքում հանդես է գալիս հասարակական գոյով անմիջականորեն պայմանավորվող ակտիվությունը, ձևի ավանդախախտության ընթացքում, ընդհակառակը, հանդես է գալիս անհատի կողմից պատմահասարակականորեն ձևաք բերված մի այլ ավանդություն, որը պայմանավորվում է գերազանցապես լեզվական, բարբառային այս կամ այն միջավայրում մեծացած լինելու և լեզվական-արտաբերական ուրույն ունակություններ ժառանգած լինելու իրողություններ, ինչպես և պարզացման ու միօրինակացման մղումով:

Իրականության մեջ ավանդախախտության այս երկու կողմերը, սակայն, հաճախ միասին էլ հանդես են գալիս, քանի որ պատմահասարակականորեն լեզվաարտաբերական որոշ ավանդություն ձևաք բերած առանձին հատվածները (այս կամ այն բարբառով խոսողների ամբողջություն) նույնպես բաղկացած են հասարակական տարբեր գոյ ունեցող անհատների խմբերից, որոնք, անշուշտ, այս կամ այն բառի իմաստի մեջ իրենց գոյն արտացոլելու հետ մեկտեղ արտահայտում են և իրենց բարբառային առանձնահատկությունները:

Մենք տեսանք, որ ավանդախախտությունը գոյակից է ավանդություններ՝ իբրև նրա բացասում, իբրև նրա հակադրություն: Սակայն եթե ավանդությունը հավիտենապես էլ մնալիս լինել իբրև ավանդություն, իսկ ավանդախախտությունը՝ իբրև նրա հավիտենական օպոզիցիա, պարզ է, որ լեզվի «սայլակն առաջ չէր շարժվի», և լեզուն էլ կմնար հավիտենապես նույնը:

Մեր նպատակն էր, սակայն, ցույց տալ, որ այդ հակադրամասնությունն է լեզվի զարգացման լծակը: Իսկ լեզվի զարգացումը կատարվում է հետևյալ ձևով. գործող քերականությունից (ավանդությունից) շեղվող արհամարհված, բայց իբրև նոր որակի տարր առաջ եկած ավանդախախտությունը քանակական «ընդհատակյա» աճ-

մամբ վերածվում է որակի, դառնում ավանդություն և նախկին ավանդությունը դարձնում ավանդախախտություն: Այսպիսով, լեզվի մեջ տեղի է ունենում նոր որակի ծնունդ, «թոխչք», կամ ավելի ճիշտ՝ օրինականացվում է դանդաղորեն արդեն կատարված փոփոխությունը և սրբագործվում քերականության միջոցով:

Քերականությունը, ճիշտ է, որոշ ակտիվ դեր ունի լեզվի կարգավորման բնագավառում՝ իբրև կարգավորող գիտություն, բայց նրա այդ ակտիվությունը սահմանափակված է գործող ավանդությունը: Նկարագրված ձևով սրբագործված նախկին ավանդախախտությունն սկզբնական շրջանում իր հակադրությունը, իր խախտումը գտնում է տակավին իսպառ չվերացած նախկին ավանդության մեջ, իսկ որոշ ժամանակից հետո ձևաք է բերում նոր ախտյան, որը հասարակական ավելի հիմնավոր կովաններ ունենալու դեպքում բռնում է նրա տեղը՝ նրա իսկ անցած ճանապարհով: Պարզենք մեր սասածն օրինակներով:

Մինչև անցյալ դարի 2-րդ կեսը հայ իրականության մեջ ավանդական գրական լեզուն գրաբարն էր՝ աշխարհաբարից շատ կողմերով տարբեր, նրան հակադիր այդ լեզուն: Գրաբարը բոլոր գրագետների համար արդեն վաղուց երկրորդ լեզու էր՝ մայրենի բարբառից հետո: Աճող բուրժուազիան և նրա մտավորականությունը գտան գրաբարն իբրև պարտադիր ավանդական լեզու, բայց գրաբարն այլևս չէր կարող բավարարել նոր հարաբերություններին և նոր՝ ազգային մշակույթի կերտմանն և տարածմանը: Գրաբարի կողքին, իբրև նրա հակադրություն, վաղուց սկսել էր զարգանալ մի նոր լեզու՝ գրական աշխարհաբարը, որը տակավին ավանդախախտություն էր: Բայց ահա աշխարհաբարը տարածվեց այնքան, որ նույնիսկ գրաբարի ջերմեռանդ քրմերը (Ա. Արարատյան և այլն) հաճեցին թույլ տալ նրա գործածությունը «ցածր», առտնին, առևտրական և այլ հարաբերությունների ընթացքում, պայմանով, որ գրաբարը մնար իբրև «զրոց ավանդական լեզու»: Սակայն աշխարհաբարը շուտով դարձավ նաև «զրոց լեզու», հասավ իշխող բարձրության, և գրաբարն ստիպված եղավ նրան «զիջել» յուր տեղը: Աշխարհաբարը դարձավ իշխող ավանդություն, իսկ գրաբարը՝ ժամանակավորապես հանդուրժելի ավանդախախտում (հնարանություն) որը, սակայն, կարճ ժամանակից հետո իսպառ հեռացավ հրապարակից՝ պատասպարվելով վեներտիկի և վիեննայի Մխիթարյան վանքերում ու էջմիածնում:

Այսպես տեղի ունեցավ մեր լեզվի որակական անցումը 19-րդ

դարի 2-րդ կեսում, և այսպես Հասավ ավանդական բարձրությունը մեր ազգային լեզուն:

Աշխարհաբարն էլ, սակայն, քարացած վիճակում չէր. այդ նոր ավանդությունն էլ ուներ յուր ավսոյանը՝ Հանձին առանձին բարձրաններից բարձրացող և զբարբրից մնացած ձևերի: Նազարյանի և Նալբանդյանի ժամանակ, օրինակ, տակավին ավանդական էին «սորա, սորանով, սոցա, սոցանով, դոցա, մեք, գործելոյ, երգելոյ» և այլ ձևերը, որոնք ոչ մի պաշտպանություն չէին գտնում ժողովրդական բարձրանների մեջ, ավելին՝ արդեն իսկ Նազարյանի և Նալբանդյանի շրջանում իրենց ավսոյանն ունեին Հանձին «սրա, սրանց, սրանով, սրանցով, դրանց, մենք, գործելու, երգելու» և այլ ձևերի: Եվ ի՞նչ ստացվեց. վերջին ձևերը, որ սկզբնական շրջանում ավանդախախտական էին, կարճ ժամանակում բարձրացան ավանդականի բարձրունքը և այսօր «մեք» ձևը միանգամայն մոռացված է:

Ձարգացման ընթացքում չի բացասվում արդեն մի անգամ ավանդախախտություն մերժված ձևերի կրկին բարձրացումը երբև՛նի ավանդական աստիճանի, եթե, իհարկե, Հասարակությունը դրա պահանջն զգում է: Այսպես, օրինակ, այդ կարգով մեր այսօրվա լեզվի մեջ կենդանացել և ավանդական են դարձել ի, ըստ և մասամբ առ, ընդ նախդիրները, որոնք լայն կիրառում են ստացել մեր լեզվի մեջ:

Առանձնապես դժվար է դիտել ավանդախախտական կողմը ընթացիկ լեզվի մեջ, որովհետև նա տակավին դժվարություններ է ներթարկվում օրյակտիվ դիտողության, բայց աշխատենք մի քանի օրինակով ցույց տալ նաև արդի Հայերենի ավանդախախտական կողմերից մի քանիսը:

Այսօր շատ սովորական երևույթ է, որ Հաճախ միևնույն մարդը գործ է ածում ներքոհիշյալ երկու ձևերը, ըստ որում՝ առաջինն ավելի՛ գրելիս, իսկ երկրորդը՝ խոսելիս.

1-ին	2-րդ
ընկերոջ	ընկերի
սյան	սյունի
ձյան	ձյունի
ընդգրկման	ընդգրկումի
ցասման	ցասումի

կայսեր
արյամբ
գինու

կայսրի
արյունով
գինիի

Այս շարքերի օրինակները կարելի է անսահմանորեն շարունակել, բայց այդ երկու տարրեր ձևերի համատեղությունը հավիտենական համարել չի կարելի: Պարզ է, որ զուգահեռ այս երկու ձևերից մեկը միայն կարող է իշխող լինել:

Առայժմ մեր լեզվի մեջ ընդունված է համարվում առաջին շարքը, որն ավանդաբար գալիս է մեծ մասամբ զբարբրից: Բայց երկրորդ շարքն արդեն իսկ այնքան տարածված է, որ մրցում է առաջինի հետ և այնքան հիմնական կուլաններ ունի մեր իրականությունում, որ դժվար թե տեղիք տա կասկած հայտնելու նրա ապագայի վերաբերյալ:

§ 9. ԶԵՎ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.— Լեզուն, բացի հաղորդակցական իր հիմնական դերից, ունի և մի այլ ֆունկցիա. դա մտածության առարկայացումն ու դրսևորումն է: Օրյակտիվ իրականության բարդ ճարտարարվեստի մեջ գործող՝ հասարակայնորեն կազմակերպված մարդն այդ իրականությունն ընկալում է իր զգայարանների միջոցով, բայց գիտակցում, իր ներաշխարհի սեփականություն է դարձնում միայն այն ժամանակ, երբ իր գիտակցության մեջ Հասկացություններ է կազմում: Այս վերջիններն էլ անհրաժեշտաբար ամրանում են հոդարաշխ Հնչյունների որևէ խմբի:

«Մարդիկ իրենց շրջապատում են Հնչյունների աշխարհով, որպեսզի ընկալեն և վերամշակեն առարկաների աշխարհը»,— ասում էր արդեն Հիշատակված Հումբոլդտն իր Հայտնի աշխատության մեջ:

Եվ իրոք, Հնչյունները օդի տատանվող շերտերն են, այն նյութը, որի միջոցով ամրանում և Հաստատվում է առարկաների, երևույթների իմացումը, նրանց և միայն նրանց միջոցով օրյակտիվ իրը իմացվում է սուբյեկտի միջոցով, դառնում սուբյեկտիվ, և դարձյալ նրանց միջոցով է, որ նա վերստին օրյակտիվանում է և Հանդես գալիս իրրև առարկայացած, իսկական գիտակցություն: Հնչյունների մեջ է արտահայտվում մտքի կյանքը:

Օրյակտիվ իրականության մեջ գործող և այդ իրականության վրա ներգործող մարդն անհրաժեշտաբար գործում է նաև իր գլխով, «արտաքին աշխարհի տպավորությունները մարդու վրա՝ արտա-

Հայտվում են նրա գլխի մեջ, արտահայտվում են զրա մեջ զգայությունների, մտքերի, գրգիռների, կամային շարժումների ձևով...» (Էնգելս): Սակայն, որպեսզի այդ արտահայտությունները բարձրանան Հասկացության աստիճանին, դառնան Հասկացություններ, անհրաժեշտ է, որ նրանք մարդու գլխի մեջ կապվեն Հնչյունների հետ: «Ձգայական ընկալումը տալիս է առարկան, միտքը (РАССУДОК)՝ նրա անունը: Մտքի մեջ չկա ոչինչ, որ չլինի զգայական ընկալման մեջ, բայց այն, ինչ որ զգայական տրված է իրապես, մտքի մեջ գտնվում է միայն անվանապես, անունով» – ասել է Լ. Ֆոյերբախը:

Յուրաքանչյուր Հասկացություն մարմնավորվում է Հնչյունների միջոցով: Ականջով ընկալվող Հնչյուններն այն մատերիան են, այն նյութը, որի միջոցով օբյեկտիվ առարկան դառնում է սուբյեկտի՝ ընկալող մարդու սեփականություն և կրկին օբյեկտիվանում իրեն Հասկացություն-բառ՝ դառնալով լեզվական միավոր:

Լեզվի միավոր հանդիսացող բառը անհրաժեշտորեն իր մեջ ունի իրար հակադիր երկու կողմ՝ Հնչյուններ և բովանդակություն, որոնք հանդես են գալիս միասնաբար, սակայն հակադրության մեջ:

Ձևի և բովանդակության հակադրամիասնության հարցը նորություն չէ մարքսիստական մտքի համար: Ձևը, ինչպես հայտնի է պայմանական արտահայտությունն է բովանդակության, որը, սակայն, հավիտենապես կառչած չէ իր պատիճին: Քանի որ բառն իրեն Հասկացության ձև, իրեն առարկայի անուն, որը «ծառայում է տարբերման համար... որը դարձնում եմ առարկայի ներկայացուցիչ, առարկայի բնորոշիչ, որպեսզի մտարերևում ամբողջությամբ» (Լ. Ֆոյերբախ), միայն պայմանականորեն է արտահայտում օբյեկտիվ առարկան, իսկ այդ օբյեկտիվ առարկան մարդիկ արտացոլում են իրենց լեզվի նյութով, ապա ինքնին Հասկանալի է, որ տարբեր լեզուներ կրող մարդիկ լեզվական տարբեր ձևերով, տարբեր Հնչյուններով պիտի արտացոլեն միևնույն առարկան, միևնույն Հասկացությունը, միևնույն իմաստը:

Այսպես, օրինակ, հաց, դասակարգ, կոլտնտեսություն և այլ ձևերն ընդհանուր են բոլոր հայերի համար, դրանք հայկական միասնական ազգային ձև են հանդիսանում: Միևնույն իմաստն արտահայտող ХЛЕБ, ХЛАСС, КОЛХОЗ և այլ ձևերն ընդհանուր են բոլոր ռուսների համար. դրանք ռուսական միասնական ձև են հանդիսանում: Որևէ հայ կամ որևէ ռուս, և թե նա ուրիշ լեզու չգիտե իր մայրենի լեզվից դուրս, վերոհիշյալ Հասկացությունները կարող է ունենալ միայն այդ

ձևերի միջոցով և ոչ այլ կերպ: Դա անխուսափելի է իբրև ավանդական իրողություն, ավանդության առկայության տվյալ ժամանակաշրջանում:

§ 10. ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Վերը (§ 7) մենք հանգեցինք այն եզրակացության, որ լեզվի կոնկրետությունը, նրա իսկական գոյը կենդանի խոսքն է. այս վերջինս անընդհատ հոսանք է, որի մեջ առանձին նախադասությունները, իսկ նրանց մեջ էլ առանձին բառերը սերտորեն կապված են միմյանց, իրարով պայմանավորվում և իրար նեցուկ են դառնում: Ասացինք նաև, որ առանձին նախադասություններն ու բառերը միայն գիտական-հետազոտական նպատակով կատարված վերացումներ են և խոսքից դուրս միայն անվանապես են կոչվում նախադասություն կամ բառ: Նույնը կարելի է ասել նաև լեզվական ավելի փոքր երևույթների մասին, ինչպիսիք են վերջավորությունները, ածանցները, վանկերը և Հնչյունները:

Լեզվարանությունն էլ, ինչպես բոլոր գիտությունները, անհրաժեշտաբար դիմում է վերլուծման, տարրալուծման միջոցին, միասնական-ամբողջականը՝ խոսքը, բաղադրիչ և բաղկացուցիչ մասերի բաժանելու եղանակներին, որպեսզի հասնելով բաղկացուցիչ ամենափոքր մասնիկներին՝ կարողանա ճիշտ և գիտական եզրակացություններ տալ ամբողջական բաղադրյալի մասին:

Քանի որ, ինչպես արդեն ասել ենք, լեզուն երկու տարրեր, հակադիր կողմերի՝ Հնչյունների և իմաստի միասնությունն է, ապա ուրեմն լեզվական վերլուծում-տարրալուծումների միջոցով կարելի է՝

ա) Հնչյունական ամբողջական հատվածները բաժանել արտասանական ավելի փոքր տարրերի, սրանք՝ ավելի ևս փոքր տարրերի մինչև արտասանության տեսակետից այլևս անբաժանելի տարրերին հասնելը:

բ) Ոոսքը բաժանել մտքերի, վերջիններս իրենց մասերին, սրանք էլ իրենց բաղկացուցիչ միավորներին, մինչև խոսքի ամենափոքր միավորներին հասնելը:

գ) Արտասանվածքը բաժանել իմաստային բաղադրիչ հատվածների, վերջիններս ավելի փոքր միավորների, մինչև իմաստի և արտասանության տեսակետից այլևս անբաժանելի մասերին հասնելը:

Վերցնենք, օրինակի համար, մի նախադասություն՝ «Հայկին իրենց արտի ցորենն է դուր գալիս», և տեսնենք, թե ինչ կստանանք այս երեք եղանակներով վերլուծելու հետևանքով:

ա) Սոսկ արտասանական-հնչյունական տեսակետից վերլուծելու ժամանակ չպետք է հաշվի առնենք այն, թե ինչ է նշանակում, ինչ իմաստ ունի տվյալ հատվածը. վերլուծման այս եղանակը նկատի է առնում սոսկ այն, թե ինչպես է հնչում և լսվում վերլուծման ենթակա արտասանվածքը, իսկ մեր նյութը հնչում և լսվում է հետևյալ ձևով՝

Հայկի – նիրեն – ցարտի – ցորեն – նեղուր – գալիս:

Մեր այս արտասանվածքը հնչման տեսակետից տրոհվում է հետևյալ հատվածների՝ Հայկի, նիրեն, ցարտի, ցորեն, նեղուր, գալիս:

Այս հատվածներից յուրաքանչյուրը կազմում է հնչյունական մի ամբողջություն և մի շեշտով առանձնանում, սահմանագծվում մյուսներից: Նկատելի է, որ տարրեր բառերի մասեր միանում են իրար՝ ստեղծելով հնչյունական շեշտավոր միավորներ: Ոստելու ժամանակ մենք հենց այդպես էլ վարվում ենք, և մեր արտասանվածքը բաժանում ենք ոչ թե առանձին բառերի, այլ շեշտավոր կտորների: Առանձին բառը կարող է հնչյունական ինքնուրույն միավոր հանդիսանալ միայն այն ժամանակ, երբ նրան հաջորդող կամ նախորդող բառերը չեն քաշում և իրենց միացնում նրա այս կամ այն հնչյունը:

Առաջ տանենք մեզ տրված արտասանվածքի վերլուծությունը: Դրա համար հարկավոր է վերցնել շեշտավոր ամբողջություններից յուրաքանչյուրը և տեսնել, հնարավոր է արդյոք հնչման տեսակետից ավելի փոքր տարրերի բաժանել այդ հատվածները: Վերցնենք **Հայկի, նիրեն, ցարտի** կտորները: Սրանցից յուրաքանչյուրն արտասանական տեսակետից դարձյալ բաժանելի է: Դրանք բաժանվում են՝ **Հայ-կի, նի-րեն, ցար-տի** մասերի, որոնք վանկ են կոչվում և արտասանվում են շնչի մի արտամղումով:

Սակայն ստացված վանկերը ևս դեռ անբաժանելի տարրեր չեն արտասանության տեսակետից: Նրանք ևս իրենց հերթին ենթակա են տրոհման, և այդ հանդիսանում է հնչյունական վերլուծման վերջին փուլը, որտեղ կանգ կառնի մեր լսողության ու տեսողության զգայարանների վերլուծական կարողությունը: Այս վերջին փուլում մենք կտեսնենք **հ, ա, յ, կ, ի, ն, ի, ռ, ե, ն, ց, ա, ռ, տ, ի** տարրերը, որոնք կոչվում են հնչյուններ, համարվում են հնչական նվազագույն տարրեր և անբաժանելի են «ստվորական աչքով»: Նրանց հետագա բաժանումը հնարավոր է միայն հնչյունաբանական վերլուծման միջոցով:

բ) Այժմ փորձենք մեզ տրված արտասանվածքը վերլուծել ըստ

մտքի՝ Լինելով միայն մտքից, զանց առնելով նախադասության անգամների և բառերի ձևերն ու դասավորությունը: Այս եղանակով մենք կստանանք երեք հիմնական միավոր կամ հատված՝

- ա) Հայկին
- բ) իրենց արտի ցորենը
- գ) դուր է գալիս:

Առաջին միավորը նշում է, թե ո՛ւմ է դուր է գալիս, երկրորդ միավորը՝ թե ի՞նչն է դուր գալիս, իսկ երրորդ հատվածը ցույց է տալիս, թե ի՞նչ է լինում, ի՞նչ է անում ցորենը:

Մեր ընտրած նախադասության (մտքի) այս երեք միավորներից մեկը՝ երկրորդը, դարձյալ կարելի է տրոհել մտքի ավելի փոքր միավորների, որոնք են՝

- ա) իրենց, բ) արտի, գ) ցորենը:

Սրանք այլևս անբաժանելի են վերլուծման երկրորդ եղանակի պայմաններում, այսինքն՝ մտքի հաշվառման պայմաններում, քանի որ հանդիսանում են մտքի, նախադասության նվազագույն միավորներ, անգամներ: Այդ չի նշանակում, թե մեր ստացած միավորները ընդհանրապես այլևս անբաժանելի են. չէ՞ որ, օրինակ, Հայկին բառը կարելի է տրոհել **Հայկ-ի-ն** մասերի (Հայկ, Հայկի, Հայկին), որոնցից յուրաքանչյուրը իմաստ ունի: Բայց երկրորդ եղանակով մենք պիտի հասնեինք **մտքի** և ոչ թե **իմաստի** միավորներին: Այս վերջիններին հասնելու համար հարկավոր է դիմել արտասանվածքի վերլուծության 3-րդ եղանակին, որով արտասանվածքը մասնատում ենք՝ հաշվի առնելով հնչական կողմի և իմաստի փոխադարձ առնչությունը:

գ) Այս երրորդ եղանակով մեզ տրված արտասանվածքը նախ և առաջ կբաժանվի **Հայկին – իրենց – արտի – ցորենն – է – դուր – գալիս** կտորների, որոնցից յուրաքանչյուրը մի ամբողջական իմաստային միավոր է՝ արտահայտված հնչյունական համապատասխան լսմբերով:

Վերլուծման այս եղանակը մեզ հասցնում է ամենից առաջ առանձին-առանձին բառերի. վերևում բերված յուրաքանչյուր միավորը մեկ բառ է:

Սակայն բառերը դեռ անբաժանելի միավորներ չեն. նրանք ևս հաճախ լինում են բաղադրված և տրոհվում են այնպիսի մասերի,

որոնցից յուրաքանչյուրը իմաստային-հնչյունական ինքնուրույն միավոր է: Այսպես, օրինակ, **Հայկին** բառը տրոհվում է **Հայկ-ի-ն** բաղադրիչների, որոնցից առաջինը (**Հայկ**) արտահայտում է այլ իմաստ, քան երկրորդը (**-ի**) և երրորդը (**-ն**), և նրանք այլ պարագաներում էլ կարող են հանդես գալ մեր լեզվի մեջ ոչ իրար հետ՝ արտահայտելով իրենց սեփական իմաստը: Այդ կարելի է պարզ տեսնել ստորև բերված սխեմայում.

Հայկ-ի-ն

Հայկ-ը	Սուրեն-ի-ն
Հայկ-ից	քար-ի-ն
Հայկ-ով	գրք-ի-ն

Այս բառաչարքերից առաջինը (**Հայկը**, **Հայկից**, **Հայկով**) մեզ ցույց է տալիս, որ **Հայկ** հնչյունախումբն ունի յուր կայուն իմաստը բոլոր դեպքերում, իսկ երկրորդ բառաչարքով (**Սուրենին**, **քարին**, **գրքին**) ճշտվում է **ի + ն** հնչյունախմբի իմաստը, որը դարձյալ կայուն է (տրական հոլով, որոշյալ առում):

Նույն ձևով կարելի է տարրալուծել **իրենց** բառը, **իրեն** և **-ց** մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի յուր կայուն իմաստը և արտահայտում է այն նաև այլ դեպքերում:

Հայոց լեզվի բոլոր բառերը իհարկե բաղադրված չեն, և չի կարելի ամեն դեպքում բառերի այսպիսի տարրալուծում կատարել: Այդ կլինի բռնազրոսիկ, իսկ ստացված արդյունքը՝ անհեթեթ: Այսպես, օրինակ, մեր ստացած **Հայկ** հնչյունախումբը կարելի է բաժանել ներքոհիշյալ ձևով, տեսնելու համար այդ անհեթեթությունը.

Հայ-կ

Հայ-տ	Հար-կ
Հայ-ր	լեր-կ

Այս արհեստական սխեման ցույց է տալիս, որ մեր տարրալուծումը բռնազրոսիկ է, քանի որ ստացվեցին այնպիսի հնչյուններ կամ հնչյունախմբեր, որոնց մեջ իմաստ չի դրված, կամ որոնք իմաստ չեն արտահայտում: Սրանով միաժամանակ ապացուցվեց, որ **Հայտ**, **Հայր**, **Հարկ**, **լերկ** բառերը բաղադրված կամ կազմված չեն տվյալ չինծու

տարրերից և հետևաբար չեն կարող բաժանվել իմաստային ավելի փոքր միավորների:

Բառերը կարելի է (և պետք է) տարրալուծել ոչ թե այնքան և այնպիսի մասերի, որքան և որպիսի մասեր մենք կրնարենք ըստ մեր ցանկությունների կամ պատահականորեն, այլ այնքան և այնպիսի մասերի, որոնցից նրանք իրոք բաղադրված են: Ըստ որում, այդ բաղադրիչներից յուրաքանչյուրն անպայման պետք է ունենա յուր կայուն իմաստը նաև ուրիշ բաղադրությունների կամ առանձին գործածությունների մեջ:

Սակայն այս պայմանն էլ լիովին բավարար չէ: Հաճախ հնարավոր է այս կամ այն բառը բաժանել հնչյունական այնպիսի մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն իրոք ունի յուր կայուն իմաստը նաև այլ բաղադրությունների մեջ և առանձին գործածությամբ, թեև նրանք ոչ մի առնչություն չունեն տվյալ բառի հետ: Օրինակի համար **սարդար** բառը կարելի է բաժանել **սար-դար**, **սարդ-ար**, **ս-արդար** մասերի, մինչդեռ **սարդար** բառը բաղադրված չէ նրանցից և ոչ մի առնչություն չունի ո՛չ **սար**, **սարդ**, **արդար** բառերի և ո՛չ էլ **ս** հոդի կամ **ար** հնչյունախմբի հետ, որը հայերենում բայի անցյալ կատարյալի վերջավորությունն է եզակի երրորդ դեմքի համար (**տես-ար**, **հաս-ար**, **եկ-ար** և այլն): Ճիշտ նույն ձևով **քաղաք** բառը կարելի է բաժանել **քաղ** և **աք** մասերի, որոնցից առաջինը, կարծես, մեր **քաղ** (**քաղել**, **քաղհան** և այլն) բառն է, իսկ երկրորդը բայական վերջավորություն (**տես-աք**, **եկ-աք**, **հաս-աք** և այլն): Սակայն այս տրոհումն էլ, ինչպես և նախորդը, սխալ է ու անիմաստ, որովհետև **քաղաք** բառը չի կազմված **քաղ** և **աք** հնչյունախմբից, ինչպես և **քաղաք** բառի իմաստը չի բաղադրված **քաղ** բառի և **աք** վերջավորության իմաստներից:

Ուրեմն բառի իմաստային ճիշտ տարրալուծման պայմանը ենթադրում է տվյալ բառի տրոհումը ոչ թե պատահական իմաստ ունեցող ավելի փոքր հնչյունախմբերի, այլ այնպիսի մասերի, որոնց ոչ միայն հնչյունական-նյութական առկայությունն է բացահայտ տվյալ բառի մեջ, այլև իմաստային: Այլ ձևով ասած՝ բառը տարրալուծել կարելի է միայն այն դեպքում, երբ նա իրոք բաղադրված է, բաղադրյալ իմաստ ունի և կազմված է բաղադրիչ իմաստների հնչյունախմբերի միացումից:

Բառերի իմաստային-նյութական ճիշտ տարրալուծման միջոցով ստացվող տարրերը հանդիսանում են լեզվի այն նվազագույն

միավորները, որոնց մեջ դրվեցին և Հնչյունների և իմաստի ան-
քակտելի միասնությունը: Այդ տարրերը կոչվում են ձևույթ
(մորֆեմա):

Ձևույթների ձևի և բովանդակության հակադրամիասնության
նվազագույն տարրերն են լեզվի մեջ, անկախ նրանց մեծությունից ու
փոքրությունից:

Ձևույթը կարող է և՛ միահնչյուն լինել, ինչպես **ս, դ, ն** հոդերը, ու
չադկապը, է բայը, և՛ բազմահնչյուն, ինչպես **դու, երեկ, քաղաք,
երիտասարդ** բառերը: Ձևույթի համար կական է ոչ թե հնչյունների
քանակը, այլ տվյալ հնչյունի կամ հնչյունախմբի հետ անբա-
ժանելիորեն կապված իմաստը: Եթե, օրինակ, **երիտասարդ** բառից
մեկ կամ մի քանի հնչյուն հանենք, մնացածն ավելի բազմահնչյուն
կլինի, քան **է, ու, դու** բառերը և **ս, դ, ն** հոդերը, բայց այլևս ոչ մի
իմաստ չի արտահայտի ոչ առանձին գործածությամբ («երիտասարդ»,
«երիտասարդ», «տասարդ») և ոչ էլ կապակցությունների մեջ
(«տասարդացնել», «երիտասաներից» և այլն), մինչդեռ **գիրքս, գիրքդ,
հով է, ես ու դու** օրինակներում շատ հստակ զգացվում է **ս, դ, է, ու**
ձևույթների իմաստը, թեև նրանք միայն մեկական հնչյուն են:

Արտասանվածքի վերլուծության այս երրորդ եղանակը անառար-
կելիորեն ապացուցում է, որ բառերը կա՛մ կազմված են լինում բա-
ղադրիչ ձևույթներից և կա՛մ հանդիսանում են անբաժանելի, ինք-
նուրույն ձևույթներ (քաղաք, մարդ, երիտասարդ): Գիտականորեն
միանգամայն սխալ է և պատմական զարգացմանը հակասում է
դպրոցական քերականության այն մեխանիստական չոր դրույթը, թե
իբր բառերը կազմված են վանկերից, իսկ վանկերը՝ հնչյուններից:
Կարծես թե երբեք եղել է այնպիսի դրույթուն, որ **ս** հնչյունը միա-
նալով **ա** հնչյունին կազմեր **սա** վանկը (և **սա** դերանունը), ապա այդ
վանկն ստանար **ր** հնչյունը և վերածվեր **սար** վանկին (սար բառին)
և ապա միանալով նույն եղանակով **դ, ա, ր** հնչյուններին, վերածվեր
սարդար բառին: Ոչ թե բառերն են կազմված վանկերից, այլ մենք ենք
բառերը վանկալուծում և վանկերը տարրալուծում հնչյունների:

Ամփոփելով արտասանվածքի վերլուծության հատվածը՝ հիշենք,
որ վերլուծության առաջին եղանակով հասնում ենք լեզվի նյու-
թական նվազագույն տարրերին՝ **հնչյուններին**, որոնցով զբաղվում է
հնչյունաբանությունը:

Երկրորդ եղանակով հասնում ենք մտքի, նախադասության
նվազագույն միավորներին, որոնք կիրառություն ունեն շարահյու-
սական վերլուծության մեջ և կոչվում են շարույթ (**схема**).

Երրորդ եղանակով մենք հասնում ենք լեզվի իմաստահնչյու-
նական նվազագույն միավորներին՝ **ձևույթներին**, որոնց ուսումնասի-
րությամբ զբաղվում է ձևաբանությունը:

II

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

§ 11. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ.— 1950 թվի լեզվաբանական դիսկուսիայի շնորհիվ առաջին անգամ լեզվաբանական գիտությունն ողջ գոյություն ընթացքում բացահայտվեց լեզվի տարրեր կողմերի (բաղադրիչների), այն է՝ բառային կազմի, հիմնական բառային ֆոնդի և քերականական կառուցվածքի **անհավասարաչափ զարգացումը** և ուրևան ոչ միատեսակ արժեքականությունը լեզվի համար:

Լեզվի էությունը, նրա սպեցիֆիկայի հիմքը և, հետևաբար, նրա դիմադրողական ուժի աղբյուրը կազմում են հիմնական բառային ֆոնդը և քերականական կառուցվածքը, որոնք ստեղծվում և իրենց գոյությունը պահպանում են մի շարք դարաշրջանների ընթացքում՝ ունենալով մեծագույն կայունություն:

Լեզվի բառային կազմը, ընդհակառակը, ունի փոփոխականության անմիջական ենթակայություն, վերին աստիճանի զգայուն է հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում տեղի ունեցող նույնիսկ ամենաաննշան փոփոխությունների նկատմամբ և անմիջականորեն արձագանքում է դրանց ու արտացոլում իր մեջ:

Ժամանակակից ամեն մի լեզվի քերականական կառուցվածքի և հիմնական բառային ֆոնդի հիմքը պետք է համարել այն **ընդհանուրը**, որ ունի տվյալ լեզուն **իրեն ցեղակից այլ լեզուների հետ**, որպես նրանցից յուրաքանչյուրի ժառանգություն հազարամյակների ընթացքում նրանց ընդհանուր ջանքերով ստեղծված **հիմնալեզվից**:

Այս բոլորից բխում է, որ հայոց լեզվի բառային կազմի, հիմնական բառային ֆոնդի և մանավանդ քերականական կառուցվածքի նյութական և իմաստային կողմի մեջ նախասկզբնականն ու հնագույնը միայն այն է, ինչ նա ժառանգել է իրեն ցեղակից մյուս լեզուների հետ հնդեվրոպական հիմնալեզվի աղբյուրից, իսկ մնացածը հանդիսանում է նրա հետագա առաջընթացի արդյունք՝ արդեն ունեցածի զարգացում ու կատարելագործում, կամ խաչավորման, կուլտուրական-քաղաքական շփման և այլ ճանապարհներով ցեղակից ու ոչ ցեղակից լեզուներից կատարած փոխառություն, որը խիստ հազվադեպ է դուրս գալիս բառային կազմի սահմաններից դեպի հիմնական բառային ֆոնդի սահմանները և, որպես կանոն, չի հասնում քերականական կառուցվածքի մարզին:

Հայոց լեզվի քերականական կառուցվածքը և հիմնական բառային ֆոնդը, այսինքն՝ մեր լեզվի հիմքը, նախապես եղել են և մնում են հնդեվրոպական:

Հայոց լեզվի հնագույն հուշարձանները հաղիվ են հասնում մեր թվականության 5-րդ դարի սկզբին, այսինքն՝ արդեն ձևավորված էթնիկական լեզվի շրջանին, հետևաբար նրա զարգացման նախորդ փուլերը՝ տոհմային լեզվի ու ցեղային լեզվի շրջանները, գիտությունը իսպառ անծանոթ են և կարող են մասամբ վերականգնվել միայն պատմահամեմատական ուսումնասիրության ճանապարհով, որ մեզ հնարավորություն կտա թեկուզ և աղոտ կերպով գծելու պատկերը այն նախասկզբնական լեզվի, այսինքն՝ նախահայերենի կամ **ընդհանուր Հայերենի**, որը նախորդել է գրաբարին ու բարբառներին և ունեցել է մոտ 2000 տարվա վերին աստիճանի հետաքրքրական կյանք ու զարգացում մինչև մեր լեզվի այն շրջանը, որ ծանոթ է մեզ գրավոր աղբյուրներից:

Նախասկզբնական այդ **ընդհանուր Հայերենի** աղբատիկ բառային կազմը, որ պետք է համապատասխաներ այն ժամանակվա Հայերի տնտեսական-կուլտուրական զարգացման ցածր մակարդակին, հիմնականում համընկնում էր նրա հնդեվրոպական բառային ֆոնդին՝ ունենալով այդ ֆոնդից դուրս մնացող սակավաթիվ ու ոչ բազմազան ածանցավոր և բարդ բառեր:

Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական տվյալները, ընդհանուր Հայերենի բառային ֆոնդի հարստացման հիմնական աղբյուրներից մեկը եղել է այսպես կոչված **արմատաստեղծումը**, որ տեղի էր ունենում հիմնականում՝

ա.¹ միևնույն արմատի (զլխավորաբար ձայնավորի) հնչյունափոխությամբ (բարձ-բերձ, խառն-խուռն, շտապ-ստեպ, ոզի-շոզի-հոզի և այլն).

բ. ածական հնչյունների հավելմամբ (բարձ-բարձր, ցած-ցածր և այլն).

գ. հետագայում բառակազմական զորությունից զրկված մի շարք նախամասնիկներով (տի-այր, տի-կին, հ-զոր, հ-մուտ, զգ-ոն, զգ-աստ և այլն):

¹ Այս երևույթը հավանաբար արդյունք է ընդհանուր Հայերենի առաջին ճյուղավորումների և վերամիավորումների, երբ կիսաառանձնացած առանձին բարբառներ կամ տոհմային լեզուներ առանձին հնչյունների փոփոխության են դիմել արտասանական բաղայի սկզբած փոփոխության հիման վրա, իսկ ընդհանուր Հայերենը այդ նոր ձևերն օգտագործել է նոր իմաստավորմամբ:

Ընդհանուր Հայերենի գոյություն և զարգացման անընդհատ ճյուղավորումներով ու վերամիավորումներով հայտնի այդ շրջանը, որ մոտ մեկ հազարամյակ է ընդգրկում մինչև հայկական էթնոսի կազմավորումը և հայերեն տոհմացեղային լեզուների վերածումը էթնիկական լեզվի ու բարբառների, հայերի աստիճանական զարգացման ու հզորացման այն շրջանն է, երբ նրանք, մի քանի ալիքներով հետզհետե շարժվելով դեպի Հայկական բարձրավանդակը, բարեկամական ու թշնամական սերտ շփումներ են ունենում աղգակից և ոչ աղգակից ժողովուրդների ու ցեղերի հետ, մեծաքանակ փոխառություններ կատարում նրանց լեզուներից և ասիմիլյացիայի ենթարկում նրանցից շատերին:

Հայ էթնոսի և Հայ էթնիկական լեզվի կազմավորման այս տեսական շրջանի արգասիք պետք է համարել Հայոց լեզվի բառային կազմի և նույնիսկ հիմնական բառային ֆոնդի հարստացումը հնագույն փոխառություններով՝ զլխավորաբար ցեղակից իրանական լեզուներից, ինչպես և մասամբ լեթերենից, լուսիտերենից ու լալդերենից. հասկանալի է, որ այս շրջանում սևփական բառակազմությունը պետք է հանդես գար իրրե բառային կազմի, մասամբ և հիմնական բառային ֆոնդի հարստացման կարևորագույն աղբյուր՝ արդեն համարյա բացառելով արմատաստեղծման շատ ավելի պրիմիտիվ տեխնիկան:

Հայերի տոհմացեղային լեզուներից մեկի բարձրանալը վարչական-պետական ընդհանուր լեզվի մակարդակը և դրա հետևանքով հայկական տոհմացեղային մյուս լեզուների իրավական «իջևցումը» մինչև բարբառի մակարդակը, որ արդյունք էր հայերի քաղաքական-էթնիկական համալսմանն ու Հայ պետականության ստեղծման, բնականաբար հիմք հանդիսացան էթնիկական ընդհանուր լեզվի բառային կազմի վիթխարի աճի (զլխավորապես վարչական-պետական, կրոնա-եկեղեցական, հասարակական ու գիտական կյանքի տերմիններով ու գեղարվեստական խոսքին անհրաժեշտ բառերի բազմազանությունը, բառակապակցություններով, հոմանիչներով, շարահյուսական նորանոր միջոցներով ու ձևերով և այլն), որով առավել լսորացվեց գրաբարի և բարբառների միջև եղած տարբերությունը. հասկանալի է, որ զգալի չափով հարստացավ գրաբարի նաև բառային հիմնական ֆոնդը, ի տարբերություն բարբառների բառային հիմնական ֆոնդի:

Այսպիսով, Հայ տոհմացեղային լեզուների երբեմնի իրավահավա-

սարությունը և նույնիսկ գրաբարի ու նրա մայր-բարբառի, որ տոհմացեղային այդ լեզուներից մեկն էր, ընդհանրությունը հիմնականում լատիստվում է մեր թվականությունից առաջ 3-2-րդ դարերի և մեր թվականության 5-րդ դարի միջև ընկած ժամանակամիջոցում, երբ գրաբարը իբրև վարչական-պետական, էթնիկական ընդհանուր լեզու, **թերևս նաև գրավոր լեզու**, դառնում է կազմավորված հայ էթնոսի համաժողովրդական լեզուն և ուռաջ ընթանում իր զարգացման ներքին օրենքներով՝ հետզհետև ավելի ու ավելի անջատվելով ոչ միայն իր մայր-բարբառից, այլև հայերենի մյուս բարբառներից, որոնք նախապես էլ նրանից շատ տարբեր էին:

Մեր թվականության 4-5-րդ դարերում գրի առնված գրաբարը, որ իբրև համաժողովրդական լեզու ունեցել էր 6-7 դարի անընդհատ զարգացում և՛ իբրև բանավոր հաղորդակցման ընդհանուր լեզու, և՛ մեր կարծիքով, նաև իբրև գրական լեզու մինչև քրիստոնեության մուտքը Հայաստան, 5-րդ դարից հետո **չունեցավ շատ թե քիչ նշանակալից զարգացում**:

Հունարան հայերենը մենք չենք դիտում իբրև գրաբարի զարգացում. դա օտարաբան մտավորականների կողմից կատարված մի շեղում էր համաժողովրդական լեզվից, մասնագիտական մի ժարգոն, որ ծառայում էր «արտաքին» կամ «խոր» գիտություններին հաղորդակից լինելուն, բայց չունեցավ և չէր կարող վայելել ժողովրդականություն:

Հինգերորդ դարին հաջորդած դարերում գրաբարի մեջ նկատված այլ կարգի փոփոխությունները ևս չեն կարող դիտվել իբրև գրաբարի զարգացում. այդ փոփոխությունները ոչ այլ ինչ են, և թե ոչ բարբառների ավել կամ պակաս զգալի ներթափանցումներ գրաբարի մեջ, որոնք ոչ թե գրաբարի զարգացման ներքին օրենքների ծավալման արտահայտությունն են, այլ նրա թուլություն վկայությունը, նրա քայքայման նշանը, բարբառների աշխուժացման ու ակտիվացման վկայությունը. այս վերին աստիճանի հետաքրքրական երևույթը պայմանավորված էր ոչ միայն հայ պետականության անկմամբ 5-րդ դարի սկզբում, այլև նրանով, որ գրաբարը կտրված էր իր ստնտու բարբառից և մեր կարծիքով իր գոյության հենց սկզբից կառուցվածքային խոշոր տարբերություններ ուներ հայ բարբառների իշխող մեծամասնությունից:

Եթե մի պահ անտեսենք միջին հայերենը, ապա պետք է համարձակորեն ասել, որ 5-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի կեսը ընկած

ժամանակամիջոցում դարոցական, գիտական, կրոնա-եկեղեցական, ինչպես և գրական ասպարեզներում հանդես գալով որպես ընդհանուր լեզու, որպես այդ մեծ ժամանակաշրջանի մեր հարուստ մշակույթի ազգային¹ ձև, գրաբարը չկրեց շատ կամ քիչ նշանակալից փոփոխությունն իր քերականական կառուցվածքի մեջ, թեև նրա բառային կազմն անընդհատ համարվում էր հազարավոր նոր բառերով (ինքնուրույն բառակազմության ու փոխառությունների միջոցով):

§ 12. ԳՐԱԲԱՐ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ.— Մեր արդի լեզվական վիճակը, ըստ որի գոյություն ունեն կենդանի երկու գրական լեզուներ (արևելահայ և արևմտահայ), տասնյակ բարբառներ ու ենթաբարբառներ՝ մի կողմից, և իբրև կուլտուրական ժառանգություն մեզ մնացած երկու մեծած գրական լեզուներ՝ համապատասխան գրականությամբ (գրաբար և միջին հայերեն)² մյուս կողմից, արդյունք է պատմական մշակութային վերին աստիճանի հետաքրքրական և բարդ պրոցեսի:

Իմանալու համար, թե ինչպես կազմավորվեց ժամանակակից հայ գրական լեզուն, անհրաժեշտ է գոնե համառոտակի ծանոթանալ հայ լեզուների զարգացման պրոցեսին, մանավանդ որ նույնիսկ արդի լեզվի մեջ ամեն օր զգացվում է պատմական այդ պրոցեսի դրոշմը թե՛ ձևաբանության, շարահյուսության ու իմաստաբանության և թե՛ մանավանդ, բառապաշարի մեջ:

Լեզվական բավականին հարուստ հուշարձաններն ակնբախ կերպով ցույց են տալիս, որ հայոց հնագույն գրական լեզուն եղել է գրաբարը, որով գրվել են, համենայն դեպս, բոլոր գիտական, գրական, պատմական, դպրոցական, եկեղեցական երկերը և պաշտոնական թղթերը սկսած մեր թվականության 5-րդ դարից, այսինքն՝ Մեսրոպի կողմից հայոց այբուբենը հորինելու և հայ գրականության հիմնադրման օրից:

Թե լեզվական ինչ վիճակ էր ապրում հայ ժողովուրդը մինչև այդ դարը, և գրաբար էր խոսում արդյոք նա այդ դարում, թե՞ կային ժողովրդական կենդանի բարբառներ, այդ մասին լուրջ ուշադրության արժանի և վստահելի որևէ վկայություն չունենք:

Հիշատակության արժանի են Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ և կենսագիր Կորյունի մեկ-երկու նկատողությունները, ինչպես և հետագա

¹ Այս բարդ գործածում ենք պայմանականորեն, որովհետև ընդունված չէ ասել «էթնիկական ձև»:

քերականների ու մեկնիչների դիտողությունները, որոնք կցկտուր կերպով տեղեկություն են տալիս այն մասին, որ հայերը ոչ բոլոր գավառներում էին խոսում գրաբար, որ պատմական Հայաստանում գոյություն ունեին զանազան բարբառներ:

Նկարագրելով, թե ինչպես տառերը հորինելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը շրջում էր Հայաստանի զանազան գավառները՝ դպրոցներ բացելու և գրագիտություն տարածելու, Կորյունը հիշատակում է՝ «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագավորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխոսժաղուժ կողմանսն մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւղադիման, այլև վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատոյցք էին»:

Այս հատվածը հաստատորեն վկայում է, որ Մարաց կողմի հայերի լեզուն «խեցրեկագոյն և խոշորագոյն» էր, այսինքն՝ «խիստ ծուռտաժ և կոպիտ», որի պատճառով նրանք զժվարամատույց էին: Համարյա նույնպիսի արհամարհական արտահայտություններ է շոյլում Կորյունը նաև Մյունյաց կողմի հայերի մասին՝ անշուշտ նկատի ունենալով նաև նրանց լեզուն (այժմյան Ղարաբաղի բարբառի նախատիպը), երբ արձանագրում է՝ «Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական աշխարհն ելանէր. և ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն, առաւել զգազանամիտ, զվայրենագոյն, զճիւղաբարոյ կողմանցն»:

Մի քիչ ավելի ուշ ժամանակի երկերում (6-8-րդ դդ.) հույն քերական Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանությունում մեջ գտնում ենք բարբառային ձևերի արձանագրություն գրաբարի ձևերի կողքին, ինչպես, օրինակ՝ **գեամ, գեաս, գեայ, փոխ**. գրաբարի **գամ, գաս, գայ**:

Անանուն մեկնիչը (7-8-րդ դդ.) տալիս է բարբառային այլ ձևեր, ինչպես **ոռոգեմ, պազուկ, փազուկ** փոխարեն գրաբար **ոռոգանեմ և բազուկ** ձևերի, իսկ հաջորդ դարում արդեն Ստեփանոս Մյունեցին հական-հանվան թվում է մի շարք «եզերական բարբառներ», որոնք են «**Կորճայ, Տայեցի, Ուութայի, Չորրորդ-հայեցի, Սպերացի, Սիւնի, Արցախային**»:

Հետագա ժամանակների համար հիշատակությունների դիմելու կարիք չկա, քանի որ արդեն այդ շրջանից սկսած գրաբարն ինքն արհեստական կերպով է պահպանում իր գոյությունը, բարբառների ուժեղ կնիքն է կրում, և նրա կողքին հետզհետե ծավալվում է ոչ գրաբար գրականությունը: Այդ նկատվում է ինչպես միջնադարյան

տաղերգուների, Կիլիկիայի շրջանի հեղինակների, այնպես էլ, մանավանդ, վիճական արձանագրությունների մեջ:

Համենայն դեպս, տարածված այն կարծիքը, ըստ որի գրաբարը հինգերորդ դարում ամբողջ հայ ժողովրդի խոսակցական լեզուն էր, իսկ բարբառները հետո առաջ եկան գրաբարից, պետք է համարել չհիմնավորված, և ճիշտ համարել այն կարծիքը, ըստ որի գրաբարը ոչ հինգերորդ դարում, ոչ նրանից առաջ և ոչ էլ նրանից հետո չի եղել **ամբողջ հայ ժողովրդի** խոսակցական լեզուն:

Մյուս կողմից՝ չի կարելի ճիշտ համարել, թե գրաբարը ստեղծվել է պալատներում հայ ազնվականության կողմից և չի ունեցել իր մայր բարբառը ժողովրդի մեջ:

Գրաբարը ոչ թե հայ բարբառների մայրն է, այլ ընդհանուր հայերենի բարբառներից մեկի կամ մի քանիսի դուստրը: Պատմական Հայաստանի հարավային գավառներում բնակություն հաստատած հայկական տոհմերի կենդանի խոսակցական բարբառը կուլտուրական պահանջների համաձայն ժամանակի ընթացքում մշակվել է բանավոր հաղորդակցման միջոցով պարսկերենի, հունարենի, ասորերենի որոշ ազդեցության տակ և գրի առնվելու ժամանակ արդեն բավականին հեռացած է եղել իր մայր-բարբառից:

Հայ ժողովրդի գրական ընդհանուր լեզուն դառնալուց հետո գրաբարը, ինչպես վերևում ասացինք, ներգործում է ժողովրդական բարբառների վրա եկեղեցու, պետական, վարչական ապարատի և դպրոցների միջոցով, և այնուհետև բարբառները գրաբարից վերցնում են շատ ոճեր, արտահայտություններ, բառեր, ձևեր, որով հետզհետե մոտենում են թե՛ գրաբարին, թե՛ միմյանց:

Քանի որ հայ բարբառները մինչև հինգերորդ դարը ևս տարբեր էին ինչպես իրարից, այնպես էլ գրաբարից, ուստի և նրանց տրվում է նախարարբառներ պայմանական անունը մինչև հինգերորդ դարը՝ բարբառներ անունը թողնելով իրեն նրանց անուն հաջորդ դարերի համար:

Այս տարբեր անվանումներն անհրաժեշտ են մանավանդ այն պատճառով, որ այսօրվա մեր բարբառները գոյացել են գրաբարից հետո, մի մասը՝ հենց գրաբարից, մյուսները՝ այն նախարարբառներից, որոնցից մեկն էլ ծնունդ է տվել գրաբարին:

§ 13. ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ.— 9-13-րդ դարերում ուժեղանում է աշխարհիկ կյանքը, աշխույժ առևտուր է ծավալվում և աճող քաղաքային բնակչությունը հոգեղեն սնունդ է պահանջում: Այդ

պահանջին նա չի կարողանում տալ զրաբար գրականությունը, որի ոչ միայն լեզուն մատչելի չէր նրան, այլև բովանդակությունը մոտ չէր նրա սրտին: Այդ ժամանակ առաջ է գալիս աշխարհիկ գրականություն միանգամայն նոր բովանդակությամբ (առականեր, տաղեր, սիրային բանաստեղծություններ, ինչպես նաև գիտական-գործնական ձևեր): Այդ գրականությունը գրվում է նոր լեզվով, որ **միջին հայերեն** ընդհանուր անունն է կրում, թեև միասնական չէ և նայած հեղինակի բարբառին, զրաբարագիտություն չափին ու ճաշակին՝ ավել կամ պակաս չափով մոտ է զրաբարին:

Այս շրջանում է առաջ գալիս հենց **զրաբար** կամ **զրոց բարբառ** տերմինը և նրա կողքին **աշխարհիկ բարբառ** կամ **աշխարհիկ խոսք** հորջորջումը, որը տակավին շատ ընդհանուր իմաստ ուներ և հաճախ գործածվում էր զրաբարի համար, եթե հեղինակը գրում էր պարզ զրաբար՝ համեմելով իր լեզուն բարբառային որոշ, շատ սահմանափակ տարրերով:

Այսպես, օրինակ՝ 13-րդ դարի ընագետ-փիլիսոփա Հովհաննես Երզնկացին իր **«Տետրակ համառոտ և լի իմաստնախոհ բանիք»** բնագիտական աշխատության առաջաբանում հայտարարում է՝ որ այդ գիրքն ինքը գրել է «աշխարհական խօսիք, վասն դիւրաւ հասնելի լինելոյ ընթերցողաց», այնինչ նրա լեզուն համարյա մաքուր զրաբար է, ճիշտ է, բարբառային որոշ արտահայտություններով: Ձի կարելի պնդել, թե 13-րդ դարում Հովհաննես Երզնկացին գրել է այն լեզվով, որը գործածական էր նրա ժամանակ ժողովրդի մեջ: Թե՛ նրա ժամանակ, թե՛ նրանից դարեր առաջ գոյություն ուներ շատ ավելի աշխարհիկ լեզու:

§ 14. ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ.— Կիլիկյան թագավորության անկումն սկիզբ դարձավ միջին հայերենի անկման: Այս վերջինս զրկվեց պետական լեզվի իր դիրքից, գրականությունը վերստին կտրվեց ժողովրդից և անցավ կղերին, որն առանց վարանելու կրկին **որդեգրեց զրաբարը**, բայց աղճատված, անկենդան, դպրոցական արտահայտությամբ, քանի որ 8-9-րդ դարերից նա այլևս խոսակցական լեզու չէր նույնիսկ զրաբարով գրողների համար: Այդ լեզուն հարազատ էր գալիս կղերաֆեոդալական գրականությանը, այդ պատճառով էլ վերջինս կրկին փարեց նրան և մինչև այսօր էլ չի բաժանվում նրանից: Սակայն ժողովրդի վիշտն ու խինդը, հոգան ու աշխատանքը երգող տաղերգուները և հետագայում նրանց տեղը բռնող աշուղներն իրենց «հայրենները» և տաղերը շարունակեցին գրել այդ միջին հայերենով՝

հետզհետե մոտեցնելով այն մի կողմից՝ իրենց հարազատ բարբառին (Նաղաչ Հովնաթան) և մյուս կողմից՝ արդեն 18-րդ դարից սկսած Պոլսում և Ռուսաստանի հայաբնակ մի շարք քաղաքներում բողբոջող, նորորակ աշխարհաբարներին, որոնք 19-րդ դարում ձևավորվեցին իբրև գրական կենդանի նոր լեզուներ, որոնց և սեփականացվեց **աշխարհաբար** անունը ի տարբերություն **զրաբարի** և **միջին հայերենի**:

§ 15. ԱՐԵՎԵԼԱՆԱՑ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՆԱՑ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐ.— Աշխարհաբարը կամ ավելի ճիշտ մեր ազգային գրական լեզուն շատ ավելի վաղ գոյություն ուներ, քան նա հայտնի և ընդունված դարձավ իբրև այդպիսին:

Գրական աշխարհաբարով գրականություն (գրքեր, պարբերականներ), մանավանդ արևմտահայ գրականով, տպագրում էին դեռ 18-րդ դարում, թեև նա ընդունվեց և ճանաչվեց միայն 19-րդ դարի կեսերում:

Երկու տարբեր պետության գերիշխանության պայմաններում (թյուրքիա և Ռուսաստան), երկու տարբեր բարբառների բազայի վրա («4» բարբառ և «Ում» բարբառ) 19-րդ դարի կեսերում ձևավորվեց մեր ազգային լեզուն իր երկու ճյուղերով, որոնցից մեկը կոչվում է **արևմտահայ գրական լեզու**, իսկ մյուսը՝ **արևելահայ գրական լեզու**:

Արևմտահայ գրական լեզուն հենված է գլխավորաբար Պոլսի բարբառի վրա, որն անմիջական ժառանգորդն էր միջին հայերենի, և այդ իսկ պատճառով ավելի մոտ է զրաբարին, մանավանդ ձևաբանությամբ ու բառապաշարով և, դրան հակառակ, շատ հեռու է զրաբարից իր հնչյունաբանությամբ՝ արտասանությամբ: Արևմտահայ գրական լեզուն արևմուտքի հայության գրական լեզուն է և ունի յուր հարուստ գրականությունը (Դուրյան, Պարոնյան և այլն): **Արևելահայ գրական լեզուն** հենված է «Ում» բարբառախմբի (նաև Արարատյան բարբառի) վրա և համեմատաբար մոտ է զրաբարին իր հնչյունաբանությամբ ու բառապաշարով:

§ 16. ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ ՄԻՆՁԵՎ «ՀՅՈՒՄԻՍՏԱՓԱՅԼԸ».— Վերը (§ 15) ասացինք, որ աշխարհաբարը շատ ավելի վաղ գոյություն ուներ, քան թե նա ճանաչված և ընդունված էր իբրև գրական լեզու: Այդ վերաբերում է ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ լեզուներին: Մի կողմ թողնելով առաջինի ճակատագիրը, մենք կզբաղվենք միայն երկրորդի վիճակով:

Ընդունված է աշխարհաբարի տարեգրությունն սկսել Ստեփանոս Նազարյանի «Հյուսիսափայլ» ամսագրի հրատարակությունից (1858 թ. Մոսկվա), իսկ աշխարհաբարի հիմնադիր ճանաչել կամ Արուսյանին, կամ նույն այդ Նազարյանին: Այս պնդումը, որ դժբախտաբար իշխում էր մեր գրականության պատմության մեջ մինչև վերջերս, իհարկե, սխալ է: Ժամանակակից Հայոց լեզվի կազմավորման այդ շրջանը դեռ սպասում է իր ուսումնասիրողին, և մենք չենք կարող այստեղ գրադավել լեզվի պատմության մանրամասնություններով, թեև անկարելի էր չուրվագծել այն թեկուզ համառոտակի:

Խնդիրն այն է, որ՝

ա) աշխարհաբարը, նույնիսկ իբրև գրական լեզու, գոյություն ուներ և՛ Նազարյանից, և՛ Արուսյանից առաջ.

բ) Խաչատուր Արուսյանի ճանաչված երկասիրությունը՝ «Վերջ Հայաստանին», ոչ թե գրական լեզվով է գրված, այլ բարբառային գրականով.

գ) Թե՛ Արուսյանը և թե՛ Նալբանդյանն իրենց պատանեկության և երիտասարդության հասակում (դպրոցում, բարձրագույն դպրոցներում) խոսել են և հաղորդակցել գրական աշխարհաբարով, որպիսին մանավանդ Նազարյանը հետագայում իր «Հյուսիսափայլի» միջոցով բարձր էր տալիս դեպի գրաբարը՝ իր վարդապետական (դոկտորական) աստիճանին սազական դարձնելու համար: Սակայն Արուսյանի և Նազարյանի դերերը ճշտելուց առաջ տեսնենք, թե ինչ վիճակի մեջ էր աշխարհաբարը մինչև «Հյուսիսափայլը»:

19-րդ դարի առաջին քառորդը հայկական իրականությունը տվեց կուլտուրական երկու խոշոր օջախ՝ Լազարյան ճեմարանը Մոսկվայում և Ներսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում (Թբիլիսի), որտեղ հավաքված Հայ երիտասարդությունը գրաբար լեզվով ստացած իր գիտություններին ավելացնում էր նաև աշխարհաբարի գիտելիքները: «Ուսուցիչները հետևում էին նրանց խոսակցություններին, մաքրում էին լեզուն գավառաբարբառներից, օտար բառերից և մշակում էին հարազատ հայերեն, որը գրաբար չէր, բայց գավառաբարբառ էլ չէր, այլ բոլոր տեղերից եկածներին հասկանալի մի լեզու», - գրում է Լևոն՝ հենվելով «Արարատ» լրագրի 1850 թվի № 2-ի վրա:

Ռափայել Պատկանյանը հետևյալ մանրամասնություններն է հաղորդում իր «Մանկական հիշողությունների» մեջ պրոֆ. Էմինի մասին. «Հենց որ Մ. Էմինն առաջին անգամ ոտքը կոխեց մեր գասարանը, մեր խոսակցական լեզուն օրեցօր սկսավ մաքրվելու,

կանոնավորվելու, կոկվելու, շատ կամ սակավ դաշնակավորություն ստանալու, և ստացավ այն կերպարանքը, որ մենք այսօր տեսնում ենք անարդարապես Արարատյան կոչված բարբառում, որն ըստ ամենայն իրավանաց և արդարության պետք է ճեմարանական բարբառ անվանելու և որի եթե ոչ ստեղծողը. գեթ կերպարանք և շքեղություն տվողը Մ. Էմինին ճանաչելու...: Պարոն Էմինը, թեև ինքը հիանալի, կանոնավոր, գեղեցիկ և մաքուր աշխարհաբառ էր խոսում, բայց բնավ չէր խոստովանում և չէր ուղում ճանաչել նորա գեղեցկությունը և նորա ժողովրդականության ընթացք և իրավունք տալու չէր աշխատում, թեև, կրկնում եմ, ինքը հոչ (յոչ) կամաց աշխարհաբարի ամենահզոր հովանավորիչն էր...: Մենք, Էմինի աշակերտքս, առաջինն էինք, որ ամաչելով (իբրև թե արածներս աններելի մեկ հանցանք էր) սկսանք Հայ կենդանի բարբառի մեջ մուծանել դասատուն կամ դասարան, թեյ, սուրճ, համալսարան, դասախոսություն և այլն բառերն, որք հետո մեր հետնորդների համար դարձան սովորական գործածելի բառեր...»¹:

Այդ դպրոցները կուլտուրական խոշոր դեր խաղացին աշխարհաբար ընդհանուր լեզվի մշակման գործում, քանի որ այնտեղ ուսում ստացող հարյուրավոր երիտասարդներ փոխադարձ շփման և հարաբերության մեջ աշակերտական տարիների ընթացքում աստիճանաբար թողնում էին իրենց գավառաբարբառների տարրերը, սեփականում նոր հայախոսության ընդհանուր ձևեր և դպրոցից դուրս գալով՝ իրենց հետ տանում էին պատրաստի աշխարհաբար: Սրանց մեջ էին նաև Արուսյանն ու Նազարյանը:

Ներսիսյան դպրոցի աշակերտները և ուսուցիչները սեփական սպարանի միջոցով և իրենց բանավոր ելույթներով (դասախոսություններ, քարոզներ) աշխարհաբարը մասսայականացնում էին նաև դպրոցից դուրս: Մեզ մնացել են այդ շրջանի մի քանի ուշագրավ երկեր, որոնցից նմուշներ տալիս ենք «Հավելվածի» մեջ:

Ուշադրության արժանի մի հանգամանք է նաև այն, որ 19-րդ դարի առաջին քսանամյակի կեսերին Շուշում Բաղեկյան միսիոներներ Դիտրիխը և Զարեմբան ձևոնարկեցին միսիոներական գրականության հրատարակությունը այնպիսի աշխարհաբարով, որն իր մաք-

¹ Մ. Էմինի երկասիրությունները, Մոսկվա, 1898 թ., էջք՝ 206, 207, 211-212:

րությամբ և պարզությամբ գերազանց է ո՛չ միայն մինչև 30-ական թվականները, այլև՝ մինչև 60-ական թվականները հրատարակված բոլոր գրքերի լեզվից:

Մեր ձևաքի տակ է 1833 թվին Շուշում հրատարակված մի գիրք¹, որի վերջում տրված հայտարարությունից իմացվում է, որ Շուշում «Ավետարանական ժողովքի տան մեջ» վաճառվում են 14 գիրք, բոլորն էլ աշխարհաբար (իհարկե, բոլորն էլ կրոնական բովանդակությամբ): Մեզ հետաքրքրողն այժմ ո՛չ այդ գրքերի կրոնական բովանդակությունն է, ո՛չ էլ այն, որ դրանց հրատարակիչներն ու խմբագիրներն օտարազգի միսիոներներ էին: Ամենից ուշագրավն ու մեզ այստեղ հետաքրքրողն այն է, որ այդ գրքերի մեջ արտահայտություն է գտել անցյալ դարի 20-ական թվականների խոսակցական աշխարհաբարն առանց գրաբարյան ավելորդ համեմունքների, որպիսիք հատուկ էին ուղղափառ լուսավորչականների լեզվին: Այս օտարազգիները ժողովրդից սովորեցին կենդանի լեզուն և այդ լեզվով էլ հրատարակեցին իրենց պրոպագանդիստական գրականությունը՝ առանց լեզվաչինարարական այս կամ այն նկրտումի:

Ահա մի քանի պարբերություն այդ գրքից. «Սրա համար ով սիրելի կարդացող ամէն մէկ պատկերին մտիկ արա և ապա քո սրտի մեջ նայիր և քո հոգոյ որպէստի՛նն քննիր, որ հաստատ իմանաս, թէ քո փիճակդ ինչ է (էջ 6):»

Սիրամարզն (թովուզ դուշին) որ իրան փռած և փայլուն թեպուրներով (փետուրներով - Գ. Ս.) պարծենում է և ամէն կենդանիքներից գոռոզ է՝ գոռոզութիւնն է ցոյց տալիս...

Վազրն (փայլանզն) որ ամէն գագաններից ավելի բարկացող և արիւն թափող է, բարկութիւնն և քէն պահելըն է նշանակուի... (էջ 10):»

Լուսավորի՛ր իմ մտքի աչքերը քո երկնաւոր լուսոյ շողափններովն, լոյս արա իմ խաւարիս մէջն, որ կատարելապէս ճանաչեմ իմաստիս որպէստի՛նն...» (էջ 11):»

Սակայն շուտով այդ կազմակերպությունը և հրատարակչությունը էջմիածնի հոգևոր իշխանությունից միջնորդությամբ կործանում են ցա-

րական իշխանությունները (ըստ երևույթին այդ միսիոներները զգալի հարված էին հասցնում լուսավորչական եկեղեցուն, փախցնելով նրա «Հոտից» բազմաթիվ «գառներ», մանավանդ արհեստավորական միջավայրից): Միսիոներները, սակայն, իրենց գործունեությունը փոխադրում են Մոսկվա և արդեն 1834 թ. այնտեղ «Ավետարան» են հրատարակում աշխարհաբար նույն լեզվով, իսկ հետագայում երկրորդ տպագրությամբ տալիս են իրենց առաջին հրատարակությունները, որոնք մասամբ սպառված էին, մասամբ ոչնչացված:

Մենք այս հրատարակությունների վրա կանգ առանք, ոչ թե նրա համար, որ դրանք այս կամ այն չափով դեր էին խաղացել մեր գրական լեզվի զարգացման գործում, այլ միայն ցույց տալու համար, որ նոր հայախոսությունը կամ աշխարհաբար նոր լեզուն գոյություն ունեն և կյանք ունեն շատ ավելի վաղ, քան ընդունված է մեր գրական-քանասիրական շրջանակներում:

Ի վերջո մենք ունենք նույնիսկ Նազարյանի հիշատակությունն այդ մասին «Հայկական լեզվի խորհուրդի» մեջ: «Հայոց լեզու ասելով իմանում ենք միայն աշխարհաբար լեզուն, որ կյանք ունի մեր ժամանակում... այն լեզուն և ձևերը, որով մեր ժամանակի հայերը լավ ու վատ հասկացնում են միմյանց յուրյանց միտքը, դատողությունը և զգացողությունը»:

Աշխարհաբար մի ընդհանուր լեզու, իրոք, արդեն վաղուց գոյություն ուներ գրաբարի կողքին, և հարկավոր էր միայն նրան անձնագիր տալ, նրա քաղաքացիական իրավունքների դատը պաշտպանել գրաբարի դեմ, ինչպես և նրա մշակումը տանել նպատակահարմար հունով: Ահա այս հարցերի շուրջը ծավալվեց մի ճակատամարտ, որը և գրապայքար անունն է կրում:

§ 17. ԳՐԱՊԱՅՔԱՐ.— Գրաբարի դեմ և աշխարհաբարի օգտին 1840-50-ական թվականներին ծավալված գրապայքարը հիմնականում հայ բուրժուազիայի պայքարի մի մոմենտն էր, նրա հիմնական խնդիրներից մեկը, հայ ազգություն կազմավորելու կամ Նազարյանի լեզվով ասած՝ «Հայոց ազգի տունը շինելու» պլանի մի հիմնական մասը:

Այդ պայքարում իբրև առաջամարտիկներ հանդես եկան Սաչա-տուր Աբովյանը և Ստեփանոս Նազարյանը, իսկ 50-ական թվականներից այդ պայքարը նոր դիրքերից ծավալեց հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը:

«Վերք Հայաստանի»-ի Հանրածանոթ առաջաբանը վաղուց ար-

¹ Սիրտ մարդոյ, որ է տաճար աստծոյ կամ գործարան սատանայի, տասն պատկերներով առաջի դրած, որ ամեն մարդ հեշտ իմանայ և միտք առնելով Քրիստոնէական կեանքին հետևելոյ համար Գանք անէ: Թարգմանություն: Ի Շուշի, Յամի Տեառն 1833:

դեն մեռած գրաբարի արհեստականորեն պահպանվող դիակի վրա արտասանված առաջին առողջ դամբանականն էր և միաժամանակ աշխարհաբարի դատի առաջին պաշտպանությունը:

Նաչատուր Աբովյանը, այսպիսով, զրոշակակիրը զարձավ այդ պայքարի. նա փակեց գրաբարի հաշիվը նոր աշխարհի մարդկանց անունից, «հարիր հազարի» անունից և դուռ բացեց ազգային գրական լեզվի առաջ: Սակայն Աբովյանը չմտավ այն դոնով, որ ինքը բացեց նոր սերնդի համար: Այստեղ, իհարկե, զգալի դեր խաղաց այն, որ Աբովյանն իր հիմնական երկը ստեղծագործելու համար բավական պատրաստ և հարուստ աշխարհաբար տակավին չէր գտնում հայ իրականության մեջ: Ժամանակակից լեզուն այս կամ այն չափով, «լավ ու վատ» հարմար էր գալիս հասարակական հաղորդակցմանը, նույնիսկ պարբերականներին և գիտական-ժողովրդական երկերին, բայց, գեղարվեստական վեպի համար նա դեռ բավական մշակված չէր: Այդ իսկ պատճառով Աբովյանն ընտրեց ժողովրդի կենդանի բարբառը, հիմնվեց Քանաքեռի բարբառի վրա և հենց դրանով մասմբ նահանջ կատարեց գրական լեզուն մշակելու գործից:

Ստեփանոս Նազարյանը, որ դեռ «Հյուսիսսփայլից» շատ առաջ աշխարհաբարի դատն էր պաշտպանում, նույնպես չզարձավ և չէր կարող դառնալ նրա հիմնադիրը, նախ այն պատճառով, որ նա իբրև լիբերալ, **խզճի խայթով և մեծ վշտով էր պայքարում գրաբարի դեմ՝** աշխատելով գրաբարը մտցնել աշխարհաբարի մեջ, և երկրորդ՝ այն պատճառով, որ Նազարյանը ո՛չ վիպասան էր և ո՛չ բանաստեղծ, որ կենդանություն ու շունչ տար նորաբողբջ գրական լեզվին: Այդ շունչն ու կենդանությունը մեր լեզվին տվեցին հետագա վիպասանները, բայց արդեն այն ժամանակ, երբ գրական լեզուն ընդունված և ճանաչված էր հասարակության կողմից:

Ստեփանոս Նազարյանը նոր՝ աշխարհաբար լեզվով տվեց, չհաշված «Հյուսիսսփայլը», մի շարք գրական երկեր («Վարդապետարան կրոնի», «Առաջին հոգեղեն կերակուր», «Հանդես նոր հայախոսության» 1-ին և 2-րդ հատորները և այլն):

Աշխարհաբարի դատի պաշտպանությունը Նազարյանը սկսեց դեռ Կազանի համալսարանում աշխատելու ժամանակ հայկական գրականության պատմությանը նվիրված իր ուսեսերեն աշխատություններով (Կազան, 1844 և 1846 թթ.):

Այդտեղ Նազարյանը դրեց մի նոր, ամենքին հասկանալի լեզվի անհրաժեշտությունը հայերի համար, որի միջոցով հայոց գրակա-

նությունը պիտի դառնար կենսական և աշխույժ: «Գիժվար է երևակայել զարգացում մի ժողովրդի մեջ,— գրում էր նա,— որի բանաստեղծը և իմաստասերը հարկադրված են իրենց հոգու պատկերները սովորական, կենդանի լեզվից մեռած լեզվին փոխադրել, երբ հարկավոր է մտքից անցնել ձևին»¹:

Նազարյանն անհրաժեշտ է համարում մշակել մի ժողովրդական լեզու՝ հիմք ընդունելով Արարատյան բարբառը, օգտագործելով, սակայն, նաև այլ բարբառների բոլոր աղնիվ տարրերը:

1851 թ. նա հրատարակում է «Յաղագս փորձնական հոգեբանություն» աշխատությունը, որի առաջարանի մեջ դարձյալ արծարծում է գրաբարից աշխարհաբարին անցնելու անհրաժեշտությունը. 1853 թվին նա լույս է ընծայում իր անդրանիկ աշխարհաբար աշխատությունը՝ «Վարդապետարան կրոնի» և «Առաջին հոգեղեն կերակուր» աշխարհաբար դասագիրք-ընթերցարանը և վերջապես 1857 թվին հրատարակում է «Հանդես նոր հայախոսության» երկհատոր խոշոր աշխատությունը, որի առթիվ գրած իր գրախոսականում խոշորագույն հայ դեմոկրատ Միքայել Նայրանդյանը,— որին վիճակված էր այնուհետև դառնալ «Հյուսիսսփայլի» ամենափայլուն դեմքը,— գրում է. «Լեզուն, որով գրված է այդ գիրքը, առավել ճոխ է, առավել հարուստ և առավել մոտ՝ կենդանի ժողովրդի բարբառին, քան թե հեղինակի այլ գրվածքը մինչև այսօր»:

Այն գնահատականը, որ տվեց Նայրանդյանը Նազարյանի «Հանդես նոր հայախոսության» գրքին, միայն այդ գրքի գնահատականը չէր. դրանով Միքայել Նայրանդյանը, իբրև հայ դեմոկրատիայի գաղափարախոս, պայքարի էր դուրս գալիս գրաբարի դեմ, կռվում էր աշխարհաբարի ինքնուրույնացման համար, մի քայլ, որը, իհարկե, դեմոկրատիային ավելի էր անհրաժեշտ, քան թե բուրժուազիային ու նրա գաղափարախոսներին, որոնցից մեկն էր և Նազարյանը:

Միանգամայն այլ գնահատականի արժանացավ Նազարյանի վերոհիշյալ գիրքը պահպանողական մամուլում և կղերա-ավատական գործիչների կողմից: Պահպանողական կողմի ամենահարձակողական դեմքը Նազարյանի երբեմնի դպրոցակից Արարատյանն էր, որը մի հատուկ գրքույկ է լույս ընծայել 1858 թվին՝ դատապարտելով թե՛ աշխարհաբարի դատը, թե՛ Նազարյանի լեզուն և թե՛, մանավանդ, նրա կատարած գրաբարի «սրբապղծությունը»: «Այն ամեն-

¹ Մեջբերումն ըստ Լևոյի «Ստեփանոս Նազարյանց», հ. 1-ին, էջ 144:

նայն պատուական և ընտիր բառք մեր և ոճք որպէ՞ս խաղալիք և ծաղրական իմն յառաջ բերեն, որպէ՞ս անկանօն այսր և անդր ձգձգեն ըստ կամաց որպէս աւար անտերունչ անկեալ ի ձեռս թշնամնաց: Որքան բառք և տողք, նույնքան գրեթէ սխալք և դարտուղութիւնք յօրինաց հայկաբանութեան»¹:

Աշխարհաբարի հաղթանակը, սակայն, այլևս ապահովված էր, նա օրեցօր ավելի և ավելի հաստատուն արձատներ էր գցում հայ իրականութեան մեջ և ամբասցում իր գոյութեան իրավունքը, որի վավերացումը հանդիսացավ 1858 թվից հրատարակվող «Հյուսիսսփայլը»: Այս ամսագրին սպասում էր մի վերջին և գոռ ճակատամարտ: Պահպանողական միտքը վերջին անգամ լարեց իր ուժերը նոր ուղղութեան այդ միակ ամսագրի դեմ:

Այս ճակատամարտից «Հյուսիսսփայլը» դուրս եկավ հաղթանակած, ըստ որում այդ հաղթանակի մի խոշոր մասը պետք է վերագրել տաղանդավոր հրապարակախոս, բոցաշունչ մարտիկ Միքայել Նալբանդյանին՝ հայ հեղափոխական դեմոկրատիայի ամենաառաջավոր գործչին: Նալբանդյանի և Ստեփանոս Նազարյանի ժամանակավոր համագործակցությունը լեզվաչինարարութեան ասպարեզում չի կարելի հայ լիբերալ բուրժուազիայի գաղափարախոս Ստ. Նազարյանի և դեմոկրատիայի առաջավոր մտքի գաղափարախոս Մ. Նալբանդյանի աշխարհայացքի ու տեսակետների նույնութեանը վերագրել. ամենեին: Այստեղ մենք գործ ունենք այդ երկու գործիչների ժամանակավոր, պատմական տվյալ պայմաններից բխող մի գործակցության հետ, որն ուղղված էր ընդհանուր հակառակորդի՝ պահպանողական կղերավատական գաղափարախոսութեան դեմ՝ մի կողմից և նորախոս հայ լեզվի, հայոց ազգային գրական լեզվի դատի պաշտպանութեան օգտին՝ մյուս կողմից: Աշխարհայացքի և տեսակետների տարբերություն նրանք ունեին իրենց գործակցության առաջին իսկ օրերից, սկզբունքային հակասություններ նրանց մեջ կային և լեզվի բնագավառում. պայքարում խզվեց շուտով նրանց ժամանակավոր գործակցությունը և իրար հակադրվեցին այդ երկու անձնավորությունները ոչ թե անձնական, այլ հասարակական հողի վրա:

Այժմ տեսնենք, թե լեզվական ինչպիսի քաղաքականություն էին վարում «Հյուսիսսփայլում» Նազարյանը և Նալբանդյանը, որոնք

լեզուն և պայքարը լեզվի համար օգտագործում էին միանգամայն հակադիր դասակարգային շահերի համար:

1. Հայ ժողովուրդը մտել էր նոր կյանք, հասարակական նոր հարբերություններ էր ստեղծել և վերածվել ազգություն: Ազգությունը պետք է ունենար ազգային գրական լեզու, ազգի տունը կարող էր չինվել միայն ազգային լեզվի շինությունը, որը և ազգային մամուլի ու գործիչների առաջնահերթ խնդիրը պետք է լիներ:

2. Գրաբարը հայ ազգի լեզուն դառնալ չէր կարող: Երբ մի ազգ ժամանակի հետ առաջ խաղալով փոփոխում է յուր կյանքի պայմանները, այնուհետև այդ նոր կյանքի համար «պիտո է նա ծնուցանել և նոր ձևեր, նոր կերպարանքներ, պատճառ՝ նոր հոգին կամի և նոր ձև... նոր հայեցվածքը և նոր ըմբռնությունքը պիտո է ցուանալով պատկերանային և լեզվի մեջ» (Ստ. Նազարյան):

3. Ազգային լեզու չէր կարող դառնալ ոչ որևէ բարբառ և ոչ էլ բարբառի լծի տակ զարգացած որևէ լեզու. «Անշուշտ այս խոսքերը չեն նշանակում, թե հին լեզվի լծից ազատվելով նոր լեզվի մշակությունը դնել այս կամ այն գավառական բարբառի լծի տակ: Տեղական բարբառն ընդհանուրի համար գործնական արժեք չունի և նոր լեզուն այս կամ այն գավառաբարբառի լծի տակ դրականապես մշակելու գաղափարը նույնպես ամուլ է և անգործադրելի, ինչպես հին լեզվի գաղափարը, ինչպես նորա ստրկության տակ աճած նոր լեզվի գաղափարը: Այդ պատճառով նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինքնուրույնաբար, առանց ամենևին հին լեզվից խախտելու և առանց այս կամ այն գավառական բարբառին ստրկանալու» (Մ. Նալբանդյան):

Այդ լեզուն պետք է լիներ ինքնուրույն. այդ լեզուն արդեն գոյություն ուներ. դա կենդանի աշխարհաբարն էր. «Հայոց լեզու ասելով իմանում ենք միայն աշխարհաբար լեզուն, որ կյանք ունի մեր ժամանակում» (Ստ. Նազարյան):

4. Նոր լեզուն պետք է մշակվեր գիտակցաբար և դրվեր որոշ համակարգի (սխտեմի) տակ՝ հավատարիմ մնալով լեզվի ժողովրդականությունը: «Գրել ժողովրդական լեզվով առանց ծառայանալու գավառական բարբառներին, միևնույն ժամանակ ամբողջ պահելով լեզվի ժողովրդականությունը» (Մ. Նալբանդյան):

«Հյուսիսսփայլի» գրիչը «Հյուսիսսփայլի» առաջին անգամ երևցած օրից ուշ դնելով մայրենի նորախոսություն, միշտ չափի ու կշռի տակ առաջ տանելով սորան, գիտցել են, այո՛, չափել և կշռել ուրիշների գրչով առաջացած նորախոսությունն էլ»:

¹ Առ. վարժ. Արարատեան «Գիմագրաւ ընդդէմ», 1853, Տփլիս:

«Հյուսիսափայլի» միակ հանցանքը, եթե հանցանք էր այդ, այն էր, որ նա կամենալով ու՛յժ ու զորութիւն դնել մայրենի նորախոս լեզվի մեջ, դրել է այդ լեզուն մի ճիշտ համակարգութեան տակ... Չկա մեկ տող, չկա մեկ խոսք, որ «Հյուսիսափայլի» գրիչը գրած լինէին առանց չափելու և կշռելու» (Մ. Նալբանդյան):

Նալբանդյանը, պաշտպանելով «Հյուսիսափայլի» լեզուն այն մարդկանց հարձակումներից, որոնք այդ լեզուն գերմանացած էին հայտարարում, բացականչում է. «Երբ Հյուսիսափայլի» գրիչը այս կամ այն գաղափարի հայտարար ձևը (բառը - Գ. Ս.) ժողովրդի մեջ չգտնելով և ժողովրդին հայտնի բառերով գործ էին դնում մի ձև բուն հին լեզվի ոգուն հավատարիմ մնալով, «Հյուսիսափայլը» գերմանախոս էր դառնում»:

Նոր լեզվի համար գրաբարականների դեմ մղվող պայքարում Նալբանդյանն իր լեզվական ոճով իբրև ժողովրդական գործիչ և ժողովրդի ներկայացուցիչ չափազանց հեռու է Նազարյանից, որի լեզվական ոճի կամ լեզվի սպանիչ քննադատությունը տվել է նույնիսկ Ռափայել Պատկանյանն իր մի նամակում. «Նազարյանցի կարծիքով գրելը կնշանակէ բարձրաձայն աղաղակով ամենքին հայտնել, հիմարներ, էջեր, լսեցեք, ինչպես ևս КУДРЯВО հնարել գիտեմ ВЪЧУРНЫЕ ФРАЗЫ, ևս ձեզանից մինը չեմ, այդ պատճառով ինձ խիստ ամոթ է այնպես խոսել, ինչպես որ դուք եք խոսում. դուք ասում եք ձի, ևս կասեմ նժույգ, դուք կասեք՝ ես գնացի տուն և կերա ինձ համար պատրաստված ճաշը, ևս կասեմ. ես ի կողմն իմ տան ոտնաչարժութիւն արարի և իմ մարմնեղեն գործարանը լցուցի մարմնակազդուրիչ նյութերով և կարծում է, թէ խիստ ազնիվ կերպով բանաստեղծեց»¹:

Ինչևիցե, «Հյուսիսափայլով» վավերացվեց ազգային գրական լեզվի քաղաքացիական իրավունքը, և նա այնուհետև ազատ-համարձակ առաջ գնաց քաղաքային լայն պողոտայով՝ մաքրագարդ վերելով Նազարյանի և մասամբ Նալբանդյանի գրաբարյան չմերկող տարրերից:

§ 18. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ.— Ժամանակահից հայոց լեզուն իր կազմավորման վերին աստիճանի հետաքրքրա-

¹ Գր. Վանցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1908, էջ 103:

կան և գալարուն ուղին անցավ մի կողմից բարբառների, մյուս կողմից գրաբարի ներգործման տակ և այդ ուղուց դուրս եկավ իբրև միանգամայն նոր որակի լեզու, որը ո՛չ գրաբար է, ո՛չ բարբառ, որի մեջ, սակայն, կոմպրոմիսի կարգով ի մի են ձուլված և՛ գրաբար, և՛ բարբառային կողմերը: Ժամանակակից հայոց լեզվի շնքը կառուցված է երկու հիմնական սյուների վրա, որոնցից մեկը բարբառայինն է՝ ժողովրդականը, իսկ մյուսը՝ գրաբարյանը, ավանդականը: Անվիճելի է, որ մեր լեզվի ներքին բովանդակային կողմը, այն, ինչ կարելի է անվանել **լեզվի ոգի**, հիմնականում ժողովրդական է, և նրան մոտեցնում է բարբառներին: Նույնքան անվիճելի է, որ մեր լեզվի արտաքին՝ նյութական կողմը, կամ այն, ինչ կարելի է լեզվական ֆակտուրա անվանել, գրաբարյանն է, և դրանով հակադրում է մեր լեզուն բարբառներին:

Այժմ քննենք մեր լեզվի համակարգը և տեսնենք, թե ի՞նչն է նրա մեջ բարբառային և ի՞նչը գրաբարյան:

Բառապաշարը հիմնականում և ամբողջապես արտաքին ձևով գրաբարյան է¹: Գրաբարը մինչև այսօր էլ հանդիսանում է մեր լեզվի հարստացման աղբյուրներից մեկը: Այս, անշուշտ, չի նշանակում, թե գրական լեզվի բառերը բացարձակապես խորթ են բարբառներին կամ չկան նրանց մեջ: Ննդիրն այն է, որ բարբառային ձևի և գրաբարյան ձևի միջև առաջնությունը մինչև այսօր էլ տրվում է երկրորդին, և հաղիվ գտնվի մի տասնյակ բառ գրական լեզվի մեջ, որ առնված լինի այս կամ այն բարբառից **բարբառային** իր ձևով: Այդ գիծը գալիս է «Հյուսիսափայլից», և դեռ Մ. Նալբանդյանն այն ժամանակ գրում էր. «Բոլոր գավառական բարբառների էական տարրերը, որ իրենց ձևով ու կազմությամբ ավելի ընդունական են կենդանի ընդհանրության լեզվի վրա պատվաստվելու, պիտի ընկնեն ճարտարապետ հեղինակների քուրայի մեջ և այնտեղ հայվելով և **քիմիաբար (ֆիզիկաբար ոչ) միանալով պիտի դուրս գան ոչ որպես թլպատություն կամ անթլպատություն, այլ որպես նոր արարած»**:

Այսպիսով, բարբառային որևէ տարր իր բնական ձևով չի կարող մտնել, և չի մտնում, գրական լեզվի մեջ առանց քիմիաբար ձուլվելու նրան, նմանվելու նրա ողջ ֆակտուրային, իսկ վերջինս ամբողջովին գրաբարյան է, թեև, կրկնում ենք, գրաբարի բոլոր բառերը խորթ չեն մեր բարբառներին, քանի որ նա ևս հայերեն է՝ հայ բարբառներից մեկի հետագա զարգացումը:

¹ Նոսքը, իհարկե, չի վերաբերում նոր փոխառություններին:

Բառակազմութիւնը նույնպէս, ինչպէս և բառապաշարը, ամբողջովին գրաբարյան է. թե՛ ածանցումները և համարյա բոլոր ածանցները, թե՛ բարդութիւնները կա՛մ գրաբարից են առնված, կա՛մ, նոր պահանջներին համաձայն կազմվում են գրաբարյան կանոններով:

Հնչյունափոխութիւն ժառանգորդական օրենքները, որ սերտորեն կապված են բառակազմութիւն և թեքման հետ, նույնպէս գերազանցապէս գրաբարյան են և պահպանվում են քերականութիւնն ու ուսուցողական միջոցներով:

Գրութիւնը, չենք խոսում արդեն այբուբենի մասին, հիմնականում գրաբարյան է կամ ավանդական, այսինքն՝ հայկական բառերի մեծամասնութիւնը մենք չարունակում ենք գրել այնպէս, ինչպէս արտասանել և գրել են 5-6-րդ դարերում, թեև համարյա միշտ արտասանում ենք այսօրվա ժողովրդական հնչմամբ:

1922 թվին Լուսժողովմատի հրահանգի համաձայն դպրոցների և առաջարկված և կարճ ժամանակում ընդհանրացած մեր նոր ուղղագրութիւնն էլ չդիպավ բաղաձայնների ուղղագրութիւնը, բացի բառասկզբի Վ-ից (որդի) և բառասկզբի Հ-ից (հարմար):

Ձևաբանութիւնը (հոլովում, խոնարհում), բացի բառակազմութիւնից, հիմնականում ժողովրդական, բարբառային է, և իր այս էական հատկանիշներով է մեր գրական լեզուն հակադրվում գրաբարին. մինչդեռ վերջինս գերազանցապէս թեքական տիպի լեզու է՝ իր կառուցվածքով նման լինելով հունարենին, լատիներենին, ռուսերենին և այլն, ժամանակակից հայոց լեզուն գերազանցապէս կցական տիպի լեզու է, ինչպէս և մեր բոլոր բարբառները՝ իր կառուցվածքով մոտ լինելով վրացերենին և թյուրքերենին:

Ի դեպ, այս հանգամանքը վաղուց գրադեցրել է հայ և այլազգի լեզվաբաններին, որոնք դրանից հանել են այն սխալ հետևութիւնը, թե իբր հայ ժողովրդի լեզուն թյուրքերենի դարավոր ազդեցութիւն տակ գրաբարից հեռացել է իր կառուցվածքով և «թյուրքացել» կամ «մոնղոլացել»: Այս հետևութիւնը միանգամայն սխալ է և անհիմն:

Շարահյուսութիւնը և **չարադասութիւնը** ևս ժամանակակից հայոց լեզուն հիմնականում ժողովրդական, բարբառային է և հակադրվում է գրաբարին: Ինչպէս բարբառներում, այնպէս էլ գրական լեզվի մեջ, ի հակադրութիւն գրաբարի, որոշիչը և հատկացուցիչը հոլովով ու թվով չեն համաձայնում իրենց որոշյալին ու հատկացյալին և սովորաբար դրվում են նրանց առաջից, նախդիրների զգալի մասը գործածվում է իբրև հետադիր և այլն: Իր այս շարա-

դասութիւն հետևանքով մեր գրական լեզուն այժմ այնպիսի վիճակի մեջ է, որ գրաբարից կամ ռուսերենից մի նախադասութիւն քարգմանելու համար հաճախ ամբողջ նախադասութիւնը չուռ ենք տալիս: Սովորաբար բերում են հետևյալ տիպի օրինակ.

	1	2	3	4	5	6
Գրաբար՝	Թերթք գրոց Լևոնի որդւոյ հարևանի իմոյ.					
	1	2	3	4	5	6
Ռուսերեն՝	Листы книги Левона сына соседа моего.					
	6	5	4	3	2	1
Աշխարհաբար՝	Իմ հարևանի որդի Լևոնի գրքի թերթերը:					

Իմաստաբանութիւն մասին խոսելն էլ ավելորդ է, քանի որ նա լեզվի ամենից ավելի զգայուն և հարափոփոխ կողմն է ընդգրկում և, ինքնին հասկանալի է, որ նույնիսկ գրաբարյան բառերն ու ոճերը այսօր մենք գործ ենք ածում այսօրվա, մեր իմաստով:

Ամփոփելով մեր ասածները ժամանակակից հայոց լեզվի համակարգի մասին՝ ավելորդ չենք համարում կրկնել, որ նա ո՛չ գրաբար է, ո՛չ բարբառ, ա՛յլ գրաբարի ու բարբառների պատվանդանի վրա կանգնած մի համադրական (սինթետիկ) լեզու¹:

§ 19. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՇԻՌԸ.— Իր կազմավորման օրից մինչև Հայաստանի սովետականացումը ժամանակակից հայոց լեզուն կամ հայոց ազգային գրական լեզուն ունեցել և կատարում է հասարակական իր որոշ դերն այնքան, որքան այդ հնարավոր էր երկու կաշկանդիչ ու բացասական գործոնների պայմաններում:

Առաջին և հիմնական կաշկանդիչ գործոնը, որը հավասարապէս ազդում էր ցարական Ռուսաստանի՝ «ժողովուրդների բանտի» մեջ ապրող բոլոր ոչ վերլիկոուս ազգերի և ժողովուրդների կուլտուրային ու լեզվին, հենց ցարական ազգային քաղաքականութիւնն էր, հպա-

¹ Ուրագիրը չի բաժանում հեղինակի տեսակետը ժամանակակից հայոց լեզվի համակարգի, նրա համադրական բնույթի և մի շարք այլ կարևոր հարցերի մասին (տե՛ս էջք 146, 149-150 և այլն):

տակ ժողովուրդները բռնի կամ «քաղաքավարի» կերպով ուսացնելու այն քաղաքականությունը, որի բացասական հետևանքներն ավել կամ պակաս չափով կրում էին բոլոր ազգային մշակույթները. մի կողմից՝ արհեստական խոչընդոտներ գրական լեզվի ծավալման դեմ (ցենզուրական և այլ միջոցառումներով), դպրոցական և կրթական գործի խանգարում, հաճախ նաև փակում և այլն, մյուս կողմից՝ ազգային լեզուների հասարակական հաղորդակցման դերի նվաստացում նրանով, որ յղջ պետական ապարատը, դատավարությունը, գործավարությունը, օրենսդրությունը, իսկ հունադավան և հունադավանացած ժողովուրդների եկեղեցում նույնիսկ կրոնական ծիսակատարությունը և կրոնական իշխանությունը գործավարությունը (այդ թվում նաև վրացիների), ինչպես և բարձրագույն մասնագիտական կրթությունը, պարտադիր կերպով տարվում էին «ամենայն Ռուսիո» պետական լեզվով՝ ռուսերենով:

Բարձրագույն դպրոց մտնելու համար գոյություն ունեցող ընդհանուր սահմանափակումներից բացի, առանձին սահմանափակումների և արգելքների էր հանդիպում հայ, վրացի, ուկրաինացի և այլ այն երիտասարդը, որը կարողացել էր մի կերպ իր ազգային միջնակարգ դպրոցում ձեռք բերել համապատասխան կրթություն: Բժիշկ դառնալ, իրավաբան, ճարտարապետ, բնագետ և այլն դառնալ, պետական պաշտոնյա դառնալ կարելի էր միայն ռուսական բուհերում սովորելով, միայն ռուսերենի միջոցով: Եվ ահա ազգային երիտասարդության բուրժուական հատվածն իր զգալի մասով ենթարկվում է ռուսացման քաղաքականությանը, հրաժարվում իր մայրենի լեզվից, լցնում ռուսական տարրական, միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցները, որպեսզի «ինժիներ» դառնա, «գոլխտուր» դառնա, «չինովնիկ» դառնա:

Ազգային երիտասարդության աշխատավոր հատվածի մի փոքր մասը միայն կարողանում էր ծխական դպրոցի երես տեսնել: Շատ քչերն էին կարողանում միջնակարգ կամ միջնակարգից բարձր (Ներսիսյան դպրոց, Գևորգյան ձեմարան և այլն) մտնել, այն էլ զանազան նպաստներով, բարեգործական ընկերությունների օժանդակությամբ և այլն: Սակայն կրթություն ձեռք բերելուց հետո էլ նրանք չէին կարողանում պետական պաշտոն ստանձնել և հասարակական աստիճանով բարձրանալ. նրանց մնում էր ազգային կրթության ու կուլտուրայի սպասավոր կամ, լավագույն դեպքում, միջակ լրագրող դառնալ:

Ահա այն պայմանները, որոնցում հասարակական իր ֆունկցիան պիտի կատարեր մեր ազգային գրական լեզուն: Տեսնենք, ուրեմն, թե որն էր այդ դերը:

Կրթական-դպրոցական.— Մայրենի լեզվի գործող տարրական (ծխական) և միջնակարգ (հոգևոր) դպրոցներում նա դպրոցական լեզու էր. բոլոր գիտությունների դասագրքերը մայրենի լեզվով էին, և լեզուն պատվով կատարում էր իր այդ դերը: Բայց միջնակարգից բարձր և ոչ մի դասագիրք, մանավանդ ստույգ գիտությունների գծով, չկար, և լեզուն այդ աստիճանի մշակված չէր: Մեր լեզուն չունեւր մշակված գիտական տերմինաբանություն և համապատասխան դարձվածքներ ու արտահայտություններ:

Գիտական-ժողովրդական բավական հարուստ գրականության պահանջները նույնպես բավարարվում էին այդ լեզվով, քանի որ դրա համար ստույգ տերմինաբանություն և գիտական լեզու հարկավոր չէր:

Մամուլի-լրագրության պահանջները լիովին բավարարվում էին այդ լեզվով, և հայոց լեզուն վատ չէր մշակված իբրև մամուլի և հրապարակախոսության լեզու:

Գեղարվեստական գրականությունը ծառայելը պետք է համարել մեր գրական լեզվի ամենահիմնական դերը մինչև երկրի սովետականացումը՝ դպրոցական-կրթական ասպարեզում ունեցած նրա դերի հետ մեկտեղ: Մեր բավական հարուստ նախասովետական գրականությունը (ինքնուրույն և թարգմանական) աներևակայելի էր առանց այդ լեզվի:

Գպրոց, մամուլ, թատրոն և գրականություն, ահա այն հիմնական բնագավառները, որտեղ գործածվում և մշակվում էր մեր գրական լեզուն: Գրական լեզուն մասսայական կերպով հայ ընտանիքների մայրենի լեզուն չէր. հայ մանուկներն իրենց ծնողների հետ գրական լեզվով քիչ էին խոսում նույնիսկ մտավորականության շրջանակներում, եթե չխոսենք բուն ժողովրդի մասին, որ հիմնական իր մասով անգրագետ էր, դպրոցի երես էր տեսել և դրա հետևանքով էլ ոչ օգտվում էր գրական լեզվից, որպիսին հաճախ «գրաբար» էր կոչում, և ոչ էլ, մանավանդ, նրա մշակմանը մասնակցում:

Ահա թե ինչ էր գրում այս մասին հրապարակախոս Ա. Արասխանյանը իր «Մուրճի» մեջ 1898 թվին՝ բավական չափազանցելով իրական պատկերը. «Լինելով մեծ մասամբ գրքերից և կամ դպրոցում յուրացրած, մեր գրական լեզուն մշակվել է միմիայն այնպիսի

մարդկանց ձևափոխում, որոնց այդ լեզուն երբևէ չի եղել մայրենի:

Այդ մշակութային մեջ մասնակից չի եղել՝ չենք ասում ժողովուրդը, բայց գոնե մի լայնածավալ հասարակություն, բաղկացած թեկուզ գրական լեզվին ընտելացած ընտանիքներից: Որովհետև ոչ մի խավի համար նա չի եղել մայրենի լեզու...»:

Սակայն Արասխանյանով չի սկսվում և նրանով էլ չի վերջանում մեր լեզվի վիճակից տրտնջացողների ու նրան զարգացման ուղի ցույց տվողների շարքը: Այսպես. հայ առաջավոր մտավորականներից մեկը՝ Վահան Տերյանը, 1914 թ. Թիֆլիսում կարդացած իր «Հայ գրականության գալիք օրը» ունեցած հայտարարում էր, որ կապիտալի արշավը երկու հետևանք կարող է ունենալ մեզ համար. «Մենք կձուլվենք, այսինքն՝ կկորցնենք մեր կուլտուրական առաջնության գործոնները, կկորցնենք մեր լեզուն և կդառնանք մի ապագային մասսա, — ասում էր նա այն ժամանակ, — կամ թե չ, կդարգացնենք ամենից առաջ մեր լեզուն, հետո մյուս ազգային-կուլտուրական գործոնները և ընդունելով եվրոպական կուլտուրան, կմտնենք եվրոպական ազգերի շարքը իբրև կուլտուրական մի ազգ»:

Սակայն ամենից ավելի ցնցող տպավորություն է թողնում, նույնիսկ այսօր էլ, երբ հայ ժողովրդի, նրա կուլտուրայի և լեզվի առողջ ներկան և առավել փայլուն ապագան ոչ մի կասկած չի առաջացնում փոքր ի շատև բանական մարդկանց մեջ, անվանի հայագետ Ստ. Մալխասյանցի մասամբ խուճապային, բայց զգալի չափով ճշմարիտ այն հոդվածը, որ գրել էր նա 1917 թվին «Մեծ վտանգի հանդեպ» խորագրով. «Ներկայումս ոուսահայության առաջ դրված է հայերենի լինել թե չլինելու հարցը իր բոլոր սպառնալի հետևանքներով... որքան էլ մենք կամենանք հուսադրել մեզ, որքան էլ ստիպենք մեզ լավատես լինել, այնուամենայնիվ պետք է խոստովանենք, որ հայերեն լեզուն յուր գոյություն ճգնաժամի մեջ է, և եթե արտաքու կարգի պայմաններ առաջ չգան, նա կկորչի բոլորովին հեռու կամ մոտիկ ապագայում»:

Հայ ժողովրդի մոտավոր անցյալի այս դառնացած արձանագրումը մեզ ավելորդ անգամ հիշեցնում է, թե ինչպիսի աղետալի վիճակի մեջ և ինչպիսի խորխորատի եզրին էր կանգնած հայ ժողովրդի լեզուն ու կուլտուրան:

§ 20. ԱՐԴԻ ՓՈՒԼԸ.— Հայաստանի խորհրդայնացումը, որի միջոցով հայ ժողովուրդը յուր նոր կյանքի դուռը բացեց, հայ մշակույթի և

մասնավորապես հայ լեզվի չտեսնված բարգավաճման և վերելքի սկիզբն էր: Նա հիմնովին փոխեց ազգային լեզվի հասարակական կշիռը, արմատապես յուժեց ազգի և ազգային լեզվի փոխհարաբերությունը՝ մեր գրական լեզուն դարձնելով իրոք ազգային, ամբողջ ազգի սեփականություն:

Հարկավոր էր գրական լեզուն հասցնել ժողովրդին, տալ նրա ձևափոխում, դարձնել նրա պայքարի և շինարարության զենքը: Սովետական իշխանությունն այդ արևը. կուլտուր-լուսավորական ցանցով, մասսայական դպրոցներով, անգրագիտության և կիսագրագիտության վերացմամբ, ձրի և պարտադիր ուսուցմամբ, պարտիական-սովետական-արհմիութենական ագիտացիայի և պրոպագանդայի, մասսայական մամուլի, գրականության, թատրոնի ու ռադիոյի միջոցով, հասարակական հավաքույթներով (նիստեր, ժողովներ, խորհրդակցություններ, համագումարներ):

Լեզվի ժողովրդականացում — ահա այն ամենահիմնականը, որ պետք է արձանագրել մեր լեզվի արդի փուլի՝ սոցիալիզմի փուլի համար ամենից առաջ:

Երկրորդ հիմնական նվաճումը, որ ունեցավ մեր լեզուն, այն է, որ նա դարձավ Հայկական ՍՍՌ-ի պետական լեզու՝ ձևափոխվելով մի կարևոր ֆունկցիա, որպիսին նա երբևէ չէր ունեցել: Այդ բարդ ֆունկցիային նա պատրաստված չէր: Պետական-վարչական, իրավաբանական, դատարանական և վերջապես ռազմական մշակված տերմիններ մեր լեզուն չուներ: Կազմվեցին և կենսագործվեցին իրավաբանական, ռազմական, երկաթուղային, աշխատանքային և այլ բառարաններ և տերմինարաններ, որոնք զգալապես բարձրացրին մեր լեզուն:

Հայոց լեզուն դարձավ բարձրագույն դպրոցի, գիտության և տեխնիկայի լեզու: Սովետական Հայաստանի Պետական համալսարանը և բազմաթիվ ինստիտուտներն ու տեխնիկումները տվել են հազարավոր գյուղատնտեսներ, ճարտարապետներ, բժիշկներ, տեխնիկներ, շինարարներ, բուժակներ և այլն հայերենի միջոցով, որոնք պատվով կատարում են իրենց գործը մեր ծավալված արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության բնագավառում: Մեր գրական լեզուն հարստացավ, ճշտվեց և վերածվեց նաև գիտության ու փիլիսոփայության լեզվի, մարքսիզմ-լենինիզմի՝ ճոխ, ճշգրիտ և ճկուն արտահայտչական ձևեր պահանջող գրական լեզվի:

Այդ բոլորի հետ, իհարկե, զգալի չափով փոխվեց և հարստացավ մեր լեզվի ֆակտուրան՝ բառապաշարը, ինչպես և իմաստաբա-

նությունը: Բառապաշարի բնագավառում պետք է դիտել հետևյալ փոփոխությունները՝

1) Իսպառ վերացվեցին կամ համարյա անգործածական դարձան հարյուրավոր բառեր հին կենցաղի, վարչական բաժանման, կրոնական, բարոյական, եկեղեցական և այլ բովանդակությամբ, ինչպես, օրինակ՝ բաժինք կամ օժիտ, նշանդրեք, զատիկ և այլն, գզիր, ստրածնիկ, նահանգ, գավառ, ճաշակվել, մկրտություն, լուսավորչական, սկիհ, ուրար, քչոց, վեղար, պատարագ և այլն:

2) Կազմվեցին կամ կյանքի կոչվեցին հազարավոր նոր բառեր ու տերմիններ գիտության և տեխնիկայի տարբեր ճյուղերի համար, ինչպես և սովետական իրավակարգի, վարչական-տնտեսական ապարատի և այլ նոր երևույթների համար, օրինակ՝ պարետ, հեծան, եզրապահ, փայլատում, ջեռուցիչ, սրահակ, սոնակալ, գամաձողիկ, խոտան, լայնական, հաստոց, գոյ, հասկացություն, ելույթ, գործարկել, գործարք, հարվածային, գործարար, աշխատանքի պաշտպանություն, գյուղխորհուրդ, ստախանովական, կոլտնտեսական, հոկտեմբերիկ և այլն:

3) Ընդունվեցին կամ կյանքի կոչվեցին բազմաթիվ օտարազգի, մասամբ նաև ռուսական, բառեր-տերմիններ, օրինակ՝ բրիգադա, տրակտոր, կոմբայն, ցեմենտ, բետոն, դիսերտացիա, տեխնիկում, ինստիտուտ, կոմիսար, կոմիսարիատ, բուլչեիկ, ստրատոստատ, կուլակ և այլն:

4) Բազմաթիվ հին բառեր փոխեցին իրենց իմաստը, կամ հիմնական և երկրորդական իմաստի փոխանցում ունեցան, օրինակ՝ ճաշակ, խորհուրդ, վարժապետ, սեփականություն, հայրենիք և այլն:

5) Ստեղծվեցին բազմաթիվ հապավումներ, ինչպես՝ աշխօր, բուհ, էլցանց, շինարդ և այլն:

Գրական լեզվի ժողովրդականացմամբ վերջ դրվեց «հայոց լեզվի լինելու թև չլինելու» հարցին: Երկրի համատարած գրագիտացման, գյուղի և քաղաքի, մտավոր ու ֆիզիկական աշխատանքի հիմնական տարբերության վերացման ճանապարհով մեր լեզուն գնում է դեպի գրական ազգային լեզվի առաջիկա փուլը՝ համազգային լեզվի փուլը: Այդ փուլի մեջ արդեն վերացած կլինեն գրական և խոսակցական լեզվի տարբերությունները, կվերանան բարբառները՝ վերառվելով գրական լեզվի մեջ, և ամբողջ ազգը կխոսի ու կգրի ազգային ընդհանուր միասնական լեզվով՝ համազգային լեզվով: Արդեն իսկ այժմ նկատվում է, թե ինչպես բարբառները քայքայվում են՝ տեղի տալով

գրական լեզվի ձևերին և նույնիսկ այսօր լեզվաբանը այլևս չի կարողանում գտնել որևէ բարբառով անաղարտ խոսող մարդկանց ո՛չ միայն քաղաքում, այլև՝ գյուղում: Մեկ, առավել երկու սերնդի փոփոխությամբ ունայ իրականություն կդառնա համազգային միասնական լեզուն, որին մոտենում են Սովետական Միության մյուս բոլոր ժողովուրդներն էլ, ըստ որում նրանցից ոմանք, ինչպես, օրինակ, ռուսները, վրացիները և այլն, իրենց լեզվական վիճակով շատ ավելի առաջ են մեզանից շնորհիվ գրական լեզվի և բարբառների համեմատարար թույլ հակադրության:

III

ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 21. **ՀՆՉՅՈՒՆ ԵՎ ՀՆՉՈՒՑԹ.**– Լեզվի նյութական նվազագույն տարրը Հնչյունն է: Հնչյունները նյութական աշխարհին են պատկանում, մատերիական են, նրանք արտասանվում են և լսվում: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ առանձին-առանձին կամ բառային կապակցության մեջ արտասանվող միևնույն Հնչյուններն երբևք ճիշտ միևնույնը չեն, նրանց մեջ կա ավել կամ պակաս զգալի տարբերություն, որը սովորաբար, մանավանդ զարոցական քերականության մեջ, հաշվի չի առնվում: Այսպես, օրինակ՝ Տիկ, Տիգրան և Տակ, Տուրբին բառերի առաջին Հնչյունները սովորաբար համարվում են նույնը, այդ **Տ** Հնչյունն է: Իրապես, սակայն, արտասանության և լսելիության տեսակետից մենք այստեղ ունենք երկու տարբեր **Տ** Հնչյուններ: Տիկ և Տիգրան բառերի մեջ **Տ**-ն, փափուկ է համեմատած Տակ և Տուրբին բառերի **Տ**-ի հետ, որոնց մեջ նա կոչտ է: Նույն ձևով Լավ, Լողարան և սալահատակ բառերի մեջ **Լ**-ն ավելի կոչտ է Հնչյուն, քան ալիք, Լիտր և մանավանդ կուլտուրա բառերի մեջ: Ավելին, նույնիսկ միևնույն բառի միևնույն Հնչյունը ճիշտ նույնը չի Հնչյուն մի քանի անգամ. արտասանական այս կամ այն մթնոլորտում, Հնչյունական տարբեր կապակցություններում նույն Հնչյունը երանգային տարբերություններ է ստանում ըստ լարվածության (ուժեղ կամ երկար), ըստ բացվածքի կամ փակվածքի մեծության, լեզվի ավել կամ պակաս կծկման (լայն կամ նեղ և այլն): Այս իմաստով նույնիսկ հասարակական բառի մեջ մենք ունենք 5 տարբեր Ա, որոնք, եթե հատուկ ձայնագրով (Փոնոգրաֆ) գրի առնենք, կարտահայտեն իրենց երանգային տարբերությունները:

Կամ վերցնենք այսպիսի երևույթ. մենք պ-ն և տ-ն, բ-ն և դ-ն դիտում ենք իրրե տարբեր Հնչյուններ միայն նրա համար, որ պ-ն ու տ-ն խուլ են, այսինքն՝ իրենց մեջ ձայն չունեն, իսկ բ-ն ու դ-ն ձայնեղ են, այսինքն՝ իրենց մեջ ձայն ունեն: Սակայն, երբ մենք խոսում ենք շշուկով (փսփսալով), մեր ձայնալարերը զաղարում են գործելուց, և մենք բոլոր Հնչյունները, նույնիսկ ձայնավորներն արտասանում ենք խուլ: Այդ ժամանակ, իհարկե, վերանում են խուլերի և ձայնեղների

Հիմնական տարբերությունները և մնում է շատ չնչին տարբերություն, որն ավելի աննշան է, քան տիկ և տակ բառերի տ-երի տարբերությունը: Եվ չնայած սրան, մենք այնուամենայնիվ ասում ենք, որ տիկ և տակ բառերի տ-ն միևնույն տ-ն է, իսկ դ-ն և տ-ն նույնիսկ այն ժամանակ, երբ դ-ն էլ խուլ է արտասանվում, տարբեր հնչյուններ են:

Այս երևույթի հիմքում ընկած է ոչ թե իրենց՝ հնչյունների որակային տարբերությունը, այլ այն, որ յուրաքանչյուր լեզվական հասարակություն (ցեղ, տոհմ, ժողովուրդ, ազգ) իր արտասանած ոչ յուրաքանչյուր կոնկրետ հնչյունի տարբերությունն է հանրորեն գիտակցում ու՝ արժեքավորում. նա հաճախ անտեսում է հնչյունների այնպիսի տարբերություններ, որոնք մի ուրիշ լեզվի մեջ էական նշանակություն ունեն:

Այսպես, օրինակ, հայերենում երկու Ր-ի (Ր և Ռ) գոյությունը գիտակցված և արժեքավորված է այն չափով, որ չափով մենք տարբեր բառեր ենք համարում սարը և սառը, բարը և բառը և այլն: Ռուսերենում այդ տարբերությունը հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված չէ, թեև ռուսերեն էլ **ГОРОД** (գորոդ), **РУССКАЯ** (ռուսկայ) բառերից առաջինի մեջ Ր են արտասանում, իսկ երկրորդի մեջ՝ Ռ: Դրա փոխարեն ռուսերեն **ТАТАН** (տիտան) բառի երկու S-երը տարբեր են համարվում, ըստ որում դրանցից երկրորդը կոչուտ տ է, իսկ առաջինը՝ փափուկ, մի բան, որ մենք չենք տարբերում:

Այստեղից բխում է այն, որ լեզվի մեջ արժեքավորը ոչ միայն վայրկենաբար արտասանվող հնչյուններն են, որ արտասանվում, լսվում և անցնում են, այլև լեզվական յուրաքանչյուր կոլեկտիվի կողմից հանրորեն գիտակցված, արժեքավորված հնչյունները, կամ ավելի ճիշտ՝ հնչյունական համապատասխան հասկացությունները:

Լեզվական յուրաքանչյուր կոլեկտիվ ունի հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված սահմանափակ հնչյունական հասկացություններ, իսկ ամեն վայրկյան արտասանվող կոնկրետ հնչյուններն իրենց բազմազանությամբ դիտվում են իբրև արժեքավորված և գիտակցված այս կամ այն հնչյունի դրսևորում: Այսպես մենք հաստատորեն գիտակցված և արժեքավորված երկու Ր (Ր և Ռ) ունենք, բայց մեր արտասանած անհամար բոլոր Ր-երը դիտում ենք կամ իբրև Ր և կամ իբրև Ռ հնչյունի դրսևորում, թեև Ր-ի ու Ռ-ի արանքում տասնյակ կիսափափուկ և կիսակոչու Ր-եր կարող են արտասանվել:

Այստեղ ևս հանդես է գալիս կոնկրետի և արստրակտի, ընդհա-

նուրի և մասնավորի դիալեկտիկական կապը: Կոնկրետը, արտասանելին և լսելին՝ նյութականը հնչյունն է, որը, ինչպես արդեն գիտենք, լեզվի նյութական նվազագույն տարրն է:

Արստրակտը, ընդհանուրը, աննյութականը կամ մտայինը այն պատկերն է, լուսանկարը, որ հանում է մարդու ուղեղը կոնկրետ հնչյուններից, ելնելով նրանց ընդհանրություններից և տարբերություններից:

Հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված յուրաքանչյուր հնչյուն կամ հնչյունական հասկացությունը հնչույթ (ֆոնեմա) է:

Յուրաքանչյուր լեզու ունի անթիվ և անհամար կոնկրետ հնչյուններ, բայց սահմանափակ հնչույթներ: Սովորական լեզվի մեջ, սակայն, ինչպես նաև լեզվաբանության մեջ, ընդհանրապես հնչյունը և հնչույթը իրարից չեն տարբերում: Երբ ասում են՝ այսինչ լեզուն այսքան հնչյուն ունի, այնինչ լեզուն՝ այսքան, այդ վերաբերում է ոչ թե իսկապես հնչյուններին, այլ՝ հնչույթներին, իսկ հաճախ նույնիսկ տառերին:

§ 22. ՀՆՁԱՐՏԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ.Մարդու մարմնի որոշ մասեր հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում վարժվել և մարզվել են հնչյուններ արտաբերելու գործում և կոչվում են **հնչարտաբերական գործարաններ**:

Պետք է տարբերել հնչարտաբերության հետ հեռավոր կամ մոտավոր կապ ունեցող այս կամ այն օրգանը (ուղեղի համապատասխան կենտրոնները, որոնք ղեկավարում են այդ գործողությունը, լսողությունը, որի միջոցով ընդունվում, ընկալվում են հնչյունները) բուն այն գործարաններից, որոնց միջոցով է արտաբերվում հնչյունը. դրանք են՝ թոքերը, շնչափողը, կոկորդը, բերանի խոռոչը՝ լեզվով, քիմքով, ատամներով ու չրթուկներով և քթի խոռոչը: Սրանցից յուրաքանչյուրը յուր հատուկ մասնակցությունն ունի հնչյուն արտաբերելու պրոցեսում և ստեղծում է հնչյունի այս կամ այն որակը:

Թոքերի դերն այն է, որ նրանք ղեկի դուրս են արտամղում օդի հոսանքը, առանց որի հնչյունն արտահայտվել չի կարող: Ծնչափողն այդ հոսանքը հասցնում է կոկորդին, որի մեջ օդի շերտը ենթարկվում է առաջին հիմնական երանգավորման: Այդ երանգը ձայնի երանգն է, որ ստացվում է կոկորդում գտնվող ձայնային երկու մկանների՝ այսպես կոչվող **ձայնալարերի թրթռումից**:

Կոկորդից օդի շերտը ձայնային երանգով, կամ առանց ձայնային երանգի (նայած թե ձայնալարը թրթռում է, թե ոչ), մտնում է բերանի

խոռոչը, որտեղ անցնելով լեզվի, ատամների և չրթունքների ստեղծած զանազան ճեղքվածքներով կամ փակվածքներով՝ մշակվում է իրրև հնչյուն և դուրս գալիս բերանով կամ քթով: Վերջին դեպքում բերանի մեջ եղած օդի շերտը ետ է դառնում և անցնում քթի խոռոչը՝ մի նոր յուրահատուկ (ռնգային) երանգ տալով հնչյունին:

Հնչյունների դասակարգությունը պայմանավորվում է նրանց արտաբերությունից եղանակով, տեղով և այն երանգներով, որ ստանում են նրանք հնչարտարերական գործարանների այս կամ այն մասում:

Հնչյունների առաջին հիմնական դասակարգությունը կատարվում է **ըստ նրանց ձայնային երանգի**: Այն հնչյունները, որոնց արտաբերության ժամանակ բերանի կամ քթի խոռոչը մտնող օդն իր մեջ ձայն ունի (իսկ ձայնը, ինչպես մենք գիտենք, արտադրվում է ձայնալարերի թրթռումով), կոչվում են **թրթռուն հնչյուններ**: Մնացած բոլոր հնչյունները, որոնց արտաբերության ժամանակ ձայնալարերը չեն թրթռում, և որոնք, հետևաբար, **ձայն չունեն** իրենց մեջ, կոչվում են **խուլ հնչյուններ**: Թրթռուն և խուլ հնչյունների երանգային տարբերությունը կարելի է նույնիսկ զգալ. դրա համար հարկավոր է կամ բթամատով ականջների անցքերը փակել և արտասանել, օրինակ՝ ա, օ, ի, գ, ժ, դ հնչյունները և կամ մատը դնել կոկորդի դուրս ցցված մասին (աղամախնձորին) և արտասանել այդ հնչյունները: Երկու դեպքում էլ կզգացվի, որ ձայնալարերը թրթռում են և ինչ-որ ներքին արձագանք տալիս գանգի մեջ: Իսկ եթե նույն եղանակով արտասանենք **ֆ, ս, չ, խ** հնչյունները, ձայնալարերի դողոտը և ներքին արձագանք չի լսվի: Նշանակում է՝ այս հնչյունները խուլ են:

Ուլ հնչյուններն արտաբերվում են բերանի խոռոչում ստեղծված փակվածքի պայթյունի կամ նեղվածքի շնորհիվ առաջ եկած օդի տատանմամբ միայն, որպիսի երանգը լեզվաբանությունից մեջ կոչվում է **աղմուկ**: Այդ պատճառով էլ խուլ հնչյունները կոչվում են նաև **աղմկային (ս, չ, ֆ, խ և այլն)**:

Սակայն աղմուկ ունեն իրենց մեջ նաև թրթռուն հնչյուններից շատերը, քանի որ նրանց արտաբերության ժամանակ էլ օդի շերտը քսվում է բերանի պատերին կամ հանդիպում որևէ փակվածքի: Աղմուկ ունեցող թրթռուն հնչյունները կոչվում են **աղմկավոր (բ, գ, ժ, դ և այլն)**:

Հնչյուններն ըստ իրենց մեջ եղած ձայնի և աղմկի տեսակարար կշռի բաժանվում են չորս խմբի.

ա) **Ձայնավորներ**, որոնց մեջ բացարձակապես իշխում է ձայնը և չկա զգալի աղմուկ (ա, է, ը, օ, ի, ու):

բ) **Ձայնորդներ**, որոնց մեջ գերիշխում է ձայնը, բայց կա զգալի աղմուկ (յ, բ, ու, յ, մ, ն). սրանք աղմկավոր հնչյուններ են:

գ) **Ձայնեղներ**, որոնց մեջ գերիշխում է աղմուկը, բայց կա զգալի ձայն (վ, գ, ժ, դ և այլն). սրանք ևս աղմկավոր հնչյուններ են:

դ) **Անձայն հնչյուններ**, որոնք հավասարապես կոչվում են նաև **աղմկային** կամ **խուլ**. քանի որ կազմված են մաքուր աղմուկից և ձայն չունեն (ֆ, ս, չ, խ, հ և այլն):

§ 23. **ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ.**— Ձայնավորներն առանց փակվածքի և զգալի նեղվածքի արտաբերվող բերանային հնչյուններ են: Կոկորդում ձայնալարերի տատանմամբ ձայնային երանգ ստացած օդը բերանի խոռոչում որևէ արգելքի (փակվածքի կամ զգալի նեղվածքի) չհանդիպելով՝ լեզվի տարբեր դրությունների շնորհիվ երանգավորվում է և բերանից դուրս գալիս իրրև ա, է, ը, օ, ի, ու ձայնավոր:

Ձայնավորների որակն ամբողջապես կախված է լեզվի դիրքից: Տարբեր ձայնավորների արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը, միջին մասը կամ կոթը որոշ չափով բարձրանում է դեպի քիմքը, ըստ որում այդ բարձրացումն էլ լինում է երեք աստիճանի՝ ստորին, միջին և վերին, այսինքն՝ լեզվի ծայրը, միջին մասը կամ կոթը կարող են բարձրանալ չնչին չափով (ստորին բարձրացում), մի քիչ ավելի (միջին բարձրացում), և էլ ավելի (վերին բարձրացում): Ձայնավորների արտաբերության ժամանակ լեզվի նույնիսկ վերին բարձրացումը շատ ավելի ցածր է, քան որևէ բաղաձայնի արտաբերության ժամանակ: Ձայնավորների համար ստեղծված նեղվածքը չնչին է, որի հետևանքով էլ աղմուկը ձայնավորների մեջ զգալի չէ:

Ձայնավորների դասակարգությունը կատարվում է ըստ լեզվի տարբեր բարձրացումների:

Առաջալեզվային ձայնավորներն են՝ Ի-ն և է-ն, որոնցից Ի-ն վերին բարձրացման է, իսկ է-ն՝ միջին բարձրացման:

Միջալեզվային միայն մեկ ձայնավոր կա հայերենում, դա միջին բարձրացման Ը ձայնավորն է:

Ետալեզվային ձայնավորներ են Ու-ն (վերին բարձրացման), Օ-ն (միջին բարձրացման) և Ա-ն (ստորին բարձրացման):

Ծանոթություն.— է և Օ հնչյունները նշելու համար հայերենում գործածվում են է և օ, Օ և Ո տառերը կամ գրերը:

Հայոց լեզվի ձայնավորների տախտակ

	Առաջնայեղ- վային	Միջնայեղ- վային	Ետնայեղ- վային
Վիրին բարձրացում	ի	-	ու
Միջին բարձրացում	է	ը	օ
Ստորին բարձրացում	-	-	Ա

Բոլոր ձայնավորները, ինչպես այլ լեզուներում, այնպես էլ հայերենում, առանց փակվածքի և զգալի նեղվածքի, ինչպես և լիաձայն արտասանվելու շնորհիվ ունեն վանկարար ուժ, այսինքն՝ կազմում են վանկ:

§ 24. ԲԱՂԱՁԱՏՆՆԵՐ.— Ձայնորդները, ձայնեղները և խուլերը հակադրվում են ձայնավորներին իբրև փակվածքով կամ զգալի նեղվածքով արտաբերվող հնչյուններ և կոչվում են բաղաձայններ:

Ըստ իրենց արտաբերության եղանակի բաղաձայնները լինում են կամ պայթական (պ, կ, տ և այլն) կամ չփական (ս, շ, լ և այլն):

Պայթական հնչյուններն արտաբերվում են բերանի խոռոչում ստեղծվող որևէ փակվածքի պայթման հետևանքով առաջացող աղմուկով: Փակվածքներ կարող են առաջ գալ բերանի խոռոչի տարբեր մասերում, շրթունքների, շրթունքի և ատամների, լեզվի և քիմքի հպումներից: Այսպես, օրինակ, եթև երկու շրթունքներն իրար հպենք, բերանի անցքը կփակվի շրթունքների փակվածքով: Թոքերից արտամղվող օդի շերտի ճնշման տակ այդ փակվածքը կպայթի, և մենք կստանանք պայթական-աղմկային պ հնչյունը կամ պայթական-ձայնեղ **բ** հնչյունը: Իսկ եթև մենք լեզվի ծայրը բարձրացնենք և հպենք (կպցնենք) քիմքին, կստանանք մի այլ փակվածք. վերոհիշյալ եղանակով պայթեցնելով այս փակվածքը, կստանանք պայթական-աղմկային տ հնչյունը կամ պայթական-ձայնեղ **դ** հնչյունը և այլն:

Պայթական հնչյուններն արտասանվում են մեկ ակնթարթում՝ պայթման ընթացքում և այդ պատճառով կոչվում են նաև վայրկեանական:

Շփական հնչյուններն արտաբերվում են բերանի խոռոչում ստեղծվող որևէ նեղվածքի կամ անցքի միջոցով, երբ արտամղվող

օդի շերտը նեղվածքի միջով անցնելիս նրա պատերին է շփվում՝ ստեղծելով որոշ աղմուկ: Նեղվածքներն էլ փակվածքների նման կարող են առաջ գալ բերանի խոռոչի տարբեր մասերում շրթունքի ու ատամների, ինչպես և լեզվի ու քիմքի սերտ մերձեցմամբ: Այսպես, օրինակ, եթև ստորին շրթունքը սերտ մոտեցնենք վերին ատամնաչարին, կստեղծվի շրթունքի և ատամների կազմած մի նեղվածք կամ նեղ անցք. թոքերից արտամղվող օդը քսվելով այդ նեղվածքի պատերին՝ կտա չփական անձայն **ֆ** հնչյունը կամ չփական ձայնեղ **վ** հնչյունը: Իսկ եթև լեզվի ծայրը բարձրացնենք և սերտ մոտեցնենք քիմքի առաջին մասին, կստանանք մի այլ նեղվածք: Այս նեղվածքի միջով անցնող օդի շերտն էլ կստեղծի չփական անձայն **ս** և **չ** կամ չփական ձայնեղ **զ** և **ժ** հնչյունները և այլն:

Շփական հնչյունները տարբերվում են պայթականներից նրանով, որ արտաբերվում են ոչ թև փակվածքով, այլ նեղվածքով և պայթականների նման վայրկեանական չեն. չփական հնչյունները կարելի է երկար ծորել, մինչև որ շունչը սպառվի: Այդ պատճառով չփական հնչյունները կոչվում են նաև **տևական**:

Ըստ արտաբերության տեղի հնչյունները լինում են շրթնային, շրթնատամնային, առաջնայեղվային, միջնայեղվային, ետնայեղվային, կոկորդային և ռնգային:

Շրթնային կոչվում են այն բաղաձայնները, որոնք արտաբերվում են երկու շրթունքների հպմամբ ստեղծվող փակվածքով. այդ փակվածքի պայթյունը տալիս է շրթնային պայթական **պ, բ, փ** հնչյունները:

Շրթնատամնային կոչվում են այն հնչյունները, որոնք արտաբերվում են ստորին շրթունքի և վերին ատամնաչարի մոտեցմամբ ստեղծվող նեղվածքով. դրանք են շրթնատամնային չփական **ֆ** և **վ** հնչյունները:

Առաջնայեղվային այն հնչյուններն են, որոնց արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը և կամ հպվում նրան՝ ստեղծելով առաջնայեղվային փակվածք, կամ այնքան մոտենում առաջաքիմքին, որ ստեղծվի առաջնայեղվային նեղվածք: Այդ փակվածքի պայթյունը տալիս է առաջնայեղվային պայթական **տ, դ, թ** հնչյունները: Առաջնայեղվային նեղվածքով արտաբերվում են առաջնայեղվային չփական **ս, զ, շ, ժ** հնչյունները: Սրանցից **ս** և **զ** սուլական են, իսկ **չ** և **ժ** չչական: Առաջնայեղվային են նաև **լ, ը, ռ** ձայնորդները: Սրանց արտաբերությունը հետևյալն է. **լ** ձայնորդն

արտաբերելու ժամանակ լեզվի ծայրը հպվում է առաջաքիմքին, ինչպես դ արտաբերելու ժամանակ, բայց լեզուն փակվածք չի ստեղծում, այլ հնարավորություն է ընձևուում, որ օդի շերտը դուրս գա լեզվի երկու կողմերով առանց պոկելու լեզվի ծայրը առաջաքիմքից:

Բ ձայնորդն արտաբերելու ժամանակ լեզվի ծայրը պիրկ բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը, սակայն չի հպվում նրան. արտամղվող օդի շերտի ճնշման տակ լեզվի ծայրը թրթռում է և տալիս առաջնալեզվային թրթռունն ր ձայնորդը:

Ռ ձայնորդի արտաբերության եղանակը նույնն է, ինչ որ ր-ինը, այն տարբերությամբ, որ լեզվի ծայրն այստեղ ավելի պիրկ է (ավելի լարված) և թրթռոցն ավելի ուժեղ է: Այդ պատճառով էլ այս առաջնալեզվային թրթռունն ու ձայնորդը կոչվում է նաև «կոչտ ո»:

Միջնալեզվային կոչվում են այն հնչյունները, որոնք արտաբերվում են, երբ փակվածք կամ նեղվածք է ստեղծվում լեզվի միջին մասի և քիմքի մասի (քամաիջի) միջոցով: Հայերենում կա միջնալեզվային միայն մեկ հնչյուն, դա միջնալեզվային չփական յ ձայնորդն է:

Ետնալեզվային են այն հնչյունները, որոնց արտաբերության ժամանակ փակվածք կամ նեղվածք ստեղծվում է բերանի խոռոչի վերջին մասում, երբ լեզվի կոթը բարձրանալով՝ հպվում կամ մոտենում է վերջաքիմքին: Ետնալեզվային այդ բակվածքի պայթյունը տալիս է ետնալեզվային պայթական կ, գ, ք հնչյունները, իսկ ետնալեզվային նեղվածքի միջոցով արտաբերվում են ետնալեզվային չփական ի և ղ հնչյունները:

Կոկորդային հնչյուն է հ-ն, որի արտաբերության ժամանակ հնչարտաբերական ոչ մի գործարան չի գործում: Այդ հնչյունը պարզապես արտաչնչության աղմուկ է, որն ստեղծվում է կոկորդում՝ արտամղվող օդի չփումից: Դրա համար էլ այդ հնչյունը կոչվում է նաև շունչ կամ հազագ:

Ռեզային հնչյուններն են ն և մ. սրանց համար հատկանշականն այն է, որ հնչարտաբերական գործարանները պատրաստվում են բերանային այլ հնչյուններ (դ և ր) արտաբերելու, բայց բերանի խոռոչ մտած օդի շերտը ետ է դառնում և դուրս գալիս քթով:

Ն արտաբերելու ժամանակ լեզվի ծայրը հպվում է առաջաքիմքին՝ ստեղծելով այն փակվածքը, որի պայթյունը պետք է տար դ հնչյունը: Օդի շերտը, սակայն, հպվելով այդ փակվածքին՝ ետ է դառնում առանց այդ պայթեցնելու և մտնելով քթի խոռոչը՝ դուրս գալիս այնտեղից: Այսպիսով, արտաբերվում է ոնգային-առաջնալեզվային ն հնչյունը:

Մ արտաբերելու ժամանակ մեր շրթունքները հպվում են՝ պատրաստելով ք-ի համար անհրաժեշտ փակվածք, բայց օդի շերտը հանդիպելով այդ փակվածքին՝ ոչ թե պայթեցնում է այն ու դուրս գալիս բերանով, այլ ետ է դառնում, մտնում քթի խոռոչը և այնտեղից դուրս գալով՝ տալիս ոնգային-շրթնային մ հնչյունը:

Բոլոր հնչյունները, անկախ նրանց արտաբերության եղանակից և տեղից, ըստ իրենց ձայնային երանգի լինում են կամ խուլ, կամ ձայնեղ, կամ ձայնորդ, կամ ձայնավոր: Այդ է պատճառը, որ, ինչպես տեսանք վերևում, նույն տեղում, նույն եղանակով արտաբերվող երկուական կամ երեքական հնչյուններ կան, օրինակ՝ կ, գ և ք, ս և զ, կամ պ և փ:

Շրթնային պայթականներից ձայնեղ է ք-ն, խուլ են պ-ն և փ-ն. առաջնալեզվային պայթականներից ձայնեղ է դ-ն խուլ են տ-ն և թ-ն. առաջնալեզվային չփականներից ձայնեղ են զ-ն և Ժ-ն, խուլ են ս-ն և շ-ն, ձայնորդ են լ-ն, ր-ն և ո-ն և այլն (տես հնչյունների տախտակը):

Հնչյունների դասակարգությունը,, սակայն, լրիվ չի լինի, եթե մենք նկատի չառնենք հնչյունների մի այլ առանձնահատկություն ևս: Ոոսքը վերաբերում է հնչյունների կազմությանը:

Ըստ կազմության հնչյունները լինում են պարզ և բարդ. պարզ են այն հնչյունները, որոնք արտաբերվում են ինքնին, որևէ փակվածքի պայթյունով կամ որևէ նեղվածքով, օրինակ՝ պ, ք, ս, զ և այլն: Բարդ են կոչվում այն հնչյունները, որոնց արտաբերությունը կատարվում է միաժամանակ և՛ փակվածքով, և՛ նեղվածքով, այսինքն՝ երկու-տարբեր հնչյունների երանգով: Բարդ հնչյունները, ուրևմն, երկու տարբեր հնչյունների միանվազ, միասնական արտասանության արդյունք են, օրինակ Մ-ն Տ-ի և Ս-ի միանվազ միասնական արտասանության արդյունք է, Յ-ն՝ Թ-ի և Ս-ի, Զ-ն՝ Դ-ի և Ժ-ի և այլն:

Բարդ հնչյուններն իրենց հերթին, ըստ կազմության որակի, լինում են շնչեղ և կիսաչփական:

Շնչեղ կոչվում են այն հնչյունները, որոնք արտաբերվում են տարբեր տեղերի փակվածքի պայթյունով և չփումով: Հայերենի շնչեղ հնչյունները բաղադրված են մի պայթական հնչյունից (Պ, Տ, Կ) և կոկորդային չփական Հ հնչյունից, որը, ինչպես արդեն ասված է, սոսկ շունչ է կամ հազագ: Հ-ի անունով էլ այդ բարդ հնչյունները կոչվում են շնչեղ կամ հազագավոր (ասպիրատ):

Հայերենում կան երեք շնչեղ հնչյուններ, դրանք են՝ Փ = ՊՀ, Թ = ՏՀ և Բ = ԿՀ:

Հայոց լեզվի բաղաձայնների տախտակը

	Պարզ				Բարդ						
	Շփական		Պայթական		Կիսաչփական						
	Ձայնորդ		Ձայնեղ	Ուու	Ձայնեղ	Ուու	Ձայնեղ	Ուու			
	Ռեզային	Բերանային							Սուլական	Շչական	Սուլական
Շրթնային	Մ	-	-	-	Բ	Պ	Փ	-	-	-	-
Շրթնատամնային	-	-	Վ	Ֆ	-	-	-	-	-	-	-
Առաջնալեզվային	Ն	ԼՐՌ	Ձ, Ժ	Ս, Շ	Դ	Տ	Թ	Ջ	Ջ	Մ, Ց	Ճ, Ջ
Միջնալեզվային	-	Ց	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ետնալեզվային	-	-	Ղ	Ջ	Գ	Կ	Գ	-	-	-	-
Կոկորդային	-	-	-	Հ	-	-	-	-	-	-	-

Մանոթուփյուն.— Միջնալեզվային ձայնորդ **Ց** Հնչյունը Հայոց լեզվի մեջ լրիվ բաղաձայն չէ: Նրա արտաբերության համար կազմող նեղվածքը բավական լայն է, որի հետևանքով էլ նրա աղմուկն ալեյի քիչ է, քան մյուս բաղաձայններինը: Իր այս առանձնահատկությամբ **Ց**-ն մոտենում է ձայնավորներին և այդ իսկ պատճառով իրավացիորեն կոչվում է **կիսաձայն**:

Կիսաչփական (աֆրիկատ) կոչվում են այն Հնչյունները, որոնք արտասանվում են միևնույն տեղի փակվածքի պայթյունով և շփումով: Հայերենի կիսաչփական Հնչյունները բաղադրված են մի առաջնալեզվային պայթական Հնչյունից (**Տ, Դ, Թ**) և մի առաջնալեզվային շփականից (**Ս, Ջ, Շ, Ժ**):

Այս երկու կարգի տարրեր Հնչյունների բաղադրությունները տալիս են **Մ, Ջ, Ց, Ճ, Ջ, Ջ** բարդ-կիսաչփականները, ըստ որում սրանք լինում են կամ ձայնեղ, կամ լուու: Ուու կիսաչփականները բաղադրված են լուու պայթականից և լուու շփականից, դրանք են **Մ=ՏՍ, Ց=ՑՍ, Ճ=ՏՇ** և **Ջ=ԹՇ**: Ձայնեղ կիսաչփականները բաղադրված են ձայնեղ պայթականից և ձայնեղ շփականից, դրանք են **Ջ=ԴՋ** և **Ջ=ԴՃ**:

Բարդ կիսաչփականները կոչվում են նաև կիսապայթականներ:

§ 25. **ԵՐԿԱՐԱՐԱՌՆԵՐ ԵՎ ԵՐԿՆՁՑՈՒՆՆԵՐ.**— Երկբարբառ (դիֆտոնգ) լեզվարանության մեջ կոչվում է այն երևույթը, երբ իրար հաջորդող ձայնավորներն արտասանվում են միասնաբար իբրև մեկ վանկ, ըստ որում նրանցից մեկը (կամ առաջինը, կամ երկրորդը) կորցնում է յուր վանկարար ուժը: Այսպես, օրինակ, եվրոպական **աուկցիոն** (աճուրդ) և **բուրժուա** բառերը, եթե արտասանենք երկուական վանկով՝ **աուկ-ցիոն** և **բուր-ժուա**, կստանանք **աուկ, ցիոն** և **ժուա** վանկերը, որոնց մեջ առկա են **աու, իո** և **ուա** երկբարբառները:

Երկբարբառներով Հարուստ լեզու էր գրաբարը, նրա մեջ կային **աու** (աու), **ևւ** (ևու), **իւ** (իու), **ևա** (ևայ), **ևօ** (լո) և այլ երկբարբառները բուն գրաբարյան արտասանության չրջանում: Սակայն չնորհիվ այն հանգամանքի, որ ժամանակակից Հայերենում, ինչպես և բարբառների մեծագույն մասում, երկբարբառներ չկան, այժմ մենք գրաբարը կարողալիս այդ երկբարբառներն իբրև երկբարբառ չենք Հնչում: Այսպես, օրինակ, գրաբարյան **գեւղ** կամ **գիւղ**, **յօգուտ**, **ալիւր** և այլն, մենք Հնչում ենք ոչ թե իբրև **գեող** կամ **գիուղ**, **իօգուտ**, **ալիուր** և այլն, այլ իբրև **գեղ** կամ **գյուղ**, **հօգուտ**, **ալուր** և այլն:

Այս հանգամանքը պետք է բացատրել ոչ թե նրանով, որ իբր թե գրաբարյան երկբարբառներն աշխարհաբարում փոխվել են, վերածվելով այլ որակի Հնչյունների, այլ նրանով, որ թե՛ բարբառներին, թե՛ նրանց վրա Հենված ժամանակակից գրական լեզվին Հատուկ չեն երկբարբառները: Գրաբարյան երկբարբառներին մեր բարբառներում համապատասխանում է երկբարբառի կազմի մեջ եղող ձայնավորներից միայն մեկը:

Գրաբար

Բարբառներ

Գեւղ (գեուղ)

գեղ կամ/գուղ

Ջիւն (ձիուն)

ձին/ձուն

Ալիւր (ալիուր)

ալիւր/ալուր

Այլ (աիլ)

լլ (ալ)

Լոյս (լուիս)

լուս/լիս

Սիւն (սիուն)

սուն/սին

Մեր գրական լեզուն բուն է գրաբարի և բարբառների միջին տեղը այն իմաստով, որ նա ոչ երկբարբառներ ունի և ոչ էլ գրաբարյան երկբարբառների դիմաց միայն պարզ ձայնավոր է տալիս: Գրական

լեզվի մեջ հարցը լուծված է j կիսաձայնի միջոցով, որով կազմվում են մեր յա, յո, յու, յե, յի և այ, ոյ, ույ, եյ հնչյունական կապակցությունները, որոնք սխալ կերպով կոչվում են երկբարբառներ: Մի ձայնավորից և j կիսաձայնից բաղկացած հնչյունական այս կապակցություններն ավելի ճիշտ է կոչել երկհնչյուններ կամ երկձայններ:

Գրաբար	Ժամ. հայերեն
Գեւղ (գեուղ), գիւղ (գիուղ)	գյուղ
Ձիւն (ձիուն)	ձյուն
Բիւր (բիուր)	բյուր
Լոյս (լուիս)	լույս
Քարեայ (քարեա)	քարյա

§ 26. ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՇԵՇՏ.- Ժամանակակից հայերենի մեջ բառի ածման դեպքերում նկատվում են, մանավանդ ձայնավորների և երկհնչյունների, հնչափոխության բազմազան դեպքեր, օրինակ՝ սեր – սիրո, բույս – բուսաբան և այլն: Հնչյունափոխության բոլոր այս դեպքերը գրաբարից են փոխանցվել գրական արդի լեզվին և այսօր ժառանգորդական ուժ ունեն, կենդանի ու գործուն չեն: Այդ է պատճառը, որ գրական լեզվին լավ չտիրապետող մարդիկ հաճախ արտասանում են սերի, հույսատու, բույսասեր, գույնավոր և այլն, փոխանակ սիրո, հուսատու, բուսասեր, գունավոր:

Հնչյունափոխության վերոհիշյալ երևույթները ամենասերտ կերպով կապված են բառաշեշտի հետ, իսկ վերջինս հայերենում, որպես կանոն, վերջին վանկի վրա է ընկնում՝ չհաշված ը կամ ն հոդ ունեցող բառերը, որոնց մեջ շեշտն ընկնում է նախավերջին վանկի վրա, քանի որ ը-ն շեշտ ընդունել չի կարող:

Հնչյունափոխության ենթարկվում են միայն շեշտի տակ գտնվող ձայնավորները և երկհնչյունները (բառի վերջին վանկում) և այն էլ միայն այն ժամանակ, երբ բառն ածում է (հոլովվում, խոնարհվում, ածանցվում կամ բարդվում) ու նրանք շեշտակորույս են լինում, զրկվում են իրենց շեշտից, որպիսին անցնում է նոր ավելացած մասին (ածանցին, վերջավորությանը կամ արմատին):

Հնչյունափոխության ժառանգորդական հետևյալ երևույթներն են այսօր ի հայտ գալիս ժամանակակից հայոց լեզվի մեջ.

1. Բառավերջի փակ¹ վանկի Ե-ն (Հին է-ն), բառի ածման դեպքում շեշտակորույս լինելով, փոխարինվում է Ի-ով, օրինակ՝

Սեր (Հին սէր) – սիրել, սիրով, սիրային և այլն,
Պարտեզ – պարտիզայան, պարտիզում և այլն,
Էչ – իչուկ:

2. Բառավերջի բաց վանկի Ե-ն մնում է անփոփոխ, օրինակ՝
բազե – բազևի, մարզարե – մարզարեական և այլն:

3. Բառավերջի փակ վանկի Ի-ն և Ու-ն, բառի ածման դեպքում շեշտակորույս լինելով, փոխարինվում են Ը-ով:

Մանթություն.– Այս ը-ն արտասանվում է, բայց սովորաբար բառամիջում չի զրկում՝ կազմելով գաղտնավանկ: Այս երևույթը կոչվում է հնչյունի սդում:

Օրինակներ՝ Սիրտ – սրտոտ – սրտացավ (արտասանվում է սըրտոտ, սըրտացավ),

Ինչք, ինձ (կենդանի) – ընչազուրկ, ընձենի, ընձուղտ,

Սուր, դուռ, ամուր – սըլ, սրած, դոան, դոներ, ամրոց, ամրակազմ:

Մանթություն.– Ի-ն և Ու-ն սզվելու հետևանքով երբեմն բացարձակապես անհետ կորչում են, ինչպես այդ կարելի է տեսնել ամրոց, ամրակուռ բառերի մեջ, որոնցում ամուր բառի ու ձայնավորը այլևս նույնիսկ իրրև ը չի արտասանվում:

4. Բառավերջի բաց վանկի Ի-ն անփոփոխ է մնում Ի-ով վերջացող բառերի մեջ, երբ դրանք հոլովվում են իբրև հոգնակի կամ ենթարկվում են իրենց համար խորթ Ի հոլովման, մնացած դեպքերում այդ Ի-ն կամ միանալով Ա հոգակապին (ԻԱ → ԵԱ → ՅԱ → Ե) տալիս է Ե, և կամ ենթարկվելով Ու հոլովման փոխարինվում է վերջինիս հոլովիչներով:

Օրինակ՝

Ապակի – ապակիի, ապակիով, ապակիներ և այլն, բայց՝ ապակու, ապակով, ապակեպատ, ապակեգործ և այլն:

Այգի – այգու, այգում, այգեգործ, այգեբաց և այլն:

¹ Փակ է կոչվում վանկն այն ժամանակ, երբ վերջանում է բաղաձայնով, օրինակ՝ սեր, տուն, մարդ: Ձայնավորով վերջացող վանկը, դրան հակառակ, կոչվում է բաց, օրինակ՝ այգի, լուսատու, քիմիա (այ-գի, լու-սա-տու, քի-մի-ա):

Մանթություն.— **Ձի, թի** միավանկ բառերի **ի-ն** միշտ մնում է, օրինակ՝ **ձի, թի-ձիավոր, ձիու, թիակ, թիավարի:**

5. **Բառավերջի բաց վանկի Ու-ն** ևս շատ հազվադեպ է մնում բառի մեջ շեշտակորույս լինելուց հետո: **Բացի հոգնակի ձևերից և մի շարք բացառություններից, երբ Ու-ն մնում է անփոփոխ, մնացած բոլոր դեպքերում նա փոխարինվում է Վ բաղաձայնով, օրինակ՝**

Դասատու – դասատվի, դասատվական,

Առու – առվի, առվակ,

Ուրու – ուրվական, ուրվագիծ,

Բայց՝ դասատուների, առուներում, ուրուներից:

6. **Ա, Ո, Ե (Հին Ե)** և **Ը** հնչյունները մնայուն են և սովորաբար հնչյունափոխության չեն ենթարկվում մեր լեզվում, թեև մի շարք բառերի մեջ նկատվում է նաև **Ա, Ո, Ե** հնչյունների սղում և հետագա կորուստ, օրինակ՝

Հարսանիք, բաղանիք – հարսնիք, բաղնիք, **օրոր** – օրրան, **տարերք** – տարերային, բայց նաև՝ տարրական:

7. **ՈՒՅ** երկհնչյունը բառավերջի փակ վանկում վերոհիշյալ պայմաններում փոխարինվում է **Ու** ձայնավորով, օրինակ՝

Հույս – հուսատու, հուսալքում, հուսահատ, հուսավառ, հուսով, բայց նաև՝ հույսի, հույսով:

Բույր – բուրմունք, բուրաստան, բուրավոր (հոտավետ),

Բույժ – ատամնաբուժարան, անասնաբուժական և այլն:

8. **ՅԱ** երկհնչյունը նույն պայմաններում փոխարինվում է **Ե** հնչյունով, օրինակ՝

Մատյան – մատենագիր, մատենագարան:

9. **Մնացած երկհնչյունները, իբրև կանոն, չեն փոխվում, օրինակ՝**

Բյուր – բյուրավոր (ոչ՝ բուրավոր), բյուրաբյուր,

Մայր – ծայրագավառ, ծայրահեղ,

Գոյ – գոյակ, գոյություն, գոյացում և այլն:

Բացի հնչյունափոխության վերոհիշյալ բոլոր դեպքերից, Հայոց լեզվի (և՛ գրաբարի, և՛ բարբառների, և՛ արդի գրական լեզվի) մեջ կան հնչյունափոխության մի շարք այլ երևույթներ ևս, որոնք ընդհանրացված են բոլոր լեզուների մեջ և բոլորովին կապ չունեն շեշտի հետ: Այդպիսի հնչյունափոխությունը պայմանական կերպով կոչում ենք ընդհանրական հնչյունափոխություն, ի տարբերություն

վերևում քննարկված ժառանգորդական հնչյունափոխության:

Ընդհանրական հնչյունափոխությունն ունի հետևյալ դրսևորումները.

1. **Ոգի > հոգի > չոգի, որդի > վորդի, երևխա > յերևխա, ապա > հապա, արբել > հարբել, կանաց > կանանց, դեկերեր > դեկտեմբեր և այլն:**

Այս բառերի մեջ ավելացել են ընդգծված հնչյունները:

Ներքոհիշյալ բառերի մեջ, ընդհակառակը, կորել են ընդգծված հնչյունները:

Քարչել-քաչել, խորհել-խոհ, պահս-պաս, դուռն-դուռ, ուսումն-ուսում, վարդապետ – վարպետ, չեմ գալ – չեմ գա, չեմ գրիլ – չեմ գրի և այլն:

2. **Հնչյունների դրափոխություն (մետաթեզիս) կոչվում է այն երևույթը, երբ բառի մեջ երկու հնչյուն փոխում են իրենց տեղերը՝ ցատկելով ետ կամ առաջ. օրինակ՝ հին ձգել դարձել է գձել, որի մեջ 2-ն ցատկել է Գ-ից առաջ, իսկ հետագայում 2-ն արտասանվելով իբրև Յ՝ գրություն մեջ տվել է գցել բառը: Նույն ձևով հին խստոր և կապերտ վերածվել են սխտոր և կարպետ ձևերին:**

Հայտնի է նաև, որ աշխատանք, անձրև և բաղմաթիվ այլ բառեր հաճախ դրափոխության ենթարկվելով (մանավանդ բարբառներում) արտասանվում ախշատանք, անձվեր և այլն:

3. **Առնմանում (ասիմիլյացիա) կոչվում է այն երևույթը, երբ բառի մեջ երկու տարբեր հնչյուններից մեկն ազդելով մյուսին փոխում է նրա որակը և նմանեցնում իրեն: Առնմանումը կոչվում է առաջընթաց (պրոգրեսիվ), երբ հնչյունը դեպի առաջ է ազդում և իրենից հետո երրորդ հնչյունի որակն է փոխում՝ նմանեցնելով իրեն: Առնմանումը կոչվում է ետընթաց (ռեգրեսիվ), երբ հնչյունը դեպի ետ է ազդում և իրենից առաջ եղած հնչյունի որակը փոխում է՝ նմանեցնելով իրեն: Թե՛ առաջընթաց և թե՛ ետընթաց առնմանումը կարող է լինել լիակատար, երբ տարբեր հնչյուններից մեկը դառնում է բացարձակապես նույնը, ինչ որ է նրան ազդողը, և թերի, երբ մի հնչյուն նմանվում է մյուսին որոշ չափով. չնույնանալով նրա հետ: Այսպես, օրինակ՝ **անբարիչտ, ընբռնել** և այլն առնմանման հետևանքով դարձել են **ամբարիչտ, ըմբռնել** և այլն, որոնց մեջ չրթնային Բ-ի ետընթաց ազդեցությամբ առաջնալեզվային-ոնգային Ն-ն վերածվել է չրթնային-ոնգային Մ-ի: Այսպես և շատ ուրիշ բառերի մեջ Բ-ից առաջ Ն-ն արտասանում ենք Մ, թեև գրում ենք Ն (անբախտ, անբարբառ, ան-**

բերրի): Այս նույն կանոնով յան Հոլովման բոլոր բառերի գործիական Հոլովի մեջ Բ-ից առաջ Ն-ն դարձել է Մ, օրինակ՝ արյուն > արյանք > արյամբ, գործողություն > գործողությունը > գործողությամբ:

Նույն ձևով շատ և շատ բառերի մեջ արտասանության ժամանակ տեղի է ունենում առնմանում, որը գրություն մեջ չի արտահայտվում. **ընկեր** արտասանվում է իբրև **ընգեր**, որի Կ-ն Ն-ի ազդեցությամբ դառնում է ձայնեղ (սա առաջընթաց թերի առնմանում է), **ամպ** արտասանվում է **ամբ** (խուր Պ-ն Մ-ի ազդեցությամբ դառնում է ձայնեղ. (սա ևս առաջընթաց թերի առնմանում է), **անմեղ** արտասանվում է **ամմեղ** (ն Հնչյունը Հաջորդ Մ-ի ազդեցությամբ արտասանվում է Մ (սա ետընթաց լիակատար առնմանում է):

Առաջընթաց լիակատար առնմանում է տեղի ունեցել **բոբիկ** բառի մեջ Հետևյալ Հաջորդականությամբ. **բոկ** արմատից, որը նշանակում է մերկ (օրինակ՝ բոկոտն), **-իկ** ածանցով կազմվել է **բոկիկ** բառը, սրա մեջ Բ-ի ազդեցությամբ միջին Կ-ն դարձել է Բ՝ տալով բոբիկ բառը:

4. Տարնմանումը (դիսիմիլյացիա) առնմանման Հակառակ երևույթն է լեզվի մեջ, երբ նույն բառի երկու **նման Հնչյուններից մեկը** մյուսին ազդելով՝ փոխում է նրա որակը: Վերևը քննված **բոբիկ** բառի մեջ առնմանման Հետ Հավասարապես գործել է տարնմանումը Հետևյալ ձևով. **բոկիկ** բառի մեջ Կ-ն մի կողմից ազդվել է Բ-ից, մյուս կողմից՝ վերջին Կ-ից: Հետևանքը եղել է այն, որ այդ միջին Կ-ն վերջին Կ-ից ազդվելով փոխվել, տարբերվել է նրանից, Բ-ից ազդվելով՝ մոտեցել, նմանվել է նրան՝ դառնալով Բ, ուրեմն այստեղ գործել է առաջընթաց լիակատար առնմանում և ետընթաց լիակատար տարնմանում միաժամանակ: Սակայն այդ երևույթի Հետևանքով ստեղծվել է այնպիսի դրություն, երբ նույն **բոբիկ** բառի մեջ իրար մոտ կան երկու Բ: Սրանք ևս իրար մոտ Հաշտ չեն մնում. առաջին Բ-ն ազդում է երկրորդ Բ-ին և ստիպում, որ նա փոխվի. դրա Հետևանքով էլ մենք սովորաբար արտասանում ենք **բոպիկ**՝ մի լրացուցիչ առաջընթաց թերի տարնմանամբ:

Հաճախ տարնմանամբ Մ Հնչյունը վերածվում է Ն-ի, օրինակ՝ **ամբիոն**, **ամբողջ**, **ամփոփել**, **տրամվայ** բառերը սովորաբար արտասանվում են **անբիոն**, **անբողջ**, **անփոփել**, **տրանվայ**, որոնց մեջ նկատվում է ետընթաց տարնմանում, Հաջորդ չրթնային կամ չրթնատամային Բ, Փ, Վ Հնչյունների ազդեցության տակ նրանց նախորդող չրթնային-ոնգային Մ-ն դառնում է առաջնայնեզվային-ոնգային Ն:

§ 27. **Հնչյուն ԵՎ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.**— Ինչպես բոլոր լեզուներում, այնպես էլ Հայոց լեզվի մեջ չկա գրության և Հնչման կատարյալ Համապատասխանություն, այսինքն՝ բառերը **Հնչում ենք** ոչ ճիշտ այնպես, ինչպես գրում ենք: Հնչման և գրության անհամապատասխանությունը պայմանավորվում է մի կողմից՝ նրանով, որ լեզուն և արտասանությունը ժամանակի ընթացքում փոխվում են, իսկ ուղղագրությունը չի փոխվում (կամ լրիվ չի փոխվում) և շարունակվում է ավանդական կանոններով, մյուս կողմից՝ նրանով, որ միևնույն բառը տարբեր դիրքերում (առանձին վերջածո և բաղադրությունների մեջ) տարբեր ձևերով ենք արտասանում, այսինչ ուղղագրությունը միայն մի ձև է թույլ տալիս նույն արմատի կամ բառի Համար՝ պահպանելով ստուգաբանական կամ ձևաբանական սկզբունքը: Այսպես, օրինակ՝ նույն **երգ** արմատը **Համերգ** բառի մեջ արտասանվում է Գ-ով (**Համերգ**), **կերգեմ**, **երգել** և այլ բառերի մեջ արտասանվում է Գ-ով (**կերգեմ**, **երգել**), մինչդեռ երկու դեպքում էլ գրում ենք Գ-ով:

Հայոց լեզվի մեջ գրության և Հնչման տարբերության Հետևյալ դեպքերն են արժանի հիշատակության.

1. Երբ որևէ տառ գրվում է, բայց չի Հնչվում. այդպես են խորհուրդ, աշխարհ, ընդհանուր, արհամարհել բառերը, որոնց մեջ ընդգծված Հ-ն չի արտասանվում: Այդպես էին Հին ուղղագրությամբ սղայ, խաղայ և այլ բազմաթիվ բառեր, որոնց վերջում գրվում էր յ, բայց չէր արտասանվում. նա կոչվում էր Համր Յ և դուրս Հանվեց մեր նոր ուղղագրությամբ:

2. Երբ որևէ Հնչյուն արտասանվում է, բայց նրան Համապատասխան տառը չի գրվում. այդ Ը Հնչյունն է, որ թե՛ բառասկզբում և թե՛ բառավերջում, այսպես կոչված գաղտնավանկերում, չի գրվում:

Գրում ենք՝

Հնչում ենք՝

Սկիզբ
Ստանալ
Ջրաղվել
Անսկիզբ
Սփոփել
Գրել
Կրել
Գնացք
Տարր

ըսկիզբ
ըստանալ
ըզբավել
անըսկիզբ
ըսփոփել
զըրել
կըրել
զընացք
տարըր

Ը տառը բառասկզբում շատ հազվադեպ է գրվում և մեծ մասամբ այն դեպքերում, երբ **ընդ, ըն** (Հնչյունափոխություն՝ ըմ) նախդրի և նախածանցի Հետ գործ ունենք, օրինակ՝ (ընդ + կեր) **ընկեր**, (ընդ + հանուր) **ընդհանուր, ըմբռնել** (ընդ + բռնել > ընբռնել > ըմբռնել) և այլն: Այս նույն բառերը բարդությունների մեջ ևս պահում են իրենց **Ը տառը**, օրինակ՝ դասընկեր, դյուրըմբռնելի, համընդհանուր և այլն:

3. Երբ ձայնն ընդհանրապես խուլ (հաճախ խուլ-չնչել) են Հնչյուն, թեև գրում ենք ձայնն ընդհանրապես: Այդ լինում է սովորաբար բառավերջում կամ որևէ ձայնավորից կամ ձայնորդից հետո:

Գրում ենք՝	Հնչում ենք՝
Մարդ, վարդ	մարթ, վարթ
Ընդհանուր	ընթ(հ)անուր
Միրգ, երգ	միրք, երք
Որբ, հարբած	որփ, հարփած
Ողջ, ամբողջ	ոխջ, ամբոխջ
Օձ, մաղձ	օց, մախց և այլն:

4. Երբ խուլ Հնչյունները ձայնն ընդհանրապես խուլ են Հնչում, թեև գրում ենք խուլ Հնչյունի տառը: Այդ լինում է սովորաբար ձայնորդներից հետո:

Գրում ենք՝	Հնչում ենք՝
Երկիր	երգիր
Թանկ	թանգ
Ընկեր	ընգեր
Ճանճ	ճանջ
Բանտ	բանդ
Ամպ	ամբ և այլն:

Այսպես նաև հին գանգ բառը, որը վերածվել է գանգ-ի և գրվում է այժմ գանգ:

Այժմ քննենք, թե հայոց լեզվի ո՞ր Հնչյունները ինչ տառերով են գրվում և ո՞ր տառերը ինչ են Հնչում:

Ա Հնչյունը գրվում է միշտ Ա տառով, և Ա տառը միշտ Հնչում է Ա: Մի շարք օտարազգի բառերի և մանավանդ ռուսական հատուկ անունների մեջ, սակայն, հաճախ իբրև Ա ենք Հնչում Ո տառը՝ աշխատելով պահպանել ռուսական Հնչումը, օրինակ՝ Տոլստոյ, Բոգ-

դանով և այլն արտասանում ենք Տալստոյ, Բագդանով և այլն:

Բ Հնչյունը սովորաբար գրվում է Բ տառով, թեև երբեմն իբրև Բ ենք Հնչում Պ տառը (օրինակ՝ ամպ) և Փ ենք Հնչում Բ տառը (օրինակ՝ որբ):

Գ Հնչյունը սովորաբար գրվում է Գ տառով, թեև երբեմն իբրև Գ ենք Հնչում Կ տառը (օրինակ՝ ընկեր) կամ Ք ենք Հնչում Գ տառը (օրինակ՝ երգ):

Դ Հնչյունի տառն է Դ, թեև երբեմն իբրև Դ ենք Հնչում Տ տառը (օրինակ՝ բանտ) և կամ Դ-ն Հնչում ենք իբրև Թ (օրինակ՝ մարդ):

Զ Հնչյունը սովորաբար Զ տառով է գրվում, թեև վերջինս երբեմն Հնչում ենք Ս (օրինակ՝ սկիզբ, ազգ):

Է Հնչյունը գրում ենք է և Ե տառերով, ըստ որում Ե տառը հաճախ Հնչում ենք յէ, օրինակ՝ երես (=յէրէս):

Ը Հնչյունը գրվում է Ը տառով, թեև մեծ մասամբ Ը տառը չի գրվում (օրինակ՝ կրկնել):

(Ո տառը մի շարք եվրոպական բառերի մեջ, ռուսական շեշտին և արտասանություններ հետևելով՝ երբեմն արտասանում են Ը. օրինակ՝ դիրեկտոր, լեկտոր, պրոֆեսոր, կոմպոզիտոր, արտասանում են դիրեքտոր, լքտոր, պրոֆեսոր, կոմպոզիտոր և այլն, որ, իհարկե, մերժելի է):

Թ Հնչյունը միշտ գրվում է Թ տառով, թեև երբեմն իբրև Թ ենք Հնչում նաև Դ տառը (օրինակ՝ մարդ), ինչպես և Թ տառը Հնչում ենք Յ (օրինակ՝ տնտեսություն):

Ժ, Ի, Լ Հնչյունները միշտ համապատասխանում են իրենց Ժ, Ի, Լ տառերին:

Պ Հնչյունը գրվում է Պ տառով, թեև երբեմն իբրև Պ ենք Հնչում նաև Ղ տառը (օրինակ՝ աղբ, աղջիկ):

Մ Հնչյունը չի հակասում իր Մ տառին:

Կ Հնչյունը գրվում է Կ տառով, թեև երբեմն վերջինս Հնչում է իբրև Գ (օրինակ՝ ընկեր):

Հ Հնչյունը գրվում է Հ տառով, մի շարք բառերի մեջ, սակայն, այդ տառը չի Հնչվում, մնում է համբ (օրինակ՝ արհամարհել, աշխարհ, շնորհք):

Ձ Հնչյունը միշտ գրվում է Ձ տառով, թեև վերջինս երբեմն Հնչում է իբրև Յ (օրինակ՝ բարձ, օձ):

Ղ Հնչյունը միշտ գրվում է Ղ տառով, թեև վերջինս երբեմն Հնչում է Պ (օրինակ՝ կեղտ):

Ճ Հնչյունը միշտ գրվում է ճ տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք իբրև **Ջ** և **Չ** (օրինակ՝ ճանճ, կտրիճ):

Մ, Յ, Ն, Ծ Հնչյունները չեն հակասում իրենց **Մ, Յ, Ն, Ծ** տառերին, բացի **Մ**-ի և **Ն**-ի առնամանություն ու տարնամանություն դեպքերից, ըստ որում **յէ** երկհնչյունը հաճախ գրվում է **Ե** տառով, օրինակ՝ եթե (= յէթէ):

Չ Հնչյունը սովորաբար գրվում է **Չ** տառով, թեև հաճախ այդ հնչյունի համար գործածում ենք նաև **Ջ** տառը (օրինակ՝ աղջիկ, մրջյուն):

Պ Հնչյունը գրվում է **Պ** տառով, թեպետ վերջինս երբեմն հնչում է **Բ** (օրինակ՝ ամպ):

Ջ Հնչյունը գրվում է **Ջ** տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք իբրև **Չ** (օրինակ՝ ողջ), շատ հազվադեպ անգամ ճ տառը հնչում ենք **Ջ** (օրինակ՝ ճանճ – ճանջ):

Բ Հնչյունը և **Բ** տառը հակասություն չունեն:

Ս Հնչյունը սովորաբար գրվում է **Ս** տառով, երբեմն **Ջ** տառը հնչում ենք **Ս** (օրինակ՝ ազգ):

Վ Հնչյունը միշտ գրվում է **Վ** տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք **Ֆ** (օրինակ՝ ավտո, հարավ): **Վ**օ երկհնչյունը հաճախ գրում ենք **Ո** տառով, օրինակ՝ որով (= վօրով):

Տ Հնչյունը միշտ գրվում է **Տ** տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք **Դ** (օրինակ՝ բանտ):

Բ Հնչյունը միշտ գրվում է **Բ** տառով:

Յ Հնչյունը միշտ գրվում է **Յ** տառով, թեև **Յ** ենք հնչում նաև **Թ** տառը **յ**-ից առաջ (օրինակ՝ առաջնություն):

Փ Հնչյունը միշտ գրվում է **Փ** տառով, թեև **Փ** ենք հնչում հաճախ նաև **Բ** տառը (օրինակ՝ որբ):

Ք Հնչյունը միշտ գրվում է **Ք** տառով, թեև հաճախ **Ք** ենք հնչում նաև **Գ** տառը (օրինակ՝ կարգ):

Օ Հնչյունը գրում ենք **Օ** և **Ո** տառերով, ըստ որում **Ո** տառը հաճախ հնչում ենք **Վ**օ, օրինակ՝ ոտք (= վօտք):

Ֆ Հնչյունը և **Ֆ** տառը հակասություն չունեն:

Ու Հնչյունը միշտ գրում ենք **Ու** նշանով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք **Վ** (օրինակ՝ դասատուի = դասատվի):

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք այս թվարկությունից, հայոց հնչյունների և տառերի միջև համապատասխանությունը բավականին թույլ է, որը խոշոր չափով դժվարացնում է հայերեն ճիշտ ար-

տասանությունը, մանավանդ ոչ հայերի համար. այդ նշանակում է՝ մեր ուղղագրությունը բավական հեռու է հնչյունական լինելուց, մի քան, որ սովորական է հնագիտական լեզուների համար:

§ 28. ԲԱՐՐԱՌԱՑԻՆ, ԳՐԱՑԻՆ ԵՎ ՔՄԱՑՆԱՑՎԱՍԾ ՀՆՁՈՒՄՆԵՐ.—

Հայոց լեզվի գրություն ոչ հնչյունական լինելուն ավելանում է նաև այն հանգամանքը, որ շատ հայեր գրություն և հնչման վերոհիշյալ հակասություններին ավելացնում են նաև այլ հնչումներ, որոնք ընդունված չեն գրական լեզվի ուղղախոսությունը. դրանք են բարբառային, գրային և քմայնացված հնչումները:

Բարբառային հնչումը պայմանավորված է այն բարբառի հնչական առանձնահատկություններով, որոնց կրողն է հանդիսանում տվյալ անհատը: Բերենք մի քանի տիպական արտահայտություններ:

Գրում ենք՝	Արտասանում են՝	
Դժվար	դժար	} Աչտարակի հնչում
Սխալ	սղալ	
Հոտ	ֆոտ	
Շունչ	սունչ	} Ն. Բայազետի հնչում
Սահման	սայման	
Պայման	պահման	
Սառը	սարը	} Վիրահայոց հնչում
Սարը	սառը	

Գրային հնչումը պայմանավորվում է գրությամբ, այսինքն՝ մարդիկ բառերն արտասանում են ոչ թե կենդանի խոսակցական լեզվի հնչմանը հետևելով, այլ բառերի գրությունը, այլ ձևով ասած՝ բառերն արտասանում են այնպես, ինչպես դրանք գրված են:

Գրում ենք՝	Արտասանում են՝	Պետք է լինի՝
Մարդ, վարդ	մարդ, վարդ	մարթ, վարթ
Խորհրդային	խորհրդային	խորըրթային
Ձագուկ	ձագուկ	ձաքուկ
Մակարդակ	մակարդակ	մակարթակ
Միրգ, երգ	միրգ, երգ	միրք, երք
Հարբել	հարբել	հարփել

Քմայնացված Հնչումը պայմանավորված է նրանով, որ մարդիկ իրենց ծանոթ մի ուրիշ լեզվի Հնչումները փոխադրում են տվյալ լեզվի մեջ: Մեզ մոտ առանձնապես նկատվում է ռուսական լեզվի փափուկ կամ միջնալեզվային Հնչման ազդեցությունը¹:

Գրում ենք՝	Արտասանում են՝	Պետք է լինի՝
էդիկ	էդ'իկ (էձիկ)	էդիկ
Դիրեկցիա	դի'րեկցիա (ձիրեկցի'ս)	դիրեկցյա
Տեխնիկում	տ'եխնիկում (ծեխնիկում)	տեխնիկում
Վիտյա	Վիտ'յա (վիծիա)	Վիտյա
Դինամիկա	դ'ինամիկա (ձինամիկա)	դինամիկա
Ստադիոն	ստադ'իոն (ստաձիոն)	ստադյոն

և այլն:

Այս Հնչումը, որն անտեղի կերպով «փափկացնում» է Հայոց լեզուն, առանձնապես տարածված է քաղաքներում, մանավանդ աղջիկների մեջ և իրավացիորեն կոչվում է «կանֆետային» կամ «հրուշակային» Հայերեն:

Նկատելի է նույնիսկ Հայերեն շատ բառերի քմայնացված արտասանություն, ինչպես, օրինակ, **ատյան, մատյան, առավոտյան, արդյունք, արդյունավետ** և այլ բառերի արտասանությունը որպես **ածյան, մաճյան, առավոճյան, արձյունք, արձյունավետ** կամ նույնիսկ՝ **արցյունք, արցյունավետ**:

IV

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

¹ Փափուկ արտասանելու նշանը (՝ կամ ') դրվում է Համապատասխան Հնչյունի վերևը՝ աջ կողմից:

Ա. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱԳԱՆՁԸ

§ 29. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ.— Հայոց լեզուն իր ծագմամբ կապված է այն բոլոր լեզուների հետ, որոնց հնագույն տարածման սահմանները եղել են մի կողմից Հնդկաստանը, մյուս կողմից Եվրոպան: Լեզուների այդ խումբը դրա համար էլ գիտություն մեջ կոչվում է Հնդեվրոպական լեզվաընտանիք: Հայերենին ցեղակից այդ լեզուներից են Հնդկերենը, պարսկերենը, քրդերենը, հունարենը, ռոմանական լեզուները (իտալերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն), գերմանական լեզուները (գերմաներեն, անգլերեն, չվեդերեն), բալտիկ-սլավոնական լեզուները (լատվիերեն, լիտվաներեն, լեհերեն, չեխերեն, ռուսերեն, ուկրաիներեն, բելոռուսերեն) և այլն:

Այդ բոլոր լեզուներն իրենց տարբերություններով ու ազգային առանձնահատկություններով հանդերձ կազմում են մեկ ընդհանուր լեզվաընտանիք և իրենց սկզբնավորմամբ կապված են մեկ հիմք լեզվի հետ, որի ճուղավորումներն են նրանք իրենց քերականական կառուցվածքի և հիմնական բառային ֆոնդի նախահիմքով: Այս բոլոր լեզուները կրող ժողովուրդները հիմք-լեզվից ստացած իրենց ազգատիկ ժառանգության հենքի վրա հազարամյակների ընթացքում այնպես են մշակել, կատարելագործել ու հարստացրել իրենց լեզուները, որ միանգամայն իրավացի կերպով կարելի է ասել, թե դրանցից յուրաքանչյուրը իր լեզվի ոչ միայն կրողն ու զարգացնողն է, այլև ստեղծողը:

Ինչպես միևնույն այցուրից կարելի է թխել հացի բազմազան տեսակներ, այնպես էլ կարելի է ասել, որ վերոհիշյալ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը իր գոյության նախապատմական ու պատմական կրկարատե ժամանակաշրջանում միևնույն լեզվահիմքից ստեղծել է իր սեփական լեզուն, որը միայն իրենն է, և որի ինքնատիպությունն անկրկնելի է:

Հնդեվրոպական լեզուներից շատերը իրար մինչև այժմ էլ բավական նման են և մոտենում են փոխադարձ հասկանալիության սահմաններին (օրինակ՝ ռուսերենը, ուկրաիներենն ու բելոռուսերենը, կամ իտալերենն ու իսպաներենը, կամ պարսկերենն ու քրդե-

րենը), շատերի տարբերությունը սակայն հասել է բացարձակ անհասկանալիության (օրինակ՝ հայերենը, պարսկերենը, իտալերենը, գերմաներենը և ռուսերենը): Վերջիններիս ցեղակցությունը վկայում է միայն գիտահետազոտական միջոցով, նրանց քերականական կառուցվածքի ու բառային կազմի պատմահամեմատական ուսումնասիրությամբ: Այսպես, հայերեն տասը, սիրտ, միս, մայր բառերի կապը ռուսերեն դեպատ (ДЕПАТ), սերդցե (СЕРДЦЕ), մյասո (МЯСО), մատ' (МАТЬ), բառերի հետ անվիճելի ապացույց է այս երկու լեզուների ցեղակցության. նույնպես հայերեն բեր-եմ, բեր-ես, բեր-ե և ռուսերեն բեր-եմ (бер-ем), բեր-еж (бер-ежь), բեր-еи (бер-еи) բայական ձևերի հեռավոր համապատասխանությունը վկայում է, որ այս երկու լեզուների նախասկզբնական հիմքը եղել է միասնական:

Այսօր հայերեն եղբայր և ռուսերեն բրատ (брат) բառերի միջև կարծես ոչ մի նմանություն չկա, բայց վաղնջական անցյալում դրանք նույն բառն են եղել. հիմք լեզվի բրատերը հայերենում հնչյունափոխվելով դարձել է *բրատը > բրայր > բրայր > երբայր > ելբայր > եղբայր, իսկ ռուսերենում դարձել է բրատը > բրատ (брат), ինչպես՝ *մատեր > մատ' (мать). նույն *բրատերը քրդերենում դարձել է բրա՝ կորցնելով նաև իր բառավերջի տ-ն, իսկ ֆրանսերենում առկա է ֆրեր ձևով:

Մեր թվականությունից մոտավորապես 2 հազար տարի առաջ հայոց լեզուն արդեն անջատված էր հիմք լեզվից և իրրե ինքնուրույն լեզու ծառայում էր հայկական բազմազան տոհմերին ու ցեղերին որպես նրանց հաղորդակցման միջոց, որպես մայրենի լեզու: Այդ լեզուն, որ դեռ շատ կողմերով մեծապես նման էր հնդեվրոպական մյուս լեզուներին և բավական մոտ էր հիմք լեզվին, պայմանական կերպով կոչվում է նախահայերեն կամ ընդհանուր հայերեն:

Ընդհանուր հայերենի նախասկզբնական բառային ֆոնդը, որ և համարյա համընկնում էր նրա այն ժամանակվա բառային կազմին, զգալի չափով բացահայտված է բազմաթիվ հայագետների ջանքերով շնորհիվ ուսումնասիրության պատմահամեմատական մեթոդի և ներկայացված է պրոֆ. Հր. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին մասում (էջք 23-99): Հայերենի նախասկզբնական այդ բառային կազմը, որ պրոֆ. Աճառյանը կոչում է «ընդհանուր հայերեն բառեր» և որոնց ճշտված քանակն է 927, մեզ տալիս է նախահայերենի մոտավոր վիճակը բառային կազմի տեսակետից, հետևաբար և նախահայերի տնտեսական, մշակութային ու ընտանեկան կյանքի մոտավոր պատկերը:

Ըստ այդ տվյալների, նախահայերը ապրել են տոհմատիրական հարաբերությունների շրջանում, զարգացած խաչնարածության պայմաններում, կենդանական աշխարհի համեմատաբար լավ ճանաչողությամբ և, ընդհակառակը, երկրագործության սակավ ծանոթությամբ, ընտանիքի, ավելի ճիշտ՝ գերդաստանի հաստատուն հիմքով, որի մեջ իշխողը արական գիծն էր:

Ամենակենսական իմաստներ արտահայտող բառերը հայերենի մեջ այդ շրջանում գլխավորապես հնդեվրոպական հիմնայն լեզվից են: Ահա հայերենի հնդեվրոպական այդ բառերի մի մասը, որ ավելի քան 3-4 հազար տարվա ընթացքում սպասարկում է հայ ժողովրդին:

Մարդ և կենդանի ցույց տվող բառեր.

աչք, ականջ, այտ, բերան, քիմք, լեզու, ծնոտ, երես, ուս, արմունկ, սիրտ, մարմին, միս, նյարդ, արյուն, այծ, գառ, եղ, էջ, կով, ձի, մեղու, մողի, շուն, ուլ, սագ, ձուկ, թռչուն, աղվես, առյուծ, արջ, գայլ, գորտ, թիթևո, իծ, լու, մուկ, մրջյուն, օձ և այլն:

Ընտանիքի վերաբերյալ. ամուսին, կին, հայր, մայր, եղբայր, թոռ, քույր, որդի, դուստր, մանուկ, սան, հարս, սկեսուր, տեգր, տալ, քենի, որբ, ընտանիք, գերդաստան և այլն:

Բնության վերաբերյալ. արև, արեգակ, լուսին, աստղ, լույս, ամպ, բուք, մրրիկ, կարկուտ, ձյուն, հեղեղ, գետ, տիղմ, աղբյուր, ալիք, անդունդ, հով, օդ, սար, բլուր:

Ունչնարածության, արհեստների ու արվեստների վերաբերյալ. արածել, արոտ, գոմ, թրիք, լակ, լափ, հովիվ, հոտ, որձ, որոճայ, ստերջ, ստինք, տիկ, տավար, ասեղ, աղալ, դարբին, թակ, լար, կարթ, ձուլել, նիգ, սալ, սարք, որս, օդ, գիր, երգ, հինել, հնոց, ընթեռնուլ, թիվ, հասնել և այլն:

Թվականներ և դերանուններ. մեկից մինչև իննսուներ, այս, այդ, այն, դու, դուք, ես, ինչ, յուր, մենք, մյուս, նա, նույն, ով, որ, ոմն, սա և այլն¹:

Հայոց լեզվի այդ հնագույն շրջանի համար բնորոշ է եղել արմատաստեղծությունը հնչյունափոխության կամ հնչյունների հավելման ու կորստի ճանապարհով, որի շնորհիվ մեկ արմատը վերածվել է երկու և ավելի արմատների՝ համապատասխան նոր իմաստավորմամբ:

¹ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 1-ին մաս, էջք 108-113:

Ստորև տալիս ենք այդպիսի արմատաստեղծման որոշ օրինակներ, որոնք դեռ կարոտ են խոր ուսումնասիրություն և վերջնական ճշտման:

Աղ || աղտ || աղծ,
այց || հայց-ել,
անկ || յանգ || ցանկ,
արատել || արատ || արած,
արդ || զարդ || յարդար || արդար || արդիւնք,
արթ || զարթ-ն-ուլ,
բալ || բայ || բան || բառ,
բառն || բարձ || բարձր || բերձ,
բող || բողկ,
ընդ || ենթ,
թան || թօն,
թեր || ընթեր || թերթ,
խայթ || լսնթ || խիթ || խութ || խոյթ || խոթ || լսնթ-խօթ,
խայտ || խայծ,
խանդ || խանձ,
խաչ || խնչ || խոչ,
կեր || կուր,
հար || հարուստ || զարկ,
հարց || հարս,
մեղկ || մեղձ,
մեղու || մեղր,
սեռ || սերմն,
սուն || սին || սան,
քերել || քերթել || քերծել,
ստեպ || շտապ,

Այսպես նաև ածանցների նկատմամբ՝

աստ || ևստ || իստ || ուստ (զգաստ, պահեստ, հանգիստ, հագուստ),

ակ || իկ || ուկ (դոնակ, մանկիկ, գառնուկ),
ան || ուն || ոն և այլն (կծան, հոսուն, զգոն):

Իհարկե հայոց լեզուն, ինչպես և որևէ այլ լեզու, չէր կարող բավարարվել իր վաղնջական բառային ֆոնդով և հետզհետե իր բառային կազմը համալրում էր և՛ նորակազմություններով, և՛ փոխառություններով, ինչպես և լսաչափորման ճանապարհով իր մեջ ձուլվող լեզուների բառերով:

Հայոց լեզվի բառային կազմի մեջ կա ավելի քան 3000 արմատ, որ ոչ հնդեվրոպական է և ոչ էլ փոխառություն այս կամ այն ծանոթ լեզվից: Դրանց մեծագույն մասը, անշուշտ, գալիս է այն լեզուներից, որոնք հնագույն անցյալում լսաչափորվելով հայերենի հետ՝ պարտվել են, բայց իրենց հետքը թողել հաղթող հայերենի բառային կազմի մեջ: Այս կարգի բառերը այժմ միայն հայոց լեզվի սեփականությունն են և իրենց վաղնջականության պատճառով չեն կարող համարվել փոխառություններ, ուստի և պետք է համարվեն նրա հնդեվրոպական նախասկզբնական բառերի չափ հայկական ու ինքնուրույն: Այդ բառերը մենք կառաջարկենք անվանել ստացվածքային:

Վերջին տարիներում որոշ լեզվաբաններ ու պատմաբաններ ելնելով այն ճիշտ դրույթից, որ հայ էթնոսը կազմավորվել է հին հայերի և տեղական բազմաթիվ ժողովուրդների ու ցեղերի լսաչափորմամբ, առաջարկում են այդ լսաչափորման ընթացքում հայոց լեզվին անցած բառերը (այդ թվում և հին իրանական փոխառությունները) չհամարել փոխառություն: Մենք այս թեզը ընդունել չենք կարող և ստացվածքային կոչում ենք միայն այն բառերը, որոնց կրող ժողովուրդը կամ ցեղը լիովին ձուլվել է հայերի մեջ և անհետ կորցրել իր լեզուն: Իրանական և կովկասյան (իբերական) որոշ ցեղեր ևս ձուլվել են հայ էթնոսի մեջ, բայց իրանական ու իբերական լեզուները շարունակում են ապրել, ուստի և հայերենի մեջ առկա նրանց բառերը սոսկ փոխառություններ են:

Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ հայերենը յուր բառապաշարի մեջ արտացոլում է այն դարգացումն ու տեղաշարժերը, որ ունեցել է այդ լեզուն նախապատմական շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը: Իբրև մի լեզու, որ հազարամյակների ընթացքում շփվել է արևելքի, արևմուտքի, հարավի ու հյուսիսի ամենաբազմազան լեզուների հետ և անմիջաբար կամ միջնորդաբար կուլտուրական ազդեցություն կրել մերձավոր ու հեռավոր լեզուներից՝ հայերենը ձեռք է բերել բառապաշարի ահագին հարստություն, նույնանիչների և մանավանդ հոմանիչների չգերազանցվող ճոխություն:

Ամփոփելով վերը ասածները՝ կարող ենք նշել, որ հայոց լեզվի բառապաշարի հարստության առաջին աղբյուրը հնդեվրոպական արմատներն ու արմատական բառերն են, որոնց թիվը հասնում է 927-ի և որոնք տվել են տասնյակ հազարավոր ածանցումներ ու բարդություններ: Հայոց լեզվի բառապաշարի հարստության երկրորդ աղբյուրը ստացվածքային բառերն են, որոնք կազմում են պատ-

կառնելի քանակ, մոտ 3000 բառ, թեև սրանց մի զգալի մասը կարող է հետագա ուսումնասիրությունների շնորհիվ անցնել փոխառությունների շարքը:

Հայերենի բառապաշարի հարստության երրորդ աղբյուրը կենդանի բարբառներն են: Հայտնի է, որ հայոց լեզուն ունի չուրջ 40 բարբառներ, իրենց ենթաբարբառներով, որոնց բառապաշարի մեջ հանդիպում են զրարարին անծանոթ, բայց և փոխառություն չհանդիսացող բառեր, որոնց Աճառյանը կոչում է **գավառական**: Այդ հարազատ գավառական բառերի թիվը, բայց ոչ լիակատար «Գավառական բառարանի» տվյալների, մոտենում է 30 հազարի, որի միայն չնչին մասն է մտել գրական լեզվի մեջ (արաժան, բլբուլ, բլիթ, դահուկ, էտել, էյ, էլի, հեալ, տերություն և այլն), բայց որը այնուամենայնիվ հայոց լեզվի բառազանձի առատ աղբյուր է:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև երկու **կենդանի գրական լեզուների** առկայությունը՝ արևմտահայ և արևելահայ լեզուների, որոնք իրենց ընդհանուր բառապաշարի հետ ունեն զգալի տարբերություններ, որոնք գալիս են բարբառային հիմքից, այսպես, օրինակ՝

Արևելահայ լեզվով

- Սպիտակ
- Գործարան
- Համարել
- Պատվիրել
- Մոտ
- Թիկունք
- Վատ
- Բանվոր

Արևմտահայ լեզվով

- Ճերմակ
- Գործատուն
- Սեպել
- Ապսպրել
- Քով
- Կոնակ
- Գեշ
- Գործավոր և այլն:

Բառակազմական մեծ ճկունությունը պետք է համարել Հայերենի բառապաշարի հարստության **չորրորդ աղբյուր**: Մեր բառակազմական ճկունությունը անսպառ հնարավորություն է տալիս ստեղծելու անթիվ ու անհամար բառեր ամենաբազմազան իմաստների համար: Վերջենք միայն մեկ օրինակ, այսպես՝ Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի» 3-րդ հատրի 272-277 էջերը բռնում են այն բարդ ու ածանցավոր բառերը, որոնք կազմված են **մարդ** բառից: Դրանք են. մարդարան, մարդարանական, մարդարանել, մարդարանություն, մարդարար, մարդարարո, մարդարանակ, մարդարոյ, մարդարույս, մարդագայլ, մարդագերի, մարդագերություն, մարդագին, մարդագիր, մարդագլուխ, մարդագող, մարդա-

գողություն, մարդադարման, մարդադավ, մարդադավան, մարդադավանություն, մարդադավություն, մարդադեմ, մարդադատ, մարդազատություն, մարդազգեստ, մարդազեն, մարդազոհ, մարդազոհություն, մարդաթիվ, մարդաթող, մարդաժողով, մարդալից, մարդախույզ, մարդախողող, մարդախոտ, մարդախնդիր, մարդախոս, մարդախոսական, մարդախոսություն, մարդածախ, մարդածախություն, մարդածաղիկ, մարդածով, մարդակազմական, մարդակազմություն, մարդակապիկ, մարդակենտրոն, մարդակեր, մարդակերություն, մարդակերպ, մարդակերպություն, մարդակույտ, մարդակոտոր, մարդակործան, մարդակորույս, մարդահաճ, մարդահաճել, մարդահաճոյանալ, մարդահաճոյություն, մարդահաճություն, մարդահամար, մարդահան, մարդահաշիվ, մարդահաչ, մարդահասակ, մարդահարկ, մարդահավաք, մարդահույլ, մարդահոտ, մարդահոտել, մարդաձայն, մարդաձև, մարդաձի, մարդաճիվազ, մարդամահ, մարդամարտ, մարդամեռ, մարդամեջ, մարդամթուկ, մարդամուտ, մարդամոտ, մարդամոտիկ, մարդանալ, մարդանախանձ, մարդանման, մարդանմանություն, մարդաշահ, մարդաշատ, մարդաշատություն, մարդաշարք, մարդաչեն, մարդաչնորհք, մարդաչող, մարդաչափ, մարդաչափական, մարդաչափություն, մարդաչնման, մարդապաշտ, մարդապաշտություն, մարդապատկեր, մարդապետ, մարդապես, մարդապուր, մարդառու, մարդասեր, մարդասիրաբար, մարդասիրապես, մարդասիրություն, մարդասպան, մարդասպանություն, մարդաստան, մարդավաճառ, մարդավաճառություն, մարդավայել, մարդավայելուչ, մարդավայելչաբար, մարդավար, մարդավարի, մարդավարություն, մարդավնաս, մարդատակ, մարդատյաց, մարդատեղ, մարդատեսակ, մարդատեսիլ, մարդատեսցիկ, մարդատեսցություն, մարդատեր, մարդատունկ, մարդարար, մարդացույ, մարդացում, մարդացնել, մարդավետ, մարդաքաղաքացի, մարդաքայլ, մարդկույզ, մարդկուզություն, մարդկություն, մարդկրեյթ, մարդընտել, մարդխաբիկ, մարդկախառն, մարդկակերպարան, մարդկաձայն, մարդկամահ, մարդկային, մարդկայնաբար, մարդկայնական, մարդկայնություն, մարդկասերմ, մարդկավայելուչ, մարդկեղեն, մարդկություն, մարդկորեն, մարդկօրինակ, մարդ-մուրդ, մարդնակ, մարդորս, մարդորսություն, մարդուծություն, մարդուկ, մարդօգուտ և այլն՝ ընդամենը 180 բառ **մարդ** արմատից կազմված, իսկ որքան բառ կա նախածանցներով և կամ այլ բառերի արմատներից կազմված, որոնց մեջ **մարդ** արմատն ընկնում է բառավերջում կամ բառամիջում, ինչպես օրինակ՝ անմարդ, անմարդ-

կային, անմարդարնակ, գերմարդ, նախամարդ, նախամարդկային, ջրամարդ, կնամարդ և այլն, և այլն:

Կարելի է առանց չափազանցություն մեջ ընկնելու ասել, որ վերոբերյալ 180 բառից հադիվ 18-20 հատը կարողանա թարգմանել որևէ այլ լեզու, իսկ մնացած բառերը պետք է թարգմանվեն նկարագրորեն, օրինակ՝ նա, որ խուսափում է մարդուց (մարդախույս), նա, որ ընտելացած է մարդուն (մարդընտել), ինչ օգտակար է մարդու համար (մարդօգուտ), այնտեղ, որտեղ մարդիկ են լինում (մարդարնակ) և այլն:

Մեր լեզվի ստեղծագործական Հենց այս կարողությունն է հնարավորություն տալիս թարգմանելու շատ և շատ այսպես կոչված միջազգային բառեր, որոնք ընդհանուր են բաղձաթիվ լեզուների մեջ, այսպես՝ համալսարան, կազմակերպություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, գրադարան, հեռախոս, հեռագիր և այլն:

Սակայն հայոց լեզվի բառակազմական, ստեղծագործական այս ճկունությունն էլ իր սահմանն ունի, և չի կարելի այն չարաչահել առանց անհասկանալիության փտանգի մեջ ընկնելու և կամ որոշ բառերի իմաստն աղճատելու: Այսպես, օրինակ, չի կարելի պրոլետարը՝ ընչազուրկ, կուլակը՝ ունևոր, բուրժուան՝ քաղաքացի, պլանը՝ ծրագիր, մատերիալիստը՝ նյութապաշտ, ֆակուլտետը՝ բաժին թարգմանել, կամ ասֆալտը՝ մայթաձյուղ, կոմիսարը՝ գործավար, յողը՝ մանիչ, բենզինը՝ կնդրին և այլն, և այլն: Այս իսկ պատճառով նշված չորս աղբյուրներին պետք է ավելացնել ոչ պակաս կարևոր հինգերորդ աղբյուրն էլ, որից բոլոր դարերում օգտվել է հայոց լեզուն, և որը շատ լեզուների բառապաշարի հարստացման հիմնական աղբյուրն է հանդիսանում. խոսքը վերաբերում է օտարազգի ու այսպես կոչված միջազգային բառերի փոխառությունը:

Հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ շատ նշանակալից տեղ են բռնում փոխառությունները, որոնք հնագույն դարերից սկսած մտել են նրա մեջ և՛ գրական, և՛ բանավոր ճանապարհով ինչպես մերձավոր, այնպես էլ հեռավոր լեզուներից: Միայն ըստ Աճառյանի «Արմատական բառարանի» և «Հայոց լեզվի պատմության» տվյալների, ընդամենը 997 հնդեվրոպական արմատների դիմաց հայերենն ունի 4.015 փոխառյալ արմատ կամ բառ: Այսպես.

Պարսկերենից փոխառնված է 1411 բառ, որոնց մեջ՝ ազգ, ազատ, այսորժ, բժիշկ, թաթ, կոչիկ, գավազան, դաշտ, դմակ, զանգակ, հազար, մոմ, կացին և այլն:

Ասորերենից փոխառնված է 214 բառ, որոնց մեջ՝ առնետ, աքսոր, գաղութ, գուր, դար, դույզ, թարգման, ծրար, ծամ, կեղև, մաշկ և այլն:

Հունարենից փոխառնված է 918 բառ, որոնց մեջ՝ եկեղեցի, կոնդակ, մարտիրոս, զաղափար, ամբիոն, պալատ, կոնք, կլիմա և այլն:

Արաբերենից փոխառնված է 702 բառ, որոնց մեջ՝ քիմիա, ջուլհակ, թաս, խալի, գազար, մեխակ, նարինջ, շամամ, մկրատ, սազ և այլն:

Եթև սրանց ավելացնենք վրացերենից, կովկասյան այլ լեզուներից, Փոքր Ասիայի մի շարք լեզուներից, թյուրքերենից, ապա՝ նոր ժամանակներում՝ ռուսերենից ու եվրոպական լեզուներից կատարած մեր փոխառությունները, որոնց հաշվառումը տակավին չունենք, բայց որոնք մեկ տասնյակ հազարից ավելի կլինեն, այն ժամանակ մեզ համար հասկանալի կլինի, թե որքան կարևոր տեղ են բռնում փոխառությունները հայոց լեզվի բառային կազմի մեջ:

Անհրաժեշտ է սակայն նկատի ունենալ այն կարևոր հանգամանքը, որ մեր լեզվի հարուստ բառապաշարը ունի պատմական (դիախրոնիկ) և տարածային (սինխրոնիկ) որոշ ու զգալի սահմանափակումներ. հայերենի բառապաշարը ոչ միշտ և ամենուրեք է կենդանի, գործուն ու հավասարաթև: Այսպես, այդ բառամթերքի մի չնչին մասը հազարամյակների ընթացքում գործածվել է ընդամենը միայն մեկ-երկու անգամ, այս կամ այն անհատի կողմից և դուրկ է եղել շատ թե քիչ նշանակալից տարածումից, հայերեն բառերի մի ստվար ու ծանրակշիռ մաս գործուն ու տարածված է եղել մեր հին գրականության լեզվի՝ գրաբարի, տիրապետության ժամանակաշրջանում և այսօր ոչ մի արժևք չունի մեզ համար գործնականորեն. մի ուրիշ, համեմատաբար պակաս ծանրակշիռ մաս գործածվել է միայն միջին հայերենի մեջ և նույնպես գործնական արժևքից դուրկ է մեզ համար: Մեր բառապաշարի մի ուրիշ ստվար մաս գործածական է միայն բարբառների մեջ և չի հարստացնում գրական լեզվի գանձարանը, ըստ որում հաճախ տարբեր է իրարից հեռու կամ մոտիկ բարբառների մեջ, վերջապես, այսօրվա մեր գրական լեզվի կենդանի, գործուն բառերի մի զգալի մասը գոյություն չի ունեցել անցյալում, անծանոթ է գրաբարին ու միջին հայերենին, բացակայում է կենդանի ժողովրդական բարբառների, մասամբ նաև արևմտահայ գրական լեզվի մեջ, և փոխադարձաբար՝ վերջինիս այսօրվա գործածական բառերից շատ-չատերը անծանոթ կամ խորթ են մեզ համար:

Այսպիսով, ինչպես պարզ երևում է այս ակնարկից, հայոց լեզվի

բառապաշարը ենթակա է եղել անընդհատ փոփոխությունների և տարրեր է եղել դարից դար (դիախրոնիկ զարգացում) ու գավառից գավառ (սինխրոնիկ զարգացում), Հետևաբար, չի կարելի կամ միայն պատմականորեն է կարելի խոսել հայոց լեզվի կամ հայերենի **ընդհանուր բառապաշարի** մասին առհասարակ: Հայոց լեզվի ընդհանուր բառամթերքը բաղադրված է մի շարք շերտերից, որոնք ունեն միանգամայն տարրեր արժևք ու տեսակարար կշիռ, ըստ որում մենք այս դեպքում նկատի ունենք ոչ թե բառերի ստուգաբանությունը (բնիկ կամ փոխառյալ լինելը և այլն), այլ նրանց գործածականություն կամ հաճախականություն սահմանափակվածությունը ժամանակի կամ տարածության տարրեր հատվածներում: Ըստ այսմ, հայոց լեզվի ընդհանուր բառամթերքը կարելի է բաժանել Հետևյալ շերտերի.

ա) **Ընդհանուր հայերեն բառեր**, այս անվան տակ ես նկատի ունեմ **բնիկ և փոխառյալ** այն բոլոր բառերը, որոնք անփոփոխ հնչյունակազմով կամ ճանաչելի հնչյունափոխություններ են ընդհանուր են գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների և արևելյան ու արևմտյան գրական լեզուների համար, ինչպես, օրինակ՝ **հայր, մայր, տուն, քար, խոսել, վազել, կարգալ, խաղաղ, լավ, մեծ, ծանր, թեթև** և այլն:

բ) **Գրաբար բառեր**, այս շերտի մեջ են մտնում **բնիկ և փոխառյալ** այն բառերը, որ գործածվել են միայն գրաբար մատենագրության մեջ և չկան բարբառներում, միջին հայերենում ու արդի գրական լեզուների մեջ թեկուզ և ճանաչելիորեն հնչյունափոխված ձևով, ինչպես, օրինակ՝ **բահուանդ** (ապարանջան), **բաղայք** (պատրվակ), **բիկար** (երաշխավոր), **գթեմ** (սայթաքել), **գմեմ** (քնեցնել), **դատան** (դատաստան, ատյան), **երախան** (սեղան, խումբ), **երախճան** (բերանի կապ), **եկամոյժ** (ներսերովի), **եկակոչ** (ատյան կանչված) և այլն:

գ) **Միջին հայերեն բառեր**, այս շերտի մեջ մտնում են **բնիկ ու փոխառյալ** այն բառերը, որ գործածվել են միջին հայերենում և չկան գրաբարում, բարբառներում ու արդի գրական լեզուների մեջ, թեկուզ և ճանաչելիորեն հնչյունափոխված, ինչպես, օրինակ՝ **պալլ** (իշխան, դեսպան), **ալճերբա** (հանրահաշիվ), **մարաջախտ** (մարչալ) և այլն:

դ) **Բարբառային բառեր**, այս շերտի մեջ մտնում են բարբառներում գործածվող, բայց գրաբարին, միջին հայերենին ու արդի գրական լեզուներին թեկուզ քիչ տարրեր հնչյունական ձևով

անծանոթ բնիկ ու փոխառյալ բառերը, ինչպես, օրինակ՝ **աղձ** (օձ), **բոյ** (հասակ), **եննա** (հետո), **օխտը** (յոթ), **խասիաթ** (բնավորություն), **գյուլլա** (գնդակ) և այլն:

ե) **Նոր հայերեն բառեր**, այս շերտի մեջ մտնում են արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների մեջ գործածվող **բնիկ ու փոխառյալ** այն բառերը, որ չկան գրաբարում, միջին հայերենում ու բարբառներում, ինչպես, օրինակ՝ **օդանավ, հեծանիվ, հեռախոս, համալսարան, ինստիտուտ, կոնֆերանս, սոցիալիզմ, բոլշևիկ** և այլն:

Նոր հայերեն բառերը, որ հասկանալի պատճառով պետք է լինեն կա՛մ փոխառություն օտար լեզուներից և կա՛մ բարբառություններ ու ածանցումներ նախորդ շերտերին արդեն ծանոթ արմատներից ու ածանցներից, իրենց հերթին կարող են բաժանվել երկու շերտի՝ արևելահայ և արևմտահայ: Այստեղ արտահայտվում է ոչ միայն այն, որ արևմտահայ գրական լեզուն հաճախ գրաբար կամ նորակազմ բառով է արտահայտում այն գաղափարները, որոնց համար արևելահայերը գործածում են միջազգային բառեր, ինչպես՝ **տարրաբանություն, վեհաժողով, ձայնասփյուռ, զորավար, սպարապետ, նախարար, հրասայլ, փոխանակ՝ քիմիա, կոնգրես, ռադիո, գեներալ, գեներալխսիմուս, մինիստր, տանկ բառերի, այլև այն, որ նոր գաղափարը նույնիսկ հայերեն նորակազմ բառով արտահայտելու դեպքում էլ հաճախ արևմտահայերենը տարրերով է արևելահայերենից. այսպես, մենք ունենք **հեծանիվ, հեռախոս, պաղպաղակ, հնէաբանություն, դասախոսություն, նախագահ, իսկ արևմտահայերենում** դրանց փոխարեն գործածվում են **հեծելանիվ, հեռաձայն, սառնանույշ, հնէակաբանություն կամ բրածոյաբանություն, ատենախոսություն, ատենապետ** և այլն: Ավելորդ չի լինի այս կապակցություններ հիշեցնել նաև այն, որ միևնույն միջազգային բառը երկուստեք փոխառնելու դեպքում էլ նկատելի է հնչական-ուղղագրական զգալի տարբերություն այդ երկուսի միջև. այսպես, մեր փոխառյալ **օպերա, սիմֆոնիկ, ֆարրիկա, ֆուտբոլ, ակադեմիկոս, բլոկ, կոալիցիա, տոննա, սովետ, բյուրո, պարտիզան** բառերի դիմաց արևմտահայ լեզուն ունի **օփերա, սենֆոնիկ, ֆափրիքա, ֆութպոլ պլոք, քոալիսիոն, թոն, սովիեթ, պուլտ, բարթիզան** բառերը, որոնք համարյա անհասկանալի են մեզ համար, ինչպես և մերը՝ փոխաղարձաբար նրանց համար:**

§ 30. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ.— Հայոց լեզվի դարավոր գոյությունն ընթացքում նրա բառարանական կազմը անընդհատ փոփոխվել է ու թարմացել, շատ բառեր դուրս են եկել չրջանառությունից՝ իրենց տեղը զիջելով նորերին, շատ բառեր ուրիշ լեզուներից են մտել նրա մեջ, բազմաթիվ ածանցավոր ու բարդ բառեր հարստացրել են նրա պարունակությունը: Այս վերին աստիճանի հետաքրքրական երևույթը դժբախտաբար հնարավոր չէ ենթարկել լուրջ ուսումնասիրություն, որովհետև մենք, թեև բառարաններով շատ հարուստ ժողովուրդ, այնուամենայնիվ չունենք ո՛չ ըստ դարերի, ո՛չ էլ ըստ առանձին հեղինակների կազմված փաստագրական բառարաններ: Բոլոր հին դարերի համար, մինչև 19-րդ դարը, մենք ունենք լավագույն վստահելի միակ աղբյուր հանդիսացող «Նոր հայկազյան բառարանը» կամ նրա համառոտությունը՝ «Առձևոն բառարանը», որն ընդգրկում է ոչ միայն զրաբարի ու միջին հայերենի բառերը, այլև ժողովրդական, բարբառային շատ բառեր: Դրանով, իհարկև, չի կարելի որոշել, թե որ բառերն են 5-րդ դարի, որոնք՝ 6-7-րդ և այլն: Նույն վիճակի մեջ են նաև աշխարհաբարի բառարանները՝ Դաղբաշյանի «Հայ-ուսերեն լիակատար բառարան» (1911 թ.) և Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» (1944-1945 թթ.), որոնցից երկրորդը, առհասարակ Հայոց լեզվի ընդհանուր բառարան լինելով, մեզ շատ քիչ կարող է օգնել զրական աշխարհաբարի ակտիվ բառապաշարը գտնելու գործում, իսկ առաջինը այս կամ այն չափով լրիվ պատկերացում տալիս է մեր լեզվի միայն նախաստվետական բառապաշարի մասին:

Այնուամենայնիվ, անհետաքրքրական չի լինի համեմատել Դաղբաշյանի «Հայ-ուսերեն բառարանի» և «Առձևոն բառարանի» տվյալները թեկուզ և փոքր մասշտաբով: Ահա մի փոքրիկ համեմատությունն արդյունքը.

«Առձևոն բառարանում» Գ տառի բաժնում «Գահ» բառից մինչև «Գաղթ» բառը ընդգրկված է 48 բառ, Դաղբաշյանի վերոհիշյալ բառարանի մեջ ևս նույն սահմաններում ընդգրկված է համարյա նույնքան բառ՝ 49. այսպիսով, քանակական կազմը այդ երկու բառարանների մեջ զրեթե նույնն է, ըստ որում այսպիսի համեմատություն ունեն՝ այդ երկու բառարանները և ամբողջությամբ առնված. «Առձևոնի» մեջ կա 56.410 բառ, իսկ Դաղբաշյանի բառարանի մեջ՝ 70.000:

Սակայն սա պարզում է միայն քանակական պատկերը: Ինչ վերաբերում է այդ բառապաշարի ներքին բովանդակությանը, ապա այստեղ դրսևորվում է աշխարհաբարի և զրաբարի բառապաշարի խոշոր տարբերությունը: «Առձևոն բառարանի» 48 բառից 28-ը բացակայում են Դաղբաշյանի բառարանում, որոնց փոխարեն այստեղ առկա է 29 այնպիսի բառ, որ անձանոթ են «Առձևոնին»: Ահա «Առձևոնից» աշխարհաբարի բառարանին չանցած 28 բառերը.

Գահազլսություն	Գահեղություն
Գահազլույս	Գահեմ
Գահակ	Գահերևց
Գահակայություն	Գահերիցություն
Գահակարգեմ	Գահընկալ
Գահակեմ	Գահընկալեմ
Գահակցիմ	Գահինք
Գահամեծար	Գահմունք
Գահանշան	Գահող
Գահանստիմ	Գահոյանի
Գահապետ	Գազազեմ
Գահավոր	Գաղատոս
Գահավորիմ	Գաղատոսաչեն
Գահավորություն	Գաղափարություն:

Ահա և այն բառերը, որոնք չկան «Առձևոնի» մեջ, բայց կան Դաղբաշյանի բառարանում.

Գահ բարձրանալ	Գահավիժվել
Գահ բարձրացնել	Գահավիժում
Գահից հրաժարվել	Գահընկեց
Գահաժառանգ	Գահընկեց լինել
Գահաժառանգություն	Գահընկեցություն
Գահաժառանգության կարգ	Գաղաղ
Գահական	Գաղափարական
Գահական ճառ	Գաղափարականություն
Գահակից լինել	Գաղափարակից
Գահաճառ	Գաղափարակցություն
Գահանիստ	Գաղափարային
Գահանիստ քաղաք	Գաղափարապաշտ
Գահասեր	Գաղափարել
Գահավեժ անել	Գաղափարում
	Գաղել:

Արանից Հետևում է, որ գրաբարի բառապաշարի մոտ 60 տոկոսը Հնացած էր նախաստվետական շրջանում և գործածությունից դուրս մնացած՝ փոխարինվելով ավելի մեծ քանակի նոր բառերով: Իմանալու համար, թե այսօր, սովետական շրջանում նույն «Առձևոն բառարանի» մոտավորապես որ տոկոսն է Հնացած և փոխարինված նոր բառերով՝ ևս ստուգեցի «Առձևոնի» Գ տառի ընդգրկած բոլոր բառերը, որոնց թիվն է 1943: Արդ, այդ 1943 բառից այսօր գործածական կամ գործածելի է մոտ 600 բառ (ներառյալ նաև գրաբարալծորդ բայերը, որոնք այժմ անչուշտ կան, բայց այլ լծորդությունք կամ խոնարհումով), որ կազմում է մոտավորապես 30 տոկոս, այսինքն՝ ավելի պակաս, քան Դաղբաշյանի բառարանի հրատարակության ժամանակ: Եվ դա հասկանալի է, վերջին չորս տասնամյակի ընթացքում մեր բառապաշարը իր միջից, բնական ընթացքով, դուրս վանեց հարյուրավոր ու հարյուրավոր հին բառեր՝ դրանց փոխարեն ստեղծելով ու փոխառնելով շատ ավելի մեծ քանակություն նոր բառեր: Դժբախտաբար մեր տրամադրությունն տակ չկա Լեզվի ինստիտուտում կազմվող «Արդի Հայերենի առձևոն բացատրական բառարանը», որպեսզի հնարավոր լիներ ցույց տալ մի կողմից՝ այն բառերը, որ վերջին չորս տասնամյակում են դուրս մնացել մեր բառապաշարից Դաղբաշյանի բառարանի համեմատությամբ, և մյուս կողմից՝ այն բառերը, որոնցով հարստացել է մեր բառապաշարը նույն ժամանակաընթացքում և նույն բառարանի համեմատությամբ: Սակայն Հենց այն հանգամանքը, որ նոր կազմվող բառարանի համար հավաքված նյութը ընդգրկում է մոտ 90-100 հազար բառ («Առձևոնի» 56 հազար էր, Դաղբաշյանինը՝ 70 հազար), ցույց է տալիս մեր բառազանձի աննախընթաց հարստացումը սովետական շրջանում: Եթե սրան ավելացնենք այն, որ նոր բառերից շատ-շատերը ոչ թե հասարակ բառեր, այլ գիտական ու գիտատեխնիկական տերմիններ են, որով ընդգծվում է մեր լեզվի բառապաշարի որակական աճը, ինչպես և այն, որ նախաստվետական շրջանի շատ նույնանիշներ վերջին շրջանում, շնորհիվ իմաստի տարբերակման, վերածվել են իմաստային այլ արժեք ունեցող հոմանիշների կամ տարանիշների, նոր միայն հնարավոր կլինի թեկուզ մոտավոր չափով պատկերացնել մեր լեզվի բառապաշարի քանակական և որակական զարգացումը սովետական շրջանում:

§ 31. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՇԵՐՏԵՐԸ.— Արդ, կրկին վերադառնալով մեր նշած շերտերին՝ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատուկ դիրքը մյուսների և ընդհանրապես հայոց լեզվի նկատմամբ, ինչպես և նրանց ներքին փոխհարաբերությունները:

Այդ շերտերից առաջինը՝ ընդհանուր հայերեն բառերի շերտը, որ խոշորագույնն է իր պարունակությամբ, կենդանի և հարաշարժ է եղել հայ ժողովրդի ու հայ լեզվի գոյություն նախնական շրջանից սկսած՝ միշտ ավելի ու ավելի նվազելու հեռանկարով. համեմատաբար նվազած վիճակով կենդանի է և այսօր, հետագայում առավել ևս նվազելու միտումով: Այսպես, եթե գրաբարի ու բարբառների գոյության հնագույն շրջանում այդ շերտը ընդգրկում էր N քանակի բառեր (գրաբարի ու բարբառների համար ընդհանուր բառերը), հաջորդ շրջանում, երբ գոյացավ միջին հայերենը, որն այդ ընդհանուր բառերի մի մասը փոխարինեց փոխառյալ կամ նորակազմ հայերեն բառերով՝ այդ շերտի պարունակությունը բնականաբար նվազեց, ասենք՝ m քանակով. հետագայում, արևելյան ու արևմտյան գրական լեզուներն իրենց հերթին այդ քանակը նվազեցրին շնորհիվ այն բանի, որ մի շարք ընդհանուր բառեր փոխարինեցին ասենք՝ m¹ քանակի նորակազմ բառերով կամ փոխառություններով. բարբառներն էլ իրենց հերթին աստիճանաբար մոռացան և շարունակում են մոռանալ այդ շերտի բառերի մի որոշ քանակ, ասենք՝ m²: Հասկանալի է, որ նույն միտումը շարունակվելու է այսուհետև ևս: Բնական է, որ չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ դարերում գրաբարի և բարբառների մեջ ընդհանուր պիտի լինեին այնպիսի հասարակական տերմիններ, ինչպես սեպուհ, ռազմիկ, չինական, մեծ տիկին և այլն, որոնք հետագայում դուրս մնացին բարբառների ակտիվ բառապաշարից և եթե այսօր էլ դեռ գործածվում են գրական լեզվի մեջ, ապա այդ արդյունք է գրաբարից կատարված փոխառություն:

Երկրորդ շերտի՝ գրաբար բառերի քանակը գրաբարի կենդանության դարերում ենթակա է եղել բնական զարգացման ու աճման, գրաբարի անկման (մահացման) բերումով գրկվել է զարգանալու (աճման ու նվազման) հնարավորությունից և մեզ հասել է անշարժ շրջանակի մեջ սահմանափակված վիճակում, եթե նկատի չունենանք ձևազրկների մեջ հետզհետև հայտնաբերվող նորագյուտ բառերը: Այսպիսով, գրաբար բառերը ոչ նվազել կարող են, և ոչ էլ աճել, թեև կարող է մեր գիտելիքը հարստանալ նրանց նկատմամբ: Բայց զար-

գանալու կարողությունը 7-8-րդ դարերում կորցրած այս շերտը, գրական լեզվի և եկեղեցու լեզվի իր դիրքի բերումով, թե՛ մինչև 7-8-րդ դարերը և թե՛ դրանից հետո, ընդհուպ մինչև մեր օրերը ազդել և ազդում է հայոց լեզվի բոլոր դրսևորումների վրա՝ միջին հայերենի, բարբառների, գրական լեզվի, ըստ որում, եթե միջին հայերենի վրա նրա ազդեցությունը չափազանց ուժեղ, անմիջական ու կաշկանդիչ էր, որ սակայն դադարեց միջին հայերենի մահացման հետևանքով, բարբառների վրա այդ ազդեցությունը չատ ավելի թույլ էր առհասարակ և սկզբնական շրջանում՝ անմիջական, հետագայում՝ միջին հայերենի ու գուսանական լեզվի միջոցով, իսկ նորագույն շրջանում՝ գրական լեզվի միջնորդությամբ. արևմտահայ ու արևելահայ գրական լեզուների վրա եղած նրա ազդեցությունը հասկանալիորեն գրական, զրքային ազդեցություն է, կրում է **փոխառություն** բնույթ և ունի ստեղծագործական ու ներգործուն ուժ:

Երրորդ շերտի՝ միջին հայերենի բառերի քանակը իր ճակատագրով նման է գրաբարի բառերի քանակին, միջին հայերենի անկման բերումով գրկվել է զարգանալու կարողությունից և մեզ ներկայանում է անշարժ շրջանակի մեջ սահմանափակված փճակում: Այս շերտի բառերը որոշ չափով ազդել են բարբառների վրա սկզբում՝ անմիջաբար, իսկ հետո՝ գուսանական լեզվի միջոցով և հետագայում գրկվել են նաև այդ ազդեցությունից: Ինչ վերաբերում է արևելյան ու արևմտյան գրական լեզուներին, պետք է նկատի ունենալ, որ միջին հայերենի բառաշերտը սրանցից առաջինի վրա՝ անմիջական ու բնական, իսկ երկրորդի վրա՝ գրական փոխառության ճանապարհով, ունեցել է որոշ ազդեցություն. միջին հայերենից են գալիս մեր պարոն, պարետ և մի շարք այլ բառեր:

Չորրորդ շերտի՝ բարբառային բառերի քանակի վերաբերյալ պետք է ասել, որ դա, իբրև կենդանի ու ակտիվ բառապաշար, ենթակա է եղել և ենթակա է անընդհատ ու անսպառ փոփոխության, նա փոփոխվել է գրաբարի, միջին հայերենի, հարևան լեզուների և փոփոխվում է նոր գրական լեզվի բառապաշարի ազդեցության ներքո, ինչպես և սևիական զարգացման հետևանքով: Այս շերտի վերաբերյալ արժե նկատի ունենալ այն, որ մինչդեռ անցյալում նա նորոգվել է մի կողմից՝ կորցնելով յուր բառերի մի մասը, իսկ մյուս կողմից՝ ձևաք բերելով նոր ներդրումներ (բառերի զգալի հնչյուն-

նափոխությամբ ու փոխառություններով), ապա նորագույն ժամանակներում, գրական աշխարհաբարի առաջընթաց ուժեղացող ազդեցության տակ ու գրագիտության ծավալման հետևանքով, նա գրկվել է աճելու հնարավորությունից. այլևս դժվար կարող են հանդես գալ բարբառային նոր բառեր թե՛ եղած բառերի ուժեղ հնչյունափոխությամբ, թե՛ հարևան լեզուներից կատարվող կենդանի փոխառությամբ: Ընդհակառակը, նկատելի միտումն այն է, որ բարբառները հետզհետե ավելի ու ավելի են որդեգրում գրական լեզվի բառերը կամ ընդհանուր հայերեն բառերի գրական ձևերը և ուրեմն նվազեցնում բարբառային բառերի քանակը, մինչև որ մոտիկ կամ հեռու ապագայում կվերանա բարբառների տարբերությունը գրական լեզվից: Ինչ վերաբերում է բարբառային բառերի ազդեցությանը հայոց լեզվի զանազան տարբերակների վրա, ապա պետք է նշել, որ այդ ազդեցությունը եղել է գրաբարի գոյացման շրջանից սկսած և ավել կամ պակաս ուժով հարատևել մինչև այսօր. գրաբարը, միջին հայերենը, նոր գրական լեզուն ավել կամ պակաս չափով հարստացել են բարբառային բառերով: Այլ խնդիր է, որ այդ լեզուների որդեգրած բարբառային բառերը գրական լեզվի աստիճանի բարձրանալով՝ կորցրել են իրենց բարբառային բնույթը, ուստի և այսօր դժվար է ցույց տալ, թե դրանք որոնք են: Հիշենք անվիճելիներից մի քանիսը միայն. էլ (այլևս), էլ (նաև), էլի (դարձյալ), դահուկ, պաս, ճամփա, էտեյ, էտ:

Հինգերորդ շերտի՝ նոր հայերեն բառերի քանակը ենթակա է զարգացման ու աճման, քանի կենդանի է ու զարգանում է գրական աշխարհաբարը: Այս շերտի բառերի աճումը ապահովված է երկու աղբյուրով՝ սևիական բառակազմությամբ և նորանոր բառերի փոխառությամբ. որքան զարգանում ու հարստանում է մեր ժողովրդի հանրակեցությունը, որքան ավելի խոր են արմատավորվում նրա կյանքի մեջ գիտության, տեխնիկայի ու արվեստի տարրեր ճյուղերը, որքան ավելի է արգասավորվում նրա գիտակցությունը նորանոր հասկացություններով, գյուտերով ու հայտնագործումներով, այնքան ավելի է հարստանում մեր գրական լեզուն ինքնուրույն ու փոխառյալ նոր բառերով:

Հիշենք վերջին տարիներում ստեղծված կամ փոխառնված մի քանի բառ. **ինքնաթիռ, օդաչու, թերակատարել, գերակատարել, ականոթս, բնագիծ, վայրասլաց, խոյընթաց, փոշնմրիկ, խողովակալում, ձևույթ, հնչույթ, կերպար, սովետ, բուլչևիկ, ռադիո,**

¹ Միջին հայերենի բառերը դժբախտաբար մինչև այժմ լրիվ հետազոտված ու հայտնաբերված չեն և դեռ սպասում են իրենց ուսումնասիրողին:

Հնավիրի ու կրիտիցիզմ, դինամո, տրակտոր, կոմբայն, կաուչուկ և այլն: Սակայն ժամանակակից հայոց լեզուն կամ գրական հայերենը բառապաշարը հարստացնում է ոչ միայն այդ ճանապարհով, այլև նոր փոխառություններ վերցնելով մյուս բոլոր շերտերից, որոնք նրա համար հանդիսանում են անսպառ շտեմարան: Այսպիսով, ժամանակակից գրական հայերենի բառապաշարը գտնվում է անընդհատ զարգացման ու աճման պրոցեսի մեջ և ենթակա չէ լիակատար հաշվառման. մի կողմից՝ այս հանգամանքը և մյուս կողմից՝ այն, որ առայժմ մենք չունենք արդի հայերենի լիակատար կամ լիակատարին մոտեցող որևէ բառարան, անկարելի են դարձնում թեկուզ մոտավոր հավանականություններ նշել, թե որքան բառ ունի արդի հայերենը: Ճիշտ է, վերջին տարիներում լույս ընծայվեց Ստ. Մալխասյանցի քառահատոր «Հայերեն բացատրական բառարանը», որը պարունակում է մոտ 120 հազար բառ, սակայն դա այսօրվա լեզվի բառարան չէ, այլ ընդգրկում է գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների և գրական լեզվի բառերը, մեծ մասամբ արդեն գոյություն ունեցող բառարաններից, և չունի մինչև այդ լույս տեսած բառարանների մեջ տեղ գտնելու չարժանացած շատ և շատ բառեր, ըստ որում՝ նույնիսկ առաջարանի մեջ հեղինակի գործածած բառերից մի քանիսը: Այս բառարանը, բնականաբար, չի կարող պատասխան տալ մեզ հետաքրքրող հարցին, որովհետև եթե փորձենք նրա 120.000-ից հանել գրաբարի՝ մոտ 58.000 և բարբառների՝ մոտ 30.000 բառերի թիվը, կմնա ընդամենը 20-30 հազար բառի թիվը, որը ընավ ճիշտ չի արտահայտի արդի հայերենի բառապաշարի քանակական պատկերը, քանի որ սա իր մեջ ունի և՛ գրաբարի, և՛ միջին հայերենի, և՛ բարբառների բառապաշարի տարրեր, և՛ նրանց անձանոթ նոր հայերեն ինքնուրույն բառեր, որոնց թիվը պրոֆեսոր Աճառյանը համարում է մոտ 10 հազար, ու փոխառություններ: Ավելի ճիշտ կլինի հենվել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի կողմից պատրաստվող «Արդի հայերենի առձևոն բառարանի» համար հավաքված բառաքարտերի քանակի վրա, որը հասնում է մոտ 90.000-ի: Ի՞նչ կարծիքով, 90-100.000 այն թիվն է, որ կարող է մոտավոր գաղափար տալ ժամանակակից գրական հայերենի բառաքանակի վերաբերյալ, չհաշված հազարավոր նեղ մասնագիտական բառերը, որոնք սովորաբար չեն մտնում ընդհանուր բառապաշարի մեջ: 90-100.000-ը մի այնպիսի պատկանելի թիվ է, որ իրոք վկայում է մեր լեզվի բառապաշարի անհուն հարստությունը և կարող է պատիվ բերել ժամանակակից ամեն մի բարձրամշակույթ լեզվի:

§ 32. ԳՐԱԲԱՐՑԱՆ ՓՈՆԱՌՈՒՅՈՒՆՆԵՐ.— Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ, ինչպես արդեն ակնարկել ենք, զգալի տեղ են բռնում գրական ճանապարհով գրաբարից փոխառնված բառերը. իր կենդանությունը մոտ հազար տարի առաջ կորցրած գրաբարը այնուամենայնիվ մինչև 19-րդ դարը մնացել էր իբրև դասական գրական լեզու (լատիներենի, հին հունարենի և հին սլավոներենի նման), և հայ մտավորականությունը դպրոցից ու գրականությունից յուրացրած լինելով այդ լեզուն՝ նրա արտահայտությունները, ոճերը, քերականական ձևերը և մանավանդ բառերը աստիճանաբար մտցնում էր յուր կենդանի խոսակցական լեզվի, նախ՝ բարբառային և ապա՝ գրական աշխարհաբարի մեջ: Մեր լեզվի առաջին շինարարներն ու յուսավորիչները՝ Արովյանը, Նազարյանը, Նալբանդյանը, ինչպես գիտենք, գրաբարով են սկսել ու ավարտել իրենց ուսումնառությունը, գրաբարով են սկսել և իրենց գրական-հասարակական գործունեությունը, մինչև որ հետագայում անցել են աշխարհաբարին. և աշխարհաբարի գոյացումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գրաբարի ու ժողովրդական կենդանի լեզվի կամ բարբառի համադրություն: Այս այսպես լինելով, բնական է, որ գրաբար բառերը սկզբնական շրջանում թե՛ ինքնարերարար ու անգիտակցաբար և թե՛ գիտակցաբար պետք է մուծվեին աշխարհաբարի մեջ. **ինքնաբերաբար ու անգիտակցաբար՝** որովհետև գրաբարին ընտելացած մարդը ամեն բույս չէր կարող իրեն հաշիվ տալ, թե իր գործածած ո՞ր բառն է գրաբար, ո՞րը՝ աշխարհաբար, ինչպես այդ հաճախ է պատահում երկլեզվության (բիլինգվիզմի) պայմաններում. **գիտակցաբար՝** որովհետև այս կամ այն իմաստի, հասկացության, գաղափարի արտահայտման ձևը կամ, ըստ Նալբանդյանի՝ «հայտարար ձևը» ժողովրդի լեզվի մեջ չգտնելով, և կամ ժողովրդական լեզվի բառին հավան չլինելով, գրաբարով սնված մարդը հաճախ պետք է դիմեր գրաբար բառերի օգնությանը: Այս ձևով աշխարհաբարի մեջ մտան **սենյակ, հատակ, առաստաղ, սեղան, աթոռ, բաժակ, հագուստ, քերականություն, բաղդատություն, սակավապետ, բժիշկ, մատենագիր, ապօրինի, գայթակղել, սուրալ** և հազարավոր այլ բառեր, որոնք չկային ժողովրդական լեզվի մեջ, բայց այժմ գրական աշխարհաբարի սեփականություն են դարձել: Բառերի այս խմբին պետք է ավելացնենք ժողովրդական լեզվի՝ բարբառների մեջ առկա շատ բառերի գրաբարյան ձևերի ընդունումը գրական լեզվի մեջ, ինչպես օրինակ. **հայր** (փոխ.՝ հեր, հար), **եղբայր** (փոխ.՝ ախպեր, ախպար), **երկաթ**

(փոխ.՝ էրկաթ, արկաթ), յոթ (փոխ.՝ օխտը), լույս, գայլ, այլուր (փոխ.՝ լուս, լիս, գել, ալիւր, ալուր), ճանապարհ (փոխ.՝ ճամփա), այս, այդ, այն (փոխ.՝ էս, էդ, էն) և այլն, և այլն: Սակայն գիտակցաբար և ինքնաբերաբար մեր լեզվի մեջ մտած այս զրարարյան բառերի երկու խումբը մենք չենք համարում փոխառություն զրաբարից, թեև դրանք անվիճելիորեն առնված են նրանից, որովհետև դրանք հանդիսանում են զրական աշխարհաբարի էությունը որոշող բաղկացուցիչ տարրը, նրա գոյություն զույգ սյուններից մեկը, քանի որ, ինչպես արդեն պարզել ենք սույն աշխատության առաջին մասում, զրական աշխարհաբարը խարսխված է երկու սյուների վրա՝ զրաբարի ու բարբառների, որոնցից առաջինն է տվել նրա բառակազմը կամ առաղծը: Սրանք աշխարհաբարի հարազատ անքակտելի տարրն են՝ ծնողից ժառանգին անցած բնածին հատկանիշը, որովհետև աշխարհաբարը, իբրև զրաբարի ու բարբառի ծնունդ, այլ բան չէր կարող լինել, քան իր ծնողների մից ու արյունից. ուստի և պետք է հստակ կերպով տարբերել այն, ինչ որ նա ստացել է նրանցից, իբրև նրանց ծնունդն ու արարածը, այն բանից, ինչ ստացել է նրանցից հետագայում, իբրև ժառանգ ու հաջորդ:

Գրաբարյան փոխառություն ասելով, այսպիսով, մենք նկատի ունենք աշխարհաբարի ոչ թե այն բոլոր բառերը կամ բառաձևերը, որ զրաբարյան են և բարբառներում չկան (առաստաղ, աթոռ, քերականություն և այլն), կամ կան այլ հնչունակազմով (հեր, ձին, ալուր և այլն), այլ այն զրաբարյան բառերը, որոնք իրենց ստուգաբանությամբ կամ ձևաբանությամբ կապված են զրաբարի ձևաբանության ու բառակազմության օրենքների հետ և իրենք իսկ ակնարկում են իրենց զրաբարյան լինելը կամ ակնառու կերպով տարբերվում են ժողովրդական խոսվածքի ու զրական աշխարհաբարի համապատասխան նույնանիչներից ու հոմանիչներից: Քննենք մի քանի օրինակ.

ստանձնել (√ըստ -անձն-ել), սա իր կազմությամբ, ըստ նախորդի և անձն արմատով հենարան ունի միայն զրաբարի մեջ և ուրեմն փոխառություն է. ձերբակալել (<ձերբ (ձեռքով)-ա-կալ-ել), սա ձեռք բառի զրաբար գործիական հոլովով (ուղղ.՝ ձեռն, գործ.՝ ձերբ) և ու >ր հնչյունափոխությամբ հենված է զրաբարի վրա, հետևաբար փոխառություն է. աշխարհաբարով պիտի լինի ձեռնակալել, ձեռքակալել, բառացիորեն՝ ձեռովակալել կամ ձեռովարձնել. ամարանոց (<ամարան-ոց), սա ամառ բառի գրբ. սեռական հոլովով (ուղղ.՝

ամառն, սեռ.՝ ամարան) և վերի օրինակի նման ու < >ր հնչյունափոխությամբ զարձյալ հենված է զրաբարի վրա և փոխառություն է. դրությունը չի փոխվի, եթե բառը ստուգաբանենք ամար-անոց, որովհետև ու < >ր հնչյունափոխությունը զարձյալ անհարիր է աշխարհաբարի ու բարբառների հնչյունափոխության նորմաներին, որոնք իրոք ունեն ամառանոց (ամառանոց) ոչ փոխառյալ ձևը (հմտ. նաև դուռ - դռան աշխարհաբար ձևի կողքին դուռն - դրան զրաբար ձևը, որ գործածում են սովետական պատմավիպասաններ Գեմիրճյանն ու Զորյանը դարի երանգը պահպանելու նպատակով).

սառուցյալ (օվկիանոս), հանգուցյալ, ննջեցյալ և այլն, և այլն իրենց զրաբարյան ուց, եց աորիստի ածանցով և յալ (եալ) անցյալ դերբայի ածանցով, իսկ անցյալ, մեռյալ (ծով), հիշյալ և այլն իրենց զրաբարյան յալ (եալ) անցյալ դերբայի ածանցով վկայում են զրաբարից սերվելը և ուրեմն փոխառյալ լինելը. դրանց աշխարհաբար ձևերն են սառած, հանգած (այժմյան իմաստով՝ մեռած), ննջած (այժմյան իմաստով՝ մեռած), անցած, մեռած հիշված.

հայոց, վրաց, պարսից իրենց ձևաբանությամբ, իբրև զրաբարյան հոգնակի սեռական հոլովով դրված բառեր (ուղղ.՝ հայք, վիրք, պարսք, սեռ.՝ հայ-ոց, վր-աց, պարս-ից), վկայում են զրաբարից փոխառյալ լինելը, թեև աշխարհաբարում մեծ մասամբ գործածվում են արդեն իբրև ածական.

այրուձի, այրական, քաջարի, առնական, առնացի, արական, իբրև զրաբարյան այր (տղամարդ, կտրիճ) բառի տարբեր բաղադրություններ (ուղղ.՝ այր, սեռ.՝ առն, հնչյունափոխությամբ՝ այր > արական) վկայում են զրաբարից փոխառյալ լինելը.

քաջալերել (քաջ-ա-լեր-ել) իր լե՛ր (եղի՛ր) զրաբարյան հրամայականի ձևով մատնացույց է անում իր փոխառյալ լինելը (գրբ.՝ քա՛ջ լեր նշանակում է քա՛ջ եղի՛ր).

արբել, արբենալ, արդուկ բառերը աշխարհաբարի հարբել, հարթուկ նույնանիչ-հոմանիչների կողքին, նույնիսկ իրենց արտասանությամբ (արբել արտասանվում է արբել, իսկ հարբել՝ հարփել) վկայում են զրաբարից փոխառյալ լինելը. ճիշտ է, նույնիսկ հարբելը զրաբարյան արբել բայից է ծագում, բայց զրական լեզվի մեջ մտել է ժողովրդական լեզվից. ինչ վերաբերում է արդուկ բառին (արդ-ուկ), սպա սա ծագում է զրաբարյան արդ արմատից, որ նշանակում է գեղեցիկ, ձևավոր (որից՝ արդարել, հարդարել, արդ ու զարդ, խորանարդ և այլն), որպիսի իմաստը աշխարհաբարում չհասկացվելու հետևանքով, նրա նմանողությամբ ստեղծվել է հարթուկ (հարթ-ուկ)

բառը, որ նշանակում է Հարթող, Հարթեցնող, մինչդեռ արդուկ նախապես նշանակել է ձև տվող, գեղեցկացնող:

օրեցօր, տարեցտարի, փոխելի և նման շատ բառերի գրարարյան փոխառություն լինելը վկայվում է բացառական Հոլովի **ե** (է) վերջավորությունը և **ց** նախդրով, որ նշանակում է **մինչև, ուստի օրեցօր** նշանակում է **օրից մինչև օր:**

Կարելի է անվերջ թվարկել այսպիսի դեպքեր, ցույց տալու համար, թե ինչ խոշոր ներդրում են հանդիսանում գրարարյան փոխառությունները մեր գրական աշխարհաբարի մեջ, բայց ավելի նպատակահարմար է նշել այն հիմնական ձևական հատկանիշները, որոնք բնորոշ են այդպիսի բառերի համար, և որոնցով կարելի է ճանաչել այդպիսիները: Ահա այդպիսի ձևական հատկանիշների մի քանի խմբեր:

1. Գրարարյան **առ, ըստ (ատ), ընդ, ըն (ըմ), զ (ս), ց, բաղ, տրամ, ի (յ>է)** և այլ նախդիրներով ու նախածանցներով կազմված բոլոր բառերը. առարկել, առոգանել, ստանձնել, բնագրկել, բնկալել, բմբռնել, զգետնել, զգալ, սթափվել, ցայգ, ցտեսություն, բաղդասել, բաղաձայն, տրամադիր, տրամաբանություն, ի միջի, ի տեղի, հավելյալ, հառաջարան և այլն:

Մանրություն. – Ժողովրդական բարբառների մեջ կենդանի կերպով առկա նման ձևերը չենք համարում գրարարյան փոխառություն գրական լեզվի համար, որովհետև նրանք հենց այդ պատճառով, որ հենարան ունեն նաև ժողովրդական լեզվի մեջ, ուստի անմիջական փոխառություն չեն գրարարից, օրինակ՝ **ցերեկ** բառը անվիճելիորեն գրարար կազմություն ունի **ց** նախդրով (ցերեկ<ց-երեկ, երեկո, այսինքն՝ մինչև երեկո, օրվա այն մասը, որ բնկնում է, տևում է մինչև երեկո), բայց արդեն դարձրով սրբագործված է բարբառների մեջ իրեն կենդանի ու ժողովրդական բառ, նույնը պետք է ասել և **հաջող** (ի աջող>աջող>հաջող, **ընկեր** (ընդ>ըն-կեր) և այլ բազմաթիվ բառերի մասին:

2. Գրարարյան Հոլովական ձևերով կազմված բառերը, ինչպես և առանձին գործածվող Հոլովական ձևերը, ըստ որում հատկապես Հետևյալ դեպքերում.

եզակի ուղղական-հայցականը ի վերջավորությունը, օրինակ՝ **տեղի** (փոխ. տեղ), **տեղի** ունենալ, **տեղի** տալ, **անտեղի**¹.

¹ Կարծեմ, բացի այս մեկ բառից ուրիշ օրինակ չկա, որ պահպանած լինի գրարարյան այդ ի վերջավորությունը. ասենք, գրարարում էլ այդպիսի բառեր շատ քիչ են տեղի, պատասխանի, հիստի, արծուի (տեղ, պատասխան, հյուսիս, արծիվ):

եզակի սեռական-տրականը ա, ո, ույն վերջավորությունը. օրինակ՝ **վանա, հուսո, պատվո, սիրույն, արժանվույն և այլն.**

եզակի բացառականը և (է), են (էն) վերջավորությունը, օրինակ՝ **դարեդար, օրեցօր, ծովեն, ցամաքեն և այլն.** սակայն այստեղ միջամտում են արևմտահայ գրական լեզուն և **կ** ճյուղի բարբառները, որոնք բացառականը կազմում են նույն վերջավորությունը, այլև **ում** ճյուղի բարբառները, որոնք իրեն ոճ յուրացրել են այդ վերջավորությունը դռնդուռ, տնետուն, քաղքեքաղաք և այլ նման բարբառությունների մեջ, ուստի և դժվարացնում են իսկական փոխառությունը (**տարեցտարի**) տարբերել ժողովրդական ձևերից (դռնդուռ).

եզակի գործիականը բ, ավ, իվ վերջավորությունը, օրինակ՝ **ձերբակալ, հաղիվ, խստիվ, բնավ և այլն,** ըստ որում մեր **ան, յան** Հոլովման բառերի գործիական Հոլովը (ուսմամբ, արյամբ և այլն), որ նույնպես գրարարից է սերված, իհարկե, չի հանդիսանում փոխառություն.

Հոգնակի ուղղականը ք վերջավորությունը, օրինակ՝ **տղայք, պարոնայք, տիկնայք և այլն,** ըստ որում մեր **ց** Հոլովման ենթարկվող բառերը (մերոնք, Գրիգորենք և այլն), այլև **ի** ձայնավորով վերջացող բառերի Հոգնակին (գյուղացի – գյուղացիք, գինի – գինիք) չպետք է դիտել իրեն գրարարյան փոխառություն.

Հոգնակի սեռական-տրականը աց, ից, ոց վերջավորությունը. օրինակ՝ **վրաց, ոռուսաց, պարսից, հայոց, գործոց և այլն.**

Հոգնակի հայցականը ս վերջավորությունը. օրինակ՝ **հանձինս, ի դեմս, որոնք մեծ մասամբ ոճարանական արժեք ունեն, այլև բաղադրությունների մեջ՝ կենսաբեր, օրենսգետ և այլն.** շատ ձևեր բարբառներից են մտել աշխարհաբարի մեջ իրեն եզակի ուղղական, ինչպես՝ **բաղնիս, գուքս, պաս (<պահս), ծախս, փախս, ծառս (ծառս լինել) և այլն, և այդ պատճառով էլ չեն կարող գրարարյան փոխառություն համարվել.**

Հոգնակի գործիականը ոք վերջավորությունը, օրինակ՝ **կամոք, իրոք, մտոք (խղճի մտոք), առոք-փառոք, բնտանյոք և այլն:**

3. Գրարարյան **առ, ընդ, ըստ, ի** նախդիրները և նրանցով կազմված որոշ կապակցություններ, օրինակ՝ **առ այսօր, ընդամին, ըստ որում, ըստ գրքի, ի միջի այլոց, ի գիտություն և այլն:**

4. Գրարարյան **ոճեր ու դարձվածներ, որոնք թիվը բավական մեծ է և որոնք գրվում են երբևժամ գրարար, երբևժամ աշխարհաբար նոր ուղղագրությունը, օրինակ՝ ձայն բարբառո հանապատի, սահման**

քաջաց զենն յուրյանց, ի խորոց սրտի(ց), ոչ միայն հացիվ կեցցե մարդ, ակն ընդ ական, զլուխ գործոց, ինքն ըստ ինքյան, ատամն ընդ ատաման, Լրիցս նզովյալ, հավուր պատշաճի, միով բանիվ, երկու չարյաց փոքրագույնը, նման ղնմանն սիրե, ունայնություն ունայնության, ավանդ փառացս անցավորի և այլն¹:

5. Գրարարի Հոյովական կամ խոնարհման ձևերից ծագող գանազան մակերայններ, կոչականներ, չաղկապներ, Եղանակավորող բառեր, օրինակ՝ Երբեմն, հաղիվ, ուրեմն, իրրև, կեցցե՛, անկցի՛, ավանդ, ծն և այլն:

6. Որոշ բառերի գրարարյան լիաձայնական ձևերի պահպանումը բարբառային ու ժողովրդական անլիաձայնականությունները գուգահեռ, օրինակ՝ **անկում** || ընկնել, **նորա** || նրա, **վերա** || վրա, **բույն** || բուն, **անույշ** || անուշ, **հարսանիք** || հարսնիք, **բաղանիք** || բաղնիք և այլն, որոնք 20-րդ դարի սկզբից և հատկապես սովետական շրջանում արդեն վերածվում են Հնարանությունների:

7. Գրարարյան բայական որոշ ձևեր **ույց**, **ուց** պատճառական ածանցով, ան սոսկական ածանցով և ցոյական կամ պարզ աորիստի հիմքով, ինչպես և Եղակի Երրորդ ղեմքի ձևով, օրինակ՝ մատույց, մատուցանել, հատույց, հատուցանել, Ելանել (անելանելի), ասացող, տաղասաց, հեռագնաց, հեռագնա, հարամնա, բայ, գոյ և այլն:

Անշուշտ, այսպիսի ձևական հատկանիշների շատ խմբեր կարելի է նշել, բայց սահմանափակվելով այսքանով՝ տեսնենք, թե ինչ հատկանիշներ ունեն մեր լեզվի բառապաշարի մյուս շերտերը²:

§ 33. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ-ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՓՈՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.- Բարբառային-ժողովրդական փոխառությունները մեր գրական լեզվի մեջ, ի տարբերություն գրարարյան փոխառությունների, դժբախտաբար այնքան չնչին են, որ ավելի հեշտ կլինի դրանք ուղղակի թվարկել, քան թե դրանց հատկանիշները գտնելու փորձ կատարել: Այս երևույթի պատճառն այն է, որ գրական աշխարհաբարի բառապաշարն ամբողջապես գրարարյան դրոշմ ունի, և բարբառային ձև ունեցող բառերը մեծ դժվարությամբ են մտնում նրա մեջ: Իհարկե, չի կարելի մոռանալ, որ գեղարվեստական գրականությունը, մանա-

վանդ գյուղամետ պոեզիան, շատ հաճախ օգտվում են բարբառային բառազանձից, բայց այդ կատարվում է միայն պայմանական կերպով և չի ազդում ընդհանուր գրական լեզվի վրա:

Հասկանալի է, որ բարբառներից գրական լեզվին անցած բառերի կամ բառաձևերի մեծագույն մասը, ինչպես, օրինակ՝ էլ, էլի, առջև, վրա, նրա, մենք, ենք, դուռ, ընկնել, փախցնել, ծնվել և այլն (փոխանակ գրարարյան այլ, առաջև, վերա, նորա, մեք, ենք, դուռն, անկանիլ, փախուցանել, ծնանիլ ձևերի) մենք փոխառություն չենք համարում, որովհետև դրանք հանդիսանում են գրական աշխարհաբարի էությունը որոշող բաղկացուցիչ տարրը, նրա գոյություն գույգ սյուններից (գրաբար և բարբառ) մեկը. դրանք աշխարհաբարի ծնիչ տարրն են՝ ծնողից ժառանգին անցած բնածին հատկանիշը: Վերը մենք այդ առթիվ գրել ենք. պետք է հստակ կերպով տարբերել այն, ինչ որ աշխարհաբարը ստացել է գրարարից ու բարբառներից, իբրև նրանց ծնունդն ու արարածը, այն բանից, ինչ ստացել է նրանցից հետագայում իբրև ժառանգ կամ հաջորդ: Արդ, մի կողմ թողնելով բարբառային այն տարրերը, որոնք հանդիսանում են աշխարհաբարի բնածին հատկանիշը (ինչպես, ասենք՝ որևէ մարդու մեջ նշմարում ենք մազերի գույնը և հասակն ու կեցվածքը՝ հորից, իսկ աչքերը, ճակատն ու ձայնը՝ մորից, սակայն դրանք, իբրև բնածին հատկանիշներ, տարբերում ենք, ասենք այն դաստիարակությունից, նյութական ստացվածքից (հագուստ, բնակարան և այլն), որ նրան դարձյալ տվել են նույն ծնողները, որոնք սակայն բնածին չեն նրա համար, այլ ստացական), ուրեմն մի կողմ թողնելով բարբառներից աշխարհաբարին անցած բնածին ժառանգությունը՝ տեսնենք, թե ինչ հատկանիշներ կարող են որոշել բարբառներից մեր գրական լեզվի ընդունած փոխառությունները կամ բարբառային բառերը.

1. Հարադրական բարդությունների և հատկապես հարադրական բայերի մեծագույն մասը, մանավանդ երբ նրանց կողքին առկա են պարզ ձևերը, ինչպես, օրինակ՝ վազ տալ (վազել), պար գալ (պարել), Լի տալ (Լիել), քաջ գալ, առաջը կտրել, վրա տալ, վրա վազել, ծեծ տալ, ծեծ ուտել, մեջ ընկնել, զլուխ տալ, ձեռք ընկնել, ձեռք տալ, օր ու արև, միս ու արյուն, ճար ու ճամփա, տուն ու տեղ և այլն:

2. Գոյականների կրկնությամբ կազմված ածականները և ածականների կրկնությամբ կազմված մակրայններն ու բազմապատկական ածականները, օրինակ՝ փունջ-փունջ, խումբ-խումբ, մեծ-մեծ, ուրախ-ուրախ, կարմիր-կարմիր, հին-հին և այլն:

¹ Այսպիսի արտահայտությունների մի փոքր խումբ տրված է Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի» 4-րդ հատրի վերջում, էջք 637-638:

² Գրարարից մեր գրական լեզվի մեջ մտած ածանցների, ինչպես և բառակազմական կանոնների մասին խոսք կլինի հետագայում:

3. Գրաբարյան մի շարք բառերին զուգահեռ գործածվող ժողովրդական բառերը, որոնք երբև՛ն իմաստային նրբերանգ են արտահայտում, երբև՛ն բացարձակ նույնանիշ են, օրինակ՝ արտասուք, բոկոտն, ճանապարհ, չրթունք, խարել, գոռալ, հաստոց, խելառ, գնչու, ընչացք գրաբարյան բառերի արցունք, բորիկ, ճամփա, պող, դաղել, բոռալ, դաղգահ, գիժ, բոչա, բեղ կամ բելս ժողովրդական ձևերը և այլն:

4. Գրաբարում չեղած մի շարք կենցաղային-արտադրական ժողովրդական բառ ու տերմին, ինչպես՝ էտել, էտ, էտոց, օջախ, կապա, դահուկ, ալանի, կծիկ, արքատ, բարուր, աթար և այլն:

5. Թյուրք-պարսկական բարբառային փոխառությունների մի մասը, որ մեծ կամ փոքր չափով գործածում են մեր Հեղինակները, հատկապես գյուղական կենցաղը վերարտադրող երկերում, ինչպես՝ յար, ջան, մարալ, աղիղ, բլբուլ, դարիբ, աչուղ, չորան, բոստան, բաղրիջան, բորենի և այլն:

6. Գրաբարի համեմատությամբ որևէ ավել կամ պակաս Հնչյուն ունեցող արմատական ձևերը և նրանցից կազմված բաղադրությունները, օրինակ՝ քարչ || քաչ, խարչ || խաչ, մեք || մենք, նուռն || նուռ, ուսումն || ուսում, բույն || բուն, պահք, պահս || պաս, տապ, տապք և այլն:

7. Գրաբարյան երկրարձանների դիմաց պարզ ձայնավոր ունեցող արմատներն ու նրանց բաղադրությունները, որ մեծ մասամբ գործածվում են գեղարվեստական գրական ու բանավոր խոսքի մեջ, բայց չեն բարձրացել մինչև ընդհանուր գրական լեզվի մակարդակը, օրինակ՝ հեր, մեր, էս, էդ, էն, արուն, ձուն, մորքուր, լուս և այլն, փոխանակ՝ հայր, մայր, այս, այդ, այն, արյուն, ձյուն, մորաքույր, լույս ձևերի. սրանց կարելի է ավելացնել բառասկզբի ե-ի տեղ՝ է և ո-ի տեղ՝ օ ունեցող ձևերը, ինչպես՝ էրկաթ, էրեկ, էրես, օսկի, օդորմի և այլն:

8. Այն բառերի մեծ մասը, որոնց մեջ գրաբարի հոգնակի ուղղականի ք և հոգնակի հայցականի ս վերջավորությունները գիտակցվում են իրրև արմատական հնչյուն, մանավանդ բաղադրությունների մեջ, օրինակ՝ չափս, պաս (պահս) - պասեր, ծախս - ծախսեր, գիրք - գրքեր, գրքասեր (ի տարբերություն գրասերի), խելք - խելքամաղ (ի տարբերություն խելակորույսի), հետք - հետքակոխ (ի տարբերություն հետախույզի) և այլն:

Մանրություն.— Պարզ է, որ ք և ս վերջավորությունները ստուգաբանորեն գրաբարյան են, բայց անվիճելի է, որ նշված բառերի այս ձևի գործածությունը գրական լեզվին անցել է բարբառներից:

Թեև վերևում թվարկված խմբերը բնավ չեն սպառում մեր գրական լեզվի բարբառային տարրերը, դրանք մանավանդ շատ են ձևաբանության մեջ, որ մեր քննության շրջանակից դուրս են, այնուամենայնիվ անցնենք մի ուրիշ շերտի բնորոշմանը:

§ 34. **ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՓՈՆԱՌՈՒՔՅՈՒՆՆԵՐ.**— Քանի որ մեր լեզվի բառապաշարի այս ծանրակշիռ շերտի մասին հաջորդ հատվածի մեջ ավելի մանրամասնորեն ենք խոսելու, այստեղ փորձենք նշել այն ցուցիչները, որոնցով կարելի է ճանաչել նորագույն փոխառությունները: Նորագույն փոխառություն ասելով հասկանում ենք ուսական ու եվրոպական լեզուներից, վերջիններից էլ մեծ մասամբ ուսերենի միջոցով, նորագույն ժամանակներում ու հատկապես խորհրդային շրջանում ընդունած նոր փոխառությունները, որոնք մտնում են առաջավոր լեզուների ընդհանուր բառապաշարի մեջ և արտահայտում են մեծ մասամբ նորագույն իրողությունները: Այդ բառերը հաճախ կոչվում են միջազգային կամ օտարազգի բառեր, որովհետև նրանց փոխառույալ լինելը դեռևս գիտակցվում է, մինչդեռ հնագույն ու հին դարերի փոխառությունները վաղուց մերվել են և չեն գիտակցվում իրրև այդպիսին, օրինակ՝ կիրակի, սկուտեղ, պատերազմ, սպա, ամբիոն, կլիմա և այլն հայերենում, СУНДУК, КАЗНА, арбыз և այլն ուսերենում:

Մեծագույն մասամբ ուսերենի միջոցով մտնելով հայերենի մեջ՝ նորագույն փոխառությունները բնականաբար իրենց մեջ պահպանում են ձևական հատկանիշները, որ ունեն նաև ուսերենում, ուստի և դրանց ճանաչման ամենակական ցուցիչը պետք է համարել հենց այդ հանգամանքը:

Այսպիսով, ուրեմն, նորագույն փոխառություն են այն բոլոր բառերը, որ անծանոթ են գրաբարին ու բարբառներին, բայց ընդհանուր են հայերենի ու ուսերենի մեջ, մեծ մասամբ նույն հնչյունակազմով, երբև՛ն միայն չնչին հնչյունափոխությամբ, օրինակ՝ ոաղիո, Փիզիկա, տելխնիկ, սոցիալիզմ, սովետ, բոլշևիկ, ինտերնացիոնալ, մարչալ, Փակուլտետ, ստանդարտ, ռեակցիա, դեմագոգ, սիմբոլ || սիմվոլ, պաթոս || պաֆոս, կոնֆերանս || կոնֆերենցյա, ռուբլի, լեզալ, ավիացիա և այլն, և այլն:

Այսպիսի բառերի ճանաչման հիմնական ցուցիչներից մեկն էլ այն

է, որ դրանք, իբրև նոր ներդրում մեր լեզվի մեջ, դեռևս չունեն լայնորեն ճյուղավորված բառակազմութիւն և մնում են մեկ-երկու ձևով իբրև անփոփոխ բառեր, ինչպես և մանավանդ այն, որ դրանց արմատի ու արմատական իմաստի գիտակցութիւնը սովորաբար չենք գատում ամբողջ բառի գիտակցութիւնից. օրինակ՝ ունենք կոոպերացիա, կոոպերատիվ, կոոպերատոր և օպերա, օպերացիա, օպերատիվ բառերը, որոնց մեջ արմատն է օպեր(ա), որ նշանակում է գործ, աշխատանք, աշխատել, գործել և այլն, բայց մենք չենք գիտակցում, որ կոոպերացիա բառն իր մեջ ունի կո նախածանցը, օպերա արմատը, ացիա վերջածանցը, ինչպես և իմաստով իրար չենք կապում օպերա և օպերատիվ բառերը, օպերացիա և կոոպերացիա բառերը և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրը մեզ համար անկախ ու առանձին բառ է, մինչդեռ, օրինակ, հայերեն լսել, համալսարան, ասուլիս, լսափող, լսողութիւն և այլ բառերի մեջ մենք գիտակցում ենք և լս/լիս արմատի իմաստը, աս(ել), փող արմատների իմաստը, ինչպես և -արան, -ող, -ութիւն ածանցների իմաստը, ուստի և այս բառերը մեզ համար հասկանալի են ոչ միայն իրենց ամբողջութեան իմաստով, այլև իրենց բաղադրիչ մասերի՝ ձևույթների իմաստով. դրա համար էլ հասկանում ենք, որ, օրինակ, համալսարան նշանակում է ընդհանուր (համա) լսելու (լս) տեղ (արան): Պարզ է, որ ասենք, հունա-լատինական լեզուների բառակազմութեանը ծանոթ անձնավորութիւնը նույնպիսի հեշտութեամբ կհասկանա, որ կոոպերացիա բառը նշանակում է միասին, մեկտեղ (կո) աշխատանք (օպերա) անելը (ացիա), ուրեմն աշխատակցութիւն, համաշխատութիւն, իսկ կոոպերատոր՝ միասին, մեկտեղ (կո) աշխատանք (օպերա) անողը (ատ-որ) և այլն:

Այսպիսով, նորագույն փոխառութիւնները կարելի է տարբերել մյուսներից իրենց բառակազմական սակավ ճյուղավորումով և արմատների, ածանցների ու վերջավորութիւնների՝ ձևույթների անձանաչելիութեամբ կամ նվազ ճանաչելիութեամբ, ինչպես նաև նրանց բացակայութեամբ գրաբարի ու բարբառների մեջ և առկայութեամբ ուսերենի մեջ. բացի ճանաչման այս ընդհանուր հատկանիշներից կարելի է տալ մի քանի կարևոր հատկանիշներ ևս.

1. կո, կոն, ինտեր, ավտո, հիպեր, դե, դիա, դիս, պրե, պրո, ու և մի շարք այլ նախածանցներով կամ նախարայերով կազմված լինելը, օրինակ՝ կոորդինատ, կոնֆերանս, ինտերվենցիա, ավտոնոմիա, հիպերբոլա, դեգրադացիա, դիագրամ, դիսցիպլին, պրեզիդենտ, պրոսպեկտ, ռեֆերատ և այլն.

2. իկա, իզմ, իստ վերջածանցներով կազմված համարյա բոլոր բառերը, ինչպես ֆիզիկա, մաթեմատիկա, կոմունիզմ, դարվինիզմ, մարքսիստ և այլն¹.

3. իա, ացիա, ազա, ցիա մասնիկներով վերջացող բառերը, ինչպես՝ դեկադա, օլիմպիադա, դիվերսիա, սանատորիա, օկուպացիա, դիսերտացիա, կոնստիտուցիա, լեկցիա և այլն.

4. ոն, իոն, ցիոն վերջացող բառերը, ինչպես էլեկտրոն, պրոտոն, ստադիոն, լեկցիոն, ավիացիոն և այլն.

5. ալ, իալ, իել վերջացող բառերը, օրինակ՝ լեզալ, լոյալ, մատերիալ, դիֆերենցիալ, մատերիալ և այլն.

6. անտ, ենտ, ատ, ատա, իտ վերջացող բառերը, օրինակ՝ օկուպանտ, դիվերսանտ, կոնկուրենտ, դիվիդենտ, լաուրեատ, դեպուտատ, կանտատա, բրոնխիտ և այլն.

7. որ, ատոր, եր վերջացող բառերը, օրինակ՝ ռեկտոր, դիրեկտոր, կոմուտատոր, էլեատոր, շոֆեր, բյուրգեր և այլն:

§ 35. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺՆԵՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.—

Հասարակական-քաղաքական տեղաշարժերի հետևանքով սովորաբար լեզուներում կատարվում են բառապաշարի փոփոխութիւններ, ինչպես.

ա) Առաջ եկան կամ գործածական դարձան նոր հասարակարգի, սովետական նոր կենցաղի ու մշակույթի բառեր, ինչպես, օրինակ, շրջկենտրոն, միլիցիա, սովետ, ՄՏԿ, կոլտնտեսութիւն, սովխոզ, էլեկտրակայան, ռադիո, գործկոմ, օդանավ, բանթղթակից, լսմբկոլ, պիոներ, հարվածային, ստալսանովական, չքանչանակիր, աշխօր և այլն:

բ) Ետին պլան քաշվեցին, մոռացվեցին, անգործածական կամ համարյա անգործածական դարձան Հին հասարակարգի ու կենցաղի երևույթներն արտահայտող բազմաթիվ բառեր, օրինակ՝ թաղապետ, ոստիկանատուն, սկիհ, ուրար, քյոլսվա, գզիր, կոո, նահանգ, գավառ և այլն:

գ) Բառապաշարի հարստացման, գիտատեխնիկական տերմինների մշակման հետևանքով անհրաժեշտաբար հարութիւն առան գրաբար ու միջին հայերեն բազմաթիվ բառեր, օրինակ՝ պարետ, գոյ,

¹ Իստ ածանցով կազմված ունենք մի շարք հայերեն բառեր ևս, ինչպես թաոիստ, համալսարանիստ, ճեմարանիստ, դաշնակիստ, հնչակիստ և այլն:

արկ, Հեծան, Հաստոց, Ի փառս, Ընդհուպ, Հանուն և այլն:

դ) Նույն նպատակով գրական լեզուն կատարելի ժողովրդական բառերի որոշ փոխառություն, դժբախտաբար շատ քիչ քանակով և մեծ երկչոտություն, օրինակ՝ դահուկ, չմուշկ, տերություն և այլն:

ե) Բառապաշարի Հարստացման հիմնական աղբյուրն այնուամենայնիվ Հանդիսացավ մեր լեզվի սեփական բառակազմությունը, որի միջոցով Համարյա ամեն օր նորանոր բառեր են կերտվում և մտնում լեզվի գանձարանը, օրինակ՝ կերպար, տեղա՛ւ՛ր, մատույց, գործարկել, գերակատարել, բնագիծ, բացառել, նիստարարություն, Համակենտրոնացում, ականանետ, ականորս, առաջակալ, դիտանցք, զորասյուն, թևանցել և այլն, և այլն:

զ) Բառակազմության նոր տեխնիկա են Հանդիսանում նորագույն **Հապավումները**, որոնք մեզ անցել են ռուսական լեզվից և բավական բեղուն հող գտել մեզ մոտ, օրինակ՝ ՀամԿ(բ)Պ, ՍՄԿՊ, ՍՍՌՄ, բուհ, աշխօր և բազմաթիվ այլ Հապավումներ, որոնք բաժանվում են երեք տեսակի, այն է՝ Հնչյունային-տառային (բուհ, ԼԿԵՄ, ՍՍՌՄ և այլն), վանկային (չրջկոմ, Ֆիլֆակ և այլն), խառն, այսինքն՝ Հնչյունավանկային կամ Հնչյունա-վանկա-բառային (ՀամԼԿԵՄ, աշխօր, ժողկրթթրաժին, գյուղսովետ և այլն): Պետք է նշել, որ որքան էլ կենսականորեն անհրաժեշտ ու օգտակար լինեն Հապավումները, այնուամենայնիվ, չի կարելի գերազանհատել դրանց առաջացումը, որովհետև դրանցով ստեղծվում են մասսաներին անհասկանալի բազմաթիվ բառեր, ինչպես օրինակ՝ ԳԿՀ, ՈՒԿԲ, ՃՏՍ, ԳԱԶ, ՊԱՊ, ՄԱՄ, ԻԼ, ԻՍ, ԱԻՍ և այլն:

է) **Բառապատճենումները** (կալկաներ) լեզվի բառապաշարի Հարստացման կարևոր միջոց են եղել բոլոր ժամանակներում և մեր նախորդներն անցյալում պատճենել են հունական, լատինական և այլ լեզուների բառերը հաճախ տառացիորեն, օրինակ՝ **արտասանել, բացասել, ապացույց, տրամադիր, քերականություն** և այլն: Այդ տեխնիկան կենդանի է նաև ներկայումս ու տալիս է խոշոր արտադրանք, ռուսերենի ընդօրինակումով, օրինակ՝ **ընդհատակյա, հակազործել, հակազագ, զրահահար, ականանետ** և Հարյուրավոր այլ բառեր:

ը) **Նորագույն փոխառություններ.**— Չկա աշխարհի երեսին և ոչ մի լեզու, որի բառապաշարը չունենա հարևան ու հեռավոր լեզուներից կատարած փոխառություններ: Եվրոպական բոլոր լեզուները անհամար փոխառություններ ունեն՝ իրարից և հունա-լատինական

լեզուներից ընդունած: Ռուսական լեզվի մեջ էս, Հասկանալիորեն, շատ են օտարազգի փոխառությունները (այսպես, օրինակ՝ 1866 թվի մի բառարանում 30.000 օտարազգի բառ է նշված ռուսաց լեզվի մեջ): Եվ ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել. եթե մի լեզու ցանկանում է առաջավոր կուլտուրայի մակարդակին հասնել, գիտություն և տեխնիկայի ճշգրիտ տերմինարանություն ունենալ, անխուսափելիորեն պիտի Հարստանա փոխառություններով: Փոխառություններից խուսափող լեզվի գիտական տերմինարանությունը նշավակված կլինի կարիներտայնություն: Չկա և չի եղել ոչ մի «մաքուր» լեզու, այդ թվում նաև Հայերենը: Բավական է նկատի ունենալ, որ օրինակ՝ ըստ պրոֆ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» տվյալների, զրարարի 10.996 արմատից 4015 արմատ փոխառյալ է, ըստ որում 1411-ը՝ պարսկերենից, 211-ը՝ ասորերենից, 918-ը՝ հունարենից, 702-ը՝ արաբերենից և այլն: Ծիծաղելի է այսօր հիշեցնել, որ օրինակ՝ ոչխար, բակ, զավառ, ծանր, լեզի, ծագ, ազգ, ազատ, բժիշկ, կոշիկ, հաղար, արկղ, զազութ, գույգ, մաշկ, զազար, ամբիոն, զաղափար, պալատ, կոնք, կլիմա, ջուլհակ, մկրատ, մեխակ, և վերջապես Գուրգեն, Սուրեն, Երվանդ, Արշակ, Պողոս, Պետրոս, Հովհաննես և Հարյուրավոր այլ անձնանուններ, որոնք նվիրագործված ու մաքուր Հայերեն են երևում, Հանդիսանում են փոխառություններ: Եթե անցյալում այսպես է եղել իրականությունը, և Հայերը անհրաժեշտ են Համարել փոխառությունները, ապա նոր ժամանակներում, երբ գիտություն և տեխնիկան խորացել, ծավալվել ու Հարստացել են՝ ստեղծելով տասնյակ հազարավոր նոր տերմիններ, ինչպես՞ պիտի կարողանար Հայոց լեզուն ետ չմնալ առաջավոր լեզուներից, եթե չզիմեր փոխառությունների: Եվ իզուր է մեր արևմտահայ լեզուն խորշում փոխառություններից, հորինում «Հայացի» անթիվ ու անհամար «եզրեր» (տերմիններ), թարգմանում գիտական և տեխնիկական բոլոր տերմինները: Ահա ձեզ մի քանի օրինակ այդ կարիներտային, «Հայացի» տերմիններից կամ «եզրերից», որ բերում է իր գրքի մեջ Հակ. Տաշյանը:

Գործարանավոր տարրաբանություն – օրգանական քիմիա

Միաժանարացալսական – մոնորոմոցեստիկ

Երկաթաքալսամիդ – դիացեստամիդ

Երկաթալսամաջրածնական – ֆերրոցիանհիդրիկ

Մեղիլպրոֆիլամիլավափուտ – մեղիլպրոֆիլամիլամին

Ահա և տարրաբանական մի «սիրունիկ» տերմինաչար Հայերեն

Կնդրուկ բառից կազմված.

- Կնդրեն – benzén
- Կնդրալ – benzal
- Կնդրին – benzine
- Կնդրուլ – benzol
- Կնդրուլին – benzoline
- Կնդրոն – benzon
- Կնդրվուտ – benzoyl
- Կնդրուստեն – benzylen
- Կնդրուստկեն – benzylidine
- Կնդրենվուտ – benzényle
- Կնդրատ – benzoate
- Կնդրիդին – benzydine և այլն¹:

Լավ է, որ արևելահայ լեզուն իր կազմավորման օրից ունեցել է Արուվյանի, Նազարյանի ու Նալբանդյանի նման առաջնորդներ և ուսաց լեզվի նման ուղեցույց, ապա թե ոչ նա էլ այժմ պիտի տառապեր կնդրուստենի, կնդրուլինի և Երկաթախաժաճրածնականության այս անբուժելի մորմոքով...

Պարզ է, որ արևելահայ պրակտիկ ու ներգործուն լեզուն, որը արդյունարևության, գյուղատնտեսության, Հասարակական կյանքի ամենօրյա կարիքներն է բավարարում, չի կարող նման պրոժեկտորության հետևել, և ի պատիվ նրա պետք է արձանագրենք, որ նա հենց սկզբից համեմատաբար զերծ է Եղև այդ վնասակար նախապաշարումներից:

Մեր լեզուն միշտ էլ ընդունակ է Եղև նորագույն փոխառությունների. օրինակ՝ վերցնելով ուս առաջավոր լեզվից և մշակվելով նրա անմիջական ազդեցության տակ, հենց նրա՝ ուսերենի միջոցով ընդունել է հազարավոր նորագույն փոխառություններ: Ռուսաց լեզուն հանդիսացել և ավելի մեծ չափերով հանդիսանում է գիտատեխնիկական, գիտական, հասարակական անհրաժեշտ տերմիններ մատակարարող մի անսպառ աղբյուր մեր լեզվի համար: Ինքը նախօրոք ընդունած լինելով և կամ հընթացս ընդունելով անհրաժեշտ օտարազգի բառերը՝ նա արդեն մշակած ու ճշտած ձևերով ու իմաստներով

այդպիսիք հաղորդում է Սովետական Միության այլ ժողովուրդների լեզուներին, որոնց թվում և հայերենին: Դժվար է պատկերացնել հայոց գիտական լեզվի զարգացումն առանց ուսերենի այս օգնության:

Խնդիրն այն է, որ այսպես կոչված միջազգային բառերը համարյա բոլոր լեզուներում տարբեր արտասանություն ունեն, ամեն տեղ նրանք հարմարվում են փոխառնող լեզվի հնչյունարանությանն ու ձևարանությանը: Այսպես, օրինակ՝ **ինտերնացիոնալ** բառը հնչում է տարբեր լեզուներում **էնտերնասիոնալ**, **ինտերնատիոնալ**, **ինթըրնեյ-չընալ** և այլն: Ո՞րը, ո՞ր ձևը պիտի վերցնեն հայ լեզուն նման դեպքերում, էլ չեմ խոսում այն մասին, որ հաճախ միևնույն տերմինը, տարբեր իմաստներ է արտահայտում տարբեր լեզուներում: Ահա այս և նման բոլոր դեպքերում ուսաց լեզուն է հանդիսացել մեր առաջնորդն ու ուղեցույցը, և կարող ենք ուրախությամբ արձանագրել, որ մեր լեզուն շատ է շահել դրանից: Նորագույն օտարազգի փոխառությունների մեծագույն մասը մենք ընդունել ենք ուսերենի միջոցով, որոնք իրենց ձևով իսկ վկայում են այդ փաստը, օրինակ՝ **կոնսուլտացիա**, **ավիացիա**, **բրիգադա**, **տոննա**, **ռեոլուցիա**, **պարտիա** և այլն:

Թ՛ Ազգային և «միջազգային» ձևերի մրցությունը և դրա արդյունքները.— Գիտատեխնիկական տերմինների փոխառության հետհոկտեմբերյան ալիքը բնականաբար տատանեց մինչև այդ գործածվող հայկական տերմիններից շատերի հետևանք, առաջ բերեց հայկական ձևի և «միջազգային» ձևի որոշ մրցություն: Հայկական տերմինները պիտի քննություն բունին և վրոպական և ուսական լեզուների մեջ փորձված ու իրենց արդարացրած տերմինների հետ: Զմխտելով ազգային ձևը և ընդհակառակը՝ այլ հավասար պայմաններում առաջությունը ազգային ձևին տալով հանդերձ՝ մեր սովետական հասարակայնությունը չի կարող ոչ մի բուպե հանդուրժել իմաստի, բովանդակության թեկուզ ամենափոքր աղճատում կամ անճշտություն հանուն ազգային ձևի պահպանման: Մեզ համար առաջնակարգը, կարևորագույնը բովանդակությունն է, իսկ ձևը՝ նրա դրսևորման միջոցը: Այդ իսկ պատճառով մեր լեզվից ինքնարևաբար դուրս մնացին այն հայերեն բառերը, որոնք անցյալում գործածվում էին առ ի չգոյն լավագույնի. այսպես՝ **նյութապաշտ**, **իրապաշտ**, **մեծամասնական**, **ճեմարան**, **կաճառական**, **համայնավարական**, **ուսուցչապետ** և մի շարք այլ բառեր փոխարինվեցին մատերիալիստ,

¹ Բառախոսական դիտողություններ հայերեն գիտական լեզվի մասին. գրեց Հարութ Տաշյան, Վիեննա, 1926 թ., էջեր 147 և 160:

րոչեիկ, ակադեմիա, ակադեմիկոս, կոմունիստ, սյուրֆեստր և այլ բա-
ռերով: Որքան ծիծաղելի պիտի լինենք մեզ համար «Կապիտալը»
Դրամագլուխ անվանելը կամ «Մատերիալիզմ և Հմայրիոկրիտի-
ցիզմը» Նյութապաշտություն և փորձաքննադատություն հորջորջելը:

Այս մրցությունը մեջ գրսերովեց մի երկրորդ երևույթ էս. մի շարք
հայկական տերմինների հետ և նրանց դուգահեո սկսեցին գործածվել
նաև միջազգային տերմինները, և դեռ չի կարելի ասել, թե նրանցից
որն է գերակշռում ու հաղթանակում, օրինակ՝ կենսաբանություն -
բիոլոգիա, երկրաբանություն - գեոլոգիա, գյուղատնտես - ագրոնոմ,
հասարակական - սոցիալական, գաղափարախոսություն - իդեոլո-
գիա, տեսություն - թեորիա և այլն:

Այս կապակցությամբ պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ
երբեմն հայկական ձևեր վերածվում է միջազգային բառի մի հոմանիչի
և ստանում իմաստի որոշ նեղացում, օրինակ՝ բանասիրություն կար-
ծես թե սկսում է նշանակել ոչ թե ֆիլոլոգիա, այլ միայն տեքս-
տարանական-լեզվարանական ֆիլոլոգիա, էլեկտրաբարչ - նշանա-
կում է միայն ЭЛЕКТРОВОЗ, իսկ նրա հին իմաստի համար գործածվում
է միայն տրամվայ, լսարան նշանակում է միայն սենյակ-լսարան, իսկ
ունկնդիրների իմաստով գործածվում է աուդիտորիա, դասընթաց
նշանակում է միայն դասավանդվող դիսցիպլին, ձևոնարկ, իսկ կուրս
գործածվում է դասարան և այլ իմաստներով: Այս երևույթի միան-
գամայն դրական արդյունքն այն է, որ հայոց լեզուն ավելի հարուստ
է դառնում, քան նույնիսկ այդ միջազգային բառերի հեղինակ և փո-
խատու լեզուները: Այսպես «Ես գոհ եմ իմ դասընթացից» և «Ես գոհ
եմ իմ կուրսից» արտահայտությունները այլ լեզուները պետք է
կազմեն միևնույն՝ կուրս բառով, նույնը և այլ ղեկավարում:

Լեզվի մաքրության պահանջը միշտ եղել է և այժմ էլ մնում է
կարևոր. անշուշտ սխալվում են նրանք, ովքեր ծուլանալով հայերեն
բառերը սովորելու կամ մտարերելու մեջ և կամ արհամարհելով
ազգային ձևը՝ գործածում են մուզեյ, տեխնիկոն, կոնցերտ, տոստ,
ստիպենդիա, կաֆեդրա, խրոնիկա և այլն, փոխանակ նրանց լիար-
ժեք, հասկանալի ու ճիշտ հայկական ձևերի, այն է՝ թանգարան, հե-
ռախոս, կենաց, համերգ, թոչակ, ամբիոն, լրատու և այլն:

ժ) **Տերմինաբանական բառարանները և նրանց դերը.** - Մեր լեզվի
բառապաշարի հարստացման, ճշտման, փոխառությունների ձևա-
փորման գործում խոշոր դեր խաղացին մինչև այժմ հրատարակված
մասնագիտական բառարանները, որոնց կազմությունը մասնակցել

են մեր անվանի ու երիտասարդ լեզվաբանները և մասնավորապես
Մանուկ Արեղյանը, որի վաստակը չափազանց մեծ է մեր լեզվի բա-
ռաստեղծման մեջ:

Իրավաբանական, բժշկական, ռազմական, աշխատանքային, բու-
սարանական, շինարարական և այլ մասնագիտական բառարանները
տասնյակ հազարավոր նոր բառ ու տերմին են տվել հայոց լեզվին ու
թեև կան նրանց մեջ նաև անընդունելի բազմաթիվ բառեր,
այնուամենայնիվ, նրանց դերը չի նսեմանում դրանից: Անվիճելի է, որ
մեր բառապաշարի տեղաշարժների մեջ, չափազանց խոշոր
նշանակություն ունեցան հայերեն թարգմանությունները (անշուշտ,
այստեղ էլ կան թերություններ, մի շարք հրատարակություններ
երբեմն մոտենում են տառացի թարգմանության և համարյա
անհասկանալի են ուսերեն չիմացողների համար):

ժա) **Բայափոխառությունների նոր տեխնիկան.** - 1943 թվին հա-
յոց լեզվի բառակազմության, և ոչ միայն բառակազմության, մեջ
կատարվեց արտաքնապես աննշան մի այնպիսի տեղաշարժ, որը
ղծվար թե հնարավոր լինի գերագնահատել: Ես նկատի ունեմ Տեր-
մինաբանական կոմիտեի որոշումը «Սովետական Հայաստանի» գոր-
ծածած էվակուացնել, կոմբինացնել, մորբիլիզացնել, օկուպացնել, մո-
տորացնել, նորմալավորել, նորմալացնել բայերը հաստատելու և
գործածության մեջ դնելու մասին: Խնդիրն այն է, որ այս 7 բառից
4-ը իրենց որակով միանգամայն տարբեր են մյուս երեքից: Մոտո-
րացնել, նորմալավորել և նորմալացնել սովորական հայկական
բառակազմություններ են նորմալ և մոտոր փոխառյալ բառերից.
այդպիսի կազմություններ մենք չատ ունենք, օրինակ՝ ակտիվ - ակ-
տիվացնել, ակտիվանալ, պասսիվ - պասսիվանալ, տրակտոր -
տրակտորավորել և այլն: Ինչ վերաբերում է առաջին չորս բառերին,
այն է՝ էվակուացնել, կոմբինացնել, մորբիլիզացնել և օկուպացնել,
պետք է ասեմ, որ դրանցով մի նոր դուռ բացվեց մեր լեզվի բա-
ռակազմության և մասնավորապես բայափոխառության առաջ:
Բանն այն է, որ հայոց լեզուն դարեր շարունակ զուրկ է եղել օտար-
ազգի բայեր փոխառնելու կարողությունից և անհրաժեշտ ղեկավարում
դիմել է ու մինչև 1943 թվի դիմում էր միայն նկարագրական կամ
հարադրական միջոցին. այսպես, օրինակ՝ ասում էինք մորբիլի-
զացիայի ենթարկել, օկուպացիայի ենթարկել և այլն: Այսպիսի ղեկա-
վարում ոչ միայն մի բառի փոխարեն երկու բառ էինք գործածում,
այլև որոշ չափով փոխում էինք իմաստի ճշտությունը. չէ՛ որ իմաս-

տով մի քիչ տարբեր են փոխանցել և փոխանցման ենթարկել, Հարկադրել և Հարկադրման ենթարկել, ուրեմն և մորբիլիզացնել ու մորբիլիզացման ենթարկել, օկուպացնել ու օկուպացման ենթարկել և այլն: Սակայն, բացի իմաստի ճշգրտումից ու բառախնայողությունից, այս նոր բառակազմությունն ունի մի ուրիշ ավելի կարևոր նշանակություն ևս. նա հնարավոր է դարձնում փոխառնել օտարազգի բայեր այն դեպքերում, երբ նրանց արմատները հայերենում գործածական չեն կամ չեն էլ կարող լինել, որովհետև իրրև այդպիսիք նրանք գոյություն չունեն նաև ուրիշ լեզուներում. օրինակ, ոչ մի լեզու չունի **օկուպ, էվակու, մորբիլիզ, կոմբին** մասերը իբրև բառեր. սակայն գիտակցելով նրանց իմաստները մորբիլիզցիա, կոմբինացիա, օկուպացիա փոխառյալ բառերի մեջ՝ մենք սկսեցինք դրանցից կազմել անհրաժեշտ բայեր հայոց լեզվի բառակազմության մեթոդով, այն է՝

- Կոմբին-ացիա
- Կոմբին-ացված
- Կոմբին-ացն-ել
- էվակու-ացիա
- էվակու-ացված
- էվակու-ացն-ել և այլն:

Թե ո՞ր աստիճանի կենսական է բայափոխառությունը, որին դարերով կարոտ է եղել հայոց լեզուն, երևում է նրանից, որ շատ կարճ ժամանակում այսպիսի փոխառությունների թիվը հարստացավ նորերով, օրինակ՝ **կոորդինացնել, դիֆերենցիացնել** և այլն:

§ 36. **ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.**— Յուրաքանչյուր հասարակության մեջ, հատկապես շրջադարձային, հեղափոխական ժամանակաշրջանում նկատվում են լեզվի բառապաշարի խոշոր տեղաշարժներ, որոնց հետևանքը, ի միջի այլոց, լինում է այն, որ բառերի մի զգալի մասը ինքնաբերաբար դուրս է մնում ակտիվ բառապաշարից և, ընդհակառակը, զգալի քանակությամբ նոր բառեր են մտնում լեզվի մեջ իբրև արտահայտություն նոր հանրակեցության և գիտության ու տեխնիկայի նորությունների. բառապաշարից դուրս մնացող, հնացած անսովորական դարձող բառերը կոչվում են **հնարանություններ** (արխաիզմներ), օրինակ՝ **բարեգործական, կուսանոց, քաղաքագլուխ, թաղապետ, թեմական, զեմատվո, վերատեսուչ, մորեխակոտ, ակցիզ** և այլն: Տեսական և գործնական տեսակետից, անշուշտ, ավելի կարևոր է լեզվի մեջ

մտնող նոր բառերի ուսումնասիրությունը: Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր նոր փուլում նրա բառապաշարի մեջ մտնող նոր բառերը կոչվում են **նորաբանություններ** (նեոլոգիզմներ)¹: Նորաբանությունները լեզվի մեջ մտնում են թե՛ ինքնուրույն բառաստեղծության ճանապարհով, թե՛ փոխառությունների, և մեծ մասամբ հանդիսանում են դարաշրջանի առանձնահատկությունները արտահայտող բառեր, ինչպես, ասենք, **սովետ, կարմիրբանակային, լենինյան, հարվածային, կոլտնտեսություն, տրակտոր, հերթափոխ, կոմերիտական** և այլն:

Նորաբանություններով հարուստ է առանձնապես մեր լեզվի զարգացման սովետական փուլը. համարյա ամեն օր մեր աճող ու ծավալվող բազմապարփակ կյանքը առաջադրում է նորանոր բառերի պահանջ, և դրա հետևանքով լեզուն հարստանում է հարյուրավոր ու հազարավոր նորաբանություններով, ըստ որում դրանք համարյա միշտ և արագ կերպով դառնում են ժողովրդական զանգվածների սեփականություն: Արագություն մեր լեզուն իր մեջ մերեց «Սովետական Հայաստան» թերթի՝ Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին ստեղծած կամ որդեգրած հարյուրավոր նորություններ, որոնցից կարելի է հիշատակել մի քանիսը. **ականանետ, դեսպանորդ, զրահահար, վայրասլաց, տորպեդակիր, օկուպացիա, մորբիլիզացնել** և այլն:

Ստորև բերում եմ Տերմինաբանական կոմիտեի 1943 թ. միայն մեկ նիստում հաստատված տերմինների մի մասը. իբրև նորաբանությունների ցուցադրում:

Ռազմական	տերմիններ
Ականանետ	Կոմբինացված
Ականաձիգ	Կրակահերթ
Ականորս	Հեռաձգություն
Ավտոմատավոր	Մատույց
Բնագիծ	Մարտակարգ
Գետանց	Շարասյուն
Դիպում	Վայրասլաց
Զրահահար	Տարանել

¹ Նորաբանություններ տերմինը նեոլոգիզմը կոչվում է հասարակության մեջ ընդունված այս կամ այն բառի փոխարեն քմահաճորեն գործածվող նոր բառ, օրինակ՝ **նազդիլի** փոխարեն **ձայնասփյուռ**, ոճի փոխարեն **ստիլ**, **զեկուցման** փոխարեն **զեկույց**, **կոմպոզիտորի** փոխարեն **երգահան** և այլն. սակայն մենք չենք դրադրում այս երևույթի բնությունը:

Ինքնագնաց Տորպեդակիր
 Ինքնաչարժ Օրարամին

Գյուղատնտեսական տերմիններ

Ծայրատում Փոչևմրիկ
 Լրատնկում Սովկա
 Կոկոնակալում Փորձարար
 Նոդովակալում Սպիկաթիթևո
 Քարամրիկ¹

Բ. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

§ 37. **ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆ.**— Բառերը, ինչպես արդեն գիտենք, իրենց կազմությունը լինում են՝ ա) պարզ կամ արմատական, բ) ածանցավոր, գ) բարդ, դ) բարդ ածանցավոր: Սրանցից առաջին տեսակը՝ պարզ կամ արմատական բառը անկազմելի և անստեղծելի է. մեզանից ոչ ոք չի կարող այսօր ստեղծել **քար, տուն, ձի, սեղան, պայտ, Հրապարակ, երիտասարդ** և այլ պարզ բառերի նման որևէ բառ, մինչդեռ մեզնից յուրաքանչյուրը կարող է ծանոթ արմատներով ու ածանցներով ուղած բույսերի ստեղծել անսահման քանակությամբ ածանցավոր, բարդ կամ բարդ ածանցավոր բառեր: Օրինակ՝ **թանաք** արմատից կարող ենք կազմել ենթաթանաք, թիթաթանաք, ընդթանաքյա, թանաքավոր, թանաքային, լիաթանաք, թանաքալի, ենթաթանաքային, թանաքափոշի, թանաքափոշտուփ, թանաքասիրական, թանաքառետին և այլն, և այլն: Այս նորակազմ կամ նորաստեղծ բառերի մի մասը, գուցե և ոչ մեկը, երբևք պետք չի գա, մի մասն էլ գուցե բանավոր կամ նույնիսկ գրավոր խոսքի մեջ այս կամ այն նպատակով գործածված լինի կամ չլինի, բայց փաստը մնում է փաստ, որ **թանաք** բառից, ինչպես և բոլոր մյուս բառերից մենք կարող ենք ուղած ժամանակ կազմել նոր բառեր, որպեսզի արտահայտենք այն նոր իմաստները, որ ստեղծվում են մեր գլխում գիտություն, տեխնիկայի և մեր հանրակեցությունների զարգացման հետևանքով: Նոր բառեր կազմել կամ ստեղծել մենք կարող ենք միայն արդեն ծանոթ արմատների ու ածանցների միջո-

ցով՝ բարդացման կամ ածանցման եղանակով: Մեր, ինչպես և բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի լեզուների մեջ նոր արմատ ստեղծելու, նոր պարզ կամ արմատական բառ հորինելու հնարավորությունը բացառված է. ոչ մի անհատական ուժ կամ հավաքական մարմին այսօր չի փիճակի չէ ստեղծելու նույնիսկ մեկ արմատ: Այս նշանակում է, որ քաղաքակիրթ ազգերի լեզուների արմատների թիվը ավելանալ չի կարող: Սակայն, իհարկե, այսպես չի եղել վաղ անցյալում, իսկ անքաղաքակիրթ և մանավանդ անգիր ժողովուրդների լեզուների մեջ՝ հավանաբար մասամբ նույնիսկ նոր ժամանակներում¹: Բայց քանի որ այժմ արմատներ չեն ստեղծվում, իսկ լեզուներն ունեն հազարավոր արմատներ, բնական է, որ դրանք մի ժամանակ ստեղծվել են. այսպես, հայերենը, ինչպես հայտնի է, ունի 927 հնդեվրոպական արմատ, 153 բնաձայնական արմատ և 3680 անձանոթ արմատ, ընդամենը 4760 արմատ, որ փոխառություն չեն ուրիշ լեզուներից: Դրանից բխում է, որ այդ 4760 արմատի մեծ մասը ստեղծել են հայերը և այն ցեղերը, որոնցից կազմավորվել է հայ ժողովուրդը իհարկե, այն ժամանակաշրջանում, երբ գործում էր բառաստեղծություն կամ արմատաստեղծման օրենքը: Մարդկային հնչական լեզվի առաջացման անհիշելի ժամանակներում, երբ լեզուներն ունեին սակավաթիվ բառ կամ արմատ, բայց հետհետև կարիք էին զգում նորանոր բառերի, որպեսզի արտահայտեն շրջապատող առարկաների ու երևույթների հասկացությունները, միանգամայն հասկանալի ու բնական է, որ անհրաժեշտ նոր բառերը պետք է ստեղծելին իրենց իսկ ունեցած նյութից, այսինքն՝ նույն այդ սակավաթիվ բառերից: Այստեղ, իհարկե, հարց է ծագում, թե ինչպես կարելի է մի քանի արմատից ստեղծել հարյուրավոր ու հազարավոր նոր արմատներ: Այդ բացատրելու համար վերցնենք մի պատմական օրինակ. արարական լեզվից հայոց լեզվին է անցել **կեղև** բառը, որ արարելենում նշանակում է **զրքի թերթ**: Այս փոխառությունը կատարվել է ոչ ավելի վաղ, քան 7-րդ դարում, որովհետև այդ ժամանակից է սկսել արարների տիրապետությունը Հայաստանում: Այդ արարերեն «բլլափա» — կեղև բառը 7-րդ դարից հետո ընդամենը

¹ Օրենքը, իհարկե, առանց բացառություն չի լինում. 17-րդ դարում հոլանդացի գիտնական Վան-Նելսոնը գիտություն մեջ մտցրեց զաղ բառը, որ իր հորինած արմատն է, ենթադրաբար գերմ. geist (գայտ) արմատից սարքված. 19-րդ դարում մեր մեջ հորինվել է հայերեն **սուրճ** արմատը, որ ենթադրում են, թե լսմելու ձայնից է հանված. ուրիշ օրինակ մեզ հայտնի չէ:

¹ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Ուղեցույց Տերմինարանական կոմիտեի որոշումների, Երևան, 1945:

մոտ 1000 տարվա մեջ այնպես է հնչյունափոխվել Հայերենում, որ դարձել է անճանաչելի. այսպես, բառ Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» տվյալների, այս բառը մեր բարբառներում վերածվել է 12 ձևի, որոնք բաշխվել են 4 խմբի՝ ա) կեղև, կեղեր, կեղուփ, բ) քեղև, քեղեր, գ) կլեպ, դ) քլեպ, քլեվ, քլեֆ, քլեֆֆ, դալար. ահա մի քանի շատ փոփոխված ձևեր էլ. **զիղիվ, գեղեք, քեղվուռք, քեվիխ, դալար**։ Մի՞թե պարզ չէ որ, ասենք **զիղիվ, դալար, գեղեվ, քիվիղ, կեղեվ** և **կլեպ** բառերն ավելի տարբեր են իրարից (թեև միևնույն արմատն են), քան բեռ, բուռ, բառ, բար, բեր կամ՝ կուռ, ճուռ, բուռ և կամ՝ ճյուղ, շյուղ, ընձյուղ բառերը, որ արդեն տարբեր արմատներ են համարվում:

Անշուշտ եղել է մի ժամանակ, երբ Հայերի նախահայրերը միայն մեկ արմատով, ասենք՝ «բուռ», արտահայտել են բազմաթիվ իմաստներ, օրինակ՝ ձեռք, ուժ, լսելք, խոսք, ավար, բարիք, պտուղ և այլն, և այլն, քանի որ ուրիշ ազատ բառեր չեն ունեցել այդ իմաստներն արտահայտելու համար: Ժամանակի ընթացքում այդ «բուռ» արմատը, «կեղև» արմատի նման, գործածություն մեջ հնչյունափոխվել է և տվել բառ, բեռ, բար, բեր, կուռ, ճուռ, ճիվ արմատները, որոնք, անհրաժեշտություն մղումով, գործածվել են իրրև նոր արմատներ՝ իրենց միջև բաժանելով այն բազմաթիվ իմաստները, որ առաջ արտահայտել է «բուռ» բառը միայնակ: Եվ իսկապես, մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ «նոր» բառերի կամ արմատների իմաստներն այնքան էլ հեռու չեն **ձեռքի** գաղափարից. այսպես, **բուռը** ձեռք է, որից են **բռնել** բայը, **բուռն**, **բռնի** ածականները. **կուռը** նույնպես ձեռք է, որից են **կռել** բայը, **կուռ** ածականը. **ճուռն** էլ **կուռ** է, այսինքն՝ բուռ կամ ձեռք, միայն թե ոչ մարդու, այլ կենդանու, թռչունի. նույն **ճուռը** դարձել է նաև **ճիվ**, օրինակ՝ ճիվահան անել: Այսպիսով, առաջին բաղաձայնի հնչյունափոխությանը ասենք **բուռ-կուռ-ճուռ**: Այս արմատների ձայնավորի հնչյունափոխությունը էլ ունենք **բառ, կառ**, իսկ վերջին բաղաձայնի հնչյունափոխությունը՝ **բար, կար**, և ձայնավորի նոր հնչյունափոխությանը՝ **բեռ, բեր** և այլն: **Բեռը** այն է, որ ուսով են բերում, **բարը** այն է, որ ծառն է բերում, **բերը** (բերք) այն է, որ հողն է բերում, բերելն էլ հենց նույն բեռն է, նույն բարը, նույն բերը (բերքը), կամ նույն բռնելը (բուռ-ն-ել), ինչպես և բռնելը (բեռ-ն-ել) ու բառնալը (բառ-ն-ալ) և այլն, և այլն:

Այժմ, թվում է, հնարավոր կլինի պատկերացնել, թե ինչպես էին

մարդիկ վաղ անցյալում նորանոր արմատներ ստեղծում, կամ ավելի ճիշտ՝ որն է բառաստեղծման տեխնիկան, որ մենք այժմ չունենք: Բառաստեղծման նախնական տեխնիկան եղած արմատի հնարավոր ամենատեսակ հնչյունափոխությունների տեխնիկան է, որ այս կամ այն չափով մնացել է նաև այժմյան լեզուների մեջ, բայց այլևս ոչ արտադրական-ստեղծագործական արգասավորությունը, այլ իրրև սոսկական հնչյունափոխություն, օրինակ՝ լույս-լուսավոր, սիրտ-սրտոտ, **книга-книжка**, և կամ իրրև թեքման միջոց, օրինակ գերմաներեն՝ չպրելսեն (խոսել), չպրախ (խոսեց), գեչպրոխեն (խոսեցել), փիղըչպրոխ (հակախոսություն, հակասություն), որտեղ մի արմատից ունենք **չպրախ, չպրոխ, չպրեխ, չպրուխ**, կամ ռուսերեն՝ **сид-ишь** (նստած ես), **сид-у** (նստած եմ), **сид-еть** (ուզենալ), **сид-у** (ուզում եմ), **бег-у** (վազում եմ), **бег-ишь** (վազում ես) և այլն, բայց և **коз-а** այժ, իսկ **кож-а** կաշի:

Սակայն, ինչպես պարզ երևում է այս օրինակներից, նման հնչյունափոխությունը կամ ձայնադարձությունը այս լեզուների մեջ ներկայումս ունի միայն հնչյունաբանական կամ առավելն ձևաբանական-բառափոխական, և ոչ թե բառակազմական-բառաստեղծական արժեք: Ճիշտ է, այսօր էլ կարող է հնչյունափոխության հետևանքով որևէ արմատ այնքան հեռանալ իր նախնի ձևից, որ ըմբռնվի իրրև նոր արմատ կամ բառ, ինչպես, օրինակ՝ **ձիգ > ձգել > գցել > քցել > քից**, բայց այս երևույթը բնավ էլ օրինաչափական ու գործուն չէ այսօրվա համար և պետք է դիտել իրրև պատահականություն¹: Անշուշտ, պատահականորեն է կատարվել հնչյունափոխությանը նոր արմատներ ստեղծելը նաև վաղ անցյալում, բայց որակական մեծ տարբերություն կա այդ ժամանակաշրջանի և մեր ժամանակների պատահական հնչյունափոխության զերերի մեջ. մինչդեռ անցյալում, տարբեր իմաստներ արտահայտելու համար շատ չնչին քանակությամբ բառեր ունեցող հասարակությունը, ածանցման կամ բարդացման միջոցով նոր բառեր կազմելու հնարավորությունից զեռուս զուրկ լինելու հետևանքով՝ գլխակցարար օգտագործում էր հնչյունափոխությանը առաջ եկած ամեն մի նոր ձև, որպեսզի

¹ Հետաքրքրական է նաև հետևյալ օրինակը. գերմաներեն չրաուբ (պտուտակ) բառը ռուսական բանավոր լեզվի մեջ վերածվել է չուրուպ ձևի, որ փայտի մեջ հազգվող պտուտակի իմաստով մտել է նաև գրական լեզվի մեջ. հետագայում այս չուրուպ բառը կրկին վերադարձել է գերմաներենի մեջ և այժմ գերմաներենն ունի և չրաուբ, և չուրուպ արմատները, տարբերակված իմաստներով:

կարողանար արտահայտել իմաստների տարբերությունները, օրինակ՝ ճյուղ (մեծ ուտ) – շյուղ (ղալար ուտ) – ծյուղ – բնծյուղ – ծիլծիլ (ամենանուրբ ուտ) և այլն, որով և պատահականությունը վերածվում էր անհրաժեշտության, այսօր, ընդհակառակը, հնչյունափոխությունը առաջ եկած նոր ձևերը, բառարարգման ու ածանցման տեխնիկայի առկայության պայմաններում և զրական լեզվի ուղղագրության և ուղղախոսության ճնշման տակ, գիտակցարար մերժվում են իրրե սխալ կամ աղավաղ ձևեր. օրինակ՝ դոկտոր – դոխտուր, բնկեր – հնգեր, ականջ – անգաճ, սահման – սայման, պայման – պահման և այլն: Հետևարար այսօր մեր լեզուների հնչյունափոխության մեջ պատահականությունը դիտվում է իրրե պատահականություն միայն և այլևս չի վերածվում անհրաժեշտության: Այստեղից բխում է այն եզրակացությունը, որ մեր լեզուները բառաստեղծման առաջին նախնական ստադիայի տեխնիկան՝ հնչյունափոխության կամ ձայնադարձության միջոցով նոր բառեր կերտելու տեխնիկան չեն պահպանել. քանի որ անցել են ավելի բարձր ու կատարյալ տեխնիկային¹:

Այդ նոր և կատարյալ տեխնիկան, որ անսահմանափակ հնարավորություններ է տալիս լեզուների բառապաշարն աճեցնելու և ամենաբազմազան իմաստներ արտահայտող բառեր ձևեր բերելու, ծանոթ արմատների և ածանցների միջոցով բառեր կազմելն է՝ բառակազմությունը: Աշխարհի լեզուներն ունեն բառակազմության բազմօրինակ միջոցներ ու ձևեր, բայց միշտ այն պայմանով, որ դրանց նախադրվում է պատրաստի արմատների և ածանցների առկայությունը: Այդ պատրաստի արմատների ու ածանցների տարբեր միացումներից կազմվում են նորանոր բառեր, որոնք համադրում են իրենց բաղադրիչ մասերի (ձևայինների) իմաստները: Ահա ամենապարզ ձևերից մի քանիսը.

¹ Պատահարար մտարբերիցի մի հետաքրքրական դիպված, որ տեղի ունեցավ շատ տարիներ առաջ. մեր բակում կային էդիկ անուսով երկու տղաներ, մեկը՝ 6 տարեկան, մյուսը՝ 2: Փոքր էդիկը մի քիչ կոկորդախոս էր և հաստ շրթունքներ ունենալու հետևանքով ձայնավորները շրթնայնացնում էր, հաց, քաղ, աղի և այլն արտասանում էր հոց, քոր, օրո և այլն. մեծ էդիկին ձայն տալու ժամանակ էլ էդիկ ասելու փոխարեն կանչում էր Օղոկ, երեխաները շատ շուտով օգտագործեցին այդ պատահականությունը և փոքր էդիկը այնուհետև կոչվեց Օղոկ, որ տարածվեց նաև մեծահասակ տեղացիների մեջ. օրինակ ասում էին՝ «էդիկը Օղոկին ձեռն է»: «Օղոկը չար է», «էդիկն էր, թե՞ Օղոկը» և այլն. այսպիսով պատահական հնչյունափոխությունը օգտագործվեց երկու էդիկին իրարից տարբերելու համար և մնաց նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Օղոկը այլևս սխալ չէր արտասանում ձայնավորները:

Հայերեն. մաս-մաս (գոյականի կրկնություն = մակբայ), տերտեր (գոյականի կրկնություն = նոր գոյական), հորեղբայր (սեռական հոլովով հատկացուցիչ + հատկացյալ = նոր բառ).

Ջինարեն. չուի ֆու (ջուր + մարդ = ջրկիր).

Ճապոներեն. նիցի նիցի (լուր + լուր = լուրեր, լրարեր).

Անգլերեն. տայպ-րայտեր (չրիֆտ + գրող = գրամեքենա) և այլն:

Ահա մի քանի օրինակ ամենաբարդ ձևերից.

Հայերեն. ներգրավվեցիր (ներ-գրավ-վ-եց-իր = դու ուրիշի կողմից դեպի ներս բերված եղար).

Վրացերեն. գաղմոմիծերերինաո (գաղ-մո-մի-ծեր-եր-ին-ա-ո = ասում է՝ նա ինձ համար արտագրել տվեց). այս ամբողջ բառը կազմված է ձեր(զլը) արմատից և 7 մասնիկից.

Ջինուկերեն. ինխալուդամ. (ի-ն-ի-ա-լ-ու-դ-ամ = ես եկա, որպեսզի այս տամ ներան (այն կնոջը)). այս ամբողջ բառը բաղկացած է դ (տալ) արմատից և վեց նախածանցից ու մեկ վերջածանցից²:

Ահա, և վերջապես, բազմաբարդ բառերի օրինակներ.

Հայերեն. հրալուսաճաճանչազեղություն, վերնագագաթնակատարահերձ (այս օրինակներն առնված են 7-րդ դարի հայ հեղինակ Թևոդորոս Քոթենավորի լեզվից).

Գերմաներեն. պրոդուկցիոնսկրեֆտսենտփիլլուսգաչտուֆել (արտադրատեղարգացատիճան = արտադրողական ուժերի զարգացման աստիճան):

Միանգամայն հասկանալի պետք է լինի, որ ածանցման և բարդացման այս բոլոր միջոցները (ածանցները, հողակապը, արմատների կցելու կարողությունը), որոնք միաժամանակ պահանջում են վերլուծական և համադրական մտածողության առկայություն, չէին կարող միանգամից տրվել մարդկանց, արդեն պատրաստի վիճակում, ինչպես և չէին կարող ըմբռնվել ու կիրառվել նախնադարյան մարդկանց կողմից, որոնք դեռևս չէին տարբերում նույնիսկ իրենց՝ բնությունից, գործողությունը՝ առարկայից, երկինքը՝ երկրից, ձևաքը՝ ոտքից և այլն: Այստեղից հետևում է, որ բառակազմության տեխնիկան մարդիկ ձևեր են բերել հետագա դարաշրջաններում և, իհարկե, հեղինակից դեպի դժվարը, պարզից դեպի բարձր գնալու ճանապարհով: Ճիշտ է, նույնիսկ այսօր էլ կան քաղաքակրթության շատ ցած աս-

² Сепир, Язык, էջ 55:

տիճանի վրա գտնվող բազմաթիվ ցեղեր, որոնք նույնիսկ 3-ից ավելի հաչվել չգիտեն կամ չեն հասկանում, թե ինչ բան է գիրքը, և կամ գունավոր ապակին ոսկուց ու մարգարտից թանկ են գնահատում, բայց ունեն շատ բարդ ու խճճված քերականությունը լեզու և բազմաթիվ ածանցներ ու բազմահարկ բառակազմություն, ինչպես վերևում մատնանշված չինուկերեն խոսող ցեղերը, սակայն պետք է իմանալ, որ սար ու ձոր տարբերություն կա այսօրվա «ամենավայրենի» ցեղերի և նախնադարյան տոհմերի կենցաղի ու մտածողության մակարդակների միջև:

§ 38. ԲԱՆԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՆՆԻԿԱՑԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ. Վերը մենք եկանք այն եզրակացության, որ բառակազմության տեխնիկան մարդիկ ձևաբան են բերել զարգացման համեմատաբար բարձր շրջանում և աստիճանաբար կատարելագործել ու հարստացրել: Արդ, հետաքրքրական է իմանալ, թե զարգացման ինչ աստիճաններ է անցել բառակազմության տեխնիկան մինչև այսօրվա վիճակին հասնելը: Քանի որ հնագույն ժամանակներից մեզ մնացած վավերական տվյալներ չկան և այժմ ամենահետամնաց ցեղերն էլ որակապես տարբեր և շատ ավելի բարձր մակարդակի վրա են, քան նախնադարյան հասարակությունը, մեզ մնում է մեր որոնած հետևությունները հանել այսօրվա լեզուների տվյալներից՝ նրանց գիտական հետազոտության հիման վրա: Դեռևս 1937 թվին Երևանի Պետհամալսարանի 2-րդ գիտական սեսիայում կարդացած զեկուցման մեջ ես նշել էի բառակազմության տեխնիկայի զարգացման հետևյալ փուլերը, որ և պաշտպանում եմ.

- Ս. Հնչյունափոխության միջոցով արմատներ ստեղծելու փուլը.
- ա. նույն արմատի կրկնությունը բարդ բառեր ստեղծելու փուլը.
- բ. հարադրական ու կցական բարդությունների փուլը.
- գ. իսկական բարդությունների փուլը.
- դ. ածանցումների փուլը.

Քանի որ, ինչպես արդեն ասել ենք, հնչյունափոխության միջոցով արմատներ ստեղծելու փուլը, որ նախորդել է ածանցումներին ու բառարարումներին, իսկապես ոչ թե բառակազմություն է, այլ բառաստեղծում կամ արմատաստեղծում, և նախորդ հատվածի մեջ արդեն հանգամանորեն խոսել ենք նրա մասին, ուստի անցնենք բառակազմության փուլերի հաջորդական քննությանը:

Ա. Կրկնավորներ (ռեդուբլիկացիա). ինչպես աշխարհի հին ու նոր, կենդանի ու մեռած լեզուների, այնպես էլ հայերենի մեջ այս կամ այն չափով առկա է միևնույն արմատի կրկնությունը նոր բառ կազմելու

կամ ավելի հաճախ՝ բառիմաստի նոր հարաբերություն արտահայտելու միջոցը, որ պետք է համարել հնագույն արտահայտությունը բառակազմության (այլև բառափոխության) մեջ: Եթե մի կողմ թողնենք այն հանգամանքը, որ մի շարք լեզուների մեջ, օրինակ՝ ճապոներենում, բառի կամ արմատի կրկնությունը կազմվում է հոգնակին (ջուր + ջուր = ջրեր, տուն + տուն = տներ և այլն), իսկ մի շարք լեզուների մեջ, օրինակ՝ հունարենում, նույն միջոցով կազմվում է բայի անցյալ կատարյալը (նստ + նստ = նստեց, տես + տես = տեսավ)¹, և դառնանք մեր լեզվին ու մանավանդ բարբառներին, կտեսնենք, որ այստեղ կրկնավորները շատ նշանակալից բառաստեղծական դեր են խաղում. օրինակ՝ տեղ-տեղ, ծանր-ծանր, շուտ-շուտ, մեծ-մեծ, ծուռ-ծուռ, հաստ-հաստ, զույգ-զույգ, ուրախ-ուրախ: Սակայն մեր լեզվի մեջ կան նույն տեխնիկայի և հնագույն վկայություններ, ինչպես, օրինակ, բարբառ (բառ+բառ), կարկառ (կառ+կառ), կսկիծ (կիծ+կիծ), գզվել (գիվ+գիվ-ել), և այլ հարյուրավոր բառեր, որոնց մեջ կրկնավորությունը ավել կամ պակաս չափով արդեն միազնված է: Կրկնավորներով բարդությունը բառակազմության ամենապարզ, նախնական այն ձևն է, երբ բառի իմաստի ուժեղացման և կամ քանակի մեծացման նպատակով նույն բառը կրկնվում է:

Բ. Հարադրական և կցական բարդություն. միևնույն բառի մեջ երկու (թեկուզ և նույն) արմատի գիտակցումը, բնականաբար, դուռ էր բացում նաև տարրեր արմատներից մեկ բառ կազմելու ուղու առջև, թեև այս դեռ չի նշանակում, թե արդեն կար իսկական բարդության տեխնիկան. հարադրական և կցական բարդություններն իսկական բարդության մուտքն են, նախապատրաստությունը: Առանձին արմատների և բառերի սակավությունը նախնական շրջանում բնականաբար հնարավորություն չէր տալիս ամեն մի տարբեր իմաստ առանձին բառով արտահայտելու, այդ պատճառով էլ մարդիկ դիմում էին մի տեսակ շրջաստեղծության (պերիֆրազի) կամ նկարագրական միջոցի. ասենք թե, չունենալով իջնել, բարձրանալ, ելնել, մտնել բայերը, բայց արդեն ունենալով գալ կամ գնալ բայը և ներս, դուրս, վեր, վայր գոյականները, որոնք հաճախ գործածվել են իբրև տեղի պարագա՝ այդ շրջանի մարդիկ հեշտությամբ կարող էին գործածել ներս գալ, դուրս գալ, վեր գալ, վայր գալ, կամ ներս գնալ, դուրս գնալ, վեր

¹ Այս երևույթի արտահայտությունը կա նաև գրաբարում, բայց միայն առնել բայի անցյալ կատարյալի մեջ, որ կազմվում է ար արմատի կրկնությամբ՝ ար + ար = արար, արարի և այլն:

գնալ, վայր գնալ և այլ հարադրությունները մտնել, ելնել, բարձրանալ, իջնել բայերի իմաստով, մի բան, որ ղեռ այսօր էլ շատ տարածված է ժողովրդական բարբառներում¹: Այսպիսով իրար հետ կապված և իրար հետ հաճախ գործածվող զույգ բառերը գիտակցվում են իրրե մեկ բառ, թեև ղեռ պահպանում են առանձին բառերի որոշ հատկանիշներ, օրինակ՝ շեշտերը: Նույն բանը կարելի է ասել գոյականների հարադրությունների մասին. հայր-մայր կամ հայր ու մայր, իրրե մեկ բառ, նշանակել և նշանակում են ծնողներ, կեր ու խում՝ խնջույք, նիստ ու կաց՝ կենցաղ, առտուր կամ առքուր, կամ առևտուր՝ վաճառականություն, վաճառում, գիշեր-ցերեկ՝ օր, աղ ու հաց՝ հավատարմություն, ինչպես և դուռկտուր, դուռպատահան, քիթ երես և այլն:

Հարադրություններից մի քիչ առաջ անցած, բայց ղեռն նույն աստիճանի բարդություն պետք է համարել կցական բարդությունները, որոնց մեջ շարահյուսորեն իրար հետ կապված զույգ բառերն արդեն իսպառ կորցնում են իրենց առանձին բառ լինելու բոլոր հատկանիշները (այդ թվում նաև շեշտը) և գիտակցվում ու հանդես գալիս իրրե մեկ բառ: Այսպես, եթե վեր ածել, նիստ ու կաց, սուտ ասան և նման հարադրությունների մեջ ունենք երկուական շեշտ, և վեր, նիստ ու սուտ բառերը ղեռ կարող են հեռանալ հարադրության մյուս մասերից, ինչպես վեր է ածում, սա ինչ նիստ է ու կաց, սուտ չասան, ապա վերածել, նիստուկաց, սուտասան կցական բարդություններն արդեն, թեկուզ և ժամանակավորապես, միաձուլված են, ունեն մեկական շեշտ և չեն բաժանվում, օրինակ՝ վերածում է, վերածել է, սա ինչ նիստուկաց է, մեր նիստուկացը փոխված է, նա սուտասան չէ, նա ոչ սուտասան է և այլն: կցական բարդությունները կարող են առաջ գալ շարահյուսորեն իրար հետ կապված ամեն մի զույգ բառից, լինեն նրանք համադասական թե ստորադասական կապակցության մեջ, այդ միևնույն է. ըստ որում, նույնիսկ ենթական ու ստորոգյալը կարող են կաղմել կցական բարդություն, ինչպես, օրինակ՝ էջմիածին = էջ (իջավ) միածինը, ովև = ով և է, և այլն:

կցական բարդությունների էական տարբերությունն ավելի բարդ

տեսնելու համար հարկավոր է այն է, որ վերջինիս բարդորիչներն արդեն ընդմիջտ և անբաժանելիորեն միաձուլված են, մինչդեռ կցականի մեջ ղեռն կարող են հեշտությամբ բաժանվել իրարից և վերածվել հարադրության կամ շարահյուսորեն իրարից կախված բառերի. այսպես, վերլուծել, վերածել, միևնույն, այլև, այսօր, որևէ, ումևէ, առևտուր, նիստուկաց, հորեղբայր կցական բարդությունները հեշտությամբ կարող են բաժանել իրենց բաղադրիչներին և ստանալ հարադրական բարդություններ. վերլուծել, վեր ածել, մի և նույն, այլ ևս, այս օր, որ և է, ում և է, առ և տուր, նիստ ու կաց, հոր եղբայր, մինչդեռ հացթուխ, ջրկիր, գրասեղան, ատամնաբույժ, ուղեստան, օրենսգետ բարդությունները ոչ մի կերպ չեն կարող բաժանել իրենց բաղադրիչներին և այնպես գործածել, օրինակ՝ հաց թուխ, գրա սեղան, օրենս գետ և այլն, որովհետև սրանք իսկական բարդություններ են:

Գ. **Իսկական բարդությունը** ավելի բարձր ու վերացական մտածողության արգասիք է թե՛ նրանով, որ այստեղ բաղադրիչները այլևս անկախաբար գիտակցվող բառեր չեն, թե՛ նրանով, որ գրանց շարահյուսական կապը ձևականորեն ու ձևաբանորեն ինքնին վերացված է, ինչպես նաև նրանով, որ իսկական բարդությունը ըստ էության թեքական (ֆլեկտիվ) բնույթ ունի, այսինքն՝ բաղադրությունը սովորաբար ավելի իմաստ է արտահայտում, քան նրա բաղադրիչները¹: Այսպես, հորեղբայր, այսօր, որևէ կցական բարդությունները բաղկացած են այնպիսի բաղադրիչներից, որոնք իրարից անջատ էլ կարող են գործածվել (հոր եղբայր – հատկացուցիչ և հատկացյալ, այս օր – որոշիչ և որոշյալ, ով և է – ենթակա, չաղկապ և ստորոգյալ)², պահպանում են իրենց քերականական ձևաբանական ու շարահյուսական կապակցության ձևական հատկանիշները (հոր եղբայր – հատկացուցիչը սեռական հոլովով է և հատկացյալին նախադաս, այս օր – որոշիչը սովորական ցուցական դերանուն է և որոշյալին նախադաս, ով և է – ենթական ուղղական հոլովով է, ստորոգյալը ղեմքով ու թվով համաձայնված եղակի երրորդ ղեմքի ենթականային), և վերջապես այս բաղադրություններն իրենց բաղադրիչ-

¹ Ես հիշում եմ թրիլիսից, որ այնտեղ մտնել բայը սովորաբար գործածվում է տուն հարադրով՝ տուն մտնել, որտեղ տունը այլևս տուն չի նշանակում, ուստի և ասում են թատրոն տուն մտնել, խանութ տուն մտնել և նույնիսկ սենյակը տուն մտնել և տուն տուն մտնել:

¹ Այստեղ կանգ չեմ առնում հնչյունափոխության և հոդակապի վրա, որոնք առավել մթազնում են իսկական բարդության բաղադրիչների ինքնուրույնությունը – այդ մասին կիսունք քիչ հետո:

² Գրությունը ոչնչով չի փոխվի, եթե ովև բառի մեջ ով բաղադրիչը համարենք ոչ թե ենթակա, այլ ստորոգելիական վերադիր, որ ավելի ճիշտ է:

ներից ավելի իմաստ չեն արտահայտում (Հորեղբայր = Հոր եղբայրը, այսօր = այս օրը, ովև = ով և է, ով և լինի, ով էլ լինի): Միանգամայն այլ պատկեր կատանանք, եթե փորձենք վերլուծել Հացթուխ, գրասեղան, օրենսգետ իսկական բարդությունները. նախ՝ պարզ է, որ այս երեք բառի բաղադրիչներն էլ իրարից անջատ չեն կարող գործածվել իբրև լրացում-լրացյալ, երկրորդ՝ բացակայում են նրանց քերականական կապակցությունները, և, վերջապես, երրորդ՝ այս բարդություններն ավելի իմաստ: են արտահայտում, քան տրված է նրանց բաղադրիչների միջոցով. Հացթուխ = նա, որ Հաց է թխում, գրասեղան = սեղան, որի վրա գիր են անում, օրենսգետ = նա, որ գիտի օրենքները:

Եթե այս բոլորին ավելացնենք նաև այն, որ իսկական բարդությունները, որպես կանոն, կազմվում են արմատներից կամ իբրև արմատ գիտակցվող բառաձևերից, մինչդեռ անիսկական բարդությունները բաղադրվում են անկախ կամ շարահյուսորեն իրար հետ կապված բառերից, և հիշենք, որ արմատի գիտակցումը շատ ավելի բարձր վերացություն է, քան առանձին բառի գիտակցումը, այն ժամանակ մեզ համար պարզ կլինի, որ իսկական բարդությունը պատմականորեն անպայման պիտի հաջորդեր անիսկական (հարադրական և կցական) բարդություններին՝ հանդիսանալով բառակազմության ավելի բարձր փուլ:

Մեր այս տեսության ճշտությունը առավել հաստատվում է նրանով, որ իսկական բարդության տևյալից մեջ նշանակալից դեր է խաղում հոդակապը (հայերենում՝ ա, ուսերենում՝ е, о, հունարևոտիական խմբի լեզուներում՝ о), որը կարող էր ստեղծվել միայն անիսկական (հատկապես կցական) բարդության աստիճանի առկայության դեպքում: Եվ իրոք, հոդակապի ծագումն անխզելիորեն կապված է կցական բարդության հետ: Ինչպես ապացուցել է պրոֆ. Մ. Արևոյանը¹, մեր ա հոդակապը եղել է հայերեն մի շարք բառերի արմատական վերջնահնչյունը (ինչպես այժմ տղա, երեխա և այլ բառերի մեջ) և կցական բարդությունների մեջ դեռևս գիտակցվել է ոչ թե իբրև հոդակապ, այլ իբրև արմատական հնչյուն, ինչպես եթե ասենք՝ տղամարդ, երեխամայր. ժամանակի ընթացքում այդ ա վերջնահնչյունը բնական զարգացման հետևանքով դուրս է ընկել համապատասխան առանձին բառերից և այդ բառերը սկսել են գոր-

ծածվել առանց վերջին ա ձայնավորի, ինչպես եթե երևյալ բառի ա-ն դուրս ընկնի և բառը դառնա «երեխ»¹: Այսպիսով, առանձին բառը գործածվել է առանց ա-ի, իսկ նրանից կազմված կցական բարդությունները պահպանել են այդ ա-ն, որ և սկսել է գիտակցվել իբրև երկու արմատ միացնող անհրաժեշտ տարր: Այդ անալոգիայով հետագայում նոր բարդությունների մեջ էլ օգտագործել են այդ ա-ն, որ և վերջիվերջո վերածվել է հոդակապի: Որ անալոգիան (նմանակությունը) մեծ ուժ է լեզվի մեջ, կարող ենք համոզվել մի երկու օրինակով. գրաբարից աշխարհագրիկ անցած օրենսդիր, օրենսգետ բառերի նմանակությամբ, որոնց մեջ ա-ն իբրև հոգնակի հայցականի նշան անհրաժեշտություն է եղել, նոր ժամանակներում կազմվել է օրենսգիրք բառը, որի մեջ ա-ն ոչ մի արդարացում չունի, բացի նախորդներին նմանվելուց. դափնեպսակ, տարեկան բառերի օրինակով, որոնց մեջ ե-ն իբրև դափնի ու տարի բառերի ի վերջնահնչյունի և ա հոդակապի հնչյունափոխության արգասիք (ի+ա>յա> և), անհրաժեշտություն է, նոր կազմվել են ծաղկապսակ, օրենական և մի շարք այլ բառեր, որտեղ պետք է լիներ միայն ա (ծաղկապսակ, օրական և այլն), իսկ ե-ն արդարանում է միայն նմանակության օրենքով. ահա վերջապես և մեկ ծիծաղելի օրինակ. փոխառյալ մի շարք բառերի անալոգիայով, որոնց մեջ պահպանված է երկրպական լեզուների օ (ո) հոդակապը (հիդրոպլան, էլեկտրոտևյակ, ռադիոֆիկացիա և այլն) «Սովետական Հայաստան» թերթը գործածել էր ջերմոկենտրոն² հայերեն բառը, որ միանգամայն անհնթեթ ստեղծագործություն է և կարելի է բացատրել միայն անալոգիայով:

Անալոգիայի կամ նմանակության այս օրենքի ուժով էլ բացատրվում է մեր ա հոդակապի առաջ գալը: Նախապես, ինչպես ասացինք, ա ձայնավորով վերջացող մեկ կամ մի քանի բառից կազմված են եղել կցական տիպի մի քանի բարդություններ, օրինակ մեծա բառից մեծաքիթ, մեծաբերան, մեծասիրտ, որոնց մեջ ա-ն դեռևս եղել է մեծա արմատի վերջին ձայնավորը և չի գիտակցվել իբրև հոդակապ: Այդ բառերը, կցական բարդության օրենքով, նշանակել են մեծ քիթ, մեծ բերան, մեծ սիրտ և ոչ թե մեծ քիթ

¹ Պրոֆ. դր. Մ. Արևոյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1931 թ., Երևան, էջը 192-193:

¹ Հիշեցեք, որ այս ձևով ընկել են մեր բազմաթիվ բառերի վերջին ձայնավորները, ինչպես՝ տեղ(ի), հյուսիս(ի), տղա(ի) և այլն:

² «Սովետական Հայաստան», 1945 թ., № 180:

ունեցող, մեծ բերան ունեցող, մեծ սիրտ ունեցող: Ժամանակի ընթացքում նախկին **մեծա** (= մեծ) բառի **ա** ձայնավորը ընկել է, և բառը դարձել է **մեծ**, ուստի մեծ քիթ, մեծ բերան կամ մեծ սիրտ արտահայտելու համար գործածվել են այլևս ոչ թե **մեծա քիթ, մեծա բերան, մեծա սիրտ**, այլ **մեծ քիթ, մեծ բերան, մեծ սիրտ** բառերը, իրեն որոշիչ-որոշյալի կապակցություններ: Պարզ է, որ հին մեծաքիթ, մեծարևան, մեծասիրտ բարդությունները այլևս չեն գիտակցվել իրեն որոշիչ-որոշյալի կապակցություններից առաջացած կցական բարդություններ, քանի որ այլևս չէին կարող բաժանվել երկու բաղադրիչ բառերի, իսկ եթե բաժանվեին՝ անբացատրելի կմտար նրանց մեջտեղի **ա-ն** (մեծ-ա-քիթ, մեծ-ա-բերան, մեծ-ա-սիրտ), հետևաբար նրանք էլ ստացել են նոր իմաստավորում, այսինքն՝ նշանակել են՝ **նա**, որ ունի մեծ քիթ, մեծ բերան, մեծ սիրտ՝ արտահայտելով ավելի իմաստներ, քան ունեն նրանց բաղադրիչները:

Այսպիսով, նախնական **վերլուծական** (անալիտիկ) մտածողությունները պայմանավորված պարզագույն հարադրական բարդություններից՝ հարադրություններից, համեմատարար բարդ կցական բարդությունների միջոցով, բառակազմության տեխնիկան անցել է շատ ավելի բարձր ու վերացական՝ **համադրական** (սինթետիկ) մտածողությունները պայմանավորված իսկական բարդություններին, որոնց բաղադրիչներն արդեն միաձուլված են և իրար միացված վիճակում տալիս են այլ որակ, քան իրենք ունեն առանձին-առանձին, և եթե կցական բարդությունները կարելի է համարել **ֆիզիկական** միացություններ, ապա իսկական բարդությունները պետք է համարվեն **քիմիական** միացություններ:

Դ. Ածանցումը պետք է համարել բառակազմության շատ ավելի բարդ աստիճանը և այդ հետևյալ պատճառներով.

Նախ՝ ածանցները, ինչպես պարզվել է ստուգաբանական տվյալներով, բարդ բառերի երրեմի բաղադրիչներ են՝ նախկին արմատներ, որ հնչյունափոխվելով կամ առանց հնչյունափոխվելու այժմ այլևս չեն գիտակցվում իրեն անկախ արմատներ. օրինակ՝ **սայլորդ, ճանապարհորդ, միջատ, փայտատ, խորանարդ, գմբեթարդ** և այլն կաղմված են եղել սայլ, ճանապարհ + **որդ** = որդի բառերից (հմտ. օրիորդ = օրի = իշխան + որդի), մեջ (= մեջք), փայտ + **հատ** (= հատել, կտրել) բառերից, խորան, գմբեթ + **արդ** (= ձև, գեղեցկություն) բառերից: Ծիչտ նույն ձևով, և նույնիսկ առանց հնչյունափոխության, մեր աչքի առաջ **գործ** արմատը վերածվում է **իչ, ող** իմաստ ունեցող

ածանցի. այսպես, եթե **կտավագործ** բառը դեռ հասկանում ենք իրեն կտավ գործող, իսկ **ձեռագործ**՝ ձեռքի գործ, ձեռքով պործված, ապա **հանքագործ, լեռնագործ, մետաղագործ, էլեատորագործ, ավտոգեներատոր** և մի շարք այլ բառերի մեջ **գործ** ձևույթը այլևս դադարել է բառ կամ արմատ գիտակցվելուց և պարզապես հավասար է **ող, իչ** ածանցներին (ռուսերեն **НИК, ЧИК, աղբրեջաններեն ՎИ**) և հավասար է երկաթուղային (**ЖЕЛЕЗОДОРОЖНИК**), ծովային (**МОРЯК**), ճակատային (**ФРОНТОВИК**) բառերի **ային** ածանցին:

Երկրորդ՝ եթե բառի բաղադրիչները կցական բարդության մեջ պահպանում էին իրենց թե՛ նյութական և թե՛ ձևական իմաստը (օրինակ՝ **հորեղբայր, տանտեր** բառերի առաջին մասերը սեռական հոլովով հատկացուցիչներ են և նշանակում են տուն և հայր, երկրորդ մասերը ուղղական հոլովով հատկացյալներ են և նշանակում են եղբայր և տեր), իսկ իսկական բարդությունների մեջ կորցնելով հանդերձ իրենց ձևական իմաստը՝ այնուամենայնիվ պահպանում էին նյութական իմաստները (օրինակ՝ **հեռատես, քարաչեն, ջրկիր** բառերի մեջ հասկանում ենք **հեռուն տեսնելու, քարով շինելու, ջուր կրելու** նյութական իմաստները, բայց չենք կարող որոշել, թե ի՞նչ խոսքի մաս են, ի՞նչ թիվ, հոլով, ժամանակ, եղանակ, ղեմք ունեն **Վհեռ, Վտես, Վքար, Վչեն, Վջր** և **Վկիր** արմատները), ապա ածանցման մեջ նախկին արմատներն արդեն զրկվում են իրենց **նյութական** իմաստից և պահպանում միայն **ձևական** իմաստները, որոնց ըմբռնումը շատ ավելի բարձր վերացություն է, քան նույնիսկ իսկական բարդությունների համար էր պահանջվում¹: Քանի որ գուտ ձևական (քերականական) իմաստի վերացությունն ու առանձնացումը ավելի բարդ ու բարձր վերացություն է, բնականաբար նրան պիտի նախորդեր բառակազմության համեմատարար ցած տեխնիկա՝ ավելի պարզ ու մատչելի վերացություններ, իսկ դա իսկական բարդությունն է: Եվ իրոք, իսկական բարդության ժամանակ մարդիկ արդեն սովորեցին բառի մեջ տարբերել նյութական և ձևական իմաստները, վերանալով ձևական իմաստից, անտեսելով, ասենք, եղակի-հոգնակիի, ներկա-անցյալի, բայ-գոյական-ածականի ձևական (քերականական) իմաստները՝ պահպանել միայն **նյութական** իմաստը, որ համեմատարար ավելի մատչելի է, օրինակ՝ **հեռուության, տես-**

¹ Եվ պատահական չէ, որ նույնիսկ մինչև վերջին ժամանակներս էլ հայ և օտարազգի շատ լեզվաբաններ ու քերականներ ածանցը կոչում էին «անիմաստ մասնիկ, որ զրկվով բառի վրա՝ փոխում է նրա իմաստը»:

նելու, քարի, կրելու և այլ իմաստները: Մեկ որ մարդկային բանականությունը կարողացավ տարբերել, իրարից զատել բառի նյութական ու ձևական իմաստները և օգտագործել զրանցից մեկը (նյութականը) առանց մյուսի, այնուհետև միայն մեկ քայլ էր մնում մինչև այն աստիճանը, երբ հնարավոր կլիներ օգտագործել զրանցից մյուսն էլ (ձևական իմաստը) առանց նյութականի, իսկ այդ արդեն նշանակում էր անցնել մասնիկավորման կամ ածանցման (աֆիկսացիայի), այսինքն՝ բառակազմության շատ ավելի բարձր աստիճանին:

Այսելով նախնական սակավաթիվ բառ-արմատներից կամ արմատական բառերից՝ մարդկությունը աստիճանաբար հարստացրել է յուր բառապաշարը արդեն ունեցած նյութի հետագա ձևափոխությամբ ու բազմազանացմամբ, արմատաստեղծումից կրկնավորների միջոցով անցել անիսկական և ապա իսկական բարդության տեխնիկային, իսկ հետագայում էլ արմատներից ածանցներ ստեղծելով՝ հասել բառակազմության տեխնիկայի այնպիսի կատարելության, երբ այլևս ավելորդ է դարձել թե՛ արմատաստեղծումը և թե՛ ածանցաստեղծումը:

Այսպիսով, աստիճան առ աստիճան մենք հետևեցինք բառակազմության տեխնիկայի զարգացմանը՝ նշելով նրա հաջորդական փուլերը, որոնց արտահայտություններն այնքան սպարդ ու տիպիկ օրինակներով առկա են մեր հին ու միշտ նորոգվող լեզվի մեջ:

§ 39. ԲԱՌԱՎԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.— Իբր անհիշելի ժամանակներից մինչև մեր օրերը հասած լեզու՝ Հայերենն ունի բաղադրությունների այն բոլոր տեսակները, որ մենք քննեցինք վերը: Դեռ ավելին, մեր լեզվի մեջ կարող ենք գտնել բառաբաղադրության նույնիսկ այնպիսի օրինակներ, որոնք ծանոթ չեն նրա սիստեմի որևէ այլ լեզվի: Այսպես, օրինակ, Հայերենի մեջ կա Ամերիկայի ընդոժին ժողովուրդների բազմահամադրական (ինկորպորատիվ) լեզուներին հատուկ համադրական բառ-նախադասության նմուշ, որ է «եսիմ» ժողովրդական բառը, սա ծագել է, անշուշտ, ես ինչ իմանամ կամ ես ինչ գիտեմ նախադասության ես ենթակայից, ուղիղ խնդրի ի (ինչ) և ստորոգյալի մ (գիտեմ կամ իմանամ) բեկորների գումարից: Բազմահամադրական ուրիշ բառի օրինակ ինձ հայտնի չէ Հայերենում, եթե նկատի չունենանք բանավոր խոսքի մեջ գործածվող մի քանի ողջույնի բառեր, ինչպես «բա՛սս» — բարև ձեզ, «բարիգուն» — բարի իրիգուն՝ բարի Լրեկո:

Հայերենի մեջ կա նրա սիստեմի լեզուներին միանգամայն անծանոթ բառակազմական մի այլ օրինակ էլ, ինչպես √ կտր արմատի

միջոցով տարբեր ձայնավորներով իմաստային տարբերություններ դրսևորելը. այսպես, այդ √ կտր արմատից ունենք՝ կատար, կատարել, կտոր, կտորը, կտորել, կտոր, կտորել, կտուր (չնչակտուր), այլև բայածանցներով կտորատել, կտրատել, կտրտել, կտրտել: Պարզ է, որ այս բառերի մեջ ա, օ, ու ձայնավորները բառակազմական դեր են խաղում, ածանցի արմեք ունեն, ինչպես ձայնավորները սեմական լեզուների մեջ, օրինակ արարերենում, որի արմատները բաղկացած են երեքական բաղաձայնից և իմաստավորվում են ձայնավորների միջոցով¹, ասենք՝ արարերեն √ քթթ = հայ. √ գըր, քիթաք = գիր, քաթիք = գրող, գրագետ և այլն, որտեղ ի-ա և ա-ի միջաձայններով կազմվում են տարբեր բառեր:

Սակայն վերը բերված բոլոր օրինակները հայերենի համար տիպական չեն, ավելին՝ բացառություն են, ուստի և չենք կարող ասել, թե մեր լեզվի մեջ կա բազմահամադրությամբ կամ միջաձայններով բառեր կազմելու տեխնիկան:

Շատ ավելի հարուստ օրինակներ ունենք նախնական հնչյունափոխական բառաստեղծությունից, որի մասին խոսել ենք իր տեղում բերելով՝ ճյուղ-չյուղ-ծյուղ-ձյուղ-ծեղ-չուղ-չեղ, բուռ-կուռ-ճուռ և այլ օրինակները. այստեղ կարող ենք ավելացնել ոգի-չոգի-հոգի, լույց-լույս, ծածան-սասան-տատան և ուրիշ շատ օրինակներ, սակայն չենք կարող պնդել, թե այն նախնական բառաստեղծական տեխնիկան, երբ արմատի հնչյունափոխությամբ ստեղծվում էին նոր արմատներ կամ բառեր, այսօր կենդանի է հայոց լեզվի մեջ. ո՛չ: Դրանք բոլորը պատահական վերապրուկներ են և բնավ էլ բնորոշ չեն մեր լեզվի այսօրվա վիճակի համար:

Հայոց լեզուն այսօր գիտե բառակազմության միայն հետևյալ տեսակները՝ ա) բարդություն, բ) հապավում, գ) ածանցում:

§ 40. ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ.— Բարդություն կամ բարդ բառ կոչվում են այն բառերը, որոնք կազմված են մեկից ավելի բառերի կամ հիմնական ձևայինների բաղադրությունից: Քանի որ բարդ բառը կարող է կազմվել և՛ բառերի, և՛ հիմնական ձևայինների (արմատների) բարդությունից, հետևաբար նա էլ իր ներսում ստորաբաժանվում է երկու ենթատեսակի՝ ա) անիսկական և իսկական բարդությունների:

I. Անիսկական բարդությունը կազմվում է իրար հետ շարահյու-

¹ Այս ձայնավոր ածանցները, որ մտնում են արմատի բաղաձայնների մեջ, կոչվում են միջաձայն. Հայերենը միջաձայն չունի և բայական (կրավորական, բազմապատկ. և այլ) ածանցները սխալ կերպով են կրել այդ անունը:

սորեն կապված բառերի բաղադրությունից, և նայած այն բանին, թե նրա բաղադրիչները, որ շարահյուսորեն իրար հետ կապված են, որքանով են պահպանել իրենց բառական անկախությունը կամ որքանով են զրկվել նրանից ու համեմատաբար սերտորեն միացել իրենց լրացյալին՝ անխկական բարդությունները լինում են **կրկնավոր, հարադրական, բաղձյուսական և կցական**:

Արանցից առաջին երեքը՝ կրկնավոր, հարադրական ու բաղձյուսական բարդությունները, վերջինից՝ կցական բարդությունից, տարբերվում են նրանով, որ մինչդեռ սրա մեջ բաղադրիչները կորցնում են իրենց բառական ինքնուրույնությունը, այդ թվում նաև շեշտը, առաջինների մեջ, ընդհակառակը, բառական այդ ինքնուրույնությունը (և շեշտը) պահպանվում է: Այսպես, մինչդեռ **մեկմեկու, վերլուծել, նիստուկաց** կցական բարդությունների մեջ **մեկ, վեր և նիստ** բառերը բացարձակապես հրաժարվել են իրենց բառական անկախությունից (և շեշտից), **մեկ մեկ, վեր լուծել, նիստ ու կաց** կրկնավոր, հարադրական ու բաղձյուսական բառերի մեջ **մեկ, վեր և նիստ** բառերը պահպանում են իրենց բառական անկախությունը (և շեշտը): Կցական բարդությունը ուրեմն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կրկնավոր, հարադրական և կամ բաղձյուսական բարդությունների միաձուլում: Այժմ հերթականությամբ քննենք անխկական բարդությունների այս չորս տեսակների արտահայտությունը հայերենում:

Կրկնավորները, ինչպես արդեն ասել ենք, հարադրության ամենանախնական տեսակն են, երբ միևնույն բառի կամ բառարմատի կրկնությամբ կազմվում է նոր բառ կամ իմաստային երանգ տրվում բառին: Հայերենի մեջ կրկնավորներ կազմվում են համարյա բոլոր խոսքի մասերից, ըստ որում կրկնավորներն իբրև հնագույն ձև շատ ավելի հատկանշական են բարբառների, քան թե գրական լեզվի համար: Այդ պատճառով էլ նրանց բացակայությունը կամ սակավությունը անկենդան է դարձնում գրական լեզուն և ընդհակառակն՝ նրանց առկայությունը կենդանություն է տալիս գրական լեզվին:

Գոյականների կրկնությամբ կազմվում են բազմակի իմաստ արտահայտող ածականներ (և պահանջում են հոգնակի որոշյալ), երբև՛ն էլ՝ մակբայներ, ինչպես, օրինակ՝ **գույն գույն ծաղիկներ, տեսակ տեսակ** գրքեր, **խումբ խումբ** մարդիկ (ածականներ), **տեղ տեղ** ծաղկի է, **դասարան դասարան** քննեցինք, **խումբ խումբ** արձակեցինք (մակբայներ): Արմատի կրկնությամբ, բայց **առ** նախդրով, ինչպես և առաջին արմատի հոլովված ձևով կազմված բարդությունները,

ինչպես, օրինակ՝ **գունդ առ գունդ, ժամ առ ժամ, տնե տուն, քաղաքից քաղաք** և այլն, ոչ թե կրկնավոր, այլ հարադրական բարդություն են, ուստի և նրանց մասին կխոսենք համապատասխան տեղում:

Ածականների կրկնությամբ նույնպես կազմվում են բազմակի ածականներ և սաստկական մակբայներ. այսպիսի ածականներն էլ սովորաբար գործածվում են հոգնակի գոյականների հետ, օրինակ՝ **մեծ մեծ տներ, լավ լավ** հույսեր, **սև սև** հոնքեր (ածականներ), **քիչ քիչ** բացվեց, **խելոք խելոք** խոսեց, **հիվանդ հիվանդ** գնաց (մակբայներ):

Թվականների կրկնությամբ կազմվում են բազմակի ու բաշխական իմաստ ունեցող թվականներ, ինչպես նաև մակբայներ, օրինակ՝ նրանք ստացան **մեկ մեկ** գիրք, **հինգ հինգ** օրինակից, **եկան հարյուր հարյուր** (թվականներ), **մեկ մեկ** (= երբեմն) մոռանում եմ (մակբայ):

Գերանունների տարբեր տեսակներից ևս կազմվում են կրկնավորներ, որոնք արտահայտում են բազմակի իմաստ կամ իմաստի սրույն երանգ, օրինակ՝ **ինչ ինչ** մարդիկ, **իրեն իրեն** խոսել, **քանի քանի** անգամ, **այս այս** դեպքում և այլն:

Բայերը կրկնավոր են լինում այն դեպքում, երբ բայի հարադիրը կրկնվում է, իսկ բուն բայը, որ սովորաբար վերացական է լինում, մնում է առանց կրկնվելու, այսպես՝ **Թավալ Թավալ** լինել, **գլոր գլոր** գալ, **վեր վեր** թռչել, **բզիկ բզիկ** անել և այլն: Բուն բայարմատից կազմված կրկնավորներ չունենք, բայց այդպիսի կրկնավորներից առաջացած կցական բարդություններ անչափ շատ ունենք (գոռագոռալ, չողչողալ, ջախջախել և այլն), որոնց մասին կխոսենք իր տեղում:

Մակբայներից կազմված կրկնավորներն էլ անսովոր չեն հայերենի համար, այսպես՝ ունենք **երբեմն երբեմն, ստեպ ստեպ, մերթ մերթ** և այլն: Պետք է նկատել, որ մակբայակերտ ածանցներով կազմված մակբայներից կրկնավոր սովորաբար չի լինում, ասենք՝ **մեծապես մեծապես, ազնվորեն ազնվորեն, ընկերաբար ընկերաբար**: Կապերից (իսկական կապերից), շաղկապներից և ձայնարկություններից կրկնավորներ բնականաբար չեն լինում:

Հարադրական բարդությունները պարզագույն բարդության տեսակն են, երբ երկու կամ ավել բառեր միասին առնված, բայց, առանց միաձուլվելու, արտահայտում են մեկ բառի իմաստ, ըստ որում, բաղադրիչ կիսանկախ բառերը մեծ մասամբ համարյա լրիվ կերպով պահպանում են իրենց իմաստը, հաճախ սակայն իսպառ զրկվում են նրանից: Այսպես՝ **օր ըստ օրե, գյուղե գյուղ** հարադրությունների մեջ

օր և գյուղ բառերը պահպանում են իրենց իմաստները, մինչդեռ **երես տալ, աչքը մտնել** հարադրությունների մեջ երես, աչք, տալ և մտնել բառերը այլևս երես, աչք, տալ և մտնել չեն նշանակում:

Իրեն հարադրություն հայերենում կարող են հանդես գալ ամեն տեսակի բառակապակցություններ՝ կաղմված և՛ լրացում լրացյալից, և՛ համադաս անդամներից, և՛ նույնիսկ միևնույն բառի կրկնությունից. **պար գալ, եփ տալ, աչքը մտնել, խելքի տուպրակ** բառերը կաղմված են լրացում-լրացյալից, **գիշեր ցերեկ, նիստ ու կաց, վրան գլուխը, նստել վեր կենալ** կաղմված են համադաս բառերից, իսկ **օր ըստ օրե, մեկ առ մեկ, գյուղե գյուղ** կաղմված են միևնույն բառերի կրկնությունը:

Հարադրական բարդությունների մի զգալի մասը այլաբանական, այլաբերական և փոխաբերական իմաստ է ստացել և վերածվել յուրահատուկ անթարգմանելի **դարձվածի**¹ (իդիոմի): Հայոց լեզուն առանձնապես հարուստ է դարձվածներով (իդիոմներով), որոնք, մանավանդ մարդու մարմնի անդամների անուններից կաղմվածները, շատ ու շատ տարածված են ժողովրդական լեզվի մեջ. այսպես են՝ **գլուխ, ձեռք, աչք, մատ, սիրտ, երես** և այլ բառերից կաղմված դարձվածները, որոնք հարյուրներով տարածված՝ կենդանացնում են մեր լեզուն, թեև գրական լեզվի մեջ մեծ տեղ չունեն: Ահա դրանցից մի քանիսը. **գլուխ տալ, գլխի ընկնել, գլուխ բերել, գլուխը կորցնել, գլխից հանել, ձեռք բերել, ձեռք զարկել, ձեռք տալ, ձեռք ընկնել, ձեռքից բաց թողնել, աչքը մտնել, աչքով տալ, աչքից ընկնել, աչքիս վրա, աչքը ծակ, մատ մատի չխփել, սիրտ տալ, սիրտ առնել, սիրտը առնել, սիրտ անել, սրտով մարդ, սրտովը լինել, երես տալ, երես առնել, երեսից ընկնել, երեսովը տալ** և այլն, և այլն:

Ինչպես արդեն նկատվում է բերած օրինակներից, հարադրությունների մեծագույն մասը բայական է. և իրոք, հայերենում հարադրական բայերն անչափ շատ են և կաղմված են բաղադրիչների ամենաբարդմաղան հարաբերություններ:

1. Հարադրական բայ կաղմվում է երկու անկախ բայից, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին խոնարհվում է, օրինակ՝ **գնալ գալ** – գնաց եկավ, **վեր կենալ գնալ** – վեր կացա գնացի, **թուշել գնալ** – թռավ գնաց, **մեռնել գնալ** – մեռավ գնաց, **գալ հասնել** – եկավ հասավ և այլն: Այսպիսի բայերի միջև ստորակետ դնելը, կամ բանավոր խոսքի մեջ՝ դադար պահպանելը քանդում է նրանց հարադրությունը և նրանց վերածում անկախ բայերի:

2. Հարադրական բայ է կաղմվում նաև ամեն մի ներգործական բայից և տալ բայից, որն այս դեպքում գործածվում է **դարձնել, անել** տալ իմաստով և ստեղծվում է պատճառական բայեր, օրինակ՝ **բերել տալ, գրել տալ, տանել տալ**¹, **խմել տալ, ծեծել տալ, խաբել տալ** և այլն:

Այս տիպի հարադրական բայերը նախորդներից տարբերվում են նրանով, որ սրանց մեջ խոնարհվում է միայն **տալ** բայը, իսկ նրա հարադիր բայը մնում է անփոփոխ. **բերել տվեց, բերել է տվել, ծեծել է տալիս, գրել տուր, խմել տուր** և այլն:

3. Հարադրական բայեր կաղմվում են նաև **անել ու լինել** բայերով ու որևէ հարադրով, ըստ որում այս դեպքում **անել ու լինել** բայերը այլևս չեն նշանակում իրոք անել ու լինել, այլ իրենց հարադրի հետ միասին նշանակում են մի որևէ բայական իմաստ, օրինակ՝ **միտք անել** (մտածել), **դարդ անել** (հոգս ունենալ, վշտանալ), **խելք անել** (կռահել), **լաց լինել** (լալ), **քուն լինել** (քնել) և այլն:

4. Սակայն հարադրական բայերի մեծագույն մասը կաղմված է չարժում ցույց տվող բայերից և տեղ ցույց տվող որևէ բառից: Այսպիսի հարադրական բայերը, ինչպես նկատել է պրոֆ. Արևոյանը, – «համապատասխան են օտար լեզուների նախաբայերով կաղմված կամ նախդրավոր բայերին»² և ուրեմն գոնե մասամբ լրացնում են այն պակասը, որ ունի մեր լեզուն ռուսերենի, վրացերենի և ուրիշ լեզուների համեմատությամբ: Այսպես, ռուսերենում **ХОДИТЬ** (գնալ), բայից **за, в, от** և այլ նախածանցներով կաղմվում են **заходить, входить, отходить** բայերը, որպիսիները մենք կարող ենք թարգմանել միայն հարադրական բայերով՝ **ներս է գնում, դուրս է գնում, դեմ է գնում** և այլն:

Այսպիսի հարադրական բայեր կաղմվում են մեծ մասամբ **գնալ, գալ, բերել, տանել, քաշել, ձգել, առնել, ընկնել, վազել, դնել, կենալ, ելնել, մտնել, տալ** բայերից և **առաջ, դեմ, դեմ, դուրս, ետ, հետ, մեջ, մոտ, ներս, վայր, վեր, վրա** տեղի իմաստ արտահայտող հարադիրներից, ինչպես, օրինակ՝ **դեմ ձգել, դեմ նետել, դեմ քաշել, դուրս գալ, դուրս բերել, դուրս ընկնել, ետ դառնալ, ետ գնալ, հետ բերել, հետ գնալ, մեջ քցել, մեջ մտնել, մեջ տալ, ներս բերել, ներս տանել, ներս գալ, ներս վազել, վայր ընկնել, վայր իջնել, վայր բերել, վեր ելնել, վեր**

¹ Տանել տալ նշանակում է ստիպել, որ մեկը տանի, սրանից տարբերվում է տանուլ տալ՝ տարվել բայը:

² Պրոֆ. Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 172:

գնալ, վեր տալ, վրա վազել, վրա բերել, վրա տալ և այլն:

Պետք էր սպասել, որ նման բայեր ունենայինք նաև չուրջ Հարադրով, սակայն այս դեպքում օգտագործվում է ժողովրդական շուտ Հարադիրը և հետևաբար ունենք ոչ թե չուրջ գալ, չուրջ տալ, չուրջ անցնել և այլն, այլ շուտ գալ, շուտ տալ, շուտ անցնել և այլն: Այսպիսով, չուրջ Հարադրով Հարադրական բայեր չունենք: Ծիչտ է, հայերենում կան չուրջը պտտել, չուրջը ման գալ, չուրջը նստել և այլն, բայց սրանք արդեն ոչ թե Հարադրական բայեր են, այլ պարզապես շարահյուսական կապակցություններ (պարագա և բայ), ինչպես և դեմն առնել, դեմս կանգնել, դեմդ նստել, տեղը գալ, տակն ընկնել, հետը գնալ, հետը տանել և այլն: Սրանց մեջ, ինչպես տեսնում ենք, չուրջը, դեմը, տեղը հոգ են ստանում, մինչդեռ Հարադրական բայերի հարադիրը ո՛չ հոգ պետք է ստանա (մանավանդ ստացական) և ո՛չ էլ հոլովվի:

Հարադրական բարդություն մի տեսակն է բաղահյուսական Հարադրությունը, որը սովորական Հարադրություններից տարրերվում է այն բանով, որ հարադրվող տարրերն անպայման իրար նկատմամբ համագոր են ու համադաս (և ոչ թե լրացում լրացյալ), այլև՝ չադկապվում են ու կամ և չադկապով:

Իմաստային տեսակետից պետք է նկատել, որ մինչդեռ բաղահյուսական Հարադրությունների մի մասը, չփոխելով բաղադրիչների իմաստը՝ միայն ավելի մեծ ուժ, սաստկություն է տալիս նրան, ինչպես, օրինակ՝ ահ ու դող, ցիր ու ցան, հալ ու մաշ, լուռ ու մունջ և այլն, մյուս մասը, բնդհակառակը, վերառված ձևով է ընդգրկում յուր բաղադրիչների իմաստը և արտահայտում է ընդհանրացնող կամ հավաքական իմաստ, մեկ բառի իմաստ, օրինակ՝ օր ու գիշեր (= ամբողջ օր), անց ու դարձ (= երթևեկություն, շրջագայություն), մարդ ու կին (= ամուսիններ), առ և տուր (= վաճառումն, առևտուր), նիստ ու կաց (= կենցաղ, սովորություն) և այլն:

Բոլոր տեսակի Հարադրությունները, այդ թվում և Հարադրական բայերը, հոլովվելու դեպքում ևս դիտվում են իբրև մեկ բառ, ուստի և հոլովվում են նրանց վերջին բաղադրիչները, իսկ սկզբի հարադիրները, ինչպես ասել ենք, մնում են անհոգ ու անհոլով: Պետք է նկատել, սակայն, որ որոշ դեպքերում, երբ մանավանդ Հարադիրներն անձի անուն են, հնարավոր է նաև առաջին բաղադրիչի (հարադրի) հոլովումը երկրորդի հետ միասին, բայց այս դեպքում էլ առաջին բաղադրիչը ընդունում է միայն սեռական հոլով և այդպես

ընկերակցում իր կից հարադրին վերջինիս բոլոր հոլովների մեջ: Ահա տարրեր տեսակի հարադրությունների հոլովման պատկերը.

Ուղղ. գնալ գալ(ը)	ձեռք մեկնել(ը)	տուն տեղ(ը)
Սեռ. գնալ գալու	ձեռք մեկնելու	տուն տեղի
Տրակ. գնալ գալու(ն)	ձեռք մեկնելու(ն)	տուն տեղի(ն)
Հայց. գնալ գալ(ը)	ձեռք մեկնել(ը)	տուն տեղ(ը)
Բաց. գնալ գալուց	ձեռք մեկնելուց	տուն տեղից
Գործ. գնալ գալով	ձեռք մեկնելով	տուն տեղով
Ներգ. գնալ գալում	ձեռք մեկնելում	(տուն տեղում)

Ուղղ. ուսուցիչ աշակերտ(ը)	քույր ու եղբայր(ը)
Սեռ. ուսուցիչ աշակերտի	քույր ու եղբոր
Տր. ուսուցիչ աշակերտի(ն)	քույր ու եղբոր(ը)
Հայց. ուսուցիչ աշակերտ(ին)	քույր ու եղբոր(ը)
Բաց. ուսուցիչ աշակերտից	քույր ու եղբայր
Գործ. ուսուցիչ աշակերտով	քույր ու եղբորից
	քույր ու եղբորով

Ուղղ. հայր ու որդի(ն)	տուն ու տեղ(ը)
Սեռ. հոր ու որդու	տուն ու տեղի
Տրակ. հոր ու որդու(ն)	տուն ու տեղի(ն)
Հայց. հոր ու որդու(ն)	տուն ու տեղ(ը)
հայր ու որդի(ն)	
Բաց. հոր ու որդուց	տուն ու տեղից
Գործ. հոր ու որդով	տուն ու տեղով
Ներգ. (չունի)	տուն ու տեղում

Կցական բարդությունները, ինչպես արդեն պարզել ենք, որպես կանոն, առաջ են եկել հարադրական բարդություններից՝ սրանց համեմատաբար ազատ բաղադրիչների միացումով և անկախ շեշտի կորուստով: Կցական բարդությունները և՛ գրվում, և՛ արտասանվում են իբրև մեկ բառ:

Կցական բարդություններ կարող են առաջանալ և՛ կրկնավորներից, և՛ պարզ հարադրություններից, և՛ բաղահյուսական հարադրություններից: Քննենք դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին:

Ա. Կրկնավորներից կցական բարդություններ ունենք թե՛ բայական և թե՛ անվանական գործածությամբ, ինչպես՝ բեկբեկ – բեկ-

բեկուն, գեղգեղ – գեղգեղալ, պեսպես – պեսպիսութիւն, մեկ-մեկու, պուտպուտ – պուտպուտիկ, բարբառ (բառ + բառ) – բարբառել, դող-դողալ, շողշողալ, խլխլել և այլն:

Կրկնավորներից առաջ՝ եկած կամ կրկնավորներով կազմվող կցական բարդութիւնների մեջ կատարվում են և՛ սովորական, և՛ անսովոր հնչյունափոխութեան երևույթներ. որոնք հաճախ անճանաչելիութեան չափ փոխում են կրկնվող արմատներից մեկը: Այստեղ հանդես են գալիս ձայնավորների ու բաղաձայնների փոփոխութիւններ (մեծ մասամբ տարնմանութեան օրենքով), հնչյունների հավելում, հնչյունների կորուստ և այլն:

Ահա մի քանի օրինակներ.

ա) **Ձայնավորի փոփոխութիւն.** փայլփլել (փայլ + փայլ-ել), ջրջրուկ (ջուր + ջուր-ուկ), մարդմուրդ (մարդ + մարդ), ծակծկկ (ծակ + ծակել), թափթփիկ (թափ + թափել) և այլն:

բ) **Բաղաձայնների փոփոխութիւն.** կսկիծ (կիծ + կիծ), թրթրո (թրո + թրո), սեփսեվ (սե + սե), պարապ-սարապ (պարապ + պարապ) և այլն:

գ) **Հնչյունների հավելում.** ամանչաման (աման + աման), աղմաղ (աղ + աղ), առակպառակ (առակ + առակ) և այլն:

դ) **Հնչյունների կորուստ.** առոքփառոք (փառոք + փառոք), այլունփայլուն (փայլուն + փայլուն), փոփոխել (փոխ + փոխել), բաբախ (բախ + բախել), հեծեծել (հեծ + հեծել), դադարել (դար + դարել) և այլն:

Բացի սրանցից, պետք է նկատի ունենալ, որ հատկապես ածականների իմաստը ուժեղացնելու նպատակով, արմատի կրկնութեամբ կցական բարդութիւններ կազմելու ժամանակ, հաճախ առաջին բաղադրիչը միաժամանակ և՛ հնչյունափոխվում, և՛ հնչյունների զգալի կորուստ է ունենում, որով և դառնում է անճանաչելի, այսպես կարմիրկարմիր՝ կասկարմիր, լեցունլեցուն՝ լեփլեցուն, կանաչկանաչ՝ կափկանաչ, մենակմենակ՝ միամենակ, դատարկդատարկ՝ դափդատարկ և այլն:

Ի վերջո, չի կարելի մոռանալ այն անհամար բնաձայնական բայերը, որ կազմվում են բնութեան ձայներին նմանեցվող վանկերի ամենաբազմազան կրկնավորներից, ինչպես բզբզալ, խզխզալ, տզտզալ, վզվզալ, ճվճվալ, ծվճվալ, գվգվալ, սվսվալ, թշթշալ, խլխլալ, մշմշալ, վշվշալ, մամալ, ճոճոլ, գոգոլ, դոդոլ, բլբլալ, դնդնալ, դծվծալ, ճրթրթալ և այլն, ըստ որում վերջին երեքի մեջ

նկատում ենք նաև բաղաձայնի փոփոխութիւն: Հիշենք մի երկուսն էլ բաղաձայնի կորուստով. **թխթխկալ, բխբխկալ, դըխդըխկալ** և այլն:

Բ. **Հարադրական բարդութիւններից կազմված կցականներն անչափ տարածված են հայերենում և ի տարբերութիւն կրկնավորներից կազմվածների ունեն գերադանցապես անվանական ու շատ քիչ չափով՝ բայական գործածութիւն, օրինակ՝ գործածել (գործածել), ակնածել (ակնածել), հորեղբայր (հորեղբայր), այսօր (այսօր), քանհինգ (քանհինգ), երբեք (երբեք) և այլն:**

Քանի որ, ինչպես արդեն տեսել ենք, հարադրական բարդութիւնները շարահյուսորեն իրար հետ կապված բառերից կազմված բաղադրութիւններ են, ապա ուրեմն նրանցից առաջացած կցականներն էլ պետք է ունենան նույն բնույթը, օրինակ՝ հորեղբայր = հատկացուցիչ + հատկացալ, այսօր = որոշիչ + որոշալ, օրեօր = բազմակի պարագա և այլն:

Արդ քննենք այդպիսի կցական բարդութիւնների տեսակները:

Ենթակա-ստորոգյալով կցական բարդութիւնների լավագույն օրինակն է էջմիածին բառը, որ մեզ մնացել է զբարբարից և կազմված է էջ (= իջավ) ստորոգյալից և միածին ենթակայից, զբարբարյան են նաև **ովևիցե, ինչևիցե** բառերը, որոնց մեջ ենթակա են **ով** և **ինչ** դերանունները և ստորոգյալն է **իցե** զբարբար բայը, որ նշանակում է լինի, ուրեմն **ովևիցե, ինչևիցե** = **ով** և **լինի, ինչ** և **լինի**: Սրանց նման են մեր **ովևէ, ինչևէ** բառերը, որոնց ստորոգյալը արդեն ո՛չ թե **իցե** է, ա՛յլ է: Այս օրինակների մեջ գտնվող և շաղկապը միացնող իմաստ չունի, այլ գործածված է էլ շաղկապի իմաստով, ուստի **ովևէ, ինչևէ, ովևիցե, ինչևիցե** նշանակում են **ով էլ որ լինի, ինչ էլ որ լինի, ով էլ լինի, ինչ էլ լինի**: Այս տիպի կցական բարդութիւնների մեջ պետք է դիտել նաև տերողորմյա գոյականը, որ իսկապես կազմված է ոչ թե ենթակայից ու ստորոգյալից, այլ կոչականից ու հրամայական եղանակով ստորոգյալից (տեր, ողորմյա), բայց այս դեպքում կոչականը համընկնում է ենթակային:

Որոշիչ-որոշալով կցական բարդութիւնները բավական մեծ քանակ են կազմում մեր լեզվի մեջ, ըստ որում իբրև որոշիչ հանդես են գալիս և՛ ածականներ, և՛ գոյականներ, և՛ դերանուններ: Ահա՛ դրանց օրինակները. **այսօր, այդտեղ, այնչափ, ինչպես, որպես, որչափ, կեսօր, կեսգիշեր, տղամարդ** և այլն:

Հատկացուցիչ-հատկացալով կցական բարդութիւնները համեմատաբար քիչ են. հասկանալի է, որ սրանց առաջին բաղադրիչը,

իրըև հատկացուցիչ, պետք է ունենա սեռական հոլով: Ահա դրանցից մի քանիսը. **հորեղբայր, մորեղբայր, տանտեր, տանտիկին, արյանտեր:** Գրաբարյան փոխառություններ են՝ **քեռայր, քեռորդի** (որոնց մեջ քեռ = քրոջ), **չնջրի** (= ջրի շուն) և այլն:

Քերականներից ոմանք կցական բարդություն են համարում նաև հողակապ ունեցող այն իսկական բարդությունները, որոնց առաջին բաղադրիչը եզակի կամ հոգնակի սեռախանի ձևով է առնված փոխանակ ուղղականի կամ արմատական ձև՝, ինչպես, օրինակ՝ **հորաքույր, մորաքույր, հորապապ, շանաճանճ, ձեռացազիբ** և այլն: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ սրանց մեջ հողակապը մտել է հետագայում՝ իսկական բարդությունների անալոգիայով (նմանակությունամբ), այնուամենայնիվ չենք կարող համաձայնվել, թե դրանք կցական բարդություններ են, քանի որ՝ ա) հողակապի առկայությունն արդեն իսկ նրանց դարձնում է այլևս անբաժանելի, բ) սեռական հոլովով բառակից ևս կազմվում են իսկական բարդություններ և նույնիսկ ածանցումներ, հետևաբար միայն սեռական հոլովի առկայությունը բավական չէ այդպիսի բարդությունը կցական համարելու համար: Պարզ է, որ, ասենք, արևնատար, քրոջական, կնոջական, տանավարի, աշխնային և այլ բառերը արևն (արյան), քրոջ, կնոջ, աշխան սեռական հոլովների պատճառով չեն դառնում կցական բարդություն, մանավանդ որ դրանց մեծ մասը բարդություն էլ չէ, այլ ածանցավոր բառ:

Այստեղից հետևում է, որ ա հողակապի առկայության, ինչպես և որևէ այլ դեպքում, երբ բարդության բաղադրիչները չեն կարող առանց դժվարության իրարից բաժանվել և անջատ գործածվել նույն իմաստով, բարդությունը ոչ թե կցական է, այլ իսկական:

Ճիշտ նույն ձևով էլ չի կարելի կցական բարդություն համարել խնդրից և խնդրառու բառից (մեծ մասամբ բայամարտից) կազմված բարդությունները, որ այնքան տարածված են մանավանդ ժողովրդական բարբառների մեջ, ինչպես, օրինակ՝ **գիրկապ, ձյունհայ աղջիկտես** և մանավանդ՝ երբ բայական արմատին ավելացած է որևէ ածանց, ինչպես **իրարանցում, երեսծեծանք, ճրագվառոց, միսմորթեք, արյունլվիկ, բանջարբուսուկ, երգասան, չաքարկտորիչ, ձյունհալք** և այլն, որոնց առանձին բաղադրիչները երբևք չեն կարող պոկվել հաջորդ բաղադրիչից և գործածվել է իրրև նրա խնդիր. այսպես, չի կարելի անջատ անջատ գրել կամ արտասանել երես սրբիչ, ճրագ վառոց, երգ ասան, չաքար կտորիչ և այլն: Պարզ է, ուրեմն, որ այս տիպի բարդությունները, ինչպես և գրական լեզվի մեջ ստեղծված մաս-

հանում, առաջխաղացում, մեջբերում և այլն իսկական բարդություն են, և ոչ թե կցական, ինչպես ենթադրել է պրոֆ. Արեղյանը¹:

կցական բարդություն կազմվում է երբևմն նաև համադաս բառերից, բայտ որում բաղադրիչներից մեկը կարող է լինել հոլովված ձևով (մեծ մասամբ գրաբարյան բացառական հոլովով), ինչպես և նրանց միջև կարող է լինել որևէ նախդիր (առ, ընդ, ի, ց). չի բացառվում այս երկու երևույթի միաժամանակյա առկայությունը ևս միևնույն բառի մեջ: Ահա համադաս բառերի հարադրությունից կազմված կցական բարդություններից մի քանիսը. **դեմհանդիման (դեմ հանդիման), ժամաժամ (ժամ առ ժամ), փոխառփոխ (փոխ առ փոխ), մեջընդմեջ (մեջ ընդ մեջ), մեկընդմիջտ (մեկ ընդ միջտ), օրընդմեջ (օր ընդ մեջ), օրնիրուն (օրն ի բուն), խառնխառն (խառն ի խառն), վերջիվերջո (վերջ ի վերջո), փոխփոխ (փոխ փոխ), մոտեմոտ (մոտե մոտ), օրեցօր (օրե ցօր), բացերաց (բացե ի բաց):** Հարադրություններից կազմված կցական բարդությունները, որպես կանոն, հնչյունափոխության չեն ենթարկվում և հողակապ չեն ընդունում:

Գ. Բաղհյուսական հարադրություններից չատերը, մանավանդ երբ նրանք իրենց բաղադրիչների իմաստների վերադամար մի նոր ընդհանուր կամ փոխարևրական իմաստ են արտահայտում, հակվում են դեպի կցական բարդությունները և այդպիսով վերածվում մեկ բառի: Այսպես մենք ունենք **աղուհաց** կցական բարդությունը **աղ ու հաց** բաղհյուսական հարադրությունից, որ առաջ, անշուշտ, նշանակել է հենց **աղ ու հաց** առարկաները, սակայն վաղուց ի վեր **աղուհացը** նշանակում է բարեկամություն, հավատարմություն, երախտիք և արտասանվում ու գրվում է իրրև մեկ բառ (բառական մեկ շեշտով). այլևս չենք արտասանում **ա՛ղ ու հա՛ց**, այլ՝ **աղուհա՛ց** որտեղ միայն վերջին բաղադրիչն է շեշտ կրում:

Նույն ձևով ունենք և **նիստուկաց, առևտուր, առուտուր, կերուխում, անցուդարձ, ելևմուտ, ասուլիս (զրույց), երթենեկ, խաղուպար, ոտուձեռ, այբուբեն, բացուխուփ, թևութիկունք, բառուբան** և այլն²:

Գրաբարից փոխառնված է **այբուձի** (այբ ու ձի = տղամարդ ու ձի = ձիավոր) հեծյալ, հեծելագոր իմաստով, որի մեջ **այբ** գոյականի իմաստը այժմ, իհարկե, մեծապես մթազնված է:

Բաղհյուսականներից կազմված կցական բարդությունները նույն-

¹ Տե՛ս նշված գիրքը, էջք 175-177:

² Այս բառերի մի մասը դեռ չատերը գրում են անջատ-անջատ իրրև բաղհյուսական հարադրություններ, բայց դա հակասում է դրանց նույնիսկ արտասանության շեշտին:

պես Հնչյունափոխության չեն ենթարկվում և հոգակապ չեն ընդունում:

II. Իսկական բարդութիւնը կազմվում է մեկից ավելի Հիմնական ձևույթներից (արմատներից) կամ իբրև արմատ գիտակցված բառերից, որոնց միջև եղած շարահարաբերական հարաբերությունը միմյանցմէ կամ համեմայն դեպս, ձևաբանորեն չի դրսևորված համապատասխան վերջավորութիւններով. օրինակ՝ **Ջրկիր (= Ջր-կիր), **հեռագրատուն** (= հեռ-գր-տուն), **աշխատուժ** (= աշխատ-ուժ): Մինչդեռ անիսկական բարդութիւն բաղադրիչների միջև եղած շարահարաբերական հարաբերությունը կայուն է ու ձևաբանորեն դրսևորված, իսկական բարդութիւն մեջ, ընդհակառակը, ձևաբանորեն դրսևորված չլինելու պատճառով այդ հարաբերությունն անկայուն է և գիտակցվում է յուրաքանչյուր կոնկրետ բառի մեջ առանձին: Այսպես, օրինակ, **ինքնագնաց** բառի մեջ **ինքն** դերանունը հանդես է գալիս որպես **գնաց** գործողութիւն վերառյալ ենթակա (ինքը գնացող), **ինքնասեր** բառի մեջ նույն դերանունը հանդես է գալիս որպես վերառյալ ուղիղ խնդիր (իրեն սիրող), **ինքնախույս** բառի մեջ՝ որպես անջատման խնդիր (իրենից խուսափող), **ինքնապարծ** բառի մեջ՝ որպես միջոցի խնդիր (իրենով պարծեցող) և այլն. նույն ձևով **պուղ** բառը հանդես է գալիս որպես ուղիղ խնդիր, հանգման խնդիր, անջատման խնդիր և տեղի պարագա հետևյալ բառերի մեջ՝ **պուղասեր**, **պուղամետ**, **պուղախույս**, **պուղարնակ**, և համապատասխանաբար գտնվում է հայցական, տրական, բացառական ու գործիական հոլովներին հատուկ կախման հարաբերութիւն մեջ՝ իր հետ միացած բառի կամ արմատի նկատմամբ:**

Իսկական բարդութիւններն ունեն մեկ միասնական բառային շեշտ, կարող են ենթարկվել Հնչյունափոխութիւն և ընդունել հոգակապ:

Իսկական բարդութիւնների մեջ միայն վերջին վանկն է պահպանում իր բառային շեշտը, իսկ նրանից առաջ եղած բաղադրիչները զրկվում են շեշտից. այսպես, **քաղա՛ք, քաղաքաբնա՛կ, քաղաքատի՛պ, բայց պուղաքաղա՛ք, գի՛ր, գրասե՛ր, գրաբե՛ր, բայց հեռագի՛ր, հեռագրատո՛ւն** և այլն:

Հնչյունափոխութիւնը բաղադրութիւնների մեջ պայմանավորված է շեշտի տեղափոխութիւնով. որպես կանոն, շեշտի տակ եղած **ի, ու, ե(է)** ձայնավորները և **յա, ույ** երկհնչյունները կայուն են շեշտի տակ, բայց հենց որ բառը աճում է (բաղադրվում կամ թեքման

վերջավորութիւն ստանում) և շեշտը տեղափոխվում է բառի վերջին բաղադրիչի կամ թեքման վերջավորութիւն վրա, շեշտից զրկված **ի, ու, ե(է)** ձայնավորներն ու **յա, ույ** երկհնչյունները ենթարկվում են ավանդական Հնչյունափոխութիւն և դառնում **ը, ի և ե, ու, որոնցից ը-երը չեն զրկում և կազմում են զաղտնավանկ. օր.՝ սիրտ — սրտակտոր, սուր — սրածայր, սեր — սիրատենչ, մատյան — մատենագիր, բույս — բուսաբան** և այլն:

Իսկական բարդութիւնները կարող են ընդունել նաև հոգակապ իրենց բաղադրիչների միջև, որը լրացուցիչ չաղախի դեր է կատարում և դիտվում է իբրև մի միջոց, որ դուրացնում է արտասանութիւնը: Այսպես, ունենք **հացթուփ** և **հացաթուփ**, **նորամուծութիւն** և **նորմուծութիւն**, **հրձիգ** և **հրաձիգ**, **Ջրկիր**, բայց **Ջրատար** և այլն:

Հոգակապի առկայութիւնը պայմանավորված է ոչ թե որևէ օրենքով կամ անհրաժեշտութիւնով, այլ ավանդութիւնով, սովորութիւնով ու ժով, **Ջուր** բառից ունենք **Ջրկիր, Ջրմուղ, Ջրուն**, բայց և **Ջրաբեր, Ջրատար, Ջրատեր** (և ոչ թե **Ջրբեր, Ջրտար, Ջրտեր**), **քար** բառից ունենք **քարտաշ, քարհատ, քարկոծ**, բայց և **քարաչեն, քարակոփ, քարահատ** և այլն:

Հետաքրքրական է նկատել, որ մինևույն արմատներից կազմված հոգակապով և անհոգակապ բարդութիւններն երբևմն ստանում են իմաստարանական տարբերակում և արտահայտում տարբեր իմաստներ. այսպես են **հրաձիգ** (զինվոր) և **հրձիգ** (հրդեհող), **քարհատ** (մուրճ) և **քարահատ** (քարտաշ) և այլն:

Հայերենի հոգակապը **ա-ն** է, որ **ի-ով** վերջացող բառերի վերջնահնչյունին միանալով և **իա — եա — յա — ե** հնչյունափոխութիւնով տվել է **է**. այսպես **զինի + ա + գործ** տվել է **զինեգործ**, **ապակի + ա + պատ** տվել է **ապակեպատ**, **ոսկի + ա + զօծ** տվել է **ոսկեզօծ** և այլն:

§ 41. ԱՄԱՆՑՈՒՄ.— Ածանցումը, ինչպես տեսանք, բառակազմութիւն տեխնիկայի զարգացման համեմատաբար բարդ աստիճանն է և որպես կանոն հաջորդել է անիսկական (կրկնավոր, հարադրական ու կցական) և իսկական բարդութիւններին: Ածանցում ունեն և կարող են ունենալ միայն այն լեզուները, որոնք հասել են զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ արդեն ունեն միայն վերաբերական իմաստ արտահայտող հատուկ ձևույթներ, այսինքն՝ ածանցներ (աֆիքսներ): Իսկ այս նշանակում է, որ ժամանակի ընթացքում լեզվի որոշ ձևույթներ (արմատներ) զրկվելով իրենց արտահայտած նյութական, իրային իմաստից՝ ստանձնում է սոսկ վերաբերական, իրահարա-

բերական իմաստ արտահայտելու պաշտոն: Վերջենք մեկ օրինակ: Հայերեն **օրիորդ** բառը կազմված է երկու բաղադրիչից, որոնցից յուրաքանչյուրը արտահայտում է յուր նյութական (իրային) իմաստը (օրի՝ իշխան, որդ՝ որդի), ուստի և օրիորդ նախապես նշանակել է իշխանի որդի¹: Սակայն նույն **-որդ** բաղադրիչը **Հետևորդ**, **լողորդ**, **հաճախորդ** և այլ բառերի մեջ այլևս չի նշանակում որդի և ոչ էլ որևէ այլ առարկա, այստեղ այդ ձևույթը զրկված է նյութական իմաստից և ցույց է տալիս մի բան անող, մի գործով զբաղվող, հավասար է ենթակայական դերբայի **-ող** ածանցին կամ **-իչ -ական** ածանցներին և կարող է փոխարինվել նրանցով (հետևող, հետևիչ, յողացող, գնող, գնիչ և այլն): Ուրեմն **-որդ** բաղադրիչը **Հետևորդ**, **լողորդ**, **հաճախորդ** և այլ բառերի մեջ չունի ոչ մի նյութական իմաստ և ցույց է տալիս միայն իրահարաբերություն, այսինքն՝ նշանակում է **նա, որ մի բան է անում**: **-Որդ** բաղադրիչը ուրեմն արդեն դարձել է ածանց (իրահարաբերական ձևույթ), թեև առաջ նա եղել է արմատ (հիմնական ձևույթ) և նշանակել է որդի, որպիսի իմաստով մնացել է օրիորդ բառի մեջ: Վերջենք **-ավոր** և **ան-** ածանցները: Նշանակում են արդյոք սրանք որևէ առարկա, իր, հատկանիշ, գործողություն և այլն: Իհարկե, ո՛չ. սրանք այժմ նշանակում են միայն իրահարաբերություն՝ իսպառ գուրկ լինելով նյութական իմաստից: Դրանցից **-ավոր** նշանակում է **մի բան, որ ունի մի բան** (թևավոր, բծավոր, ձայնավոր և այլն), իսկ երկրորդը՝ **ան-** նշանակում է **մի բան, որ չունի մի բան** (անթև, անբիծ, անձայն): Բայց, ունեցե՞լ են արդյոք դրանք երբևէ նյութական իմաստ, թե՞ ոչ: Անշուշտ, այո՛: Այլ խնդիր է այն, որ մենք չենք կարող **-որդ** ածանցի պես հեշտ կերպով գտնել, թե ինչ նյութական իմաստ են ունեցել, ինչ են նշանակել դրանք անցյալում, թեև լեզվաբանությունը հնարավոր է դարձնում դրանցից գոնե առաջինի ծագումը գտնելը: Մեր **ավոր** ածանցը ծագել է այժմ կորած **բոր** արմատից, որ նույն իմաստն է ունեցել, ինչ որ մեր **բեր** արմատը բերել, բերք և այլ բառերի մեջ, իսկ **ա-**ն հոդակապն է: Նախագրարարյան շրջանում հայերենում **բերել** բայի հետ ունեցել ենք և **բորել** բայը (ինչպես այժմ՝ քերել և քորել), ինչպես և բեր ու բոր արմատներով ու **ա** հոդակապով իսկական բարդություններ, օրինակ՝ լուսարեր || լուսարոր, սիրարեր || սիրարոր և այլն: Ժամանակի ըն-

¹ Այս բառի հետագա իմաստափոխությունը մեզ այժմ չի դրողեցնում, սակայն համեմատության համար կարելի է հիշատակել ռուսերեն **барышня** բառը, որը նույնպես սկզբում նշանակել է իշխանի դուստր (барышня):

թացքում **բորել** բայը մեռել է՝ իր տեղը զիջելով բերել բային, բայց անցյալում նրա **բոր** արմատով կազմված բարդությունները, օրինակ՝ լուսարոր, սիրարոր, մնացել են և հասկացվել իրրե լույս բերող, լույս կրող, լույս ունեցող, սեր բերող, սեր կրող, սեր ունեցող: Հետագայում, բերել իմաստի հետ չկապվելու հետևանքով, բոր արմատի **բ-**ն, առնանություն կամ տարնանություն օրենքով փոխվել է **վ-**ի և ստացել ենք **-վոր**, կամ հոդակապով՝ **-ավոր** ածանցը (ղինավոր, լուսավոր և այլն), որի օգնությունը այնուհետև ու մինչև այժմ կազմվել են բազմաթիվ ածանցավոր բառեր¹:

Դժբախտաբար նույն ձևով մեր բոլոր ածանցների ծագումը բացատրելու համար անհրաժեշտ տվյալներ չունենք, սակայն սրանով չի սասանվում ածանցների արմատներից առաջանալու տեսությունը:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ հնարավոր ճանապարհներով կարող էին արմատները վերածվել ածանցների:

Ա. Արմատի իմաստի մթագնումը պետք է դիտել միայն իբրև ածանցի գոյացման ամենահիմնական ուղին: Լեզուն ժամանակի ընթացքում մոռանում է որոշ արմատներ, որոնցից կազմված բարդությունները շարունակելով մնալ լեզվի մեջ՝ առաջ են բերում ածանցի գիտակցում: Վերը քննած **-որդ** ածանցի օրինակին կարող ենք ավելացնել մեր **-արդ**, **-արար**, **-բար**, **-որեն** ածանցների օրինակը: Սրանցից **-արդ**-ը առկա է արդուզարդ, զարդ, հարդարել, արդուկ, հարդուկ բառերի մեջ և նախապես նշանակել է գեղեցիկ, ձևավոր, արվեստով ու համապատասխանում է ռուս-եվրոպական արտիստ բառի **արտ** արմատին: Այդ իմաստով էլ նախապես խորանարդ, գմբեթարդ բառերը հասկացվել են իբրև խորանի ձև ունեցող, գմբեթի ձև ունեցող, իսկ արդուկը՝ իբրև **ձև տվող, գեղեցկացնող**: Ժամանակի ընթացքում այս **արդ** արմատի կամ բառի նյութական իմաստը մնացել է միայն մի քանի բառերի մեջ, օրինակ՝ արդուզարդ, իսկ արդուկ, գմբեթարդ, խորանարդ բառերի մեջ մթագնվել է ու մոռացվել: Արդուկ բառը իր հ-արդուկ (հմտ. արդ > դ + արդ, հ + արդ = արել) ձևով հասկացվում է իբրև հարթեցնող և այդ պատճառով էլ հաճախ գրվում է հարթուկ, զարդը-ը գիտակցվում է իբրև անկախ արմատ, ինչպես և **հարդ**-ը հարդարել բայի մեջ, որոնք այլևս չեն կապվում մթագնված արդ-ի հետ:

¹ Հենց այն հանգամանքը, որ մեր ածանցներից շատերը գործածվում են նաև հոդակապով (գյուղ-ա-ցի, գյուղ-ա-կան, ամեն-ա-մեծ, բաղ-ա-դրել և այլն) ցույց է

Մեր երկրորդ ածանցը՝ **արարը**-ը գրարար առնեմ (չինել, ստեղծել) բայի անցյալ կատարյալի հիմքն է, որից ունենք արար-իչ, արարողություն, արարած և այլն: Արդ, գրարարի կենդանություն չըջանում սա ուներ իր նյութական իմաստը և ուրեմն լուսարար բառը հասկացվում էր իբրև իսկական բարդություն՝ **լույս անող** իմաստով: Այժմ սակայն, երբ գրարարյան **առնեմ** բայի կատարյալի այդ հիմքը մեղ համար հասկանալի չէ, լուսարարի ձևով կազմված հուշարար, հաշտարար, խոտանարար, նորարար և այլ բառերի մեջ **արար** ըմբռնում ենք իբրև ածանց՝ **-իչ, -ող** ածանցների իմաստով (հուշարար = հուշիչ, հուշող, հաշտարար = հաշտեցնող և այլն)¹:

Քննարկվող երրորդ ածանցը՝ **բարը**-ը իր ծագումով նույնպես արմատ է և առկա է բարք, բարոյական, չարարարո, գաղանարարո և այլ բառերի մեջ իր նյութական իմաստով, որ է վարվեցողություն, վարմունք: Մեր լեզվի հնագույն չըջաններում գազանարար, հայրարար և այլ նման բառերը հասկացվել են իբրև երկու արմատներից **ա** հոգակապով կազմված բարդություններ, և հետագայում, արդեն գրարարյան չըջանում, դրանք փոխարինվել են հայրարարո, գազանարարո բարդաձանցավոր բառերով, իսկ իրենք գիտակցվել իբրև ածանցավոր բառեր՝ նշանակելով արդեն ոչ թե հոր, գազանի բարքով, վարքով, այլ՝ հոր, գազանի ձևով, կերպ: Մեկ որ նախկին **բար** արմատը սկսել է գիտակցվել «ձևով, կերպ» մակբայակերպ իմաստով, այնուհետև նա հեշտությունը կցվել է նաև ածական արմատներին՝ իսպառ զրկվելով բարքի, վարմունքի իմաստի հետ ունեցած կապի մնացորդից էլ: Եվ իսկապես, եթե հայրարար, գազանարար բառերը ղեռ կարելի է հասկանալ իբրև հոր կամ գազանի վարմունքով, բարքով, ապա խոնարհարար, գոռողարար, միամտարար և այլ բառերի մեջ այլևս ոչ մի տեղ չի մնում վարմունք, բարք իմաստի համար: Այս վերջինները պարզապես մակբայ են և նշանակում են խոնարհորեն, գոռողորեն, միամտորեն, ուստի և **բարը** արդեն հավասար է **որեն** ածանցին:

Բայց մի՞թե **-որեն** ածանցը հենց սկզբից էլ ածանց է եղել: Անչուչտ՝ ո՛չ: Բարեբախտարար մենք հնարավորություն ունենք պարզելու նաև դրա ծննդաբանությունը: Այս ածանցը մեր օրեն, օրենք բառի արմատն է և այդ պատճառով էլ հին ուղղագրությունը գրվում

էր օրէն: Սա նախապես որոշ բառերի մեջ նշանակել է օրենք, ուստի և այդ բառերը դիտվել են իբրև բարդություններ, ասենք, իշխասնօրեն, աստվածօրեն (= իշխանական օրենքով, աստվածային օրենքով) և այլն: Ժամանակի ընթացքում այդ բառերը հեշտությունը փոխել են իրենց իմաստը և նշանակել իշխանի ձևով, աստծու ձևով և այլն, որի հետևանքով էլ ըմբռնվել են որպես ածանցավոր բառեր, ինչպես եթե ասեին իշխանարար, աստվածարար և այլն: Այժմ մեր լեզվի մեջ սակավ գործածվող **ինքնորեն** բառն ունի և՛ բարդ, և՛ ածանցավոր բառի իմաստ՝ նայած ուղղագրությունը. եթե գրենք ինքնորեն, կնշանակի ինքնարար, ինքնուրույն կերպով, որի մեջ **-որեն** ածանց է, իսկ եթե գրենք ինքնօրեն, կնշանակի ավտոնոմ, ինքնավար, իր օրենքով, որի մեջ **-օրեն** արմատ է: Հասկանալի է, որ հին ուղղագրությունը այս տարբերությունները չէին կարող զրսեկորվել, թեև իմաստային տարբերությունները գիտակցվում էին: Այսպես, օրինակ. «Առձևոն բառարանը» ինքնօրեն բառի դիմաց գրում է. «1. իր մասնավոր օրենքով վարվող, ազատ (քաղաք)»: 2. ինքնագլուխ, ինքնահաճ»²: Հասկանալի է, որ այս **-որեն** ձևով թր այլևս ոչ մի չափով չի պահպանել իր հին (օրենք) նյութական իմաստը և վերածվել է մաքուր ածանցի, ասենք, խաղաղորեն, և այլ բազմաթիվ բառերի մեջ:

Առայժմ մենք քննեցինք ածանցների առաջացումը արմատների իմաստների միջազնունով: Այս օրինակներին կարելի էր ավելացնել և ուրիշ դեպքեր, ինչպես **-վար** (օրինակ՝ ինքնավար, գործավար, բայց՝ **քաղաքավար, անմարդավար**), **-հար** (օրինակ՝ կարկտահար, թմրկահար, բայց՝ **փողահար, սրնգահար, ջութակահար**), **-գործ** (օրինակ՝ ասեղնագործ, գամբյուղագործ, զինագործ, բայց՝ **լեռնագործ, ավտոգեներատոր**), **թեր** - (օրինակ՝ թերուս, թերասացություն, բայց՝ **թերակչոն, թերակատարել**), **բաց** - (օրինակ՝ բացերես, բացօթյա, բայց՝ **բացառել, բացարձակ**), **գեր** - (օրինակ՝ գերագույն, բայց՝ **գերաճել, գերակատարել**) և այլն, որոնց մեջ նշված ձևովները չընդգծված օրինակներում արմատ են, իսկ ընդգծված օրինակներում արդեն ածանց:

Բ. Հոլովի իմաստի միջազնունը ևս իր հերթին կարող է առա-

ճնշյունափոխություն տվել է բարերար բառի՝ վերածվելով **երար**-ի:

¹ Այստեղ ինքնօրեն հավասար է ինքնօրեն, այսինքն՝ ինքնավար, ավտոնոմ, և բարդ բառ է:

² Այստեղ արդեն ինքնօրեն նշանակում է ինքնորեն, ինքնուրույն և ածանցավոր բառ է:

տալիս, որ ածանցները նախօրոք եղել են արմատներ և կազմել իսկական բարդություններ:

¹ Այս նույն արարն է, որ նախորդ բառի ի ձայնավորի հետ միանալով իս>նա>յա>ն

Ջացնել այնպիսի երևույթ, որ Հոլովական վերջավորությունը գիտակցվի իբրև ածանց: Եվ դա հասկանալի է. դեռ այսօր էլ հայերենի մեջ սեռական Հոլովով գոյականը հաճախ ածականի իմաստ է արտահայտում և փոխարինում ուրիշ լեզուների հարաբերական ածականներին, օրինակ՝ քարի դար, բրոնզի դար, պողպատի կամք, սարի շուշան արտահայտությունների մեջ քարի, բրոնզի, պողպատի, սարի սեռական Հոլովով գոյականները քարե, բրոնզյա, պողպատե, լեռնային ածականների իմաստ ունեն: Նույնն է և հավի բոքր (օրինակ՝ հավի ձու), որ ոչ մի ածականով փոխարինել էլ չենք կարող, որովհետև հավ գոյականից, ինչպես և շատ ուրիշներից, հարաբերական ածական հայերենը չի կազմում, ուրեմն և չենք կարող ասել հավային կամ հավական, ինչպես և եղային, եղական, աղջկային, աղջկական, կնային և այլն¹:

Այդպես էլ **աղի** հաց, **Ջրի** կերակուր արտահայտությունների մեջ աղի, Ջրի բառերի **-ի** ձևույթը ածանց է (աղի հաց — աղահամ, աղաշատ հաց, Ջրի կերակուր — Ջրիկ, հեղուկ կերակուր), իսկ աղի կտոր, Ջրի կաթիլ արտահայտությունների մեջ նույն աղի, Ջրի բառերի **-ի** ձևույթը սեռական Հոլովի վերջավորությունն է:

Այս ձևով գրաբարի հոգնակի սեռական **-աց**, **-ից**, **-ոց** վերջավորությունները աշխարհաբարում գիտակցվում են իբրև ածանց, և, ասենք, ռուսաց, պարսից, հայոց բառերը մեզ համար արդեն ածական են և ոչ թե գոյականի հոգնակի սեռական: Նույն ձևով, գրաբարի **խստիվ**, **հապիվ** բառերի **իվ** (իւ) վերջավորությունը մենք բմբռնում ենք իբրև մակբայակերտ ածանց և այլն:

Այդպես էլ սեռականի **-ու** վերջավորությունը հաճախ գործածվում է իբրև ածանց, օրինակ՝ **ահու**, **Ջգրու** բառերի մեջ և այլն:

Ճիշտ նույն ձևով էլ գրաբարի հոգնակի սեռական (**-նա** բացառական) և աշխարհաբարի բացառականի **-ուց** վերջավորությունը բազմաթիվ դեպքերում արդեն ածանց է, ինչպես **վաղուց**, **հնուց**, **փոքրուց**, **մանկուց** և այլ բառերի մեջ (սրանք ունեն նաև մանկութ, փոքրութ, մորութ ձևերը, որոնց մեջ **ութ**-ը առաջ է եկել **ուց**-ից): Մեր գործիական Հոլովի **-ով** վերջավորությունը շատ դեպքերում ածանցի իմաստ ունի, և, օրինակ, **համով** կարկանդակ, **մսով** կերակուր, **փոս-**

¹ Մեր բանաստեղծները հենց սեռական Հոլովը ածականի իմաստով գործածելուց խուսափելու և ուրիշ լեզուների ազդեցությունը ենթարկվելու հետևանքով գործածում են **աղջկային**, **եղային** և այլն:

տով փոխադրություն և այլ արտահայտությունների մեջ ընդգծված բառերը ոչ թե գոյականի գործիական հոլով են, այլ ածական: Նույնը կարելի է ասել գրաբարյան հոգնակի գործիական հոլովի **-ոք** (**-օք**) վերջավորության մասին, որ, ասենք, լսելոք, տեսոք բառերի մեջ գիտակցվում է իբրև ածանց: Սակայն գրաբարյան հոգնակի ուղղականի **-ք** վերջավորությունն էլ, նույնիսկ գրաբարում, արդեն նաև ածանց է և դրվելով բայական արմատների կամ հիմքերի վրա՝ գոյականացնում է նրանց. այսպես՝ վազել, գնալ, թոչել, ցանել և այլ բազմաթիվ բայերից ունենք **վազք**, **գնացք**, **թոփչք**, **ցանք** գոյականները: Եվ այս բոլորը, ինչպես տեսնում ենք, առանց հնչյունափոխության:

Այժմ քննենք ածանցների առաջացման այնպիսի դեպքեր, երբ հիմնական ձևույթները ածանցների մեջ արդեն հնչյունափոխված են:

Գ. Արմատների հնչյունափոխությունը, գիտակցված կամ պատահական, առաջացրել է մեր լեզվի մի շարք ածանցներ, որոնցից վերը մենք արդեն քննարկել ենք **-վոր**, **-ավոր** ածանցը. այժմ մի քանի խոսք նման ձևով առաջացած ուրիշ ածանցների մասին: Առնենք **արտ-**, **ներ-**, **տար-** նախածանցները և **-ատ**, **-ոտ** վերջածանցները: Սրանցից առաջին երեքը ստեղծված են 5-6-րդ դարերում Դավիթ Անհաղթի հունարան դպրոցի ջանքերով՝ հայերենի **արտաքին**, **ներքին** և **օտար** բառերից արհեստական կերպով որոշ հնչյուններ հերձելու, կտրելու միջոցով. այսպես, արտաքին կամ արտաքս բառից պոկել են **արտ**-ը (որով ունենք արտասանել, արտադրել, արտահանել, արտուղի և այլն), **ներքին** կամ **ներքս** (ներս) բառից պոկել են **ներ**-ը (որով ունենք ներհուն, ներմուծում, ներդրում և այլն), **օտար** բառից պոկել են **տար**-ը (որով ունենք տարօրինակ, տարածամ, տարազիր և այլն):

Արժև հիշել, որ հունարան դպրոցի հեղինակները գլխավորաբար այս եղանակով հայոց լեզուն հարստացրին 23 նախածանցով՝ լրացնելով այն խոշոր բացը, որ ուներ մեր լեզուն մինչև այդ¹: Ահա հունարան դպրոցի ստեղծած նախածանցները. **ապ-**, **առ-**, **արտ-**, **բաղ-**, **բաց-**, **գեր-**, **դեր-**, **ենթ-**, **հակ-**, **հար-**, **հոմ-**, **մակ-**, **ներ-**, **չաղ-**, **չար-**, **պար-**, **ստոր-**, **վեր-**, **տար-**, **տրամ-**, **փաղ-**, **փար-**, **փոխ-**: Բնական է, որ արհեստականորեն ստեղծված այդ ածանցներից մի քանիսը չտա-

¹ Մինչև հունարան դպրոցի հրապարակ գալը, հայոց լեզուն բացի ժխտական նախածանցներից ուրիշ նախածանց չուներ:

րածվեց կամ չգիտակցվեց իրրև ածանց, բայց նրանց մի մասը Հաստատուն կերպով մտալ մեր լեզվի մեջ և մեծ ճկունություն տվեց նրան, մանավանդ գիտական տերմիններ ստեղծելու գործում:

Վերի օրինակները ցույց են տալիս, թե ինչպես են բառի գիտակցական հերձմամբ ստեղծվել մի շարք ածանցներ: Սակայն դա տիպական և օրինաչափ երևույթ Համարել չի կարելի, քանի որ նախ՝ դա հնարավոր է միայն գրային լեզվի պայմաններում ու գիտակցաբար լեզվաչինարարությամբ գրադվող մտավորականության առկայության դեպքում, մինչդեռ անգիր լեզուներն արդեն ստեղծած են լինում իրենց ածանցների մեծագույն մասը, և երկրորդ՝ միշտ չէ, որ այդպիսի արհեստական միջոցով ստեղծված ածանցները կարող կլինեն հող գտնել ու տարածվել լեզվի մեջ: Ածանցների մեծագույն մասը, ընդհակառակը, առաջացել է նախագրային շրջանում, այն էլ պատահական հնչյունափոխությամբ, և հենց այս հանգամանքն է դժվարացնում նրանցից շատերի ծագման ճշտումը, քանի որ այսօր շատ դժվար է որոշել, թե, օրինակ, **-ցի**, **-տ**, **-ած**, **-վ**, **-ան** և այլ ածանցները Հայոց լեզվի զարգացման որ շրջանում (իհարկե, գրարարից առաջ) և որ արմատներից են ծագել: Քննենք իրենց ծագումը բացահայտող մի քանի ածանցներ:

Առնենք **-ատ**, **-ոտ** սովորական ածանցները և **-ար**(ք) Հազվադեպ ածանցը: Դրանցից առաջին երկուսը ծագել են **Հատ**(ել) և **Հոտ** արմատներից և հնչյունի անկումով, իսկ վերջինը՝ գրք. **առնենք** բայի **արար** հիմքից՝ մեկ վանկի անկումով, և ահա թե ինչպես: **Հատ** (ել) արմատից կոտրել, պոկել իմաստով ունենք անդամահատել, վիրահատել, ածխահատ և այլ բառերը. սրանց ձևով անցյալում, անշուշտ, ունեցել ենք, հողակապով և առանց հողակապի, գլխահատել ու գլխատել, միջահատ ու միջհատ, քնահատ ու քնահատ բարդ բառերը, որոնց և հնչյունը կամ ահ վանկը ժամանակի ընթացքում «մաշվել» ընկել է և ստացվել են **գլխատել**, **միջատ**, **քնատ** բառերը, որոնց մեջ **-ատը** արդեն ածանց է, և ոչ թե արմատ: Հետագայում այս **-ատ** ածանցով կազմվել են բազմաթիվ ածանցավոր բառեր (կիսատ, պոչատ, փայտատ և այլն): Որ **ատ**-ը առաջ է եկել Հատ արմատից, կարող է Հաստատվել հենց փայտատ բառով, որի կողքին դեռևս ունենք փայտահատ և փայտահատ տակավին անվթար ձևերը (փայտատից մի քիչ տարրեր իմաստով, որոնք իհարկե բարդ բառեր են):

Նույն այս **-ատ** ածանցի պես հ-ի անկումով է առաջ եկել և մեր **-ոտ** ածանցը հոտ (բույր) արմատից. նախապես վարդահոտ, կեղ-

տահոտ, ծխահոտ կամ վարդհոտ, կեղտհոտ, ծխհոտ բարդ բառերի ձևով կազմված բառերը նշանակել են վարդի, ծխի, հիվանդի հոտ ունեցող (նա, որ շատ կեղտ ունի, կեղտահոտ կամ կեղտհոտ է): **Հ**-ի անկումով ժամանակին ստացվել է **կեղտոտ** ածանցավոր բառը, որ արդեն նշանակել է նա, որ կեղտ ունի, և ոչ թե կեղտի հոտ: Այնուհետև այս իմաստով կազմվել են նորանոր ածանցավոր բառեր, ինչպես թանաքոտ, ջրոտ, բծոտ և այլն, որոնց մեջ այլևս հոտ իմաստի հետքն անգամ չկա:

Մնաց **-ար** ածանցը: Մեր լեզվի մեջ կան ազդարարել, Հայտարարել, աստվածարար, շինարար և այլ բազմաթիվ բարդ բառեր, որոնց մեջ գրաբարյան առնեմ (չինել, ստեղծել) բայի անցյալ կատարյալի արար հիմքը գործածված է իր նյութական իմաստով: Անցյալում եղել են սրանց նման մի շարք այլ բառեր ևս՝ մեծարարել, մթարարել, ոսկիարարել և այլն, որոնց մեջ վանկաստության (հասլոլոգիայի) օրենքով **ար-ար** երկու վանկերից մեկը սղվել է, տալով մեծարել, մթարել, ոսկիարել ձևերը, ինչպես որ տավարարած դարձել է տավարած, կեղծածամ՝ կեղծամ, աշխարհահայացք՝ աշխարհայացք և այլն: Մեծարել, մթարել, ոսկիարել բայերի կողքին արդեն շատ բնական է սրանց անցյալ կատարյալի մեծար, մթար և ոսկիար հիմքերի անվանական գործածությունը կամ հետագա ածանցումն ու բարդացումը, որով և ստացել ենք նախամեծար, մթարք, ոսկիարիչ > ոսկերիչ ձևերը: Մեկ որ **ար**-ը գիտակցվել է իրրև ածանց, այնուհետև նրանով հեղտությամբ կարող էին կազմել և նորանոր բայեր ու անուններ, ինչպիսիք են նորագույն ժամանակներում ստեղծված **լուծարել** (լիկվիդացնել), **լուծարք**, **ստուգարք** և այլ բառեր:

Մանթություն.— Վերջին երկուսին միացած է նաև գոյականակերտ ք ածանցը (ինչպես ունենք վաղք, գնացք և այլն) գրաբարյան **մթարք** բառի օրինակով (որ նշանակում էր ճպուռ, աչքի կեղտ, բառացիորեն՝ մութ անող):

Այլ ածանցների ծագման հարցը մի կողմ թողնելով՝ այժմ անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել, որ լեզվի մեջ ածանցներ կարող են առաջ գալ նաև զրսից, այսինքն՝ ուրիշ լեզուների ազդեցությամբ: Մրանք արդեն փոխառություններ են կամ փոխառյալ ածանցներ: Ածանցների փոխառությունը առանձին բառերի փոխառությունից տարրերվում է նրանով, որ առանձին ածանց փոխառնել համարյա չի կարելի. ածանց փոխառնելուն սովորաբար նախորդում է նույն ածանցով կազմված մի շարք բառերի փոխառությունը, որոնց մեջ փոխառու լեզուն սկսում է զգալ ածանցի ու արմատի իմաստներն

առանձին-առանձին: Այսպես, ունենալով կոմունիստ || կոմունիզմ ու կոմունա, դարվինիստ || դարվինիզմ ու Դարվին, զիմնագիստ ու գիմնագիա բառերը՝ մենք Հեշտությամբ զգում ենք **իզմ** և **իստ** ածանցների իմաստը և հարկ եղած դեպքում կարող ենք նրանցով նոր բառեր կազմել հայերեն բառերից, ինչպես և ունենք «դրամբյանիզմ», «ճնամարանիստ», «դաշնակիզմ», «դաշնակիստ» և այլն:

Քանի որ ածանց փոխառնելը դժվար է, դրա համար էլ փոխառյալ ածանցները սովորաբար, մանավանդ սկզբնական շրջանում, բառաստեղծական մեծ տարածում չեն ունենում փոխառու լեզվի մեջ, երբեմն էլ մնում են միայն փոխառյալ մի քանի բառի մեջ կամ մոռացվում: Այսպես, պարսկերենից փոխառյալ **դժ** ածանցով մենք որևէ նոր բառ ստեղծել չենք կարող, և նա մնացել է միայն **դժբախտ**, **դժգոհ** և մի երկու այլ բառերի մեջ: Նույնը կարելի է ասել և ռուսերեն նիկ ածանցի մասին, որ գործածվում է միայն **թեյնիկ** բառի մեջ, ինչպես և **իզմ**, **իստ**, **իկա** ածանցների մասին: Բացառություն կարելի է համարել մեր **ուհի** ածանցը, որ համարում են պարսկերենից փոխառյալ, և որը շատ մեծ տարածում ունի մեր լեզվի մեջ:

Ավելորդ չի լինի հիշեցնել, որ քիմիայի մեջ, մանավանդ արևմտահայ լեզվում, գործածվում են մի քանի արհեստականորեն փոխառյալ ածանցներ, որոնք Հենց արհեստական լինելու պատճառով էլ չեն կարող տարածվել: Այսպես օրինակ, **-ատ**, **-իդ**, **-ին**, **-ալ**, **-իդ**, **-ին** և մի շարք այլ ածանցներով Քաջունին, Լուսինյանը, Չազազյանը և այլ բառարանագիրներ տալիս են հետևյալ արհեստական բառերը. ծծմբատ (սուլֆատ), կնդրկատ (բենզոատ), թթուիդ (օքսիդ), ճարպին (ստեարին), քաղցրանին (գլիցին), կնդրալ (բենզալ), կնդրիդին (բենզիդին) և այլն:

Ածանցման կուլթյանը նվիրված այս ընդհանուր հատվածը ավարտելուց առաջ ավելորդ չի լինի հիշեցնել, որ ոմանք հակամետ են կարծելու, թե ածանց է այն ամենը, ինչ որ միանում ու ավելանում է բառին կամ արմատին՝ փոխելով և կամ նույնիսկ չփոխելով նրա իմաստը: Այսպես, մենք ճանկ արմատից ունենք **ճանկել** և **ճանկոնել**, դրա նման են և **սկել** ու **սկոնել** բայերը, **քեր** արմատից ունենք **քերել**, բայց և **քերդել**, **քերթել**, **քերձել**, **քերծել**, ունենք **կոր**, բայց և **կլոր** ու **կլորր**, **հաստ** արմատից՝ **հաստլիկ** ու **հաստոիկ**, **ձիգ** արմատից՝ **ձգել** և **ձգտել**, բարբառներում քիթ, մեծ կանաչ, ծանր, մանր և այլն արտասանվում են **քիթթ**, **մենձ**, **կանանչ**, **ծանդր**, **մանդր**, մի շարք այլ բառեր ևս աճում են **ն**, **դ** հնչյուններով և այլն, և այլն: Սակայն մենք

չենք կարող այս աճող, ավելացող հնչյուններն ածանց կոչել, թեև կող երբեմն նրանցով փոխվի բառի իմաստը, և այդ երկու պատճառով: Նախ՝ դրանք չունեն իրենց իրահարաբերական կայուն, մնայուն իմաստը, այսինքն՝ ածանցային անհրաժեշտ իմաստը, երկրորդ՝ դրանք չունեն բառաստեղծական իրենց կայուն զորությունը և չենք կարող նրանցով, ըստ նմանակություն օրենքի, նոր բառեր կազմել: Բառերին կամ արմատներին աճող, ավելացող այսպիսի հնչյունները մեր լեզվաբանության մեջ կոչվում են **աճականներ**: Ծիշտ է, աճականները կարող են երբեմն փոխել բառի իմաստը (օրինակ՝ հաստիկ = դուրեկան հաստ, հաստոիկ = տհաճ հաստ), բայց դա բխում է ոչ թե աճականի իմաստից, այլ նրա պատահական առկայության օգտագործումից, այնպես, ինչպես, որ երբեմն հնչյունափոխություն էլ օգտագործվում է իբրև իմաստի տարբերակման միջոց, օրինակ՝ քերել, և քորել, անհայտ և անհետ, ծախք և ծախս, լուրջ և լուրթ և այլն: Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե բացառվում է այս կամ այն աճականի հետագա վերափոխումը ածանցի, **թեև** առայժմ այդպիսի բան մեր լեզվում չկա:

§ 42. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԸ. — Հապավում (արևելիատուրա) կոչվում է բառակազմության այն տեսակը, երբ բարդ բառի բաղադրիչները (բոլորը կամ մի մասը) ոչ թե բառ կամ արմատ են, այլ բառից մեխանիկորեն վերցրած որևէ պայմանական մաս, որ որևէ այլ գործածություն չունի ու չի ունեցել. այսպես **ժողուու**, **կոմերիտ**, **փող** բառերը կազմված են **ժողովրդական** (ժող), **լուսավորություն** (լուս), **կոմունիստական** (կոմ), **երիտասարդություն** (երիտ), **փոխադարձ** (փ), **օգնություն** (օ), **դրամարկը** (դ) բառերից, որոնց մեջ **ժող**, **լուս**, **կոմ**, **երիտ**, **փ**, **օ**, **դ** բաղադրիչները դիտվում են ոչ թե իբրև համապատասխան բաղադրիչ բառերի արմատներ, այլ իբրև նրանց պայմանական, կրճատ փոխարինիչներ, ինչպես ընկեր բառի փոխարեն հաճախ գրում ենք **ընկ.**, քաղաքի տեղ՝ **ք.**, (օրինակ՝ ք. երևան), **թվի** տեղ՝ **թ.**, պրոֆեսորի տեղ՝ **պրոֆ.** և այլն: Տարբերությունն այստեղ այն է, որ մինչդեռ վերջին դեպքում գրության մեջ գործածում ենք կրճատման նշանը (միջակետը), իսկ արտասանության դեպքում՝ բառը վերարտադրում ենք լրիվ կերպով (1947 թ. արտասանում ենք 1947 թվին, պրոֆ. Օրբելյան արտասանում ենք պրոֆեսոր Օրբելյան և այլն), հապավումների մեջ կրճատման նշանը չի դրվում և բաղադրիչ մասերը արտասանվում են Հենց կրճատ ձևով (ժողուու, փող և այլն արտասանվում են Հենց

ժողովուս և փօղ ձևով): Պարզ է, որ եթե գրենք ժող. լուս. կամ փ, օ, դ, պետք է կարդանք ժողովրդական լուսավորություն, փոխադարձ օգնություն գրամարկղ և ոչ թե ժողովուս, փօղ, թեև, ըստ երևույթին, այս էլ չի բացառվում¹:

Հապավումները, որոնց սաղմերը կարող ենք գտնել շատ հին ժամանակներում, բառակազմության մյուս բոլոր ձևերից ծագումնաբանորեն տարբերվում են նրանով, որ մինչդեռ անիսկական ու իսկական բարդությունները բանավոր լեզվի ստեղծագործություն են, որ տարածվել են նաև գրավոր լեզվի մեջ ու ծավալել, հապավումները, ընդհակառակը, գրավոր լեզվի ստեղծագործություն են, ծագում են հենց կրճատ գրությունից և հետագայում են մտել բանավոր լեզվի մեջ ու ծավալվել:

Հնագույն դարերում, երբ մագաղաթը, ինչպես և թուղթը թանկ էին, և մարդիկ աշխատում էին քիչ տարածություն վրա շատ բառեր գրել, հարկադրված կերպով մղվում էին դեպի խնայողություն և կրճատ գրում ամենատարածված բառերը, ըստ որում բառերը կրճատում էին զանազան եղանակներով, օրինակ՝ ած – աստված, եպիսկպս – եպիսկոպոս, ՀՆԹՀ – Հիսուս Նազովրեցի թագավոր հրեից, քա՛հ – քահանա և այլն: Այդպես է առաջ եկել, ի միջի այլոց, այժմ համարյա ամբողջ աշխարհում տարածված № (համար) նշանը, որը լատիներեն համար (նոմեր) բառի առաջին տառն է (ն) և նախապես գրվել է NO (նո) կրճատ ձևով: Նորագույն ժամանակներում, կապիտալիստական կյանքի արագ թափը, արդեն ոչ թե մագաղաթի կամ թղթի, այլ ժամանակի խնայման թելադրությամբ, համեմատաբար ավելի լայն չափերի հասցրեց բառերի կրճատ գրությունը, որը սկսեց վերածվել նաև կրճատ արտասանության, այսինքն՝ հիմք դրեց հապավումներին, հապավվում էին արդյունաբերական ու առևտրական ֆիրմաների, պաշտոնական զանազան հիմնարկների և նույնիսկ տերությունների անունները. օրինակ՝ «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները» գրվում էին և գրվում են ԱՄՆ (անգլերեն՝ USA), որ դարձել է անկախ բառ և հոլովվում է²: Առաջին

համաշխարհային պատերազմը և ունեցուցիկները ավելի ևս արագացրին կյանքի թափը, և հատկապես մեզ մոտ Սովետական Միության մեջ, որի հետևանքով նորագույն հապավումները չտեսնված չափերի հասան թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքի մեջ: Հայտնի է, օրինակ, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդող տարիներին հապավումների տեղը այնքան ուժեղ էր, որ նույնիսկ դպրոցներում աշակերտները հապավում էին առարկաների անունները և իրենց դասատուների անուն-ազգանունները, իսկ Ռուսաստանում, անուն-հայրանուն-ազգանունները («Հայպատ» – հայոց պատմություն, «Եվաչխ» – Եվրոպայի աշխարհագրություն, «Պողճով» – Պողոս Հովվյան, «Никпетож – Николай Петрович Ожеcko» – և այլն), բայց հետո, բարերախոսաբար, այդ տեղը նստեց¹:

Սակայն նորագույն հապավումները, այսպես թե այնպես, ամենամեծ տարածում ունեցան Սովետական Միության մեջ, թեև հասկանալի պատճառով, միանգամայն նոր բովանդակությամբ: Սովետական, պարտիական, արհեստակցական բազմաթիվ մարմինների, հիմնարկների, կազմակերպությունների անվանումները, որոնք մեր կյանքի ղեմնկրատական էություն պատճառով հաճախ բազմաբառ էին (ինչպես՝ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտե, Համամիութենական Կոմունիստական (բոլշևիկների) պարտիա, Լենինյան Կոմունիստական Երիտասարդական Միություն, Լուսավորության Ժողովրդական Կոմիսարիատ, Ժողովրդական Կոմիսարների խորհուրդ և այլն), և կյանքի մեջ շատ հաճախ էին կրկնվում, բնականաբար միտում ունեին դեպի կարճ ձևերը և վերածվում էին հապավումների: Այդ ձևով ստացվեցին Կենտգործկոմ, ՀամԿ(Բ)Պ, ԼԿԵՄ, Լուսժողկոմատ, Ժողկոմխորհ և այլ հապավումները: Եվ իրոք, զանազան ԻՍ, ԱԻՍ, ՃՏՍ, ԳԱՍ, ՊԱՊ, ՄԱՄ և այլ հարյուրավոր հապավումները, որոնք մանավանդ բառարան էլ չէին ընկնում, անհասկանալի էին դառնում մեր ժողովրդի լայնագույն զանգվածների համար՝ վերածվելով ինչ-որ պայմանական անվանումների կամ հիերոգլիֆների: Մեր երկրի նոր Կոնստիտուցիայից և ժողովմատները մինիստրություններ վերանվանելուց հետո հապավումների հորձանքը վերստին սահմանափակվեց և այժմ նախկին բազմաթիվ հապավումների տեղ գործածվում են լրիվ արտահայտություններ՝ Մինիստրների Սովետ,

¹ Մի օր Երևանի հնագրավաճառներից մեկը ինձ առաջարկեց գնել «պրոֆմարի մի գիրք»: Ես չհասկացա, թե ինչ հեղինակ է ակնարկում նա, բայց երբ գիրքը ցույց տվեց, տեսա, որ դա նիկողայոս Մառի «Մկրտություն հայոց, վրաց, արխաղաց և այլնաց» գիրքն էր, որի ճակատին գրված էր «պրոֆ. Մառ», պարզ է, որ կրճատված բառը կրճատ էլ արտասանելով՝ նա կաղմն էր «պրոֆմար» անհեթեթ հապավումը:

² Հիշենք մեր գրականության պատմությունից Գամառ-Քաթիպա կեղծանունը, որ ստեղծված է Ռաֆայել Պատկանյանի ու նրա ընկերների անուն-ազգանվան սկզբնաժամերի միացումից և մի տեսակ հապավում է:

¹ վերջերս մեր դպրոցական երեխաների մեջ տարածվել է առարկաների կրճատ անվանման նոր և առավել տղեղ եղանակ՝ «թվար», «աշխար», «ֆիզ», «Հայեղ» և այլն, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դասատախտակում գրված կրճատ գրության բանավոր կրկնություն:

Լուսավորութեան մինիստրութիւն, Արտաքին գործերի մինիստրութիւն, Գերագոյն Սովետ և այլն: Այսպիսով Հապավումների տեխնիկան, թեև ոչ խրախուսելի, բայց և այնպես զգալի տարածում ունեցող երևույթ է և հանդիսանում է բառակազմութեան զարգացման պատմութեան նորագոյն արտահայտութիւններ:

Հապավումը հենված է տեխնիցիզմի ու մեխանիցիզմի պատմանդանի վրա: Եվ իրոք, նախորդ փուլերի արտահայտութիւնները (իսկական և անիսկական բարդութիւններ: ու ածանցումը) պահպանում են առանձին բաղադրիչների իմաստ արտահայտող ձևերը (արմատ և ածանց) և գիտակցորեն կարող են վերլուծվել ու համադրվել նաև տվյալ բաղադրութիւններին անծանոթ մարդկանց կողմից, մինչդեռ Հապավումները մեխանիկական կցկցումն են բաղադրիչներից մեխանիկորեն իսկ պոկված մասերի և անմատչելի ու հանկուկային են նրանց համար, որոնք չգիտեն յուրաքանչյուր տվյալ Հապավումի կազմութիւնը: Հապավումների զգալի մասը, այս իսկ պատճառով, գործածվում է իբրև պայմանական (երկրորդ) անվանում, իբրև մի ինքնուրույն ամբողջական (արմատական) բառ և մտովին չի վերլուծվում, օրինակ Զագս, գէս, բուհ և այլն: Այնուամենայնիվ հետաքրքրական է, որ ժողովուրդը ընկալել է Հապավումների տեխնիկայի էությունը և երբեմն, կատակի ձևով, կազմում է նաև բանավոր Հապավում, որ ինքնին հակասում է Հապավման էությունը, քանի որ, ինչպես ասել ենք, Հապավումը ծագում է գրավոր կրճատումից: Այսպես, հին կյանքի այլանդակ մնացուկ հանդիսացող այն երևույթը, որ որոշ մարդիկ գործ են տեսնում խնամիութիւնն ու ծանոթութիւնը հաշվի առնելով, ժողովուրդը ծաղրում է «խծր» բանավոր Հապավումով, որ ծագել է խնամի-ծանոթ-բարեկամ բառերի սկզբնատառերից: Կարծես սա բանավոր Հապավման միակ օրինակն է մեր մեջ:

Հապավումները, որ ինչպես արդեն ասել ենք, բարդութեան նորագոյն եղանակ են և առանձնապես մեծ տարածում գտան ժամանակակից հայոց լեզվի մեջ սովետական շրջանում, արդեն իսկ դրսևորել են բառակազմական ուրույն օրինաչափութիւններ, որոնցով և՛ նմանվում, և՛ տարբերվում են սովորական բարդութիւններից:

Հիմնական տարբերութիւնն այն է, որ Հապավումները կազմվում են ոչ թե ամբողջական բառերից կամ նույնիսկ արմատներից, այլ բառերից կամ արմատներից մեխանիկորեն կտրված բեկորներից: Այդ բեկորները, որ մեծագոյն մասամբ հանդիսանում են բառի առաջին

վանկի կամ առաջին տառը (հնչյունը), դառնում են մի տեսակ փոխարինող կամ ներկայացուցիչ ամբողջ մայր բառի համար: Այդպիսի բեկորները կոչվում են **թեմաներ** և նրանցից շատերն արդեն ունեն իրենց կայուն իմաստը: Ստորև բերում են ամենատարածված թեմաների մեծագոյն մասը՝ յուրաքանչյուրը մի քանի օրինակով.

-ապ - ապահովագրութիւն (պետապ, սոցապ).

արհ - արհեստակցական (արհմիութիւն, արհկոմ. տե՛ս **պրոֆ**).

աչ - աչակերտական (աչկոոպ, աչխորհուրդ).

աչխ - աչխատանքի - ային («աչխոդկոմատ»), աչխոզերմներ, աչխոր)¹.

-աչխ - աչխատողների (լուսաչխ, գիտաչխ)².

*առ - առևտուր, առևտրական (պետառ, կուլտառ, առկառավար-յութիւն).

առ - առողջապահութիւն («առժողկոմատ», առբաժին).

արտ - արտաքին («արտգործժողկոմատ», արտառևտուր).

բան - բանվորական (բանկոոպ, բանիթթակից).

բաժ - բաժնի (բաժվար, կազմբաժվար).

բժ - բժշկական (բժֆակ, բժինստիտուտ).

բուժ - բուժական, բուժակների (բուժպրոֆիլակտիկ, բուժտեխնիկում).

գիտ - գիտական (գիտաչխատող, գիտհրատ).

գյուղ - գյուղատնտեսական (գյուղինստիտուտ, գյուղբաժին).

գյուղ - գյուղի, գյուղական (գյուղսովետ, գյուղկոոպ).

գործ - գործադիր (գործկոմ, քաղգործկոմ).

գործ - գործերի («նեքգործժողկոմ», «արտգործժողկոմ»).

գործ - գործարանային (գործուս, ֆարգործկոմ).

երիտ - երիտասարդական (երիտգործ, կոմերիտական).

եր - երևանի (երքաղկոմ, երկոչ).

զին - զինվորական (զինկոմ, զինթղթակից, տե՛ս **ռազմ**).

էլ - էլեկտրական, - ության (էլտրեստ, էլցանց).

ժող - ժողովրդական (ժողկրթութիւն, ժողուս).

Լեն - Լենինականի (Լենտեքստիլ, Լենքաղգործկոմ).

Լեն - Լենինյան (Լենկոմերիտմիութիւն, Լենուղի).

¹ Գործածութիւնից հանված բառերը դնում են չակերտների մեջ:

² Այս դեպքում վերջից ենթադրվում է մի ուրիշ բառ ևս՝ սեկցիա կամ միութիւն, ուստի լուսաչխ = լուսավորութեան աչխատողների միութիւն, գիտաչխ = գիտական աչխատողների սեկցիա և այլն:

- *լուս – Լուսավորություն,- թյան (ժողլուս, լուսհիմնարկ) .
- խմբ – խմբագրական (խմբելու, խմբհանձնաժողով) .
- խնայ – խնայողական (խնայողամարկղ) .
- *խորհ – խորհուրդ,- ային (գիտխորհ, տնտխորհ, «խորհտնտնտու-
թյուն») .
- կազմ – կազմակերպչական (կազմբաժին, կազմկոմիտե) .
- կին – կանանց (կինբաժին) .
- կենտ – կենտրոնական (կենտկոմ, կենտվարչություն) .
- կոմ – կոմիտե, կոմիսար (կենտկոմ, շրջկոմ, «ժողկոմ», գինկոմ) .
- կոմ – կոմունիստական (կոմպարտիա, կոմդաստիարակություն) .
- կոչ – կոչիկ (Երկոչ) .
- կրթ – կրթություն (ժողկրթբաժին, կրթբաժնավար) .
- *կուս – կուսակցություն,- ության,- ական («կոմկուս», «Համկոմ-
կուս», «կուսկոմիտե», «կուսանդամ», տե՛ս պարտ) .
- կուլտ – կուլտուրական,- այի (կուլտբաժին, կուլտպարանք) .
- համ – համամիութենական (Համկոմպարտիա, ՀամԼԿԵՄ) .
- Հայ – Հայաստանի,- յան (Հայճանտրանս, Հայկոպ) .
- հեռ – հեռագրական (հեռցանց, «փոստհեռժողկոմ») .
- հող – հողագործություն (հողժողկոմատ», հողբաժին) .
- հրատ – հրատարակչություն (Պետհրատ, Լուսհրատ) .
- ճան – ճանապարհային (ճանչին, ճանտրանսպորտ) .
- մանկ – մանկական (մանկգրականություն, մանկհրատ) .
- մանկ – մանկավարժական (մանկինստիտուտ, մանկֆակ) .
- *մատ – մատակարարում,- ման (բանմատ, մատբաժին) .
- ներք – ներքին (ներքատ, «ներքգործժողկոմ») .
- *չեն, չին – չինարարություն,- թյան (հիդրոչեն, հայչին, չինբա-
ժին) .
- շրջ – շրջանային (շրջկոմ, շրջգործկոմ) .
- պատ – պատմություն (պարտպատ, «կուսպատ») .
- պատ – պատասխանատու (պատքարտուղար, պատխմբագիր) .
- պարտ – պարտիական,- իայի (պարտկոմ, պարտանդամ) .
- պետ – պետական (Պետթատրոն, Պետհամալսարան) .
- պրոֆ – պրոֆեսիոնալ,-միություն (պրոֆչարժում, պրոֆանդամ,
տե՛ս արհ) .
- ուս – ուսումնական (ուսումխորհուրդ, ուսումնու, տե՛ս գին) .
- ուս – ուսումնական (ուսումնու, ուսումնական) .
- սոց – սոցիալական (սոցապահովագրություն, սոցապ) .

- սոց – սոցիալիստական (սոցմրցություն, սոցչինարարություն) .
 - սպառ – սպառողական (սպառկոպ) .
 - տեխ – տեխնիկական (տեխմատ, տեխմինիում) .
 - տեղ – տեղական (տեղկոմ, տեղարդ) .
 - տնտ – տնտեսական (տնտհաշվարկ, «ժողտնտխորհ») .
 - ուս – ուսուցում (պարտուս, ուսումն, գործուս) .
 - ուս – ուսանողական (ուսկոպ, ուսգործընթաց) .
 - քաղ – քաղաքական (քաղընթաց, քաղբաժին) .
 - քաղ – քաղաքի,-ային (քաղսովետ, քաղկոմ) .
 - ֆակ – ֆակուլտետ (բժֆակ, մանկֆակ, բանֆակ) .
 - ֆին – ֆինանսական (ֆինբաժին, ֆինվարկային) ;
- ինչպես պարզվում է բերված օրինակներից, հասկանալի թեմա-
ները, մեծագույն մասով, նախադաս են, այսինքն՝ ընկնում են ոչ թե
բառավերջը՝ այլ բառասկզբը կամ բառամեջը և հանդես են գալիս
իրեն լրացում հաջորդ թեմայի կամ բառի համար, ինչպես, օրինակ՝
արհկոմ = արհեստակցական կոմիտե, ժողկրթություն = ժողովրդա-
կան կրթություն, պարտաշխատող = պարտիական աշխատող:
- Թեմաների մի չնչին մասն է միայն, որ, ընդհակառակը, վերջադաս
է, այսինքն՝ ընկնում է բառավերջը և հանդես գալիս իբրև լրացյալ,
օրինակ՝ շրջկոմ = շրջանային կոմիտե, խմբելու = խմբագրական
կոլեգիա, պարտուս = պարտիական ուսուցում: Վերջադաս թեմաների
թիվն է 9, և նրանց առջև, վերի ցուցակում նշանակել եմ գծիկ: Առա-
ջադաս թեմաների թիվն է 55, և ցուցակում նրանց վրա ոչ մի նշան չի
դրված:
- Սակայն բացի այս երկու կարգի թեմաներից, նույն ցուցակում կան
առջևից աստղանիչ ունեցող թեմաներ, որոնք ունեն միաժամանակ և՛
առաջադաս, և՛ վերջադաս գործածություն, դրանց թիվն է 6: Այս-
պիսով, ուրեմն ավելանում է ևս 6 առաջադաս և 6 վերջադաս թեմա:
- Բացի այս տարբերություններից, ինչպես նկատելի է, թեմաների
մեծ մասն անձամասնություններն են միավանկ է (70-ից 66-ը) և միայն չնչին
մասն է երկվանկ, ընդամենը 4 հատ՝ սպառ, խնայ, հրատ և երիտ.
սրանցից էլ միայն վերջինն է լրիվ երկվանկ, իսկ մյուսներն ունեն մե-
կական լրիվ վանկ և մեկական թույլ ը-ով կազմվող վանկ՝ գաղտ-
նավանկ, ըստ որում, վանկերի քանակը ոչ մի չափով չի պայ-
մանավորված նրանով, թե ինչպիսի բառի է փոխարինում տվյալ
թեման: Ինչպես միավանկ, այնպես էլ երկվանկ թեմաները կարող
իմաստային ներկայացուցիչ լինել թե՛ պարզ բառի, թե՛ ածանցավոր

կամ նույնիսկ բարդ և բարդ ածանցավոր բառի: Այսպես, կոչ փոխարինում է կոչիկ արմատական բառին, բան, գին փոխարինում են բանվորական, գինվորական ածանցավոր բառերին, ա՛ն և պատ՝ առևտուր և պատասխանատու բարդ բառերին, ապ և գյուղ՝ ապահովագրություն և գյուղատնտեսական բարդ ածանցավոր բառերին և այլն:

Պետք է նկատել, որ Հապավման թեմաներն ամբողջական բառից կտրված են բառերի կրճատ գրությունն այն կանոնի համաձայն, ըստ որի կրճատ բառամասը սովորաբար վերջանում է բաղաձայնով, ինչպես Միք. (Միքայել), պրոֆ. (պրոֆեսոր), դպր. (դպրոցական), ընկ. (ընկեր,-ություն), գիտ. (գիտական) և ոչ թե Մի, պրո, ընկե, դպրո և այլն: Նույն բանը ունենք և անձնանունների կրճատ գրությունն մեջ. այսպես Գևորգ, Գուրգեն, Գարեգին անունների փոխարեն գրում ենք միայն Գ., որովհետև այդ Գ-ին հաջորդում է ձայնավոր, մինչդեռ Գրիգոր անվան տեղ գրում ենք Գր., Սուրեն, Սարգիս անունների տեղ գրում ենք Ս., որովհետև այդ Ս-ին հաջորդում է ձայնավոր, մինչդեռ Ստեփան, Սրապիոն անունների տեղ գրում ենք Ստ. և Սր., իսկ Սմբատի տեղ՝ Սմբ.: Հայոց լեզվի բառակրճատման հենց այս կանոնով էլ առնվում են Հապավման թեմաները, որով վերստին ընդգծվում է այդ երևույթի առաջ գալը գրավոր լեզվից: Մեր դիտած 70 թեման էլ ավարտվում են բաղաձայնով, նրանցից 64-ին ուղղակի հաջորդում է ձայնավոր և միայն 6-ին է հաջորդում բաղաձայն, այդ էլ այն պատճառով, որ տվյալ լրիվ բառի մեջ երկու կամ ավելի բաղաձայնի կուտակում կա. այսպես տեխ-նիկական (խ և ն), պատ-մություն (տ և մ), կենտ-րոնական (տ և ր), բան-վորական (ն և վ), գին-վորական (ն և վ) և բժ-չկական (ժ և չ): Սրանցից առաջին հինգը լիովին համապատասխանում են մեր վանկատման և տողադարձի կանոններին, մինչդեռ վերջինը չեղվում է դրանցից, և այդ կատարվում է այն բնական պատճառով, որ եթե բժչկական բառից իբրև թեմա վերցնենք բժչ մասը, կստացվեն երկու գաղտնավանկով երկվանկ թեմա (բբժրչ), որպիսին առհասարակ չկա: Այս տեսակետից հետաքրքրական է նաև մանկ-ավարժական, տնտ-եսական և կրթ-ություն թեմաների օրինակը, որոնք նույնպես չեղվում են մեր վանկատման և տողադարձի կանոններից և երկուական բաղաձայններն իրենց մեջ առնելով՝ հաջորդ վանկը զրկում վանկասկզբի բաղաձայնից: Այս դեպքում անշուշտ գործում է բառերի կրճատ գրության այն կանոնը, որի մասին խոսեցինք վերը և որով ղեկավարվում ենք Հապավման

թեմաները առանձնացնելու ժամանակ: Այսպես, կրճատ գրելու ժամանակ պիտի գրենք մանկ. խորհուրդ, կրթ. մարմին, տնտ.՝ խորհրդակցություն և այլն, ուստի և իբրև թեմա առնված են ոչ թե ման, կր, տն, այլ՝ մանկ, կրթ, տնտ վանկերը:

Հապավման համար իբրև թեմա ընտրված բառարևոնները շատ հաճախ համընկնում են բառասկզբի արմատներին, ինչպես օրինակ՝ գործ (գործարանային), գյուղ (գյուղատնտեսական, գյուղի, գյուղական), չրջ (չրջանային), ներք (ներքին), լուս (լուսավորություն), պետ (պետական), ռազմ (ռազմական), սպառ (սպառողական), վար (վարիչ) և այլն, որով հապավումը հաճախ արտաքնապես նմանվում է կցական կամ անհոդակապ բարդություններին. այսպես՝ գյուղսովետ, Հայկներգո, լուսբաժին, մանկգրադարան և այլն շատ նման են գյուղական, հայավանդ, լուստու, մանկատյաց իսկական բարդություններին, իսկ, ասենք, կրթբաժին, ռազմկոմիսար, բուժտեխնիկում և այլն միմիայն ա հոդակապ ստանալով կնմանվեն իսկական բարդությունների (կրթբաժին, ռազմկոմիսար, բուժատեխնիկում և այլն): Սակայն չնայած նույնիսկ այդ ձևական նմանություններին, հապավումներն այնուամենայնիվ բարդություն չեն և այդ՝ նախ և առաջ իրենց իմաստարանական առանձնահատկությամբ, ուստի և ռազմկոմիսար ու ռազմակոմիսար (և թե այսպիսի բառ կազմենք), կրթբաժին ու կրթարաժին, բուժտեխնիկում ու բուժատեխնիկում և այլն իմաստարանորեն նույնը չեն լինի, որովհետև մինչդեռ ռազմ, կրթ ու բուժ թեմաներն ունեն իրենց հաստատուն ու անփոփոխելի քերականական ու բառային կոնկրետ իմաստը, ռազմ, կրթ ու բուժ արմատները, իբրև լուր արմատներ, ունեն միայն ընդհանուր, քերականորեն չտարբերակված իմաստ: Այսպես, օրինակ, բուժ թեման նշանակում է բուժակային (բուժակների, ֆելդչերական), մինչդեռ բուժ արմատը, կարող է նշանակել և՛ բուժիչ, և՛ բուժական, և՛ բուժման, և՛ բժչկական և այլ շատ իմաստներ, ուստի և բուժտեխնիկում նշանակում է բուժակային (ֆելդչերական) տեխնիկում, մինչդեռ բուժամիջոց բառի մեջ բուժ արմատը կարող է նշանակել բուժիչ, բուժական, բժչկական, բուժարար և այլն: Նույն ձևով, ասենք, լուսհիմնարկ բառի մեջ լուս թեման նշանակում է միայն լուսավորության, այնինչ լուսահիմնարկ բառի մեջ լուս արմատի բունը կարող է նշանակել լուսավոր, լույսի, լուսատու, լույսային, լուսավորող և այլն, և այլն: Այստեղից բխում է, որ ինչքան էլ Հապավման թեմաները համընկնեն բառական արմատներին, իսկ հապավումները՝ անհո-

ղակապ բարդութիւններին, այնուամենայնիւ, նրանց միջև կա որակական մեծ տարբերութիւն, որովհետև Հապավման թեմաները ունեն ոչ թե արմատի, այլ ինքնամփոփ, ավարտված բառի իմաստ, քերականական (ձևաբանական ու խոսքի մասային) կայուն իմաստ, մինչդեռ արմատներն այդպիսի իմաստից զուրկ են:

Հետաքրքրական է նկատել, որ Հապավումներից մի քանիսի մեջ նկատվում է անհրաժեշտ թեմայի կամ բառի լիակատար բացակայութիւն, թեև նրա իմաստը հասկացվում է ամբողջութեան մեջ. այս երևույթը եւս պայմանական կերպով անվանել են **կրկնահապավում** կամ **գեղջումով** Հապավում: Այս հասկանալու համար վերցնենք մի երկու Հապավում և բացենք. այսպես, կենտկոմ = կենտրոնական կոմիտե, տեխնիկում = տեխնիկական մինիմում, բանմատ = բանվորական մատակարարում, Փարգործուս = Փարրիկագործարանային ուսումնարան և այլն, այսինքն՝ Հապավման մեջ առկա են այնքան թեմաներ, որքան լրիվ բառի իմաստ է ընդգրկում ամբողջ Հապավումը: Այսպես չեն սակայն բոլոր Հապավումները, նրանց մեջ երբեմն նկատվում է որևէ թեմայի կամ բառի գեղջում, ուստի և նրանց բացման ժամանակ զգացվում է մի բառի պակաս: Այսպես, պրոֆչարժում, պրոֆանդամ և պարտանդամ Հապավումները, որ արտաքննապես իրար հար ու նման են, ըստ էության ունեն այն տարբերութիւնը, որ մինչդեռ պրոֆչարժում նշանակում է պրոֆեսիոնալ շարժում, պարտանդամ՝ պարտիայի անդամ, պրոֆանդամ նշանակում է ոչ թե պրոֆեսիոնալ անդամ, այլ պրոֆեսիոնալ միութեան անդամ, Հետևաբար պրոֆանդամ Հապավման մեջ գեղջված է **միութեան** բառը կամ սրա թեման: Այսպես են նաև Գեղաշխ, Լուսաշխ, Գիտկոոպ, Կինրաժին և մի շարք այլ կրկնահապավումներ կամ գեղջումով Հապավումներ. Գեղաշխ, Լուսաշխ նշանակում են գեղարվեստի աշխատողների, լուսավորութեան աշխատողների **միութեան**, ավելի լրիվ՝ **արհեստակցական միութեան**, Գիտկոոպ նշանակում է գիտական աշխատողների կոոպերատիվ, իսկ Կինրաժին, կանանց **մեջ տարվող աշխատանքի** բաժին: Այս բոլոր ընդգծված բառերը գեղջված են վերոհիշյալ Հապավումների մեջ, ուստի և վերջինների բացելու ժամանակ պետք է ավելացվեն, այսպես գիտական **աշխատողների** կոոպերատիվը կհասկացվի գիտական կոոպերատիվ, կանանց **մեջ տարվող աշխատանքի** բաժինը՝ կանանց բաժին և այլն, որ բոլորովին ճիշտ չէ:

Ձեղջումով Հապավման մի յուրահատուկ տեսակ պետք է համարել

այն, երբ Հապավման մեջ գեղջված է ոչ թե ամբողջ բառ կամ թեմա, այլ որևէ բառի վերջին կամ միջին մասը: Ահա դրանց օրինակները. **կոլտնտեսական, գինկոմատ**: Սրանցից առաջինը՝ կոլտնտեսական, թվում է, թե կազմված է **կոլ** (կոլեկտիվ) թեմայից և տնտեսական բառից, բայց իրականում այդպես չէ. դա կազմված է կոլտնտեսութեան Հապավումից, որին ավելացել է **ական** ածանցը և դրա շնորհիվ դուրս է մնացել **ութեան** ածանցը, այսպես պետք է լիներ կոլտնտեսութեան կամ կոլտնտեսութեանական, ինչպես ունենք համամիութենական ածանցավոր բառը: Պարզ է, որ այդ **-ութեան** ածանցը դուրս է գցված բառի կարճացման նպատակով, որի Հետևանքով ստացվել է կոլտնտեսական գեղջումով Հապավումը¹:

Մեր վերջրած երկրորդ օրինակն էր **գինկոմատ** բառը, որը կազմված է գինվորական բառի **գին** թեմայից և կոմիսարիատ բառի կոմ սկզբնավանկից ու **ատ** վերջնավանկից, որոնց միջև գեղջված է **խարի** բառամասը: Այս իհարկե արված է այն նպատակով, որ տարբերվեն գինվորական **կոմիսար** (գինկոմ) և գինվորական **կոմիսարիատ** (գինկոմատ) բառերի Հապավումները²:

Այլ մանրամասնութիւնների մեջ այլևս չմտնելով՝ այժմ տեսնենք, թե ինչ տեսակների են բաժանվում Հապավումներն ըստ իրենց կազմութեան: Մինչև այժմ մենք խոսում էինք **վանկային թեմաներից** կազմված Հապավումների մասին, որոնք սովորաբար կոչվում են վանկային Հապավումներ, որովհետև, ինչպես և տեսանք, այս տեսակի մեջ, որպես կանոն, բառասկզբի վանկերն են Հանդես գալիս իբրև թեմա: Սա Հապավման ամենատարածված և ամենամատչելի տեսակն է:

Հապավման **երկրորդ տեսակը**, որ կոչում է տառային, կազմվում է բառերի սկզբնատառով և շատ ավելի քիչ տարածում ունի ու շատ ավելի քիչ է հասկանալի: Տառային Հապավումները մի տեսակ պայ-

¹ Ավելորդ չի լինի հիշեցնել, որ նույն **կոլ** թեմայից նույն այս իմաստով, բայց ավելի մեծ գեղջումով մի Հապավում է կազմել գրող Ստ. Զորյանը. նա գործածում է **կոլվոր** բառը կոլտնտեսականի, կոլխոդիկի իմաստով, որ հիշեցնում է **հնավոր**, կալվոր, բանվոր բառերը, այստեղ նորութիւնն այն է, որ **կոլ** թեման առնվել է իբրև արմատ և նրան ավելացվել ածանց: Այսպիսի Հապավում չկա:

² Այս երևույթը նույնպես գալիս է կրճատ գրութեան տեխնիկայից, հիշենք **ընկ-թուն, ընկ-թան, կազմ-չական** և այլ գրութիւնները **ընկերութիւն, ընկերութեան, կազմակերպչական** լրիվ ձևերի փոխարեն:

մանական բառ են, որոնց ամբողջական իմաստը չատ ավելի է մատչելի ու հասկանալի, քան նրանց վերլուծական իմաստը, մասերի (տառային թեմաների) բովանդակությունը: Այսպես, շատ տարածված ՀՅՊ, բուհ հապավումները բոլորի կողմից ճանաչված են իբրև համապատասխան կազմակերպությունների անուններ, բայց քչերը զիտեն, որ առաջինը նշանակում է Հակաօդային պաշտպանություն, երկրորդը՝ բուհ՝ բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

Հապավումների երրորդ տեսակը կազմում են այն բառերը, որոնց կազմի մեջ միաժամանակ կան ե՛ր վանկային կամ տառային թեմաներ, ե՛ր լրիվ բառեր. սրանք լինում են վանկա-բառային, վանկա-տառային և տառա-բառային, ըստ որում՝ թեմաների տարրեր հաջորդակա-նությունում: Ահա մի քանի օրինակ.

ա) վանկա-բառային՝ ժողգատարան (ժողովրդական դատարան), կոյտնտշուկա (կոլեկտիվ տնտեսական՝ կոյտնտեսական շուկա), Քանաքեռչին (Քանաքեռի շինարարություն).

բ) վանկա-տառային՝ ՀամԿ(բ)Պ (Համամիությունական Կոմունիստական (բոլշևիկների) պարտիա, ՊաՋը (Պաշտպանությունը աջակցող ընկերություն).

գ) տառա-բառային՝ ՍՍՀ Միություն (Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն), Հայկական ԽՍՀ (Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն) և այլն:

Իհարկև անառարկելի է, որ հապավումների այս տեսակի կան ընդհանրապես, ինչպես արդեն նշել ենք, արդյունք է հեղափոխության ու մեր նոր սոցիալիստական արագաթափ հանրակեցության և մասնավորապես իր վրա կրում է ուստաց լեզվի մեծ ազդեցությունը. հապավման թեմաների մի զգալի մասը փոխանցված է ուղղակի ուսերենից, պատրաստի վիճակում (կոլ, կոմ, սոց, պրոֆ. և այլն), սակայն ո՛չ այդ ուղղակի փոխառած թեմաները և ո՛չ էլ հապավման տեսակի կան ամբողջությամբ առած չեն մտել մեր լեզվի մեջ իբրև մեխանիկական կցորդ կամ անհարիր երևույթ, այլ մերվել են նրան, օրգանապես մարսվել նրա մեջ և գտել իրենց կերպարանքն ու ձևը: Այսպես, վանկային հապավումը ավելի լայն տարածում է գտել մեր լեզվի մեջ, քան տառայինը, թեև ուսերենում դրանք հավասարապես տարածված են. հայերենում հատկացուցիչ թեմաներ ավելի շատ կան, քան ուսերենում. հայերենում հատկացուցիչ և որոշիչ թեմաները նախադաս են, մինչդեռ ուսերենում որոշիչ թեմաները

նախադաս են, իսկ հատկացուցիչ թեմաները՝ վերջադաս և այլն, և այլն: Այս և մյուս բոլոր տարբերությունների մասին խոսելը շատ հեռուն կտանի, ուստի դրադվենք միայն մի քանի համեմատություններ: Սկսենք տառային հապավումից. այս տեսակը ոչ միայն ավելի մեծ տարածում ունի ուսերենի մեջ, քան հայերենի, այլև ուսերենում միանգամայն այլ ձևով է արտասանվում, քան հայերենում, եթե տառային հապավման մեջ ձայնավոր չկա. այսպես ССР և ՍՍՌ արտասանվում են ուսերենում՝ հսկսն, իսկ հայերենում՝ սրսրոբ. АКСМ ուսերենում արտասանվում է կլկակսմ, իսկ ՀԿԵՄ հայերենում արտասանվում է լրկրեն: Այս բխում է նրանից, որ մինչդեռ մենք բաղաձայնը արտասանում ենք ը ձայնավորի օգնությամբ. ուսերենը դիմում են բաղաձայնի այբբենական անվանը. այսպես, նրանք ունեն ԼԿ, РК, РКК և այլն, որ հեշտությամբ արտասանում են ցկա, կոկա, կոկակա՝ բառային բնույթ տալով նրանց, այնինչ մենք կկ, ՌԿ և այլն պիտի արտասանենք կրկր, որկր, որոնք բառային կերպարանք չունեն, ուստի նախընտրում ենք դրանց վանկային հապավումները՝ կենտկոմ, ռայկոմ: Թերևս այս երևույթն է պատճառներից մեկը, որ Չեկա, նկպ, դագս, գէս ուսերեն տառային հապավումները, փոխանակ թարգմանվելու, ուղղակի փոխառյալ ձևով են գործածվում հայերենում՝ անվերլուծելի և ինքնուրույն բառերի արժեք ստացած¹: Հետաքրքրական է, սակայն, որ թեև ուսերենում հապավման մեջ Յ (Է) ունեցող նկպ բառը գրում էինք ե-ով, գէս-ի մեջ, դրան հակառակ, գրում էինք է, որ երևի արդյունք էր «էլեկտրական» բառի ներկայությունը գիտակցությանը այս հապավման մեջ, որը հայերենի թարգմանվելու դեպքում էլ պիտի պահպաներ է տառը (պետք է լիներ հէկ՝ հիդրո-էլեկտրական կայան):

Ռուսերենից փոխառյալ հապավումների հարցը վերջացնելու համար հիշենք նաև կոլխոզ, կոլխոզնիկ, սովխոզ, գլավխո, լիտֆոնդ և մուզֆոնդ² վանկային հապավումները, որ բավական հաստատուն կերպով մտել են մեր լեզվի մեջ այն տարբերությամբ միայն, որ թեև

¹ Այս հապավումները ուսերենում կազմված են հետևյալ բառերից. Чрезвычайная комиссия (ЧК), Новая экономическая политика (нэп), Запись актов гражданского состояния (загс), гидро-электрическая станция (гэс).

² Այս հապավումները ուսերենում կազմված են հետևյալ բառերից. коллективное хозяйство (колхоз), колхоз + ннк անանց (колхозник), Главное (управление) литературы... (Главлит). литературный фонд (литфонд), музыкальный фонд (музфонд).

առաջին երկուսն ունեն իրենց տարածված ու գործածական Հայերեն Համարժեք ձևերն էլ (կոլտնտեսություն, կոլտնտեսական), մյուսները գուրկ են դրանցից: Անչուչտ, կան սակավ տարածում ունեցող մի շարք այլ փոխառյալ Հապավումներ ևս, մանավանդ տառային (ԻՍ, ԱԻՍ, ՉԻՍ և այլն), որոնք պրոֆեսիոնալ կամ մասնագիտական շրջանակներից գուրս չեն գալիս կամ գործածվում են իրրև Հատուկ անուն:

Հետաքրքրական է թեմաների Հաջորդականության չարքի Հարցը Հայերեն և ռուսերեն Հապավումների մեջ: Քանի որ Հատկացուցիչը ռուսերենում ետադաս է, իսկ Հայերենում՝ նախադաս, բնականաբար Հատկացուցչի թեման էլ ռուսերենում և Հայերենում պետք է Համապատասխան դիրքն ունենա: Եվ իրոք. ռուսերեն **Наркомторг** Հապավման դիմաց, որտեղ **торг** Հատկացուցիչ թեման վերջադաս է, Հայերենի «Առժողկոմ» Հապավման մեջ **առ** (առևտրի) Հատկացուցիչ թեման առաջադաս է: Սակայն, նախքան առաջ անցնելը Հարկ եմ Համարում նշել, որ մինչդեռ Հայերենը, Հատկացուցչի նախադաս լինելու շնորհիվ, թույլ էր տալիս «Ժողկոմի» և «Ժողկոմատի» անվանումները Հապավումներով տարբերել, ռուսերենը, Հատկացուցչի ետադաս լինելու պատճառով, այդ Հնարավորությունը չուներ. այսպես, մենք ունենք «յուսժողկոմ» և «Լուսժողկոմատ», «առժողկոմ» և «Առժողկոմատ» և այլն, իսկ ռուսերենում **Наркомпрос** և **Наркомторг** միաժամանակ նշանակում էին և՛ կոմիսար, և՛ կոմիսարիատ, բայց Հենց որ Հատկացուցիչը բացակայում էր կամ նրա փոխարեն մի որոշիչ դրվում, ռուսերենն էլ ձևաք է բերում նույն Հատկությունը, օրինակ **нарком** և **наркома** և այլն: Հատկացուցչի նույն այս նախադաս դրությունը պետք է վերագրել և այն, որ Հայերենում ինքնուրույն կերպով կազմված են Հատկացուցիչ-Հատկացյալի թեմաներով մի շարք Հապավումներ, որոնք ռուսերենում չկան, օրինակ՝ պարտանդամ, պրոֆանդամ և այլն:

Այս և վերի օրինակները ցույց են տալիս, որ Հապավման տեխնիկական Հայերենում ստացել է իրոք ազգային ձև ու կերպարանք և մեխանիկական փոխադրություն չէ դրսից:

Բոլոր տեսակի Հապավումները ենթարկվում են Հայերենի բառաթեման (Հոլովման) և բարդացման ու ածանցման կանոններին: Վանկային ու տառային Հապավումները ընկնում են ի Հոլովման տակ. այդպես են և խառն Հապավումները, բացի նրանցից, որոնց վերջին բաղադրիչը մի ուրիշ Հոլովման ենթարկվող ամբողջական բառ է: Այսպես, օրինակ, բուհ - բուհի - բուհից, պարտկոմ - պարտ-

կոմի - պարտկոմից. կոլտնտշուկա-կոլտնտշուկայի և այլն, բայց՝ պարտկազմակերպություն-պարտկազմակերպության, կոմերիտ-միություն-կոմերիտմիության և այլն:

Հայերենի բառակազմության սովորական կանոններն են դրսևորվում նաև այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում բարդ կամ ածանցավոր բառ կազմել Հապավումներից. այսպես, բժֆակ - բժֆակցի, խմրկոլ-խմրկոլական, տեղկոմ-տեղկոմական, բուհ-բուհավարտ և այլն. նույնիսկ ռուսերենից փոխառյալ Հապավումներն ունեն բառակազմական լայն ճյուղավորում, օրինակ՝ կոլխոզ-կոլխոզային-կոլխոզապատկան, զագս-զագսավորվել¹ և այլն:

Այժմ մնում է մի երկու խոսք ասել Հապավումների տեխնիկայի հնչյունաբանական Հատկանիշների մասին: Որպես կանոն, Հապավումները չգիտեն Հայերենի Հնչյունափոխության և սղման կանոնները. բնտրված թեման (առաջադաս, թե վերջադաս, միևնույն է) միշտ գործածվում է իր կայուն Հնչյունակազմով. ո՛չ վերջադաս լինելու դեպքում է վերականգնում արմատի կորցրած կամ Հնչյունափոխված ձայնավորը, ո՛չ էլ առաջադաս լինելու դեպքում սղում կամ Հնչյունափոխում յուր արմատական ձայնավորը:

Այսպես. եթե լուս թեման (յուսավորություն բառից, լույս արմատից) լուսրածին, լուսօրգաններ և այլ Հապավումների մեջ, իրրև շեշտադուրկ արմատ կամ բուն, գործածվում է ույ երկհնչյունի փոխարեն ու ձայնավորով, դա բնական է և օրինաչափ, սակայն նույն լուս թեման բառավերջում ևս մնում է միևնույն Հնչյունակազմով (օր. ժողուս, քաղյուս և այլն), մինչդեռ այս դեպքում, իրրև շեշտակիր արմատ, նա պետք է Հանդես գար իր լրիվ ձևով և պահպանելով ույ երկհնչյունը, ինչպես, ասենք, արշալույս, կիսալույս, գեղալույս և այլ բարդ բառերի մեջ: Այստեղից հետևում է, որ լուս թեման թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ դեպքում ո՛չ թե արմատ է կամ բուն, ա՛յլ պարզապես լուսավորություն բառի մեկ բեկորը, իրրև ամբողջ այդ բառի ներկայացուցիչ կամ սիմվոլ, և ենթակա չէ Հնչյունափոխության:

Վերցնենք ուրիշ օրինակ. կին թեման, որ իր Հնչյունական ձևով միանգամայն Համընկնում է կին արմատին ու կին բառին՝ գործած-

¹ Այս վերջին բառը ժողովրդական ստեղծագործություն է և, որքան ինձ Հայտնի է, գրական մկրտություն չի ստացել, պաշտոնապես ասվում է զագսում զրանցվել և ոչ թե զագսավորվել:

վկրով իբրև առաջադաս թեմա, չնայած շեշտակորույս լինելուն, այնուամենայնիվ չի Հնչյունափոխվում և յուր չՀնչյունափոխված ձևով է մնում կինրաժին հապավման մեջ, մինչդեռ պետք էր սպասել կնրաժին¹:

Հետաքրքրական է և շեն/չին թեմաների օրինակը: Սրանցից առաջինը արդեն մոռացության է մատնվել Լրկրորդով, այսպես, մինչդեռ առաջ ունեինք հիդրոչեն (ГИДРОЧЕНЫ) հապավումը, այժմ գործածվում են Այլումինչին, Քանաքեռչին, Քաջարանչին, Սևանչին և այլ բաղմաթիվ հապավումներ ոչ թե շեն թեմայով, այլ շին: Եննը շինարարություն բառի շին արմատի լրիվ ու չՀնչյունափոխված ձևն էր, որ հիդրոչեն հապավման մեջ կարող էր դիտվել իբրև արմատ, և թե այդ բառը աճման դեպքում Հնչյունափոխվեր և տար, ասեք, հիդրոչինցի, հիդրոչինային, հիդրոչինակտ: Բայց շեն թեման շեշտակորույս լինելու դեպքում այսպիսի Հնչյունափոխություն չէր կրում և մնում էր միշտ շեն ձևով (հիդրոչենցի, հիդրոչենային և այլն), շատ և շատ նման լինելով մի շարք իսկական բարդությունների վերջարմատ շենին, ինչպես Նորաչեն, Ծաղկաչեն, Զիգրաչեն և այլն: Այս տեսակետից թերևս կարելի կլիներ հիդրոչեն բառը դիտել իբրև իսկական բարդության (Նորաչեն) և իսկական հապավման (Սևանչին) միջև տատանվող մի բառ, և թե շեն արմատը հիդրոչենի մեջ նշանակեր ավան, շեն, բնակավայր (ինչպես Նորաչենի մեջ) և ոչ թե շինարարություն, ձևոնարկություն (ինչպես Սևանչինի մեջ):

Ինչ վերաբերում է շին թեմային, ապա պետք է նկատել, որ սա էլ լուս, կին և մյուս բոլոր թեմաների նման իր Հնչյունական կայուն ձևով է մնում թե՛ վերջադաս և թե՛ առաջադաս գործածվելու դեպքում (չինրաժին, շինգրասենյակ, Սևանչին, Այլումինչին, Քանաքեռչին և այլն):

Այսպիսով, հապավման թեմաների Հնչյունաբանական ուսումնա-

սիրությունը հաստատում է, որ թեմաներն անփոփոխ ու կայուն թեկոր են պարզ, բարդ կամ բարդ-ածանացավոր ամբողջական բառերի, հանդասնում են նրանց ներկայացուցիչը կամ սիմվոլը և թեմայի ու արմատի բացարձակ նմանություն դեպքում էլ նրանք նույնական չեն:

¹ Այսպես են մեր կնասեր, կնատյաց, կնամարդ, կնաթող, կնախտաբանություն և այլ բարդություններ: Ժիշտ է, մենք ունենք նաև կինարմատ բարդություն, որի մեջ առաջադաս կին արմատը չի Հնչյունափոխված, բայց սա կին-մարդ կցական բարդության աղավաղված ձևն է՝ անալոգիայով ա Հողակապ է ստացած, ինչպես եթե ասեք կինաշոփեր, կինահրահանգիչ և այլն, փոխանակ կին շոփեր, կին հրահանգիչ հարդրությունների, որոնք կաղմված են ոուսերենի աղղեցությամբ, հրահանգչուհի շոփերուհի բառերի փոխարեն: Այսպիսի հարդրությունների մեջ կին բառը բնականաբար չպիտի Հնչյունափոխվեր:

V

ՋԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԶԵՎՈՒՑՔ ԵՎ ԲԱՌ

§ 43. **ԶԵՎՈՒՑՔ ԵՎ ԶԵՎ.**— Լեզվի իմաստային-հնչյունական նվազագույն միավորը ձևույթն է: Զևույթի մեջ արտահայտված է ինքը լեզուն իր երկու հակադիր կողմերով՝ նյութական-հնչյունական և բովանդակային-իմաստային: Հանձին ձևույթի մենք գործ ունենք մի կողմից իմաստի կամ բովանդակության հետ, որը մարդու գիտակցական գործունեության արտադրանքն է՝ «ուրիշ մարդկանց համար ևս գոյություն ունեցող և միայն դրա շնորհիվ ինձ համար ևս գոյություն ունեցող առարկայական, իսկական գիտակցության» միավորը, մյուս կողմից մենք գործ ունենք այդ բովանդակությունը կամ իմաստը պարունակող, դրսևորող ձևի կամ մատերիայի հետ, որն «այստեղ հանդես է գալիս հանձին օդի տատանվող շերտերի, հանձին հնչյունների»: Զև և բովանդակություն կամ հնչյունական-նյութական կողմ և իմաստային կողմ՝ իրենց անքակտելի միասնության մեջ, ահա թե ինչն է որոշում ձևույթը:

Զևույթի ձևը նյութականն է, այն հնչյունը կամ հնչյունախումբը, որը դրսևորում է իմաստ և որին կառչած է այս կամ այն իմաստը:

Զևույթի բովանդակությունն այն իմաստն է, որ դրել է հասարակությունն այս կամ այն հնչյունի կամ հնչյունախմբի մեջ, և որը դրսևորվում է այդ ձևով, կառչած է այդ ձևին, առանց որի նա գոյություն չունի:

Լեզվի մեջ չկա ձև առանց բովանդակության, իմաստի, ինչպես և չկա բովանդակություն, որ այս կամ այն ձևի հետ կապված չլինի, չդրսևորվի այս կամ այն ձևով: Լեզվի մեջ ամեն ինչ, որ լեզվական, խոսքային է, անպայման այս երկու հակադիր կողմերի միասնությունն է: Երբ ասում ենք, օրինակ՝ բառ, հասկանում ենք, որ նա որոշ ձևով դրսևորված որոշ բովանդակություն է, երբ ասում ենք նախադասություն, հասկանում ենք, որ սա ևս որոշ ձևով դրսևորված բովանդակություն է. այդ կարելի է ասել և՛ խոսքի, և՛ պարբերության, և՛ ածանցի, և՛ շաղկապի, և՛ նախդրի մասին, նույնը կարելի է ասել և՛ ձևույթի մասին:

Այստեղ հարկավոր է մի անգամ ընդմիջտ զգուշացնել ձևույթը

(մորՖեմա) և ձեր (Ֆորմա) իրար հետ շփոթելուց. թեև երկուսն էլ լեզվական իրողություններ են, այնուամենայնիվ մեկը մյուսից զգալապես տարբերվում է:

Ձև (Ֆորմա) ասելով հասկանում ենք լեզվական յուրաքանչյուր իրողության կամ արտահայտության արտահայտչական կողմը, դրսևորման միջոցը, այն եղանակները, որոնց միջոցով դրսևորվում է լեզվական յուրաքանչյուր արտահայտություն, լինի նա խոսք, նախադասություն, բառ, ածանց և այլն: Այս դեպքում ձևը մենք դիտում ենք բովանդակությունից անջատած, թեև իրականության մեջ նա բովանդակությունից անջատ գոյություն չունի: Երբ, օրինակ՝ ասում ենք **քար** բառի եզակի սեռական ձևն է **քարի**, մենք նկատի ունենք քար-ի հնչյունախումբը վերջում ի ձայնավորով, այսինքն՝ այն արտահայտչական միջոցը կամ ձևը, որով հայերենում դրսևորվում է «քար» իմաստը սեռական հոլովով առնված: Նույնպես ասում ենք՝ «լուսացավ» և «լույսը բացվեց», նույն նախադասության երկու տարբեր **ձևերն** են, այսինքն՝ արտահայտչական տարբեր միջոցները, որոնցով մենք արտահայտում ենք որոշ բովանդակություն (միտք): Դրանցից առաջինը անենթակա նախադասության ձև է, իսկ մյուսը՝ ենթակայով նախադասության ձև: Սրանք, իհարկե, ունեն նաև իրենց բովանդակությունը: Բայց դրանց՝ **իբրև ձևերի** մասին խոսելիս, ինչպես վերևում ասացինք, մենք կտրվում, վերանում ենք բովանդակությունից, այլապես մենք իրավունք չէինք ունենա ասելու, թե «մթնեց» և «մութն ընկավ» տարբեր նախադասություններ են: «Մթնեց» և «մութն ընկավ» նույնն են ըստ **բովանդակության**, քանի որ նույն միտքն են արտահայտում, բայց նրանք տարբեր են ըստ **ձևի**, քանի որ մտքի արտահայտչական տարբեր ձևեր են հանդիսանում:

Ձևույթ (մորՖեմա) ասելով հասկանում ենք ոչ թե սոսկ ձև՝ վերացված, կտրված իր բովանդակությունից, այլ լեզվի նվազագույն այնպիսի միավոր, որը հանդիսանում է թե՛ ձև, թե՛ բովանդակություն, կամ այլ ձևով ասած՝ ունի և՛ ձև, և՛ բովանդակություն: Օրինակ՝ սիրտ և սրտոտ բառերի մեջ մենք ունենք սիրտ և սրտ ձևույթը (պարզ է, որ սրտ կամ սրտոտ նույն սիրտ ձևույթն են միայն հնչյունափոխված): Այս երկուսի բովանդակությունն է սիրտ (сѣрдце) առարկայի իմաստը, որը մի դեպքում դրսևորվում է ս-ի-ր-տ հնչյունախմբով և կամ ձևով, մյուս դեպքում՝ ս-ը-ր-տ հնչյունախմբով կամ ձևով: Ուրեմն այս ձևույթի ձևերն են ս-ի-ր-տ և ս-ը-ր-տ, մինչդեռ այդ երկուսի բովանդակությունն է սիրտ (сѣрдце)

առարկան: Այսպիսով, ուրեմն, այս մեկ ձևույթն ունի երկու ձև կամ արտահայտվում է երկու ձևով: Այսպիսով, ինչպես պարզ երևում է, ձևը և ձևույթը տարբեր բաներ են:

Ձևույթները լեզվի ատաղձն են, չինանյութը՝ լեզվական նվազագույն այնպիսի միավորներ, որոնք անպայման ունեն որոշ իմաստ: Ըստ իրենց իմաստի ձևույթները բաժանվում են երկու կարգի՝ հիմնական ձևույթներ և երկրորդական ձևույթներ:

§ 44. **ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՁԵՎՈՒՑՔՆԵՐ.**— Հիմնական կոչվում են այն ձևույթները, որոնք ունեն նյութական ընդհանուր (վերացական) իմաստ կամ բովանդակություն, այսինքն՝ արտահայտում են նյութական, առարկայական աշխարհը իր առարկաներով ու հատկանիշներով՝ առանց կոնկրետացնելու այդպիսիները: Այսպես, օրինակ՝ **Ջրմուղ** բառի մեջ **ջրը** և **մուղ** ձևույթներն իրար միացած տալիս են մի կոնկրետ (այլ գործիքներից ու առարկաներից տարբեր) առարկայի իմաստ, որ է **Ջրմուղ** (ВОДОПРОВОД) առարկան: Սակայն **ջրը** ձևույթը ինքնին և **մուղ** ձևույթը ինքնին թե՛ բառային կապակցության մեջ և թե՛ առանձին վերցրած ընդհանրապես նյութական աշխարհի առարկա և հատկանիշ (կամ գործողություն) ակնարկելով հանդերձ՝ չեն կոնկրետացնում կամ մասնավորում իրենց իմաստը:

Ջրը ձևույթը (արմատը), որտեղ որ լինի, մեղ ակնարկում է Ջրի հետ կապված ընդհանուր իմաստ, առանց կոնկրետացնելու և ցույց տալու, թե դա ջուր առարկա՞ն է (եղակի՞, հոգնակի՞, ի՞նչ հոլովով — այսինքն՝ ի՞նչ կապի մեջ այլ առարկաների հետ), Ջրի հետ կապված գործողությունն է (ի՞նչ ժամանակով, դեմքով, ձևով, և այլն — այսինքն՝ ի՞նչ կապի մեջ այլ առարկաների և ո՞ր առարկաների հետ), թե՞ Ջրին հարարերող մի ուրիշ առարկա է (ի՞նչ հարարություն մեջ և այլն): Այդ իսկ պատճառով էլ **ջրը** ձևույթն իր իմաստը կոնկրետացնում, մասնավորում է բառի մեջ՝ կապվելով ուրիշ ձևույթների (արմատների, ածանցների վերջավորությունների) հետ:

Երբ ասում են **ջր-եցի**, այստեղ **եցի** վերջավորությունը **ջրը** ձևույթին տալիս է գործողության իմաստ (իհարկե **ջրի** հետ կապված գործողության իմաստ, քանի որ **ջրը** ձևույթն է արտահայտում այդ բառի նյութական իմաստը) և կապում այդ գործողությունը եզակի՝ առաջին դեմքի հետ անցյալ կատարյալ ժամանակում: Նույն ձևով և **ջրի՛ր**, **ջրած**, **ջրող**, **կջրեմ** և այլն:

Երբ ասում ենք ջրով, ջրում, ջրի և այլն, այստեղ-ով,-ում,-ի վերջավորություններն են կոնկրետացնում **ՋՐԸ** ձևույթի նյութական ընդհանուր իմաստն **իբրև ջուր առարկա** եղակի թվով, գործիական, ներգոյական և սեռական հոլովներով:

Նույնպես և վերևում քննած ջրմուղ բառի մուղ ձևույթը ընդհանուր կերպով ակնարկում է մի գործողություն առանց որևէ կոնկրետության, բայց երբ այդ ձևույթը կապվում է մի այլ ձևույթի հետ՝ վերածվելով բառի բաղադրիչ մասի, ստանում է իր իմաստի կոնկրետացումը, ինչպես, օրինակ՝ **Ջրմուղ բառի կամ մղել, մղող, մղեցի, մղում** և այլ բառերի մեջ:

Հիմնական ձևույթներն արմատներն են, որովհետև միայն արմատներն են նյութական իմաստ արտահայտում: Երբ արմատները գործածվում են իբրև բառ, օրինակ՝ **քար, տուն, դեղձ, երիտասարդ** և այլն, նրանք այլևս միայն ձևույթ չեն, իրենց արտահայտած ընդհանուր իմաստին ավելացնում են կոնկրետություն և այդ պատճառով էլ կոչվում են բառ: Սրինակ՝ «քար կա» նախադասության մեջ քար բառը նախադասության անդամ է, եղակի թիվ և ուղղական հոլով ունի, անորոշ առումով է զրկած: Այստեղ նա բառ է, և չի կարելի համարել ձևույթ: **Քարկոծել** բառի մեջ արդեն չի կարելի ասել, թե ինչ խոսքի մաս է քարը, ինչ թիվ և հոլով ունի նա, որոշյա՞լ է, թե՞ անորոշ և այլն:

Ինչո՞ւ. որովհետև **քարկոծել** բառը կազմված է ոչ թե **քար** բառից, այլ **քար** ձևույթից, որն այստեղ կարող է ստանալ հետևյալ կոնկրետությունը՝

ա) Քարերով կոծել, բ) քարը կոծել, գ) քարերը կոծել, դ) քարով կոծել, ե) քար կոծել և այլն: Իհարկե այժմ այս բառի մեջ **քար** ձևույթը ունի քարերով իմաստը: Բայց այդ կոնկրետությունը ոչ թե իրենով է պայմանավորված, այլ քարկոծել բառի ամբողջությունը: Նույն **քար** ձևույթը **քարտաշ** բառի մեջ միանգամայն այլ կոնկրետություն է ստանում (հոգնակի, հայցական, անորոշ առումով. քարտաշ = քարեր տաշող), **քարայր** բառի մեջ մի այլ կոնկրետություն (ածականի կամ եզակի սեռականի, քարայր = քարե-այր, քարի այր) և այլն:

Հիմնական ձևույթները, ինչպես և առհասարակ ձևույթները, առանձին չեն գործածվում, որովհետև այդ կոնկրետությունը չունեն, իսկ երբ նրանք համապատասխան կոնկրետություն ստանալով գործ են ածվում առանձին, այս դեպքում նրանք արդեն բառ են դառնում և այլևս միայն ձևույթ չեն:

Իրենց արտահայտած իմաստով հիմնական ձևույթներից զգալի կերպով տարբերվում են **երկրորդական** ձևույթները, որոնք ոչ թե ընդհանուր կերպով ակնարկում են նյութական աշխարհն իր առարկաներով ու հատկանիշներով, այլ ցույց են տալիս այդպիսիների զանազան **կոնկրետ հարաբերություններ**: Երկրորդական ձևույթները, հետևաբար, նյութական իմաստ չունեն նույնիսկ վերացական, ընդհանուր կերպով: Երկրորդական ձևույթների իմաստը կոչվում է **ձևական իմաստ**, որ մենք ևս ընդունում ենք այն չափով, որ չափով երկրորդական ձևույթները **բառային ձև** կամ կերպարանք են տալիս հիմնական ձևույթներին՝ ցույց տալով նրանց իմաստների զանազան կոնկրետ հարաբերությունները և կոնկրետացնում նրանց ընդհանուր իմաստը կամ արդեն կոնկրետ իմաստների հարաբերություններն ու նրանց բառային կապը:

Այսպես, օրինակ՝ **-ավոր** ձևույթը (ածանցը) ցույց է տալիս երկու որևէ առարկայի մի որոշ կոնկրետ հարաբերություն առանց, իհարկե, այդ առարկաները նշելու. այդ իմաստն է մի **բան ունենալը**. Երբ ասում ենք, օրինակ՝ **լուսավոր**, մենք ստանում ենք կոնկրետացած բառ, որի մեջ ցույց է տրվում որոշ կոնկրետ հարաբերություն լույսի կամ լուսավորության և մի այլ առարկայի (օրինակ՝ սենյակի), որն **ունի** լույս կամ լուսավորություն: Իսկ երբ ասում ենք **բծավոր**, ցույց է տրվում նույն հարաբերությունը բծի և մի այլ առարկայի (օրինակ տիֆի), որն ունի բիծ կամ բծեր: Երբ ասում ենք **անբիծ**, **ան-** ձևույթով (ածանցով) ցույց է տրվում **-ավոր** ձևույթի հակառակ իմաստը, այսինքն՝ մի այնպիսի հարաբերություն բծի և մի այլ առարկայի միջև, որոնցից վերջինը **չունի** բիծ, գուրկ է բծից կամ բծերից:

Ավոր և **ան-** երկրորդական ձևույթները առարկաների, իրերի հարաբերություն են ցույց տալիս՝ իրահարաբերական իմաստ ունեն: Այդպես են նաև մյուս բոլոր ածանցները: Նրանք բոլորը ցույց են տալիս առարկաների, իրերի, իրային հարաբերություններ և կազմում են երկրորդական ձևույթների առաջին խումբը, որ մենք կոչում ենք **իրահարաբերական ձևույթների խումբ**:

Իրահարաբերական ձևույթները կոչվում են նաև բառաստեղծական կամ բառակազմական, որովհետև միանալով հիմնական ձևույթներին՝ բառ են կազմում կամ ստեղծում: Նրանք երբեմն կոչվում են նաև ձևաբանական ձևույթներ, որովհետև լեզվի մեջ հաճախ **ձևաբանական** արժեք ունեն և ուսումնասիրվում են ձևաբանության մեջ՝ բառակազմության բաժնում:

Երկրորդական ձևույթների մի այլ խումբ էլ կա, որը նույնպես ձևական իմաստ ունի, ցույց է տալիս Հարաբերություններ, բայց ոչ թե իրերի, այլ բառերի միջև: Օրինակ՝ Երբ ասում ենք ես ու դու, այստեղ և չաղկապը ցույց է տալիս մի Հարաբերություն (միասին լինելու) ես ու դու առարկաների միջև՝ Հանձին ես և դու բառերի, այսինքն՝ նրանց բառային արտահայտության մեջ: Այլ ձևով ասած և ձևույթը (չաղկապը) ցույց է տալիս ես և դու բառերի Հարաբերությունը կամ կապը:

Երկրորդական այն ձևույթները, որոնք բառերի (կամ բառային) Հարաբերություն են ցույց տալիս, կոչվում են **բառահարաբերական ձևույթներ**:

Եվ չաղկապը, ինչպես և ու, իսկ, բայց և այլ չաղկապները բառահարաբերական ձևույթներ են: Բառահարաբերական ձևույթներ են նաև թեքման՝ Հոլովման ու խոնարհման վերջավորությունները: Երբ ասում ենք Սուրենի գիրքը, այստեղ սեռական Հոլովի -ի վերջավորությունը ցույց է տալիս Սուրեն և գիրք բառերի որոշ Հարաբերություն, որով նրանք դառնում են Հատկացուցիչ-Հատկացյալ:

Բառահարաբերական ձևույթները կոչվում են նաև **բառափոխական** կամ **չարահյուսական** ձևույթներ, որովհետև նրանք այս կամ այն ձևով փոփոխում են բառը (Հոլովում, խոնարհում) ցույց տալու համար նրանց Հարաբերությունը այլ բառերի, նախադասության այլ անդամների հետ, իսկ նախադասության անդամների կապը կամ Հարաբերությունը **չարահյուսական** արժեք ունի և ուսումնասիրվում է չարահյուսության մեջ:

Բառահարաբերական կամ բառափոխական ձևույթներ են Հոլովման և խոնարհման բոլոր վերջավորությունները, բոլոր չաղկապները և կապերը:

§ 45. ԲԱՌԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Առանձին բառի Հասկացությունը լեզվաբանության դեռ վերջնականորեն չճշտված խնդիրներից մեկն է Հանդիսանում, և մենք այստեղ չենք զբաղվելու նրա մանրամասն քննությամբ: Կարևոր է, սակայն, նշել բառի հետևյալ առանձնահատկությունները.

Բառը հիմնականում **կոնկրետացած, մասնավորված** իմաստ է արտահայտում: Այն իմաստը, որ ընդհանուր կերպով գոյություն ունի ձևույթի մեջ, մասնավորվում է, կոնկրետանում է բառի մեջ: Վերը մենք տեսանք, որ ձևույթները (Չըր, լուս և այլն) ընդհանուր կերպով ակնարկում են այս կամ այն իմաստը և միանալով այլ ձևույթի՝

վերածվում են բառի (Չրկիր, լուսավոր և այլն), այս դեպքում արդեն կոնկրետացնելով իրենց ընդհանուր իմաստը: Եվ իրոք, ինչու **ցոլանալ, ցոլացում, արտացոլում**, նույնիսկ, ցոլք բառեր են, իսկ **ցոլ** բառ չէ: Չէ՛ որ այս բոլոր բառերի մեջ էլ նույն «ցոլ» իմաստն է դրված, որը երբևէ չի փոխվում: Ինչո՞ւ է **ցոլքը** տարբերվում ցոլ-ից. ձևականորեն ք-ով: Սակայն չէ որ այդ ք-ն ոչ մի իմաստ այսօր չունի և ոչ մի իմաստ չի ավելացնում ցոլ-ին ճիշտ այնպես, ինչպես ոտք, ձեռք բառերի ք-ն ոչինչ չի ավելացնում ոտ և ձեռ բառերի իմաստին: Եվ այնուամենայնիվ, ոտ և ձեռ բառ են, իսկ ցոլ բառ չէ: Վերջինս բառ չէ նրա համար, որ Հայոց լեզվի մեջ, կենդանի խոսքում, նա չի ստացել և չունի իր իմաստի կոնկրետացումը. մենք չենք զգում նրա իմաստի կոնկրետությունը, չենք կարող ասել նա գոյակա՞ն է, ածակա՞ն է, բա՞յ է, թե՞ մի այլ բան: Կարող ենք ասել միայն, որ նա ձևույթ է, ունի որոշ ընդհանուր իմաստ (ցոլանալու, ցոլքի, ցոլացման, փայլի):

Բառի իմաստի կոնկրետացումը, նրա բառ դառնալը պայմանավորված է նրա պրակտիկ գործածությամբ այս կամ այն կոնկրետ իմաստով: Այսպես, օրինակ՝ երբ մենք գործ ենք ածում **լուսամուտ, ելևուտ, մայրամուտ** բառերը, սրանց մեջ **մուտ** ձևույթը տակավին բառ չէ, սրանց կողքին մենք ունենք մուտք բառը: Բայց երբ մեր գրողներից մեկը գործածում է «արևը դեպի իր մուտն էր գնում» նախադասությունը, այստեղ արդեն նույն **մուտ** ձևույթը ստանում է **բառային գործածություն**, քանի որ ձեռք է բերում իր ընդհանուր իմաստի կոնկրետացումն առանց որևէ այլ ձևույթի հետ միանալու: Այստեղ արդեն կարող ենք ասել, որ **մուտը** գոյական է, եզակի թիվ ունի, Հայցական Հոլովով է դրված և որոշյալ առումով (մուտն): Մինչդեռ օրինակ, **մայրամուտ** բառի մեջ **մուտ** ձևույթը ո՛չ գոյական է, ո՛չ բայ կամ նույնքան գոյական է, որքան և բայ է, իհարկե, ո՛չ Հոլով ունի, ո՛չ թիվ, ո՛չ դեմք, ո՛չ ժամանակ և ո՛չ էլ որևէ կոնկրետ Հատկանիշ:

Բառի Հատկանշական կողմերից մեկն ուրեմն այն է, որ նա արտահայտում է կոնկրետացած իմաստ¹:

Բառի Հատկանշական կողմերից մեկն էլ այն է, որ նա ավարտված,

¹ Այլ բան է, իհարկե, որ այդ կոնկրետացած իմաստ ունեցող բառն էլ իր հերթին ունենում է ընդհանուր և մասնավոր առում (որոշյալ, անորոշ, Հատուկ, Հասարակ, մարդ, ընդհանրապես, այս կամ այն մարդը և այլն):

վերջավորված, ինքնամփոփ միավոր է թև՝ ըստ բովանդակության (ինչպես տեսանք վերևում), թև՝ ըստ ձևի, և այդ պատճառով ունի ինքնուրույն գործածություն, կապվում, հարարերում է իր նման այլ բառերի:

Մրան ավելանում է նաև այն, որ բառը, որքան էլ երկար ու բազմաձևույթ լինի, ունենում է մեկ բառական շեշտ¹: Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք՝ «այս օրը երեկվա օրը չէ», այստեղ այս և օր առանձին առանձին բառեր են, ինքնաբավ, իրարից չկախված, թևե մեկը մյուսի լրացումն է հանդիսանում, և ունեն իրենց ինքնուրույն բառական շեշտերը, բայց երբ ասում ենք «այսօրը և երեկը շատ են տարբերվում իրարից», այստեղ արդեն «այսօրը» մեկ բառ է հանդիսանում, այս-ը ինքնաբավ միավոր չէ, նա կապված է օր-ին և նրա հետ միասին կազմում է այսօր բառը մի ընդհանուր բառական շեշտով:

Բառի տարբեր բաղադրիչները միասին կամ անջատ գրելը, իհարկե, ոչ մի նշանակություն չունի. մենք այսօր օժանդակ բայը գերբայից առանձին ենք գրում, բայց մի ժամանակ նրանք գրվում էին միացած (դեռ մինչև այսօր էլ շատ ու շատ մարդիկ, մանավանդ ոչ լիակատար գրագետները, միացած են գրում, որովհետև դերբայը և օժանդակ բայը հոգեբանորեն և լեզվայնորեն մեկ բառ են. գերմաներենում մի շարք բայական նախածանցներ գրվում են թև՝ բային կպած, թև՝ բայից անջատ):

Օրինակի համար, շուռ գալ, վազ տալ, աղ ու հաց, ինչպես ուղում է գրեք, արտասանում ենք շո՛ւռգալ, վա՛ղտալ, աղուհա՛ց, իբրև մեկական բառ, իսկ երբ, օրինակ՝ հարկավոր լինի ասել «սեղանի վրա կար վարունգ, պոմիդոր, միս, աղ ու հաց», այստեղ արդեն աղն ու հացը չեն առնվի իբրև մեկ բառ և չեն ստանա մեկ բառական շեշտ, այլ կարտասանվեն ա՛ղ ու հա՛ց:

§ 46. ԲԱՌԱՑԻՆ ԻՄԱՍՏ ԵՎ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏ.— Բառը յուր ամբողջության մեջ ընդգրկում է երկու տեսակի իմաստ՝ բառային և քերականական, որոնք հստակ տարբերակված են ձևարանական կարգեր ունեցող լեզուների մեջ: Վերցնենք քարին, պատին և քարի՛ր, պատի՛ր բառերը. այս գույգերը կազմող բառերն ունեն միանգամայն

տարբեր բառային իմաստներ, որովհետև անվանում կամ նշում են միանգամայն տարբեր առարկաներ («քար» և «պատ»), ինչպես և միանգամայն տարբեր գործողություններ («քարել» և «պատել»): «Քար» իմաստը քար բառի բառային իմաստն է, «պատ», իմաստը՝ պատ բառի, ինչպես որ «քարելն» ու «պատելը» քարել և պատել բառերի բառային իմաստներն են:

Բառային իմաստը յուրաքանչյուր բառի արտահայտած այն բովանդակությունն է, որով մասնավորվում և անվանվում է ընդունելի, հասարակություն ու մտածողության մի որևէ առարկա, հատկանիշ, գործողություն, եղևություն և այլն:

Յուրաքանչյուր լեզվի բառերի ճնշող մեծամասնությունն իր բառային իմաստի համարժեքներն ունի ամեն մի այլ լեզվի մեջ, և այս տեսակետից բացարձակ նույնական են, այսինքն՝ նույն բառիմաստը ունեն հայերեն հաց, ռուսերեն хлеб, վրացերեն պուրի, ադրբեջաներեն չորաք, հայերեն տուն, ռուսերեն дом, վրացերեն սախլի, ադրբեջաներեն էվ, հայերեն երկու, ռուսերեն два, վրացերեն օրի, ադրբեջաներեն իքի բառերը:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ յուրաքանչյուր բառի բառային իմաստն անպայման նաև բառարանային իմաստ է, այսինքն՝ անհրաժեշտ է դարձնում բառարանի մեջ իբրև առանձին բառ իրեն նշելը:

Բառային իմաստը միևնույն լեզվի մեջ համարյա անկրկնելի է, որովհետև լեզուն խուսափում է նույն առարկայի, երևույթի, գործողության համար մեկից ավելի բառեր պահպանելուց. բացառություն կազմում են հազվագյուտ նույնիմաստ բառերը, ինչպես քարայր // քարանձավ, այտ // թուշ, դեմք // երես, գործնական // պրակտիկ և այլն:

Այն, ինչ որ ասվեց բառային իմաստի վերաբերյալ, չի կարելի վերագրել նաև քերականական իմաստին. այսպես, նույն բառային իմաստն արտահայտող հաց և хлеб բառերը, չնայած գոյական, եղակի, ուղղական կամ հայցական լինելուն, միաժամանակ իրարից տարբեր են նրանով, որ հայերեն հաց բառն անորոշ առում ունի (հաց // հացը), իսկ ռուսերեն хлеб-ը ո՛չ անորոշ է և ո՛չ որոշյալ. մյուս կողմից՝ ռուսերեն хлеб բառը արական սեռ ունի (хлеб արական, муча իգական, зерно չեզոք), իսկ հայերեն հաց բառը ոչ մի սեռ չունի: Նույն ձևով հայերեն գրեցի և ռուսերեն написал բառերը, որոնց համար ընդհանուր են բառային իմաստը և մի շարք ընդհանուր

¹ Որոշ լեզուներում բազմաձևույթ բառերն ունենում են մի քանի շեշտ, բայց անպայման նաև մեկ հիմնական շեշտ, որն իշխում է բառի վրա, պահում է նրա ամբողջությունը:

քերականական իմաստներ (ներգործական սևո, անցյալ ժամանակ, եզակի թիվ), ունեն նաև մի շարք քերականական իմաստների տարբերություններ. Հայերեն **զրեցի** բառն առաջին դեմք է, իսկ ռուս. **написал**-ը ոչ մի դեմք չունի և, ընդհակառակը, ցույց է տալիս արական սևո, մինչդեռ **զրեցի**-ն ոչ մի սևո չի ցույց տալիս:

Հայերենի **զրեցի**, ռուսերենի **написал** բառերի կողքին վրացերենի **վժերե** համարժեքը, առաջին երկուսին հատուկ բառային իմաստից և մի քանի քերականական իմաստներից բացի (բայ, անցյալ, ներգործական, եզակի և այլն), ունի նաև այնպիսի քերականական իմաստ, որպիսին չկա ո՛չ Հայերենում և ո՛չ էլ ռուսերենում. վրաց. **վժերե** նշանակում է ևս զրեցի **այսինչ բանը**, այսինքն՝ բացի ենթակայի իմաստից (եզակի, առաջին դեմք), արտահայտում է նաև ուղիղ խնդրի իմաստը (եզակի երրորդ դեմք), որովհետև **մծերե** կնչանակի «գու ինձ զրեցիր», **գծերե**՝ «ես քեզ զրեցի», **մծերա**՝ «նա ինձ զրեց», **գվժերա**՝ «նա մեզ զրեց» և այլն:

Քննենք մեկ օրինակ ևս. **ես կանչեցի բժիշկ** նախադասություն մեջ **բժիշկ** բառն ունի իրի առում (անձի առումը կլինի **բժշկին**), մինչդեռ **вызвал врача** նախադասության մեջ չկա ո՛չ իրի և ո՛չ էլ անձի առում, ա՛յլ հանդես է եկել քերականական այն իմաստը, որը հատուկ է ռուսերենին (չնչավոր առարկայի քերականական իմաստ) և ծանոթ է Հայերենին:

Հայերեն քարին և պատին բառերը իրենց քերականական իմաստով ոչ մի տարբերություն չունեն. երկուսն էլ գոյական են. եզակի թիվով, որոշյալ առումով և տրական հոլովով: Նույնը կարելի է ասել և **ղպրոցին, սեղանին, զրքին, գոտին, լուցկուն, երկուսին, առաջինին, երրորդին, լավին, մեծին, գնալուն, գնացողին** և Հայերենի բառային կազմի տասնյակ հաղարավոր այն բառերի մասին, որոնք ենթարկվելով հոլովման՝ ստանում են համապատասխան ձևավորում: Որոշյալ առում, եզակի թիվ, տրական հոլով ցույց տալը, անկախ բառային իմաստների տարբերություններից, ընդհանուր է նաև հետևյալ բառերի համար՝ **լուցկուն, երկուսին, առաջինին, սեղանին, լավին, մեծին, գնալուն, գնացողին** և այլն, թեև սրանցից մի քանիսը գոյականի քերականական իմաստի փոխարեն ունեն թվականի, ածականի կամ բայի քերականական իմաստ¹:

¹ Այստեղ մի պահ անտես է առնվում այն, որ այս բառերից մի քանիսը կարող են տրական հոլովի փոխարեն անձի առման հայցական հոլով ցույց տալ:

Քերականական իմաստը առանձին բառի ինքնուրույնությունը կամ միևնույն բառի տարբեր ձևերի միջոցով արտահայտվող այն բովանդակությունն է, որով մասնավորվում, կոնկրետանում են տվյալ ընդհանուր կամ բառային իմաստի զանազան վերաբերություններ:

Սոսքի մասային հատկանիշը (գոյական, ածական և այլն), թվի հատկանիշը (եզակի, հոգնակի և այլն), հոլովի հատկանիշը (ուղղական, սեռական և այլն), բայի կերպը, սևոը, եղանակը, ժամանակը և այլն քերականական իմաստներ են, որոնք ցույց են տալիս զանազան վերաբերություններ և զրսևորվում են կամ առանձին բառի ինքնուրույնությամբ կամ միևնույն բառի տարբեր ձևերի միջոցով: Այսպես, **դի, մի, լի** բառերը առանց որևէ հատուկ ձևավորման արտահայտում են իրենց խոսքի մասային հատկանիշը (**դի**՝ գոյական, **մի**՝ թվական, **լի**՝ ածական), ինչպես և **հավ ու լավ, հինգ ու դինգ, նիստ ու խիստ, դուռ ու լուռ** բառերը, մինչդեռ, օրինակ, **մի-անալ, միություն, մի-ակ, լի-անալ, լի-ություն, լի-ովին** բառերը իրենց խոսքի մասային հատկանիշը արտահայտում են հատուկ ձևավորմամբ՝ միա-ժամանակ, իհարկե, փոխելով և իրենց բառիմաստը. **մի, միանալ, միություն, ինչպես և լի, լիանալ, լիություն, լիովին** ունեն ոչ միայն քերականական, այլև բառային տարբեր իմաստներ:

Եթե այժմ վերագրանանք մեր **քարին, պատին և քարի՛ր, պատի՛ր** օրինակներին, կարող ենք արդեն պարզ նշմարել, որ առաջին զույգի քերականական իմաստներից և ոչ մեկը չկա երկրորդ զույգի մեջ: Երկրորդ զույգի քերականական իմաստներն են. ա) բայի խոսքի մասային պատկանելություն, բ) ներգործական սևո, գ) հրամայական եղանակ, դ) երկրորդ դեմք, ե) եզակի թիվ: Քերականական այս հինգ իմաստներից չորսը (բացի բ-ից) արտահայտված են հատուկ ձևի միջոցով (ի՛ր մասնիկ, վրան շեշտ):

Նայած լեզվի քերականական կառուցվածքի առանձնահատկության, քերականական իմաստը կարող է արտահայտվել կամ միայն իրեն հատուկ ձևով, կամ այնպիսի ձևով, որը զրսևորում է միա-ժամանակ մի քանի քերականական իմաստ: Այսպես, օրինակ՝ **քարի՛ր** բառի մեջ շեշտակիր **-իր** մասնիկը արտահայտեց հինգ իմաստ, իսկ, ասենք, **զրի՛ր** բառի մեջ առկա է մի ուրիշ **-իր** մասնիկ, որը ցույց է տալիս դարձյալ եզակի թիվ, երկրորդ դեմք, բայց ոչ հրամայական եղանակ: Եթե վերցնենք **գնացիր** բառը, ապա կտեսնենք, որ սրա մեջ իր մասնիկը ցույց է տալիս նույն երկու քերականական իմաստները

(Եզակի թիվ, Երկրորդ դեմք), բայց այս բառն ունի և մի ուրիշ մասնիկ՝ **-աց-**, որը ցույց է տալիս անցյալ կատարյալը:

Այս օրինակներից բնավ էլ չի բխում, թե յուրաքանչյուր բառ ունի քերականական միայն այնպիսի իմաստներ, որպիսիք արտահայտված են առանձին մասնիկներով: Այսպես, և՛ **դրիր**, և՛ **գնացիր** բառերը բայի անցյալ կատարյալի եզակի թվի և Երկրորդ դեմքի իմաստը հավասարապես ունեն իրենց մեջ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, **գնացիր** բառն անցյալ կատարյալի իմաստի համար ունի **-աց** մասնիկը, եզակի թվի և Երկրորդ դեմքի իմաստի համար՝ **-իր** մասնիկը, մինչդեռ **դրիր** բառն ունի միայն եզակի թվի ու Երկրորդ դեմքի **-իր** մասնիկը, բայց չունի անցյալ կատարյալի իմաստի համար ո՛չ **-աց-** մասնիկը և ո՛չ էլ որևէ այլ մասնիկ: Նույն **դրիր** իմաստով ունենք նաև **դրեցիր** բառաձևը, որի մեջ անցյալ կատարյալի իմաստի համար կա հատուկ քերականական մասնիկ (**-եց-**): **Դրիր** և **դրեցիր** բառերը քերականական իմաստներով իրար միանգամայն հավասար են, բայց այդ իմաստներն արտահայտող մասնիկների քանակով՝ բնավ ոչ:

Այստեղից բխում է, որ քերականական իմաստը ոչ բոլոր դեպքերում պետք է արտահայտվի որևէ մասնիկով կամ ձևույթով: Եվ իրոք, եթե **-իր** մասնիկը **դրեցիր** բառի մեջ արտահայտում է եզակի թիվ և Երկրորդ դեմք, իսկ, ասենք, **-ի** մասնիկը եզակի թիվ և առաջին դեմք (դրի, դրեց-ի), ապա ի՞նչ մասնիկով են արտահայտվում եզակի թվի ու երրորդ դեմքի իմաստներն **դրեց** ձևի մեջ: Պարզ է, որ այդպիսի մասնիկ **դրեց** բառի մեջ չկա: Նույնը կարող ենք նկատել և **վազեց-ի**, **վազեց-իր**, **վազեց**, **կարդաց-ի**, **կարդաց-իր**, **կարդաց** և հարյուրավոր այլ օրինակներում: Հարցն ավելի պարզ պատկերացնելու նպատակով վերցնենք քերականական մի այլ իմաստի դրսևորման հարցը. ինչի՞ց ենք իմանում, կամ ինչո՞ւ է արտահայտված Հոգնակիություն իմաստը հետևյալ բառերում՝ **քարեր, տներ, գործեր, աշակերտներ, ուսանողներ** և այլն: Իհարկե, **-եր** և **-ներ** վերջավորությունների, այսինքն՝ քերականական հատուկ մասնիկների միջոցով, որոնք հենց ցույց են տալիս Հոգնակի թվի իմաստը: Իսկ ինչի՞ց ենք իմանում, կամ ինչո՞ւ է արտահայտված եզակի թվի իմաստը **քար, տուն, գործ, աշակերտ, ուսանող** և այլ հազարավոր բառերի մեջ: Պարզ է, որ ոչ թե որևէ մասնիկով, այլ նրանով, որ այդ բառերը Հոգնակի չեն, այսինքն՝ չունեն Հոգնակի թիվ ցույց տվող որևէ մասնիկ: Ուրեմն **քար, տուն, աշակերտ** և այլն եզակի

են այն պատճառով, որ Հոգնակի չեն, չունեն Հոգնակիի համար անհրաժեշտ մասնիկները: Այդպիսի մասնիկի բացակայությունը նրանց տալիս է եզակիի իմաստ:

Քերականական իմաստ դրսևորելու գործում մասնիկներին հավասար դեր է կատարում, մասնիկի արժեք է ստանում սպասելի, հնարավոր այլ մասնիկի կամ մասնիկների բացակայությունը:

Այսպես. **կանչվել, բերվել, հրավիրվել, նկարվել** բայերի կրավորական սեռը արտահայտված նրանց **-վ** ածանցի միջոցով. իսկ ինչո՞ւ է արտահայտված **կանչել, բերել, հրավիրել, նկարվել** բայերի ներգործական սեռը. նրանով, որ սրանք չունեն **սպասելի, հնարավոր** կրավորականի համապատասխան մասնիկը՝ **-վ** ածանցը: Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ քերականական իմաստ արտահայտել կարող է ոչ թե առհասարակ որևէ մասնիկի բացակայությունը, այլ **հնարավոր, սպասելի** մասնիկների բացակայությունը: Եթե **կանչել, բերել, հրավիրել, նկարել** բայերի ներգործական սեռը արտահայտված է նրանց համար **սպասելի, հնարավոր** կրավորական սեռի **-վ** ածանցի բացակայությամբ, այդ չի նշանակում, թե **-վ** ածանց չունեցող **փախչել, ընկնել, վազել** բայերը նույնպես ներգործական սեռի են: Ոչ, սրանք ներգործական սեռի չեն, որովհետև սրանց համար հնարավոր ու սպասելի չեն **-վ** ածանցով կրավորական սեռի բայեր, սրանք չունեն և չեն կարող ունենալ «փախչվել», «ընկնվել», «վազվել» ձևեր: Հետևաբար, ոչ թե որևէ մասնիկի, այլ անպայման հնարավոր, սպասելի մասնիկների բացակայությունն է ձևոք բերում քերականական իմաստ դրսևորելու հնարավորություն: Այսպես էլ **վազեց** բայի եզակի թիվն ու երրորդ դեմքը իմանում ենք նրանից, որ մյուս բոլոր դեմքերն ու թվերը արտահայտվում են իրենց հատուկ մասնիկներով (վազեց-ի, վազեց-իր, վազեց-ինք, վազեց-իք, վազեց-ին):

Այս բոլորից հետևում է, որ բառի քերականական իմաստները կարող են դրսևորվել ոչ միայն հատուկ մասնիկների միջոցով, այլև հնարավոր մասնիկների բացառմամբ: Հնարավոր մասնիկների բացառմամբ արտահայտվող քերականական իմաստները, որոնք միահյուսված են բառարմատի նյութական իմաստին և նրանից անբաժանելի են: Արմատային քերականական իմաստներից են խոսքի մասային իմաստը, բայի ներգործական և չեզոք սեռի իմաստը և այլն, որոնք առանց հատուկ մասնիկների և նույնիսկ առանց հնարավոր մասնիկների բացառման էլ դրսևորվում են արմատական ձևույթների

մնջ: Այսպես, օրինակ՝ **√ կարգ-** (կարդալ), **√ վազ-** (վազ-ել), **√ նստ-** (նստ-ել), **√ սպան-** (սպան-ել) արմատները ո՛չ միայն իրենց բայական իմաստն են նշում, այլև՝ իրենց ներգործական¹ (կարգ- և սպան-) ու չեզոք (վազ-, նստ-) սեռը, իսկ **√ ջր-**, **√ կարմր-**, **√ հնգ-** արմատներն իրենց մնջ ունեն գոյականի (ջր-), ածականի (կարմր-) և թվականի (հնգ-) խոսքի մասային իմաստը:

Եթե նույնիսկ մի որևէ խոսքի մասային իմաստ ունեցող արմատից կազմվեք այլ խոսքի մասային իմաստ ունեցող բառ, ապա նրա արմատային իմաստը դարձյալ կպահպանվի, իհարկե, վերադառնալ վիճակում: Այսպես, **√ նստ-** բայական արմատից կազմված **նստարան** գոյականի մնջ, **անշուշտ**, կա **նստելու** գործողության իմաստը (նստարան – **նստելու** հարմարանք), իսկ **√ կարմր-** ածական արմատից կազմված **կարմրել** բայի մնջ կա **ածականի** արմատային իմաստը (**կարմիր** դառնալ), **ինչպես** և **√ հնգ-** թվական արմատից կազմված **հնգապատկել** բայի մնջ վերադառնալ վիճակում մնում է թվականի արմատային իմաստը (**հինգ** անգամ բազմապատկել) և այլն:

Արմատային քերականական իմաստը լեզվի մնջ ստեղծված ամենաբարձր վերացություններից մեկն է, «ամրողկային մտքի արստրահող աշխատանքի» ամենաբարձր արտադրանքներից մեկը, որով մարդը բնության, հասարակության ու մտածողության մնջ եղող երևույթները տարբերակման, դասակարգման է ենթարկում ամենավերացական առումով: Պարզ է, որ արմատային քերականական իմաստը առավել կոնկրետ է զրսևորվում ձևավորված ու ավարտված բառի մնջ, օրինակ, **√ ջր-**, բայց **ջուր**, **ջրեր**, **ջրից**, **ջրով** և այլն, **√ նստ-**, բայց **նիստ**, **նստել**, **նստած**, **նստիր** և այլն, **√ հնգ-**, բայց **հինգ**, **հինգերորդ**, **հինգական** և այլն, **կարմր-**, բայց **կարմիր** և այլն: Այսպիսով, արմատային իմաստը ընդգրկվում է բառի իմաստի մնջ և առավել կոնկրետանում, եթե բառը նույն խոսքի մասային իմաստն ունի, ինչ որ հատուկ է արմատին, և կամ մնում է վերադառնալ վիճակում, եթե բառը այլ խոսքի մասային իմաստ է ընդունում, քան այն, որ հատուկ է տվյալ արմատին, օրինակ, **√ ջր-** **ջուր**, **ջրի**, **ջրից**, **ջրեր**, բայց և **ջրել**, **ջրային** և այլն, **√ հնգ-** **հինգ**, **հինգերորդ**, **հինգական**, բայց և **հնգապատկել**, **√ կարմր-** **կարմիր**, բայց և **կարմրել**, **կարմրություն** և այլն:

¹ Ներգործական սեռի իմաստը իհարկե ամրապնդվում է կրավորականացնող վահարավոր մասնիկի բացառմամբ, որի մասին խոսվեց վերև:

Ի վերջո հարկավոր է նշել, որ լեզուների մնջ հնարավոր է միևնույն քերականական իմաստի զրսևորումը տարբեր մասնիկների միջոցով, ինչպես և տարբեր քերականական իմաստների արտահայտումը միևնույն մասնիկի միջոցով. այսպես՝ **աղջիկ**, **պարսիկ**, **զատիկ** միանման բառերի սեռական հոլովը կազմվում է միանգամայն տարբեր մասնիկներով (աղջկ-ա, պարսիկ-ի, զատկ-վա), նույնը նկատում ենք և **տարի**, **գարի** բառերի նկատմամբ (տար-վա, գար-ու), մինչդեռ ասենք միևնույն –ի մասնիկը **հարգ-ի** բառի մնջ ածականացնող ածանց է, **մարգ-ի** բառի մնջ՝ սեռական հոլովի վերջավորություն, իսկ **խաղաց-ի** բառի մնջ՝ եզակի թվի առաջին դեմքի մասնիկ: Այսպիսի երևույթներ առաջ են գալիս կամ այն բանի հետևանքով, որ տարբեր մասնիկներ, ժամանակի ընթացքում հնչյունափոխվելով՝ իրար նմանվում են, կամ այն պատճառով, որ միևնույն մասնիկը ներքին բևեռացման կարգով ձևոք է բերում իր համար մի նոր, լրացուցիչ իմաստ՝ պահպանելով հանդերձ իր նախկին իմաստը: Բոլոր լեզուների հատուկ այս երևույթը բնավ չի խանգարում լեզվի հիմնական դերին՝ հասարակությանը իբրև հաղորդակցման միջոց ծառայելուն, որովհետև լեզվի պահանջը ոչ թե այն է, որ յուրաքանչյուր քերականական իմաստ արտահայտվի անպայման միայն իրեն հատկացված մասնիկով կամ ձևով, այլ այն, որ յուրաքանչյուր քերականական իմաստ արտահայտվի որևէ ձևով:

§ 47. ԱՐՄԱՏ ԵՎ ԲՈՒՆ.— Արմատ կոչվում է բառի նյութական իմաստ պարունակող ձևույթը, այսինքն՝ հիմնական ձևույթը, որպիսին բառի մնջ կարող է լինել թե՛ մեկ, թե՛ ավելի: Այսպես՝ **քարել**, **քարոտ**, **քարած** բառերի արմատը (հիմնական ձևույթն) է **քար-**, մինչդեռ **քարտաչ** և **քարկոծել** բառերի մնջ մեկի փոխարեն երկուական արմատ կա, դրանք են **քար** և **տաչ**, **քար** և **կոծ**:

Այս վերջին ձևույթներից մեկը՝ **քար**, ինչպես արդեն վերը տեսանք, ունի նաև բառային ինքնուրույն գործածություն, այսինքն՝ մեր լեզվի մնջ հանդես է գալիս իբրև կոնկրետացած, մասնավորված իմաստ արտահայտող բառ:

Ինքնին իբրև բառ գործածվող ձևույթը կոչվում է արմատական բառ:

Ինքնին իբրև բառ գործածվող **քար** ձևույթը, ուրեմն, արմատական բառ է:

Սակայն բոլոր ձևույթները բառային գործածություն չունեն. այսպես՝ **տաչ** ձևույթը չի գործածվում իբրև բառ, թեև արմատ է. նա

կարող է միայն ուրիշ ձևույթների միանալով վերածվել բառի (տաչ-
ել, տաչ-եղ, ան-տաչ և այլն):

Շատ արմատներ Հայերենում բառերի մեջ իրրև արմատ գոր-
ծածվելու դեպքում ժառանգորդական Հնչյունափոխության ենթարկ-
վելով՝ վերածվում են իրենց յուրահատուկ տարրերականների. օրի-
նակ՝ անգիր, պատմագիր, հեռագիր բառերի մեջ -գիր արմատն իր
սովորական ձևով է հանդես գալիս, բայց գրիչ, գրող, գրել բառերի
մեջ չեղտակորույս լինելու հետևանքով ենթադրվում է ժառանգոր-
դական Հնչյունափոխության՝ վերածվելով գըր ձևի, որ գրվում է
առանց ը-ի (գր-ել, գր-իչ, գր-ող):

Հնչյունափոխության ենթարկված արմատը կոչում ենք բուն կամ
արմատի տարրերակ:

Ուրեմն -գիր, -ջուր, -սուր, -լույս, -սեր, -տեր և այլն արմատներն
են. իսկ գրը-, ջըր-, սըր-, լուս-, հուս-, սիր-, տիր- բններ են կամ ար-
մատի տարրերակներ:

Արմատները սովորաբար հանդես են գալիս իրրև արմատական
բառ կամ, էթև միացած են այլ ձևույթների, իրրև վերջին ձևույթ:

Բունն իրրև արմատական բառ հանդես գալ չի կարող, նա միշտ
միացած է լինում այլ ձևույթների հետ և գտնվում է կամ բա-
ռասկզբում, կամ բառամիջում, բայց ոչ երբեք՝ բառավերջում: Այս-
պես, օրինակ՝ սուզվել, սուզանավ, ռազմասուզանավ բառերի մեջ
սուզ բունը կամ գցենք որևէ բառի վերջում, նա իսկույն կվերածվի
արմատի, օրինակ՝ ջրասույզ: Նույնպես և խուզարկել, հետախուզել,
բայց հետախույզ և այլն:

Հայոց լեզվի Հնչյունափոխությանը չենթարկվող արմատները
բուն չունեն և թե՛ իրրև արմատական բառ, թե՛ այլ ձևույթների հետ
միացած (բառասկզբում, բառամիջում և բառավերջում) հանդես են
գալիս արմատական ձևով, օրինակ՝ պատ, պատ-ել, միջնա-պատ:

§ 48. ՀԻՄՔ ԵՎ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. - Երբ բառերը խոսքի մեջ
հարաբերում են իրար՝ կապվելով իրրև նախադասության ան-
դամներ, նրանց միանում են նաև բառահարաբերական հատուկ
ձևույթներ, որոնք ցույց են տալիս երկու բառի այս կամ այն կոնկրետ
հարաբերությունը: Այսպիսով բառերը թեքվում են (հոլովվում և՛
խոնարհվում): Բառահարաբերական ձևույթները բառերը հոլովելու
կամ խոնարհելու նշաններ են և կոչվում են վերջավորություններ:

Այսպիսով, ուրեմն, յուրաքանչյուր բառի մեջ էթև նա նախա-
դասության անդամ է, այսինքն՝ հարաբերության մեջ է գտնվում այլ

բառերի հետ, կարելի է գտնել բառահարաբերական ձևույթներ՝ հո-
լովման կամ խոնարհման վերջավորություններ, որոնցով արտա-
հայտվում է այդ հարաբերությունը:

Այսպես, օրինակ՝ քաղաքից բառի մեջ -ից վերջավորությունը
ցույց է տալիս քաղաք բառի հարաբերությունը որևէ այլ բառի հետ,
օրինակ՝ եկա. այս վերջին եկա բառի ա վերջավորությունն էլ իր
հերթին ցույց է տալիս գալ բառի հարաբերությունը մի ուրիշ բառի
հետ, որն է ես (ես եկա):

Եթե ես բառի փոխարեն լիներ դու, եկա բառը, որը նրան չի
հարաբերում, չէր կարող կապվել նրա հետ. այստեղ հարկավոր
կլիներ մի այլ վերջավորություն տվյալ հարաբերությունը ցույց
տալու համար (դու եկար):

Վերջավորությունները, ուրեմն, թեքված բառի բառափոխական
ձևույթներն են: Դրանք են հոլովման վերջավորությունները, խո-
նարհման վերջավորությունները, հոգնակիի վերջավորությունը և հո-
ղերը:

Յուրաքանչյուր բառի մեջ, իհարկե, բացի վերջավորությունից, կա
նաև բառի հիմնական մասը կամ ինքը բառը, որը հարաբերության
մեջ է մտել այլ բառերի հետ: Քաղաքից բառի մեջ -ից վեր-
ջավորությունն է, իսկ քաղաք նրա հիմնական մասը, եկա բառի մեջ
-ա վերջավորությունն է, իսկ եկ՝ նրա հիմնական մասը և այլն:

Ուրեմն թեքված յուրաքանչյուր բառի մեջ կա մի հիմնական մաս,
որը հակադրվում է վերջավորությանը, իրրև ինքնուրույն մաս տվյալ
բառի: Թեքված բառի մեջ մինչև վերջավորությունն ընկած մասը
կոչվում է հիմք:

Բառի հիմքը կարող է թե՛ մեկ ձևույթ լինել, թե՛ մեկից ավելի.
այսպես, օրինակ՝ քաղաքից բառի հիմքն է քաղաք, բայց մայրաքա-
ղաքից բառի մեջ հիմքը փոխված է. այստեղ հիմքն է մայրաքաղաք,
իսկ մայրաքաղաքացիներ բառի հիմքն է մայրաքաղաքացի և այլն,
այսինքն՝ ամեն անգամ բառից անջատելով վերջավորությունը՝
ստանում ենք բառի հիմքը:

Սակայն ամեն անգամ բառն այս կամ այն կոնկրետ վերջավո-
րությունը չի ունենում: Որոշ բառեր որոշ հարաբերության մեջ
կարծես թե հանդես են գալիս առանց վերջավորության: Այսպես,
օրինակ՝ Սուրեն բառի սեռական հոլովն ստանում է -ի վերջավո-
րությունը, տրականը՝ -ի(ն), Հայցականը՝ -ի(ն), բացառականը՝ -ից և
այլն, իսկ ուղղականը լինում է Սուրեն + 0. Հոգնակին ստանում է ներ

վերջավորությունը, իսկ ևզակին լինում է Սուրեն + 0:

Այս նշանակում է, որ Սուրեն և այլ բառերը որոշ ղեկաբերում, այն է՝ թեքման որևէ վերջավորության բացակայության ղեկաբերում, ընդունակություն ունեն իրենց իմաստին ավելացնելու նաև բառահարաբերական որոշ իմաստ առանց ձևականորեն փոխվելու: Այդ հնարավորությունը, սակայն, ծայր աստիճանի սահմանափակված է, և յուրաքանչյուր բառաձև կարող է, լավագույն ղեկաբերում, միայն մեկ լրացուցիչ բառահարաբերություն արտահայտել ինքնին՝ առանց որոշ վերջավորություն ստանալու: Այս հարցը պարզելու համար քննենք Հետևյալ հարցը: Ինչի՞ց է իմացվում, որ, օրինակ՝ քար բառը ևզակի է կամ անորոշ, անշուշտ նրանից, որ քար բառը հոգնակի չէ (չունի հոգնակու վերջավորություն) և որ նա որոշյալ չէ (չունի որոշիչ հոդ): Ուրեմն քար բառը = «քար» իմաստ + (- հոգնակի) + (- որոշյալ), այսինքն՝ քար = քար ևզակի և անորոշ: Ճիշտ նույն ձևով էլ հասկացվում է քար բառի ուղղական հոլովը. քար բառը = քար + (- սեռական) + (- տրական) + (- հայցական) + (- բացառական) + (- գործիական) + (- ներգոյական), և քանի որ ուրիշ հոլով չկա, ու քար բառը չի կարող ուրիշ հոլովով լինել, բացի ուղղականից, որի ժխտումը չտրվեց, այսինքն՝ չասվեց՝ քար բառը = քար + (- ուղղական), ուստի քար = քար ուղղական:

Կամ վերցնենք մի այլ ղեկաբ: Ձևականորեն ինչպե՞ս է որոշվում, որ քար բառը գոյական է և ոչ թե, օրինակ, բայ. անշուշտ նրանով, որ քար բառի նկատմամբ ժխտված է բայական որևէ վերջավորություն, օրինակ, -ել -եցի (քարել, քարեցի և այլն): Կամ վերցնենք քարել բայի անցյալ կատարյալի քարեցի, քարեցիր և քարեց ձևերը: Այս երեքն էլ, բացի քար ձևույթից, իրենց մեջ ունեն անցյալ կատարյալի -եց վերջավորությունը: Բացի դրանից, առաջինն ունի -ի վերջավորությունը, որը ցույց է տալիս առաջին ղեմքը, երկրորդն ունի -իր վերջավորությունը, որով զրսևորվում է երկրորդ ղեմքը: Իսկ ինչո՞վ է զրսևորվում երրորդ ղեմքը քարեց ձևի մեջ. չէ՞ որ սա ձևականորեն վերջավորություն չունի ղեմքի համար: Դարձյալ իհարկե, նրանով, որ այստեղ ժխտված են մյուս բոլոր հնարավոր ղեմքերը, բացի երրորդից. ուրեմն՝

Քարեց = քարել բայի իմաստ անցյալ կատարյալով + (- I ղեմք), + (- II ղեմք) + (- հոգնակի): Այսինքն՝ մնում է եզակի երրորդ ղեմք «քարեց» բառի համար:

Այս քննությունից երևում է, որ որոշ բառեր որոշ ղեկաբերում

առանց ձևական վերջավորություն ստանալու արտահայտում են նաև իրենց հարաբերությունը: Այսպիսի բառերի մասին ասել, թե նրանք վերջավորություն իսպառ չունեն, սխալ կլինի, քանի որ նրանք ավարտված, վերջավորված բառեր են և հարաբերություն են ցույց տալիս: Այսպիսի բառերն ունեն յուրօրինակ, ոչ ձևական վերջավորություն, որը լեզվաբանության մեջ կոչվում է զրո կամ բացասական վերջավորություն:

Ջրո վերջավորություն ունեն այն բառերը, որոնք բացի իրենց նյութական իմաստից արտահայտում են նաև իրենց բառահարաբերությունը, առանց, սակայն, ձևական որևէ վերջավորության:

Հայերենում բառերը կարող են իրենց բառահարաբերությունը դրսևորել երեք ձևով՝

ա) Ձևականորեն առկա որևէ վերջավորությամբ, օրինակ՝ քար-ի, գր-ի՞ր, դպրոց-ում և այլն:

բ) Ջրո վերջավորությամբ կամ բացասական վերջավորությամբ՝ օրինակ՝

Գնաց + 0, խաղաց + 0, քար + 0, լույս + 0, ոտ + 0, ձևո + 0 և այլն.

գ) Ջրո վերջավորության արժեք ունեցող ք վերջավորությամբ¹, օրինակ՝

Ոտ + ք = ոտք + 0, ձևո + ք = ձևոք + 0:

§ 49. ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ. - Բառերը ըստ իրենց կազմության լինում են պարզ և բաղադրյալ: Պարզ են այն բոլոր բառերը, որոնք հանդիսանում են մեկ հիմնական կամ երկրորդական ձևույթ և ունեն բառային ինքնուրույն գործածություն առանց այլ հիմնական կամ երկրորդական (բառաստեղծական) ձևույթների հետ միանալու: Դրանք արմատական բառերն են, օրինակ՝ տուն, քաղաք, երիտասարդ և այլն, իսկ, ընդ, որ, ի, ըստ, և, ու և այլն:

Բաղադրյալ են այն բոլոր բառերը, որոնք բաղադրված են մեկից ավելի ձևույթներից, ըստ որում վերջիններս կարող են լինել և՛ հիմնական, և՛ երկրորդական, օրինակ՝ ջրմուղ (ջրր + մուղ), ջրմուղային (ջրր + մուղ + ային), անհետաքրքրական (ան + հետ (+ ա) +

¹ Իհարկե, երբ այս վերջինս (զրարայան) հոգնակի իմաստով չի գործածվում, օրինակ՝ գյուղացի-ք (հոգնակի), գինի-ք (հոգնակի):

բրբբր + ական), **ևև**, **այլև**, **դեպի** (դեպ + ի) և այլն:

Բաղադրյալ բառի կազմությանը չեն կարող մասնակցել երկրորդական բառաձարարական ձևույթները. օրինակ՝ **քաղաք-ով**, **քաղաք-ից**, **քաղաք-ներ**, **տես-ա**, **տես-ար**, **տես-անք** և այլն պարզ բառեր են:

Բաղադրյալ բառերը լինում են **բարդ**, **ածանցավոր** և **բարդ-ածանցավոր**:

Բարդ են կոչվում այն բառերը, որոնք բաղադրված են մեկից ավելի հիմնական ձևույթներից (կամ արմատներից). օրինակ՝ **հաց-թուխ** (= հաց + թուխ), **նորեկ** (= նոր + եկ), **աշխատուժ** (= աշխատ + ուժ) և այլն:

Բաղադրյալ բառերի մեջ հաճախ ձևույթների արանքն է ընկնում **ա** Հնչյունը, որը կոչվում է հոդակապ. **հեռագրատուն**, կազմված է **հեռ** (հեռու), **գր** (գիր) և **տուն** ձևույթներից, բայց նրանց արանքում կա **ա** հոդակապը:

Ածանցավոր են կոչվում այն բառերը, որոնք բաղադրված են մեկ հիմնական ձևույթից և մեկ կամ ավել բառակազմական ձևույթից (ածանցից), օրինակ՝ **ան-գիր**, **գր-իչ**, **գր-ական-ություն**, **գր-ա-կան**, **արտ-ա-սահման-յան** և այլն:

Ածանցները, ինչպես երևում է բերած բառերից, կարող են գրվել թև՝ արմատից առաջ, թև՝ նրանից հետո և ըստ այնմ էլ կոչվում են նախածանց (**ան-**, **արտ-**) և վերջածանց (**-իչ**, **-ական**, **-ություն**):

Բարդ-ածանցավոր են կոչվում այն բառերը, որոնք կազմված են մեկից ավելի հիմնական ձևույթներից (արմատներից) և մեկ կամ ավել բառակազմական ձևույթից (ածանցից), օրինակ՝ **ան-գրա-գետ**, **ան-գրա-գիտ-ություն** և այլն:

Այն բոլոր ձևույթները, որոնք բաղադրում են բառը, կոչվում են բաղադրիչներ (կոմպոնենտներ), իսկ հիմնական կամ հիմնական ու բառակազմական ձևույթներով բաղադրված բառը կոչվում է բաղադրյալ կամ բաղադրություն (կոմպոզիտ):

Անգիր, **գրիչ**, **գրական**, **գրականություն**, **արտասահմանյան**, **անգրագետ**, **անգրագիտություն**, ինչպես և **չուռ տալ**, **եռ գալ**, **այսօր**, **այստեղ** և այլն բաղադրյալ բառեր են, իսկ **ան-**, **գր**(գր)-, **-ական**, **-ություն**, **արտ-**, **-յան**, **-գետ**, **-գիտ-**, **եռ**, **գալ**, **այս-**, **-օր** և **-տեղ** նրանց բաղադրիչներն են:

Բաղադրյալ բառերի մեջ յուրաքանչյուր բաղադրիչ անպայման պետք է հակադրվի մյուս բաղադրիչներին՝ ամբողջ բառին ավել-

լացնելով կամ տալով յուր սեփական իմաստը: Եթե բաղադրիչներից մեկը հակադրվում է մյուսին (կամ մյուսներին), իսկ սա (կամ սրանք) չեն հակադրվում նրան, նշանակում է բառը բաղադրյալ չէ, կամ մենք սխալ ենք կատարել վերլուծությունը: Օրինակ՝ **տնակ** բառի մեջ **տըն-** (տըն-տուն) բաղադրիչը հակադրվում է **-ակ** բաղադրիչին, ունի նրանից տարբեր իմաստ և իր այդ «տուն» իմաստը մտցնում է **տնակ** բառի իմաստի մեջ. նույն բառի **-ակ** բաղադրիչը հակադրվում է **տն-** բաղադրիչին իր իմաստով (փոքրացուցիչ) և Հենց այդ իմաստով էլ մտնում է **տնակ** բառի մեջ: Բայց, օրինակ, **դանակ** բառում **դան-** մասը չի կարող հակադրվել **-ակ** մասին, թեև վերջինս հակադրվելու միտում ունի: **Տնակ** հավասար է փոքր տուն, իսկ **դանակ** հավասար չէ փոքր «դան»:

Բ. ՆՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

§ 50. **ՆՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔԸ.**— Նոսքի մասեր ասելով հասկանում ենք բառերի որոշ կատեգորիաները կամ խմբերը, ըստ նրանց արտահայտած ընդհանուր իմաստի:

Քերականությունը, ինչպես և լեզվաբանությունը, մինչև այժմ չի տվել խոսքի մասերի որոշման հիմունքը, իսկ ձևական քերականությունը իբրև հիմունք ընդունել էր բառերի ձևը, ձևական հատկանիշները (Պեչկովսկի, Ուշակով) կամ նրանց ձևն ու շարահյուսական պաշտոնը (Մ. Արեղյան): Դրա հետևանքն այն էր, որ թվականը, դերանունը և բայը վերացվեցին իբրև խոսքի մասեր, բայց նույնացվեց ստորոգյալին, **ես**, **դու**, **գնալ**, **я**, **ты**, **три**, **четыре** և այլն համարվեցին գոյական, **իմ**, **քո**, **այս**, **այդ**, **քնած**, **վազող**, **мой**, **твой**, **этот**, **один**, **два**, **играющий** և այլն համարվեցին ածական և այլն:

Նոսքի մասերի ճիշտ ճանաչման ու որոշման գործում զգալի չափով խանգարիչ են հանդիսացել և՛ այն, որ խոսքի մասերը իրենք ծագել ու գոյացել են ոչ միաժամանակ, այլ որոշ հաջորդականություններով, և՛ այն, որ քերականական գիտությունն էլ իր հերթին բոլոր խոսքի մասերը ճանաչել է ոչ միաժամանակ, այլ տարբեր դարաշրջաններում և ըստ յուրաքանչյուր դարաշրջանի իշխող տրամաբանությունն ու մտածողության էլ սահմանում է տվել առանձին խոսքի մասերի:

Նոսքի մասերը, ինչպես և լեզվական մյուս կատեգորիաները (թվի, հոլովի, սեռի, կերպի, շնչավորի, անշունչի, ենթակայի, ստորոգյալի և այլն) սոսկ ձևական իրողություններ չեն. իբրև ձևական, ձևաբանական, շարահյուսական և այլ միջոցներ, դրանք միաժամանակ ան-

խուսափելիորեն նաև իմացաբանական կատեգորիաներ են, որոնք արտացոլում են հասարակական մարդու մտածողությունից զարգացումը: Լեզվական կատեգորիաները, այդ թվում և խոսքի մասերի կատեգորիան, մարդկությունն ստեղծել է հազարամյակների ընթացքում աշխարհի ճանաչման իր աստիճանական առաջընթացի ճանապարհին՝ հետզհետե հարստացնելով իր իմացությունն ու լեզուն:

Անունը բայից տարբերելով, ածականը գոյականից տարբերելով, նախդիրը անունից, բայից, մակրայից և այլն տարբերելով (խոսքը, իհարկե, չի վերաբերում նրան, թե ինչպես այս կամ այն քերականն է տարբերել այդ կատեգորիաները. այստեղ մենք խոսում ենք համապատասխան լեզվական կատեգորիաների ծագումնաբանական տարբերակման մասին, նախազրային, նախակուլտուրական ժողովուրդների կողմից),¹ — սրանք ոչ թե սոսկ լեզվական միջոցների բարդացում ու հարստացում են, այլ առաջին հերթին բնություն տարբերակված ճանաչողություն, օբյեկտիվ իրականություն տարբերակված արտացոլում, որին մարդկությունը հասել է ղեկավարին, ոլորուն ուղիներով:

Ահա հենց իմացաբանական այդ կատեգորիաներն են, որ հնչյունական մատերիային հարած՝ թափանցել են լեզվի մեջ, դարձել են լեզվական իրողություններ և «ծածկված կամ խճճված և կամ ավելի մշակված ձևով» առկա են լեզվի մեջ իրրև լեզվական կատեգորիաներ: Քերականական կատեգորիաները, այդ թվում և խոսքի մասերն ու նախադասության անդամները, լեզվական-իմացաբանական այգպիսի կատեգորիաներ են:

Նախնական մարդուն՝ բնազդական մարդուն բնությունը ներկայանում էր իբրև երևույթների խճճված, տարտամ մի ցանց, և մարդն այդ բարդ ցանցի մեջ «կորցրել էր իր գլուխը», ավելի ճիշտ՝ դեռ չէր գտել յուր գլուխը. նա դեռևս իրեն չէր տարբերում բնությունից, նրա գիտակցության մեջ տակավին չկար մարդու և բնության տարբերակումը, և ուրևն լեզվի մեջ էլ տակավին չկար անձի և իրի կամ շնչավոր և անշունչ առարկայի տարբերակումը՝ լեզվական համապատասխան կատեգորիան:

Երբ նա սկսեց արդեն իրեն տարբերել բնությունից, նրա գիտակցության և լեզվի մեջ էլ ստեղծվեց անձի և իրի, շնչավոր և անշունչ առարկաների կատեգորիան:

Նախնական՝ բնազդական մարդը իբրև անհատ իրեն չէր տարբերում յուր հասարակությունից (և հասարակությունից մյուս ան-

դամներից) և, հետևաբար, չուներ իր հատուկ անունը և հատուկ (ուրևն և նրա հակադրություն՝ հասարակ) անվան կատեգորիան լեզվի (և գիտակցությունից) մեջ:

Նախնական՝ բնազդական մարդը դեռևս չէր տարբերում առարկան այդ առարկայի հատկանշից և գործողությունից. թե առարկան, թե նրա հատկանիշն ու գործողությունը մարդու համար տարտամ, չտարբերակված մեկնություն էին, և դրա հետևանքով նա չուներ առարկայի ու ենթակայի, հատկանշի ու որոշիչի, գործողության ու ստորոգյալի կատեգորիան լեզվի (և գիտակցությունից) մեջ, որպիսին նա ստեղծեց միայն այն բանից հետո, երբ արդեն տարբերակեց հատկանիշը, ապա նաև գործողությունը առարկայից բնության մեջ՝ հարստացնելով նաև յուր լեզուն (և գիտակցությունը) գոյականի, ածականի, բայի և այլ հասկացություններով՝ կատեգորիաներով:

Մտքի, գիտակցության յուրաքանչյուր նոր ներդրում արտացոլվում, նստում էր լեզվի մեջ և, փոխադարձաբար, լեզվական այս կամ այն նոր կատեգորիայի ստեղծումը նշանակում էր գիտակցության, տարբերման նոր կատեգորիայի, «Հանգուցային նոր կետի» ստեղծում, նոր «աստիճանիկի» կառուցում նախնական իմացության ու գիտակցության մշուշապատ, տարտամ (դիֆուզ) ցանցում:

Լեզվի մեջ շերտ առ շերտ կուտակվել են մարդու մտքի, գիտակցության զարգացման կատեգորիաները, «աստիճանիկները», և այսպիսով լեզուն դարձել է մարդկային գիտակցության զարգացման ինքնատիպ օրագիրը, որի մեջ կարելի է կարգալ մտքի, գիտակցության ամբողջ նախապատմությունը և պատմությունը:

Ոոսքի մասերի առաջացումը և նրանցից յուրաքանչյուրի իմաստի, ձևի ու ֆունկցիայի տարբերակված ձևավորումը ինքնին նշանակում է ձևաբանության զատումը շարահյուսությունից և, ուրևն ձևաբանության և շարահյուսության ձևավորումն ու տարբերակումը լեզվի մեջ, քանի որ շարահյուսությունը դարձել է շարահյուսություն, իրոք, այն ժամանակ միայն, երբ ձևավորվել են առանձին բառերն իբրև կատեգորիաներ և սկիզբ է առել բառերով կազմված նախադասություններից առաջինը: Այսպիսով, ինչպես որ առանձին խոսքի մասերի կատեգորիաներն առաջացել են աստիճանաբար, տարբերակման միջոցով, երկփեղկման, բևեռացման եղանակով, այնպես էլ ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը առաջացել են տարբերակման, երկփեղկման, բևեռացման եղանակով՝ նախնական խոսքից:

Մտքի (գիտակցության) երկար հազարամյակներ տևող տարբեր-

րակումն ու Հարստացումը բազմազան կատեգորիաների նստվածք են տվել լեզվի մեջ Հանձին՝ ա) ավարտված ամբողջական խոսքի կամ ասուխան, բ) ավարտված ամբողջական նախադասություն, գ) տարբերակված բառ-խոսքի մասերի և դ) տարբերակված բառ-նախադասության անդամների:

Խոսքի մասերը, ի տարբերություն նախադասության անդամների, լեզվական իմացարանական միավորներ են՝ լեզվական ձևաիմաստային ավարտված ինքնամիտի տարրեր, որոնք անկախացված են խոսքից, ասությունից, չեն հանդիսանում նախադասության միավորներ և Հետևապես չպիտի որոշվեն շարահյուսական ֆունկցիայով կամ պաշտոնով:

Նախադասություն անդամները, ընդհակառակը, թեև նույն այդ խոսքի մաս-բառերն են, նախադասություն մեջ ունեն միանգամայն նոր արժեք ու նշանակություն. խոսքի մասերն այստեղ հանդես են գալիս իրենց նոր այլագույով և, վերառվելով իբրև իմացարանական կատեգորիաներ՝ ստանում են նոր կատեգորիայի՝ մտադատողական ընթացիկ, թուուցիկ կառուցվածքի միավորի պաշտոն, նախադասություն կազմող միավորի պաշտոն: Պարզևք մեր ասածը օրինակով:

Ծաղիկը բացվեց // Ծաղիկ Հասակն աճեց:

Այս երկու նախադասությունների մեջ **ծաղիկ** բառը գործածվում է շարահյուսական տարրեր իմաստով կամ պաշտոնով:

Առաջինում նա ենթակա է, ցույց է տալիս **բացվել** գործողության սուբյեկտը, ծաղկի բացվելու մտադատողական ընթացիկ (թուուցիկ) արտացոլման ամբողջության միավորն է հանդիսանում, կապված է **բացվեց** ստորոգյալի Հետ, նրան թեկադրել է յուր ղեմքն ու թիվը, ունի շարահյուսական այլ հատկանիշներ ևս, որոնց մասին այստեղ հարկ չկա խոսելու:

Երկրորդ նախադասության մեջ նույն **ծաղիկ** բառը միանգամայն այլ իմաստ և պաշտոն ունի շարահյուսորեն, այստեղ նա **Հասակի** աճման մտադատողական ընթացիկ (թուուցիկ) արտացոլման ամբողջության միավորն է, ցույց է տալիս աճած Հասակի **Հատկանիշը** (որը նմանեցվում է ծաղիկ առարկայի Հատկանիշներից մեկին), կապված է **Հասակ** ենթակայի Հետ, դրված է նրա վրա իբրև որոշիչ, անմիջական որևէ կապ չունի **աճեց** ստորոգյալի Հետ և այլն:

Այս երկու դեպքերում, ինչպես տեսնում ենք, **ծաղիկ** բառը նրա ֆունկցիան, պաշտոնը, գործածությունը և ձևական իմաստները

միանգամայն տարբեր են: **Ծաղիկ** բառն այստեղ, երկու դեպքում էլ, գործածված է իբրև ընթացիկ, թուուցիկ, միայն տվյալ առանձին ակտի մտադատողական արտացոլման քերականորեն ձևավորված կառուցվածքի՝ նախադասության միավոր կամ անդամ:

Այս երկու տարբեր պայմանների մեջ նույն **ծաղիկ** բառը, ծաղիկ լեզվական-իմացարանական Հասկացությունը դրսևորված է յուր երկու տարբեր այլագույերով. առաջին դեպքում յուր **ծաղիկ** ընդհանուր-մասնավոր իմաստից առել է **ծաղիկ** մասնավոր իմաստը եզակի թվով, իսկ երկրորդ դեպքում նույն **ծաղիկ** ընդհանուր-մասնավոր իմաստից առնված է միայն մի հատկանիշը՝ նուրբ, թարմ հատկանիշը (ծաղիկ Հասակ – նուրբ, թարմ Հասակ), և այն էլ ոչ թե ծաղիկ առարկայի, այլ մի ուրիշ առարկայի՝ **Հասակի** վերաբերմամբ:

Եվ սակայն **ծաղիկ** բառը իբրև բառ, իբրև խոսքի մաս, յուր գործածության ինչպես այս երկու, նույնպես և մնացած Հնարավոր բոլոր դեպքերում մնում է, և է նույն և միևնույն **ծաղիկ** լեզվական-իմացարանական Հասկացությունը՝ բնության մեջ եղած որոշ ուսուցանողական կատեգորիայի (ծաղիկ) Հասկացությունը, որը քերականորեն կոչվում է Հասարակ գոյական անուն:

Եվ թեև **ծաղիկ** բառի նաև իմացարանական իմաստի ողջ բովանդակությունը վերջին Հաշվով պայմանավորված է կենդանի խոսքով, տարբեր նախադասությունների մեջ նրա տարբեր կիրառություններով, այնուամենայնիվ, պետք է միանգամ ընդմիջտ տարբերել **ծաղիկ** բառը **իբրև խոսքի մաս**, իբրև լեզվականորեն ձևավորված իմացարանական կատեգորիա, այդ նույն բառի այս կամ այն կոնկրետ կիրառություններից նախադասության (խոսքի) մեջ, **նրա տարբեր շարահյուսական պաշտոններից** կամ **դերերից**, որոնց մեջ նա հանդես է գալիս յուր տարբեր այլագույերով, որոնց մեջ նա, դիպելիտիկայի լեզվով ասած՝ և ինքն է, և ինքը չէ:

Այժմ, երբ մենք ընդհուպ մոտեցանք խոսքի մասերի որոշման անհրաժեշտությունը, պիտի պարզենք մի քանի լսնդիրներ ևս, առանց որի Հնարավոր չի լինի Հասկանալ խոսքի մասերի կատեգորիաների էությունը և սահմանագծել խոսքի մասերը ինչպես իրարից, այնպես էլ նախադասության անդամներից.

ա) Անառարկելի ճշմարտություն է, որ բառերը, իբրև խոսքի մաս, կանք ունեն միայն խոսքի մեջ. ավելին՝ նրանք նաև ծագումնաբանորեն սերվել ու զատվել են խոսքից: Այսպես, օրինակ, միայն կենդանի խոսքի մեջ գործածվելու Հետևանքով է, որ Հայերեն մու-

րացկան, Հասցե, գրող, Հարվածային, ուսերեն МОСТОВАЯ, рабочий և այլ բառերը (նախնական իմաստով և ձևով ածական և բայ) դարձել են և այսօր գիտակցում են իրրև գոյական, թևե դեռ այսօր էլ նրանք երբեմն ունենում են նաև ածականի իմաստ. կամ երեսից, ձեռքով, Հանդերձ, Հազիվ գոյականները, Համարյա, դիցուք բայերը, վրացերեն քձ (դա — «քույր») գոյականը դարձել են և այսօր գիտակցվում են իրրև մակրայ, կապ և շաղկապ: Այստեղից բխում է առաջին խնդիրը:

Ուսքի մասերը որոշելիս չպետք է ելնել բառերի շարահյուսական պաշտոնից, նրանց դերից խոսքի, նախադասություն մեջ, նրանց ֆունկցիայից:

Շարահյուսական իմաստի կամ պաշտոնի Հաշվառումը, ինչպես մենք արդեն տեսանք, անվերջ խճճվելու և թյուրիմացությունների դուռ է բաց անում քերականների առաջ: Այդ Հաշվառման Հետևանքով է, որ մաքուր ֆորմալիստները բայը նույնացնում էին ստորոգյալին և լուծարքի ենթարկում բայը իրրև խոսքի մաս՝ գատելով նրանից բոլոր ոչ դիմավոր ձևերը (դերբայներ, причастие-ներ, деепричастие-ներ)՝ Համարելով այդպիսիք իրրև գոյականի, ածականի կամ մակրայի տեսակներ:

բ) Երկրորդ խնդիրը, որի լուծումը պետք է նախորդի խոսքի մասերի որոշմանն անցնելուն, Հետևյալն է.

Ձպետք է Հաշվի առնել բառերի ձևական Հատկանիշները, ձևավորումը, ձևավորման, կերպարանավորման առանձնահատկությունները՝ նրանց այս կամ այն խոսքի մասին վերագրելիս:

Անվիճելի է, որ յուրաքանչյուր բառ յուրաքանչյուր լեզվի մեջ ունի յուր Հատուկ ձևական Հատկանիշը, յուր ձևը կամ ձևավորումը. առանց ձևի և ձևավորման բառ չկա և չի կարող լինել: Ձևը բովանդակության՝ իմաստի դրսևորման պայմանական արտահայտություն է միայն և, իրրև այդպիսին, չի կարող վճռական դեր խաղալ խոսքի մասերի որոշման մեջ: Кенгуру, пальто և այլ գոյականները մակրայների շարքը դասելը միայն նրա Հիման վրա, որ այդ բառերը ուսերենում գոյականի քերականական ձև չունեն, կամ первый, играющий, играющий¹, երկու, երկրորդ, քնած, վազող և այլ թվականներն ու դերբայներն ածականների շարքը դասելը միայն նրա

Հիման վրա, որ դրանք ածականի քերականական ձև ունեն՝ կարող են փոխել իրենց սեռը կամ Հոլովը, գնալ, երգել, ասել բայերը բայ Համարելը և գոյականների շարքը դասելը միայն նրա Հիման վրա, որ դրանք գոյականի քերականական ձև ունեն, այսինքն՝ կարող են Հոլովվել և Հոլ ընդունել,— այս և նման բոլոր թյուրիմացությունները բխում են Հենց նրանից, որ բառերի այսպես կոչված քերականական ձևը միշտ նույնարժեք (ադեկվատ) չէ նրանց նույնիսկ քերականական իմաստին և առաջնություն ստանալուն պես՝ խորտակման դուռ է բացում խոսքի մասերի կատեգորիաների Հասկացողություն առաջ:

գ) Յուրաքանչյուր բառ կենդանի խոսքի մեջ, յուրաքանչյուր առանձին կոնտեքստի, կոնկրետ այս կամ այն իրադրության պայմաններում Հանդես է գալիս իր կոնկրետ, Հաճախ միայն տվյալ կոնտեքստից բխող և նրանով պայմանավորվող այլագոյով, որպիսին իր կենդանությունը, իր կոնկրետությունը Հաճախ այլևս անկրկնելի, եզակիական է կամ, Համենայն դեպս, տվյալ բառի, տվյալ ձևի Համար ոչ սովորական, ոչ բացարձակ: Այստեղից բխում է Հետևյալ խնդիրը.

Բառերի խոսքի մասային կատեգորիան որոշելիս չպետք է ելնել նրանց կոնկրետ, կոնտեքստային իմաստային նշանակությունից՝ իմաստարանական տվյալ եզակի արժեքից:

Բառերի կոնտեքստային կոնկրետ իմաստի Հաշվառումը, վերջին Հաշվով, ճիշտ է, զարտուղի ճանապարհներով, Հասցնում է դարձյալ ու դարձյալ նրանց շարահյուսական իմաստի (կամ ֆունկցիայի) առաջնությունը և առավել դժվարացնում Հիմնական խնդրի լուծումը: Այսպես, օրինակ, Я поставил точку над Я կոնտեքստի մեջ եղած բոլոր բառերը՝ Я, поставил, точку և над որոշ ու պարզ են իրրև խոսքի մասեր. Я՝ դերանուն, поставил՝ բայ, точку՝ գոյական, над՝ կապ (նախդիր). իսկ ի՞նչ է Я-ն: Ո՞ր քերականը կարող է մեղ ասել, թե ի՞նչ խոսքի մաս է Я-ն (ո՞չ Я շաղկապը, այլ այս կոնտեքստի Я-ն): Ընդհակառակը, բոլոր քերականներն էլ միարևրան կպնդեն, որ Я-ն բառ չէ, ուստի խոսքի մաս էլ լինել չի կարող: Այսպես պատասխանելը, իհարկե, Հեշտ է, բայց չէ՝ որ նույնիսկ а, бе, икс, игрек (ա, բ, իքս, իգրեկ) բառերը (գոնե մաթեմատիկական կոնտեքստներում), որ նույնպես տառեր են կամ տառի անուն, այնուամենայնիվ բառ են և այն էլ՝ գոյական: Ինչո՞ւ գոյական են а, б, х, у նշանների անունները, բայց ոչ միայն գոյական, այլ նույնիսկ բառ էլ չեն и, э, ш և այլ տառերի անունները. չէ՝ որ սրանք ևս կարող են տարրեր կոնտեքստների մեջ Հանդես գալ իրրև առարկայի անուն՝ իրրև իրենց

¹ Сб'ю Ушаков-ի Краткое введение в науку о языке և Русский язык գրքեր:

իսկ անունը, օրինակ՝ **Щ** выражает два звука, **Ч** есть аффриката և այլ նախադասությունների մեջ՝ դառնալով նույնիսկ **Л** նիթակա: Պարզ է, որ **И, Ч, Щ**-ի կոնտրաստային այս կոնկրետ իմաստային նշանակությունն արժեք տալու դեպքում մենք չենք կարող գոյական չհամարել նաև **я, меня, хорошо, он, им, яму, рус, кавказ** և այլ բառերը (դերանուններ, մակրայ, կապ և բայ) հետևյալ կոնտրաստների մեջ. **Он не забывает свое я; родительный падеж я будет меня; приятно, что ты получил «хорошо»; над есть предлог;** նա չի մոռանում իր **եսը**, **եսի** սեռական հոլովը լինում է **իմ**, հաճելի է, որ դու ստացար **լավ**, **ընդ** կապ է, **կարդացի** բայ է և ունի ժամանակի, եղանակի, դեմքի, թվի հատկանիշներ:

Այս դեպքերը ցույց են տալիս, որ լեզվական հարաբերության մեջ (հաղորդակցման մեջ) տեղի են ունենում այնպիսի երևույթներ, որպիսիք պատահում են նաև մարդկային այլ հարաբերությունների մեջ սպառողական արժեքների նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, գրիչը գրելու գործիք է, նրա այդ սպառողական արժեքը բացարձակ է, ճանաչված և ընդունված:

Սակայն մի՞թե նույն այդ գրիչը դառնում է դանակ կամ զմեյին հենց որ ես այդ գրիչը մի անգամ, մի կոնկրետ իրադրության մեջ գործածում եմ գրքի թերթերը կտրելու համար: Հանրածանոթ է նույնպես գրքի սպառողական արժեքը, բայց մի՞թե գիրքը դառնում է կափարիչ, եթե մի կոնկրետ իրադրության մեջ այն գործածվում է կճուճի բերանը ծածկելու համար: Պարզ է, որ ոչ: Գիրքը, գրիչը և բոլոր առարկաները գիրք են, գրիչ են և այլն իրենց սպառողական ընդհանուր արժեքով, միլիարդավոր անգամ կրկնվող, զանգվածակերպ սպառումով, հանրորեն ընդունված և ճանաչված սպառողական արժեքով, որը սակայն չի ժխտում նրանց մասնակի, եզակի, արտասովոր սպառման կարելիությունը:

Ահա այսպիսի մասնավոր, եզակի, արտասովոր սպառողական արժեք են ունենում երբեմն և բառերը լեզվի մեջ. այդ նրանց կոնտրաստային կոնկրետ իմաստաբանական նշանակությունն է, որից իհարկե չի կարելի ելնել նրանց խոսքի մասային պատկանելությունը որոշելիս, ինչպես և ձևաբանական այլ կատեգորիաները քննարկելիս: Այսպես, օրինակ, **из рук вон плохо** և «այդ գինն ինձ ձեռք չի տալիս» կոնտրաստների մեջ **рука** և **длепа** բառերը չունեն այլևս իրենց իմաստաբանական ընդհանուր, բացարձակ սպառողական արժեքը, նրանք ոչ միայն «ձեռք» չեն նշանակում, այլև ոչ մի գոյականի

իմաստ չունեն, ոչ մի առարկա չեն նշանակում: Բայց և այժպես **рука, длепа** և՛ ուսերենում, և՛ հայերենում ընդհանրապես գոյական են, քանի որ իրենց սպառողական ընդհանուր կամ բացարձակ արժեքով են առկա այդ լեզուների մեջ: Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե բառի սպառողական բացարձակ արժեքն անփոփոխելի և հավերժական է: Բնավ ո՛չ. բառի սպառողական եղակի արժեքը մասսայականանալու, միլիարդավոր անգամ կրկնվելու հետևանքով կարող է փոխել նրա սպառողական բացարձակ արժեքը՝ տալով նրան միանգամայն նոր սպառողական բացարձակ արժեք: Այսպես, մեր **հասցե** գոյականի այսօրվա սպառողական ընդհանուր արժեքը, որով նա գոյական է հայերենում, նախապես չի եղել այդ բառի մեջ: **Հասցե** բառը նախապես եղել է **հասնել** բայի ըզձական եղանակի եզակի երրորդ դեմքը և ունեցել է «հասնի», «թող հասնի» սպառողական ընդհանուր իմաստը: Ծրարների վրա գրում էին, օրինակ, «հասցե երևան վարժապետ Տիգրանին» և այդ նշանակում էր «հասնի երևան վարժապետ Տիգրանին»: Հետզհետե ավելի և ավելի հաճախակի գործածվելով «հասցեն» գրել են «հասցեն պարզ չի գրված» և նման կոնտրաստների մեջ (ինչպես եթե ասենք «հասնին» գրել եմ, «հասնին» պարզ չի գրված, և այլն) իրեն համար ոչ սովորական այս սպառողական իմաստով՝ հասնել բայի այս «հասցե» ձևը ստացավ սպառողական նոր ընդհանուր արժեք և դարձավ մաքուր գոյական: Նույնը կարելի է ասել **բայ, համարյա, գուցե, հագիվ, մեջ** և այլ հարյուրավոր բառերի մասին, որոնց սպառողական ընդհանուր արժեքը փոխվել է պատմականորեն: Ճիշտ նույն ձևով **почти, жаль, красив** և այլ հարյուրավոր բառեր ուսերենում փոխել են իրենց սպառողական ընդհանուր իմաստը, փոխել են իրենց խոսքի մասային կատեգորիաները՝ սպառողական անսովոր, եզակի արժեքի աստիճանական ծավալման և մասսայականացման հետևանքով: Այս էքսկուրսը պարզ է և որոշ է դարձնում այն հանգամանքը, թե ինչու մենք մերժողական պատասխան ենք տալիս առաջադրված երբորդ խնդրին ևս:

դ) Լեզվի, մասնավոր խոսքի մեջ ամեն բառ և բառային յուրաքանչյուր կատեգորիա ունի կառուցվածքային, գոյային մի շարք հատկանիշներ, և յուրաքանչյուր բառի դեմքը, վերջին հաշվով, որոշվում է նրա բոլոր առանձնահատկությունների միությունամբ, որը և տալիս է մեզ տվյալ բառի ամբողջական կառուցվածքը (կոնստրուկցիան): Այսպես, օրինակ, որոշ կատեգորիայի բառեր ունեն նյութա-

կան իմաստ՝ դրսևորում են նյութական, առարկայական աշխարհի տարրեր երևիքները և դրա Հետ միաժամանակ ունեն համեմատարար անկախ, ինքնուրույն խոսքային գործածություն, ինչպես և այլ տեսակի բառերն իրենց ենթարկելու (համաձայնեցնելու) պոտենցիա և վերջապես, բառափոխական, բառակազմական կարողություն (օրինակ՝ գոյական, բայ և այլն): Սրանց կողքին լեզվի մեջ կան բառեր, որոնք նույնպես նյութական իմաստ ունեն, բայց օժտված են գործածություն համեմատարար պակաս անկախություն, սովորաբար ունենում են միայն ենթարկվողի ստորադաս վիճակ և զուրկ են բառափոխական (մասամբ նաև բառակազմական) պոտենցիայից (օրինակ՝ ածական, մակրայ և այլն): Վերջապես կարելի է արձանագրել նաև մի այլ կարգի բառեր, որոնք չունեն նյութական իմաստ, չունեն բառափոխության և բառակազմության պոտենցիա և զուրկ են նույնիսկ համեմատարար անկախ գործածությունից (օրինակ՝ կապեր, շաղկապներ), բայց որում սրանցից էլ կապերն օժտված են այլ տեսակի բառերն իրենց ենթարկելու՝ ստորադասելու կարողություն, մինչդեռ շաղկապներն այդ էլ չունեն: Այս և մի շարք հատկանիշներով (օրինակ՝ ինքնուրույն շեշտ կրելու կարողություն և այդպիսի կարողության բացակայություն և այլն) պայմանավորված է յուրաքանչյուր բառի կառուցվածքային ամբողջականությունը. այս բոլոր հատկանիշների ամբողջականությունն է, որ տալիս է բառի լրիվ ու բազմակողմանի հասկացությունը: Հետևաբար այստեղից բխում է մի նոր խնդիր ևս.

Պետք է արդյոք բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելիս ելնել նրանց կառուցվածքային այլևայլ հատկանիշներից (բառակազմական, բառափոխական, շեշտունակական, գերադասական, ստորադասական, իմաստաբանական, ծագումնաբանական, հնչյունական և այլն, և այլն):

Այս պահանջի, այս խնդրի նկատմամբ ևս մեր վերաբերմունքը ժխտական է: Բառերի կառուցվածքային, տարրեր (բոլոր, թե մի քանի, այդ միևնույնն է) կողմերի հաշվառումը խոսքի մասերի որոշման համար հանդիսանում է առավել մոլորեցուցիչ ուղի, քան մեր քննած բոլոր նախորդ ուղիները միասին վերցրած: Բառերի կառուցվածքային հատկանիշների հաշվառումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նրանց հյուսվածքների մանրադիտակային ուսումնասիրությունը:

Ինչպես որ մանրադիտակով կարելի է տեսնել միայն առանձին հյուսվածքները, դիտել բջիջները, արյան գնդիկները, բայց չի կարելի

տարրերը կենդանական (և բուսական) առանձին տեսակները, այնպես էլ բառերի կառուցվածքային տարրեր կողմերի ուսումնասիրություն կարելի է որոշել միայն յուրաքանչյուր բառի (կամ բառային կատեգորիայի) ներքին կառուցվածքային մանրամասները, կողմերը, հատկանիշները, բայց ոչ նրանց ամբողջական դեմքը՝ կերպարքը:

Ամփոփելով մեր այս խնդրի քննությունը արձանագրում ենք, որ բառերի խոսքի մասային կատեգորիան որոշելիս չպետք է ելնել նրանց կառուցվածքային տարրեր հատկանիշներից:

Այս բոլորից Հետո մեզ մնում է գտնել այն հիմնական հատկանիշը, բառերի այն էական կողմը, որի համաձայն կարելի կլինի տալ նրանց խոսքի մասային կատեգորիան և կատարել խոսքի մասերի միասնական դասակարգումը: Մենք արդեն տեսանք, որ այդպիսի հիմունք չեն կարող հանդիսանալ բառերի ո՛չ ձևական, ո՛չ իմաստաբանական-հոգեբանական, ո՛չ բառափոխական-բառակազմական, ո՛չ էլ շարահյուսական հատկանիշները թե՛ առանձին-առանձին և թե՛ միասին վերցրած: Դրանք բոլորը և մի շարք այլ հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ ոճաբանական, հուզական-զգացական, եզական-ընդհանրական և այլն, անշուշտ, առկա են բառերի մեջ: Ավելին. լեզվի մեջ չկա մի բառ, որն ունենա միայն մեկ հատկանիշ, մեկ կողմ, և այդ տեսակետից միանգամայն իրավացի են պրոֆ. Բոգորոդիցկին, Վ. Վ. Վինոգրադովը և ուրիշները, որոնք դնում են բառի կառուցվածքային, համադրական հասկացողություն պահանջը: Բառն իր կենդանի գոյով իրոք կա, և ապրում է միայն կենդանի խոսքի մեջ իր բոլոր հատկանիշներով, իր ողջ կոնկրետությունը:

Սակայն բառը միայն խոսքային տարր կամ միավոր չէ. ծննդաբանորեն կապված լինելով խոսքին, խոսքից սերված լինելով հանդերձ՝ բառը միաժամանակ հանդիսանում է մի ավելի բարձր ընդհանրության տարր, և միայն ու միայն այդ արատրակություն պրիդմայով էլ պետք է մոտենալ բառին, հասկանալ բառը իբրև լեզվի միավոր: Բոլոր քերականները և լեզվաբանները մինչև այսօր անտեսում են այն հանգամանքը, որ բառը ոչ միայն խոսքային միավոր է, այլև, իսկ տվյալ դեպքի համար դա առավել կարևոր է, բառը հանդիսանում է խոսողական-մտածողական ընդհանուր կարողության կամ սխտանի, այն էլ լեզվամտածողության ամենահիմնական տարրը, կատեգորիան: Բոլոր մինչայժմյան քերականները և լեզվաբանները խոսքի մասերը հասկացել և դասակարգել են իբրև խոսքի (նախադասության) մասեր՝ միշտ կապակցելով խոսքի Հետ, միշտ ել-

նելով **խոսքից**: Հին հույների լեզվաբանական մտածողությունն աղբառաբանությունը, որի հետևանքն էր խոսքի և լեզվի տարբերությունների գիտակցման բացակայությունը (իսկ այս վերջինիս անմիջական հետևանքն է «խոսքի մասեր» հորջորջումը), իր ավել կամ պակաս զգալի դրոշմն է թողել քերականագիտության վրա:

Բառերը, իհարկե, հանդես են գալիս կենդանի կապակցված խոսքի մեջ, իբրև նախադասությունների կամ միավորների, բայց նույն այդ բառերը լեզվի մեջ այլևս խոսքի մաս չեն, այսինքն՝ նախադասություն մաս, միավոր, տարր չեն. այստեղ, լեզվի մեջ, նրանք լեզվական-իմացաբանական միավորներ են, լեզվական իմացաբանական կատեգորիաներ, **լեզվի մասեր**, և եթե դեռ մենք չարունակում ենք «խոսքի մասեր» տերմինը ավանդաբար գործածել, ապա պետք է միշտ հիշել դրա պայմանականությունը: Այստեղից մենք հանում ենք մեր առաջին հետևությունը:

Բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելիս պետք է վերանայ նրանց **խոսքային** հատկանիշներից և բառը դիտել իբրև **լեզվական կատեգորիա**, իբրև **լեզվի մաս**:

Այսօր, իհարկե, այլևս կասկած չի կարելի հարուցել այն առթիվ, թե արդյոք բառը գոյություն ունի՞ խոսքից դուրս, առանձին բառի հասկացությունը կա՞ և պատկերացվում է խոսքից, նախադասությունից դուրս: Քաղաքակիրթ մարդկությունն արդեն վաղուց հասել է առանձին բառի արստրակցիայի հասկացությանը. առանձին բառը գոյություն ունի ճիշտ այնպես, ինչպես գոյություն ունեն և առանձին լեզուները խոսքից, կոնկրետ խոսողություններից դուրս:

Վերն արդեն մանրամասնորեն խոսել ենք բառերի, իբրև լեզվական-իմացաբանական միավորների մասին, և նշել, որ բառերը իբրև «խոսքի մասեր» հանդիսանում են բնություն արտացոլման «հանգուցային կետեր», «աստիճանիկներ»: Ահա հենց այս ասպեկտով, այս պրիզմայով է, որ մենք աշխատում ենք հասկանալ և դասակարգել խոսքի մասերը: Այստեղից բխում է մեր երկրորդ հետևությունը:

Բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելիս պետք է այդպիսիք դիտել իբրև լեզվական-իմացաբանական «հանգուցային կետեր», իբրև առարկայական աշխարհի ճանաչման «աստիճանիկներ»:

Այստեղ մեր առաջ կանգնում է մի հիմնական դժվարություն: Խնդիրն այն է, որ նույն առարկայական աշխարհը տարբեր ար-

տացույց է գտնում տարբեր ժամանակներում, տարբեր հասարակական բաժանումների և տարբեր լեզուների մեջ, և լեզվական միևնույն կատեգորիաներն անպայման առկա չեն բոլոր լեզուներում: Այսպես, օրինակ, ռուսերենին անծանոթ է **հողի** կատեգորիան, հայերենի մեջ կան միայն վերջահար հողեր առանց սևոի իմաստի, գերմաներենում և ֆրանսերենում հողերը նախադաս են և ունեն նաև սևոի հատկանիշ. ռուսական բային հատուկ է ասպեկտի հատկանիշը (ВКА), այդպիսին անծանոթ է հայկական բային, իսկ ռուսական և հայկական բայը չունեն այն վերսիան, որ հատկանշական է վրացական բայի համար. որն ի միջի այլոց աչքի է ընկնում նաև իր խնդրագիծությունը, լեզվաբանները դեռ համառորեն պնդում են, որ, օրինակ, չինարենը չունի խոսքի մասերի կատեգորիաներ, ածանցներ, մասնիկներ և այլն և դրա հիման վրա այն կոչում են ամորֆ՝ «անձև»:

Մենք հեռու ենք չինական լեզվի «անձևություն» տեսությունից կողմնակից լեզվաբաններին հավատալուց, քանի որ նրանք չինարենի մեջ ևս որոնում են նյութականորեն ձևավորված խոսքի մասեր, ձևավոր, վերջավորված խոսքի մասեր, իսկ այդպիսի խոսքի մասեր, իրոք, չկան ոչ միայն չինարենում, այլև, կարելի է ասել՝ նույնիսկ հայերենում և վրացերենում, որոնց մեջ, ի սարսափ այդպիսի լեզվաբանների, բայր կարող է նաև հոլովվել, իսկ գոյականը՝ խոնարհվել, օրինակ՝ քար (камень), բայց՝ քարեցի, քարի, քարում եմ, կամ վազել (бежать), բայց վազելու, վազելով, վազելում, վազելուց և այլն: Հիշենք հայերենի նույնիսկ դիմավոր բայի հոլովման ձևեր, օրինակ՝ «հասի՛ր»-ի վրա պետք է չեչտ դնել» և այլն:

Բայց եթե մի բոլակ նույնիսկ ընդունենք, որ չինարենում և այլ «անձև» լեզուներում իրոք չկան խոսքի մասեր, չկա հոլովում, խոնարհում, ածանցում և այլն մեր հասկացողությունը, ինչպես և պետք է ընդունենք, որ հաճախ, իրոք, նույնիսկ իրար նման և ցեղակից լեզուների մեջ էլ կան լեզվական յուրահատուկ կատեգորիաներ, այնուամենայնիվ, այս հանգամանքը չի կարող խոչընդոտ հանդիսանալ խոսքի մասերը լեզվական-իմացաբանական ասպեկտով որոշելուն: Յուրաքանչյուր լեզվի մասնագետի խնդիրն է՝ ընդհանուր կլակետից և ընդհանուր ասպեկտով դիտել իր լեզվի ունալ իրողություններն ու կատեգորիաները. մենք բնավ նպատակ չունենք քերականական Պրոկրուստեսի հին մահիճը փոխարինելու պրոկրուստեսյան նոր մահճով:

Մենք նկատի ունենք այնպիսի լեզուներ (հիմնականում լեզուների կցական և թեքական սիստեմները), որոնք լեզվականորեն, իրենց մեջ

(ոչ նախադասութեան մեջ) տարբերում են առարկայի անունը գործողութեան անունից, Հատկանշի անունը թվի անունից և այլն և այլն: Իսկ եթե կան լեզուներ (մենք դժվար ենք հավատում դրան), որոնք տակավին չեն տարբերում թիվը և առարկան, գործողությունն ու Հատկանիշը և այլն, ապա այդպիսիներին տարբերման այդ կատեգորիաները, «աստիճանիկները» կամ «Հանգուցային կետերը», այն է՝ խոսքի մասերը, իհարկե, չի էլ կարելի բռնադատել:

Համենայն դեպս մեր չրջապատի լեզուները Հիշատակված կատեգորիաներն ունեն, և այն էլ ոչ միայն Հանձին ամբողջական, ավարտված բառերի, այլև նույնիսկ արմատների ու Հիմքերի. այսպես, օրինակ, միջին անվիճակի չէ, որ «ДОЖДАТЬ...», «ДЕВОЧКА...», «Ջրը...», «լուս...», «խել...» բներն ու արմատները նախ և առաջ ընդհանուր կերպով առարկա են մատնանշում, «СИД...», «ДЕЖ...», «ВЗДЕХ...», «նրատ...», «Հասն...», «մոտեցն...»՝ գործողություն, «ЧЕРН...», «КРАСН...», «կանաչ...», «մեծ», «խոժոռ»՝ առարկայի Հատկանիշ, իսկ «ВОСЬМ...», «ОДН...», «երկ...», «Հընգ...», «տասնը...»՝ առարկայի թիվ կամ թվական կարգ և այլն, թեև այս արմատներից (և բներից) յուրաքանչյուրը կարող է ձևավորվել իբրև մի այլ խոսքի մաս, օրինակ՝ ДОЖДАТЬ ջրել (բայ), СИДЕНИЕ նստարան (գոյական), КРАСНЕТЬ կարմրել (բայ), ВОСЬМЕРКА ութնյակ (գոյական) և այլն: Իրենց այս վերջին վիճակում, բառային կաղապարում, սրանք դարձյալ (խոսքից դուրս) ակնարկում են, նշում են միայն մեկ կատեգորիա ДОЖДАТЬ ու ջրել՝ գործողություն, СИДЕНИЕ ու նստարան՝ առարկա և այլն. Հետևաբար սրանցից յուրաքանչյուրն ինքնին արտահայտում է իր կայուն կատեգորիան, և չի կարելի, օրինակ, ДОЖДАТЬ ու ջրել բառերի տակ պատկերացնել առարկա, ինչպես և նստարան բառի տակ՝ առարկայի գործողություն: Այս բառերից յուրաքանչյուրը, և ամեն մի բառ առհասարակ, իբրև լեզվական միավոր, իբրև խոսքի մաս, նույնիսկ խոսքից դուրս ունի յուր իմաստային կատեգորիան. այդ նրա իմացաբանական իմաստն է, նրա, եթե կարելի է այսպես ասել, լեզվական ամենաընդհանուր իմաստը:

Այսպիսով մենք ընդհուպ հասանք խոսքի մասերի հասկացողության և դասակարգության միասնական-իմացաբանական չափանշին կամ Հիմունքին.

Բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները պետք է որոշել նրանց լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստով:

Միայն այս չափանիշը, այս Հիմունքն է, որ կարող է մեզ նշել բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելու, ինչպես և խոսքի մասերի կատեգորիաների միասնական դասակարգության

անսայթաք ուղին:

Ոչ թե բառի ձևը, բառափոխական ունակությունը, շարահյուսական դերը և այլն, այլ բառի լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստն է. որ որոշում է, թե ինչ խոսքի մասի մեջ է մտնում տվյալ բառը տվյալ լեզվի տվյալ փուլի պայմաններում:

Ոոսքի մասերի իմացաբանական այս հասկացողությունը, ըստ որի նրանք Հանդիսանում են առարկայական աշխարհի արտացոլման կատեգորիաներ, «աստիճանիկներ»՝ չի նշանակում լեզվական կատեգորիաների նույնացում առարկայական աշխարհի Համապատասխան իրողությունների, և ոչ նույնիսկ դիալեկտիկայի կատեգորիաների Հետ. բնավ ո՛չ:

Լեզվական իրողությունները, լեզվական կատեգորիաները, որքան էլ նրանք պայմանավորված լինեն օբյեկտիվ իրականությամբ, որքան էլ նրանք բխած լինեն առարկայական աշխարհից՝ Հանդիսանալով նրա արտացոլումը և մտացի լուսանկարը, այնուամենայնիվ լեզվական կատեգորիաներ են, լեզվամտածողական պրիզմայով անցած լուսանկարներ են և, Հետևաբար, պետք է դիտվեն ու ճանաչվեն իբրև լեզվական-իմացաբանական իրողություններ կամ կատեգորիաներ, այսպես կվերանա լեզվի սպեցիֆիկացումը, լեզվական իրողությունների սպեցիֆիկացումը: Այսպես, օրինակ՝ բնության մեջ եղած գործողությունը լեզվի մեջ արտացոլվում է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի նկարահանումով. մերթ իբրև քերականական գործողություն՝ բայ, օրինակ, կարդալ, մերթ իբրև քերականական առարկա՝ գոյական, օրինակ՝ ընթերցանություն, մերթ իբրև քերականական Հատկանիշ կամ պատահ (ակցիդենցիա)՝ մակբայ, օրինակ՝ ընթերցաբար և այլն, և կամ առարկայի ու գործողության միևնույն միասնությունը դիտվում է մերթ գործողության պրիզմայով և արտահայտվում դիմավոր բայով՝ կարդում է, մերթ էլ առարկայի ու սուբյեկտի պրիզմայով և արտահայտվում է անդեմ բայով, դերբայով՝ կարդացած, կարդացող և այլն: Նույն ձևով էլ սուբյեկտի ու օբյեկտի հարաբերակցությունը երկու Հակադիր նկարահանում կարող է տալ լեզվի մեջ՝ այսպես կոչվող ակտիվ կառուցվածքի և պասսիվ կառուցվածքի նկարահանումներ. իբրև օրինակ վերցնենք «դիրեկտորը պարզատրեց Սուրենին» և «Սուրենը պարզատրվեց դիրեկտորից» նախադասությունները. առաջին դեպքում ենթական (դիրեկտորը) և լսողի (Սուրենը) համընկնում են, աղեկվատ են օբյեկտիվ իրականության, ունալ աշխարհի սուբյեկտին ու օբյեկտին, իսկ երկրորդ դեպքում իբրև

ենթակա հանդես է գալիս օրյեկտիվ իրականություն մեջ օրյեկտ հանդիսացող Սուրենը, մինչդեռ օրյեկտիվ իրականություն մեջ սուրյեկտ հանդիսացող դիրեկտորը այստեղ հանդես է գալիս միայն իրրե խնդիր: Պարզ է, որ չի կարելի այս վերջին դեպքում Սուրենը ենթակա համարել միայն նրա համար, որ նա իրապես, օրյեկտիվորեն սուրյեկտ է, և այդ ձևով դանց առնել, արհամարհել լեզվական, քերականական ենթակայի կատեգորիան: Նույն ձևով էլ չի կարելի հավասարապես բայ համարել կարդալ, ընթերցել, ընթերցանություն և ընթերցաբար բառերը, և ննկով միայն նրանից, որ դրանք իրոք օրյեկտիվ իրականություն մեջ առկա միևնույն գործողությունն են արտացոլում, և այս ձևով դանց առնել սուրյեկտիվ իրականության լեզվական արտացոլման սպեցիֆիկացումը:

Պարզ է, որ այդ դեպքում հարկ էլ էլք լինի քերականության, որովհետև դիալեկտիկան (կամ տրամաբանությունը, կամ իմացաբանությունը) ինքնին կհանդիսանային բոլոր ժամանակների, բոլոր լեզուների ընդհանուր քերականությունը: Այստեղից բխում է այն, որ

Լեզվական յուրաքանչյուր կատեգորիա թեև իմացաբանական կատեգորիա է, օրյեկտիվ, մատերիական աշխարհի արտացոլման կատեգորիա, այնուամենայնիվ մնում է և է լեզվական-իմացաբանական կատեգորիա և պետք է դիտվի իր այդ սպեցիֆիկումի հաշվառումով:

Ահա թե ինչու ենք մենք խոսքի մասերը կոչում լեզվական իմացաբանական կատեգորիաներ և ինչու ենք նրանց որոշման ու դասակարգության հիմունք ընդունում նրանց լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստը:

§ 51. ԱՆՈՒՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԸ.— Մինչայժմյան բոլոր քերականությունների մեջ անուն խոսքի մասերը (գոյական, ածական, թվական, դերանուն) տարբերվում են մյուս խոսքի մասերից (բայ, մակբայ, կապ, շաղկապ, ձայնարկություն), իրրե առարկանների, նրանց հատկանչի կամ որակի, նրանց քանակի ու կարգի անուններ և այդպիսիներին փոխարինողներ:

Անուն խոսքի մասերը, որոնք թվով չորս են, խոսքի մասերի ընդհանուր թվի մոտավորապես կեսն են կազմում: Պետք է արձանագրել սակայն, որ իրենց և՛ քանակական, և՛ որակական տեսակարար կշռով կարևոր այդ խոսքի մասերը ճիշտ չեն հասկացվել, և դրա պատճառների մեջ կրկնորդական դեր չի խաղացել դերանունը: Մերթ նա բնավ չի ճանաչվել ո՛չ իրրե խոսքի մաս և ո՛չ էլ իրրե այլ խոսքի

մասերին հարաբերակից կատեգորիա, մերթ ընդունվել է իրրե գոյականի, ածականի, թվականի (և մակբայի) փոխարեն գործածվող խոսքի մաս, մերթ՝ իրրե գոյականին, ածականին, թվականին (և մակբային) հարաբերակից, բայց ինքնուրույն խոսքի մաս, մերթ՝ իրրե գոյականի, ածականի, թվականի և մակբայի մի ենթատեսակ, և ըստ այդմ էլ կամ բոլոր տեսակի դերանուններն առնվել են իրրե մեկ կատեգորիա, մեկ խոսքի մաս, կամ նրանք իրարից զատվել են և բաշխվել տարրեր խոսքի մասերի միջև, իրրե վերջիններիս առանձին ստորակարգեր:

Քերականներից ոմանք բարեհաճել են իմաստի գոնե մի նշույիկ, մի պատառ դիտել դերանունների մեջ և այդ հաշվի առնել նրանց որոշման կապակցությամբ, մյուսներն իմաստի այդ նշույիկն էլ չեն գտել դերանունների մեջ և դրանց հայտարարել են սոսկ խոսքային կատեգորիայի բառեր, որոնք խոսքից դուրս իրրե թե իմաստ չունեն:

Որ դերանունը, իրոք, հարաբերակից է գոյականին, ածականին, թվականին և մակբային, ճիշտ է: Այդ ճիշտ են դիտել բոլոր քերականները, բայց սա դեռևս չի նշանակում հասկանալ դերանունը: Դերանունը հասկանալ նշանակում է հասկանալ դերանվան սպեցիֆիկումը, նրա տարրերից հատկանիչը, տարրերից էությունը մյուս բոլոր խոսքի մասերի, և առաջին հերթին հարաբերակից խոսքի մասերի, շրջանում: Այսպես, օրինակ, ընդգծել, որ մարդը հարաբերակից է գործիային, չիմպանզեին և այլն, դեռ չի նշանակում ճանաչել մարդ տեսակը, մարդուն. պարզ է, որ անհրաժեշտ է գտնել մարդու տարրերից հատկանիչը, տարրերից էությունը մյուս մարդանման կենդանիների շրջանում: Հասկանալի է ուրեմն, որ գոյականի, ածականի, թվականի և դերանվան հարաբերակցության ընդգծումը դեռևս չի տալիս դերանվան որոշումը, դերանվան ճանաչումը: Քերականությունը դերանվան մասին այսպիսի ընդհանուր արձանագրումից ավելին չի տվել. նա դեռ չի ճանաչել դերանունը. նա չի բացահայտել դերանվան էական հատկանիչը, այն հատկանիչը, որով դերանունը տարբերվում է գոյականից, ածականից, թվականից (և մակբայից): Սակայն դերանվան էությունը չբացահայտելը, դերանվան տարրերից հատկանիչը չճանաչելը միայն դերանվան, իրրե խոսքի մասի, չճանաչում չի նշանակում, որովհետև հարաբերակից կամ նման կրուցիթներից մեկը չսահմանել, չտարբերել մյուսներից, նշանակում է նաև մյուսները չտարբերել այդ մեկից, ուրեմն և այդ մյուսները չճանաչել: Ահա թե ինչու մինչև այսօր էլ քերականությունը չի ճանաչում

գոյականը, ածականը, թվականը և մակրայը, ինչպես որ հարկն է, քանի որ չի գտել նրանց և դերանվան տարրերիչ հատկանիշը:

Դերանվան համար իբրև տարրերիչ հանգամանք հաճախ նշում են այն, որ նա խոսքի մեջ փոխարինում է գոյականին, ածականին, թվականին և մակրային, բայց սա ևս, իհարկե, դերանվան որոշում չէ և ոչ էլ դերանվան ճանաչում: Վերը մենք արդեն մանրամասն քննությունը արձանագրել ենք, որ բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելիս չպետք է կլնել նրանց շարահյուսական դերից կամ պաշտոնից, ֆունկցիայից:

Եվ իբրք, մի՞թե միայն դերանվանն է հատուկ այլ խոսքի մասերին փոխարինելու ֆունկցիան խոսքի մեջ. տարրական և հանրածանոթ փաստ է, որ խոսքի մեջ ածականն էլ, թվականն էլ կարող են փոխարինել գոյականին. օրինակ՝ «նա ունի մի կարմիր վարդ և մի սպիտակ վարդ: **Կարմիրը** (կամ **առաջինը**) հոտավետ է. իսկ **սպիտակը** (կամ **երկրորդը**)՝ այնքան էլ ոչ»: Այստեղ **սպիտակը**, **երկրորդը**, **կարմիրը**, **առաջինը** փոխարինում են համապատասխան գոյականներին (վարդերին), բայց մի՞թե դրանով դերանուն են դառնում: Պարզ է, որ ո՛չ:

Սակայն խնդիրը բարդանում է նաև նրանով, որ դերանունը միայն անուններին չի փոխարինում. խոսքի մեջ դերանունը կարող է փոխարինել նաև այլ խոսքի մասերի, օրինակ՝ բային (դրա դերբայական ձևերին), շաղկապին, կապին և այլն: Ավելին, դերանունը կարող է փոխարինել նույնիսկ նախադասությունների: Ահա օրինակներ՝ «ինձ արգելվում է քայլել, որովհետև **դա** ազդում է ոտքիս վերքին. բանակ կոչվածները հավաքվեցին, **նրանք** մարմնացած ուրախություն ու ժպիտ էին. և-ը, ու-ն, իսկ-ը շաղկապում են համադաս անդամներ և նախադասություններ. **դրանք** համադասական շաղկապներ են: «Ես կարդում եմ.

«Գեղեցիկը կփրկի աշխարհը»: Դա բոլորի կողմից ընդունված թեևավոր արտահայտություն է: Մի՞թե այս օրինակների մեջ **դա**, **նրանք**, **դրանք** բառերը, որ փոխարինում են ոչ թե անունների, այլ բայերի, շաղկապների կամ նույնիսկ ամբողջ նախադասության, այլևս դադարում են դերանուն լինելուց և դառնում են «դերբայ», «դերշաղկապ», «դերնախադասություն»: Պարզ է, որ ո՛չ. պարզ է, որ դերանվան այսպիսի հասկացողությունը գիտական, ճիշտ հասկացողություն չէ: Եվ սակայն իրականությունն այն է, որ դերանունը մինչայժմյան քերականության մեջ կամ չի հասկացված և կամ «հասկացված» է այս եղանակով, որ դարձյալ նշանակում է,

թե չի հասկացված:

Մենք արդեն նշեցինք, որ մինչև դերանունը ճիշտ չհասկացվի ու չգտափ մյուս անուններից (գոյական, ածական, թվական), այս վերջիններս էլ ճիշտ հասկացված ու ճանաչված լինել չեն կարող: Իսկ դերանունը չի կարող ճանաչվել գիտականորեն, քանի դեռ շարունակում են նրան նայել իբրև դերանվան, անվանը փոխարինող կատեգորիայի՝ հաշվի առնելով շարահյուսական մի հատկանիշ. որը ոչ միայն չի կարող օգնել դերանվան ճիշտ ճանաչմանը, այլև խանգարում է այդ գործին, քանի որ դերանունը ոչ միայն այսօր, այժմյան լեզուների մեջ, անուններին կամ այլ խոսքի մասերին փոխարինող բառ չէ իր էությունը, այլև ծագումաբանորեն իսկ այդպիսին չի եղել:

Այսպես, օրինակ, եթե **ես** դերանունը նշանակում է, ցույց է տալիս սուբյեկտ ընդհանրապես, բոլոր մարդիկ, բոլոր սուբյեկտները, ապա **մարդ**, **աշակերտ**, **ուսուցիչ**, **մանուկ** գոյականները ցույց են տալիս սուբյեկտ կամ մարդ **մասնավորապես**, մարդ **տարբերակված**:

Նույն ձևով էլ, եթե **այնպիսի**, **այնքան** (**այնպես**) դերանունները ցույց են տալիս հատկանիշ ընդհանրապես, քանակ ընդհանրապես (հատկանշի հատկանիշ ընդհանրապես), այսինքն՝ հատկանիշ, քանակ (հատկանշի հատկանիշ) **առանց տարբերակման**, ապա **լավ**, **նոր** ածականները **հինգ**, **ութուտն** թվականները (**հերոսաբար** և **հազիվ** մակրայները) ցույց են տալիս **տարբերակված** հատկանիշ, **տարբերակված** քանակ (հատկանշի **տարբերակված** հատկանիշ) և այլն:

Այսպիսով, ուրեմն, դերանվան հասկացողությունը մեզ տալիս է ոչ միայն դերանվան, իբրև ամենաընդհանուր կամ չտարբերակված իրողություններ ցույց տվող բառերի կատեգորիայի որոշումը, այլև հանդիսանում է բանալին գոյականի, ածականի, թվականի (և մակրայի) իմացարանական հասկացողության, նրանց որոշումների ճշման: Այդ ճշտումը, եթե նույնիսկ նա արտահայտվի միայն մեկ բառի հավելումով (գոյականը ցույց է տալիս **տարբերակված առարկա**), այնուամենայնիվ միայն մեկ բառի հավելում կամ որոշման նոր լամբարություն չէ, այլ միանգամայն նոր կոնցեպցիա, դիալեկտիկական, իմացարանական կոնցեպցիա, որն արտահայտում է դերանվան և անունների հակադրությունների միասնությունը, որովհետև երբ տանք, օրինակ, գոյականի նոր որոշումը, բառ որի նա արտահայտում է կամ ցույց է տալիս **տարբերակված առարկաներ**, սուրեն իսկ այս որոշման մեջ կտրվի համապատասխան դերանվան որոշումը, որ պիտի ցույց տա «առարկաներ **առանց տարբերակման**».

և ընդհակառակը, դերանվան նոր որոշման ոպուց արդեն բխում է գոյականի, ածականի, թվականի (մասամբ նաև մակրայի) որոշումը:

Գերանվան այս որոշումը միաժամանակ պարզում է և նրա պատշաճ տեղը խոսքի մասերի մեջ, իրրև ինքնուրույն, ընդհանրական նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասի, և այլևս անհնար է դարձնում նրա անապաստան գեգերումը տարրեր խոսքի մասերի և նախադասությունների միջև:

Վերջապես, դերանվան այս որոշումը միաժամանակ ստեղծագործական կորով է ներչնչում նույն այս մեթոդով ու մեթոդողովայով համարձակորեն մոտենալու նաև այլ խոսքի մասերի, առանձնապես այսպես կոչված «երկրորդական» կամ «ձևական» խոսքի մասերի հասկացողությունն ու որոշմանը:

§ 52. **ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ «ՁԵՎԱԿԱՆ» ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ.**— Քերականական դիտություն մեջ, ինչպես հայտնի է, սովորաբար առանձնացվում են գոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, բայն ու մակրայը, իրրև նյութական, հիմնական կամ ինքնուրույն խոսքի մասեր, կապից, շաղկապից և ձայնարկությունից, որոնք անվանվում են «ձևական», «երկրորդական», «ոչ ինքնուրույն» խոսքի մասեր կամ ուղղակի «խոսքի մասնիկներ»: Այս բաժանման մեջ ևս մեծ դեր է խաղում խոսքի մասերը նախադասության անդամներից հստակորեն չտարբերակելու սխալ ելակետը, որը հնարավորություն չի տալիս ճիշտ հասկանալու «երկրորդական» խոսքի մասերի, իրոք, տարրերիչ առանձնահատկությունը:

Կապի, շաղկապի (և ձայնարկության) գիտական ու ճիշտ հասկացողության, ինչպես և տարրերիչ առանձնահատկությունն ըմբռնելու համար դարձյալ հարկավոր է վերանայ, կտրվել խոսքից, նախադասությունից ու բառակապակցությունից և դիտել այդ «խոսքի մասնիկները» անկախ, իրրև ոչ թև նախադասության անդամների կապ, այլ իրրև ինքնուրույն բառեր: Վերցնենք, օրինակի համար, **առանց, ըստ, մեջ, վրա, ԽԱ, ԽԱԸ, ՈՒԸ, ԽՅ, auf, durch, aus** կապերը:

Մի՞թե համապատասխան լեզուներն իմացող որևէ մարդու համար այս բառերի իմաստը՝ լեզվական-իմացարանական ընդհանուր իմաստը պարզ չէ ու հասկանալի: Միայն քերականները կարող են ասել, թե այս բառերը խոսքից դուրս իմաստ չունեն, թե սրանց իմաստը բառեր կապելն է: Իրականության մեջ, սակայն, այս բառերն ունեն իրենց ընդհանուր հաստատուն իմաստը և իրարից տարրերվում են (խոսքից դուրս էլ) ոչ միայն իրենց

հնչունական կողմով, այլև իմաստային:

Հայերենի **առանց** կապը ցույց է տալիս որևէ բանի (առարկայի) բացակայման, բացառման վերաբերությունը, **ըստ** կապը ցույց է տալիս որևէ բանի (առարկայի) համապատասխան, նման լինելու վերաբերությունը, **մեջ** կապը ցույց է տալիս որևէ բանի (առարկայի) ներսում, սահմաններում գտնվելու վերաբերությունը և այլն: Նույնիսկ իմաստով իրար շատ նման ոուսական **ԽԱ** և **ԽԱԸ** նախդիրներն էլ իրարից տարրերվում են իմաստային և անգնեղով. մինչդեռ դրանցից առաջինը (**ԽԱ**) ցույց է տալիս այնպիսի հարաբերություն, որի մեջ մի առարկա վերաբերում է մյուսին իրրև նրա մակերեսին ընդհուպ կպած առարկա, երկրորդը (**ԽԱԸ**) ցույց է տալիս նման մի հարաբերություն, որի մեջ սակայն մի առարկա մյուսի մակերեսից վերև է գտնվում, կպած չէ: Նույնպես պարզ են **ՈՒԸ, ԽՅ, СКВОЗЪ** նախդիրների իմաստները: Սրանցից մեկը (**ՈՒԸ**)՝ ցույց է տալիս մի առարկայի տակ գտնվելու վերաբերություն, մյուսը (**ԽՅ**)՝ մի առարկայից ծագելու, միջից հեռանալու հարաբերություն, երրորդը (**СКВОЗЪ**)՝ մի առարկայի միջով, միջից անցնելու, կտրել-անցնելու հարաբերություն և այլն:

Նույնը կարելի է ասել և այլ լեզուների բոլոր նախդիրների (կապերի) մասին. դրա համար հարկավոր է միայն մի բան՝ **չիինել ձևական քերական**, ազատ լինել այդ քերականության նախապաշարմունքից: Հարցրեք ուզած մարդուն (ոչ քերականի), թե ի՞նչ է նշանակում, օրինակ, **առանց** կամ **դեպի** կամ **մեջ**, կամ **բերք**, կամ **Ե**, կամ **ԽՅ** և այլն, և նա ձեզ կտա դրանց իմաստի բացատրությունը կամ մի այլ լեզվի մեջ ևղած համարժեքը, և թե նա գիտի այլ լեզու: Այսպիսով, ուրմն, **կապերը** ունեն իրենց իմաստը, նրանք ցույց են տալիս հարաբերություններ կամ վերաբերություններ, բայց ոչ թե բառերի կամ նախադասությունների, այլ առարկաների, երևույթների, այսինքն՝ գոյերի:

Համարյա նույնը, ինչ որ ասվեց կապերի մասին, կարելի է կրկնել և շաղկապների վերաբերյալ. սրանք ևս ունեն իրենց ընդհանուր ճանաչված իմաստը, սրանք ևս իրարից տարրերվում են ոչ միայն (և ոչ այնքան) իրենց շարահյուսական իմաստով, շաղկապելու, կապակցելու իրենց դերով, այլև իրենց ընդհանուր իմաստով, և թե մենք նույնիսկ վերանանք նրանց շարահյուսական դերից: Այսպես, օրինակ՝ **Խ** և **Ը** կամ **ԽՕ** շաղկապները ոուսերենում, «ու», «ուս» կամ «բայց» շաղկապները հայերենում «und» և «aber» գերմաներենում

և այլն շարահյուսական նույնատեսակ, այն է՝ համադասական շաղկապներ են համարվում, և են: Սակայն մի՞թե նրանք իմաստով իրարից տարբեր չեն, մի՞թե կա մի մարդ, որը «և»-ի փոխարեն «իսկ» գործածի կամ ԽՕ-ի փոխարեն Խ: Անշուշտ, ո՛չ: Ի՞նչ իմաստ ունեն «և», «ու», «Վ», «Ը» և այլ լեզուների համարժեք շաղկապները, ի՞նչ են ցույց տալիս նրանք, ի՞նչ են նշում: Իհարկե, ո՛չ առարկա, ո՛չ գործողություն կամ հատկանիշ, ո՛չ թիվ կամ կարգ և ո՛չ էլ այնպիսի գոյային վերաբերություններ, որպիսիք մենք բացահայտեցինք նախդիրների մեջ (տարածային, ժամանակային, նպատակա-պատճառային և այլն) և, հետևաբար, տարբերվում են նրանցից իբրև ինքնուրույն «աստիճանիկ»: Շաղկապը, իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս, բնորոշ է նրանով, որ ցույց է տալիս բաշխական դանազան վերաբերություններ:

Այսպես, օրինակ, «և», «ու», «Վ», «Ը», «ΠΟΔ» շաղկապները ցույց են տալիս հավասարագորություն, հավասարագոր, նույնական, համարժեք լինելու վերաբերություն, «իսկ», «սակայն», «ԽՕ», «ΟΔΗΛΟ» և այլն ցույց են տալիս հավասարագոր, բայց ներհակ, հակադիր լինելու վերաբերություն (Սուրենը և Արամը գնացին և վերադարձան, Սուրենը գնաց, **իսկ** Արամը վերադարձավ):

Ստորադասական շաղկապները ցույց են տալիս զանազան հատկանիշներով ստորադաս լինելու իմաստը, բայց ոչ թե առարկաների, այլ նրանց գործումների, ակտերի, այսպես, օրինակ՝ **որպեսզի** շաղկապը ցույց է տալիս մի գործումի ստորադաս լինելը մյուսին իբրև նպատակ, **եթե** շաղկապը ցույց է տալիս մի գործումի ստորադասումը մյուսին իբրև անհրաժեշտ նախադրյալ, նախապայման և այլն:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, կապերն ու շաղկապները «ձևական», սոսկ շարահյուսական խոսքի մասեր չեն, նրանք բոլոր կողման միայն կապող կամ շաղկապող բառեր չեն, այլ ունեն իրենց ընդհանուր իմաստը իբրև խոսքի մասեր, ինչպես և իրենց սովորական դերը կամ ֆունկցիան նախադասության մեջ, նրանք **նախադասության** մասնիկներ են, բայց **խոսքի** մասնիկներ չեն:

Նույնը պիտի ասենք նաև «խոսքի մասնիկներից» վերջինի՝ ձայնարկության կամ միջարկության մասին (ներառյալ նաև եղանակավորող բառիկներն ու կոչական բառերը): Սրանք ևս ունեն իրենց ընդհանուր իմաստը, որը միանգամայն տարբեր է մյուս բոլոր խոսքի մասերի ընդհանուր իմաստից. սրանք ցույց են տալիս զգաժական-էմոցիոնալ անմիջորդական վերաբերություն, օրինակ, **ջան**, **ուխան**

(գոհունակություն), **վան**, **ավանդ**, **եղունկ** (ցավ, երկյուղ, ափսոսանք), **ֆի**, **թյուն**, **յախկ** (դժգոհություն, զղվանք), **տո**, **էյ**, **ծո** (արհամարհանք) և այլն:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, **զուտ խոսքային** խոսքի մասեր ու մասնիկներ կամ **ձևական** խոսքի մասեր չկան. կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը նույնպես, ինչպես և անունները, բայց և մակբայը, խոսքի մասեր են, իմացարանական «աստիճանիկներ», լեզվական-իմացարանական կատեգորիաներ. կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը նույնպես ունեն իրենց խոսքի մասային հիմնական իմաստը, ինչպես և մյուս խոսքի մասերը, և հետևաբար չի կարելի, և սխալ է, ճանաչել կապը և ձայնարկությունը իբրև «ինքնուրույն իմաստ չունեցող», «աննշանակ», «անինքնուրույն», «երկրորդական» և կամ «ձևական» խոսքի մասեր կամ, առավել ևս, «խոսքի մասնիկներ»:

Ճիշտ է, իհարկե, որ կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը **այնպիսի** նյութական իմաստ չունեն և չեն ցույց տալիս, ինչպես գոյականը, ածականը, թվականը, բայց, մակբայը կամ նույնիսկ դերանունը. կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը ո՛չ առարկա են նշանակում, ո՛չ հատկանիշ, ո՛չ թիվ ու կարգ, ո՛չ գործողություն: Դրանք ցույց են տալիս միայն գոյային տարբեր **վերաբերություններ**, ունեն վերաբերական իմաստներ և ընդհանուր կերպով կարող են կոչվել **վերաբերական** խոսքի մասեր, ի տարբերություն նյութական խոսքի մասերի, որպիսիք կարելի է լինեն կոչել **գոյային** խոսքի մասեր:

Մենք վերը հանգեցինք այն եզրակացություն, որ կապերը, շաղկապները և ձայնարկությունները **գոյային** տարբեր վերաբերություններ են ցույց տալիս և ընդունեցինք, որ կարելի է դրանց տալ **վերաբերական** խոսքի մասեր անունը: Անհրաժեշտ է սակայն զուգանել, որ մենք վերաբերական խոսքի մասեր ասելով հասկանում ենք ոչ թե **խոսքի** կամ **նախադասության մեջ բառերի զանազան կախման վերաբերություններ** կամ **հարաբերություններ ցույց տվող, խոսքային** խոսքի մասեր, այլ **առարկայական աշխարհի մեջ առկա գոյային տարբեր հարաբերություններ ցույց տվող խոսքի մասեր**, լեզվական խոսքի մասեր, որոնց խոսքային իմաստից ու պաշտոնից մենք վերանում ենք միառժամանակ:

Չկան ձևական, խոսքային խոսքի մասեր, բոլոր խոսքի մասերն էլ մենք դիտում ենք միևնույն լեզվական-իմացարանական պրիզմայով և բոլորն էլ համարում ենք լեզվական-իմացարանական կատեգորիաներ՝ յուրաքանչյուրն իր յուրահատուկ ընդհանուր կամ հիմ-

նական իմաստով:

§ 53. **ՆՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.**— Նոսքի մասերի որոշման համար մենք իբրև հիմունք ընդունում ենք բառերի ընդհանուր իմաստը, անկախ նրանց պաշտոնից և ձևից, և դրա համաձայն էլ տալիս ենք բառերի դասակարգությունը ըստ խոսքի մասերի՝ հայոց լեզվի մեջ ընդունելով 9 խոսքի մաս: Համարյա այդքան խոսքի մաս էր ընդունված նաև դասական, մինչ-ձևական քերականություն մեջ:

Հայերենի խոսքի մասերն են՝

1. Գոյական անուն (կամ գոյական)
2. Ածական անուն (կամ ածական)
3. Թվական անուն (կամ թվական)
4. Դերանուն
5. Բայ
6. Մակբայ
7. Կապ
8. Շաղկապ
9. Զայնարկություն

1. **Գոյական անուն կամ գոյական կոչվում են** այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս տարրերակված առարկաներ և առարկայացված հասկացություններ՝ իբրև նրանց անուն, օրինակ՝ մարդ, կենդանի, թռչուն, ճնճողուկ, քար, գրիչ, մեծություն, հերոսություն, վազբ, լիցք, ընթերցանություն, փոթորիկ, որոտ և այլն:

Բոլոր գոյականները, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, անպայման առարկա չեն ցույց տալիս, նրանք կարող են ցույց տալ և՛ հասկացություն (մեծություն, հերոսություն), և՛ գործողություն (վազբ, ընթերցանություն), և՛ երևույթ (փոթորիկ, որոտ) այն տարրերությունամբ, սակայն, որ այս վերջինները անպայման առարկայացված հասկացություն են, դիտվում են իբրև ինքնին գործողություն, ինքնին հատկություն, ինքնին երևույթ՝ պոկվելով, կտրվելով, վերացվելով այն առարկաներից, որոնց հետ նրանք կապված են էպաս:

2. **Ածական անուն կամ ածական կոչվում են** այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկաների տարրերակված հատկանիշներ՝ իբրև նրանց անուն, օրինակ՝ լավ (մարդ, երեխա, գիրք), աշխույժ (ժողով, բանավեճ, ճառ), կարմիր (դրոշակ, վարդ, լապտեր), հասուն (միրգ, խնդիր), կարկաչահոս (աղբյուր, գետակ) և այլն:

3. **Թվական անուն կամ թվական կոչվում են** այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկաների տարրեր թվեր, թվական կարգ՝ իբրև նրանց անուն, օրինակ՝ հինգ (օր, գիրք, կիլոմետր), տասնհինգ

(աչակերտ, դասատու, մանկապարտեզ), երրորդ (դասարան, կուրս, տարի) և այլն:

4. **Դերանուն կոչվում են** այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկա, հատկանիշ, թիվ և թվական կարգ առանց տարրերակման՝ իբրև նրանց ընդհանուր անուն: Այս խոսքի մասը, ինչպես ընդունված է որոշել, դերանուն է կոչվել նրա համար, որ խոսքի մեջ փոխարինում է անուններին (գոյական, ածական, թվական) և իր իմաստի տարրերակումը կամ մասնավորումը գտնում է այն ժամանակ, երբ կապվում է այս կամ այն գոյականի, ածականի կամ թվականի հետ:

Այս որոշումը սխալ է, քանի որ նկատի է առնում դերանվան ոչ թե իմաստը, այլ պաշտոնը, ֆունկցիան. մենք փորձում ենք տալ դերանվան նոր որոշում, ելնելով նրա ընդհանուր իմաստից: Դերանունը նույն իմաստն ունի, ինչ և գոյականը, ածականը, թվականը (նաև մակբայը) այն տարրերությունամբ, որ իր իմաստն արտահայտում է ընդհանուր կերպով, առանց տարրերակման: Օրինակ՝ նա (Սուրենը, Արամը, թռչունը, սողունը, օդանավը, գործը, ընթերցանությունը, մի խոսքով բոլոր առարկաները առանց տարրերակման), այսպիսի՝ (ուրախ, տխուր, մեծ, փոքր, հերոսական, սոցիալիստական, օդաչուական և այլն, մի խոսքով բոլոր հատկանիշներն առանց տարրերակման), այսքան (հինգ, տասնհինգ, հիսուն, հազար և այլն առանց տարրերակման):

5. **Բայ կոչվում են** այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկայի տարրեր գործողություններ, օրինակ՝ վազեց, կվազի, վազիր, վազած և այլն:

6. **Մակբայ կոչվում են** այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս գործողության տարրերակված հատկանիշներ կամ առարկայի հատկանիշի հատկանիշներ, օրինակ՝ հազիվ (վազեց, կվազի), մեծապես (չնորհակալ, գոհ), արիարար (կովել, կովեց, կովող և այլն):

7. **Կապ կոչվում են** այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս պարագայական տարրեր հարաբերություններ (նպատակի, ժամանակի, տեղի և այլն), օրինակ՝ ի (գիտություն ընդունել), ըստ (սահմանադրություն վարվել), առ (այն տալ տեղեկանք), (քեզ) մոտ (երգեց) և այլն:

8. **Շաղկապ կոչվում են** այն բոլոր բառերը, որոնք խոսքի մեջ ցույց են տալիս բաշխական (հարաբերակցական) տարրեր վերաբերություններ՝ իրար շաղկապելով համադաս բառեր կամ համադաս և ստորադաս նախադասություններ, օրինակ՝ (ևս) և (դու), (Արամն) ու (Սուրենը), (ևս գնացի), իսկ (դու եկար), (մենք գնացինք), բայց

(չգտանք), (գիտեմ), որ (դու օգաչու կդառնաս):

9. **Ձայնարկություն կոչվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս զգածական վերաբերմունք առանց միջնորդավորման, այսինքն՝ առանց մտացի վերլուծման, օրինակ՝ ԾՓ, Ջաճ, վաճ, Լճ, վաճ, ուխաճ և այլն:**

§ 54. **ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ.**— Խոսքի մասերն ըստ իրենց հիմնական իմաստի խոսքի մեջ տարբեր դեր և կշիռ ունեն: Այսպես, օրինակ՝ գոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, բայը և մակբայն իրենց հիմնական իմաստով զգալիորեն տարբերվում են կապից և շաղկապից: Մինչդեռ կապերը և շաղկապները հարաբերություններ են ցույց տալիս՝ չունենալով նյութական իմաստ, գոյականը, ածականը, թվականը և այլն իրենք հենց այն բառերն են, որոնց իմաստների հարաբերությունները ցույց տալու են կոչված կապերն ու շաղկապները, իբրև սպասարկու, օժանդակ բառեր:

Այդ պատճառով էլ գոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, այսինքն՝ բոլոր անունները, ինչպես և բայն ու մակբայը կաղմում են խոսքի մասերի առաջին կամ հիմնական խումբը, և կոչվում են **նյութական իմաստ ունեցող, կամ հիմնական խոսքի մասեր:**

Մրանք խոսքի մեջ հանդես են գալիս իբրև նախադասության ինքնուրույն անդամներ, հարաբերության մեջ մտնելով իրար հետ իբրև այդպիսիք: Իսկ բառերի հարաբերությունները դրսևորվում կամ ցույց են տրվում, ինչպես արդեն մենք քննել ենք (§§ 44, 48) երկրորդական ձևով: Այս վերջինները հանդես են գալիս կամ իբրև վերջավորություններ, կցվելով համապատասխան բառերին, և կամ իբրև կապ ու շաղկապ: Կապն ու շաղկապը չկցվելով հանդերձ բառերին՝ համարյա նույն դերն ու պաշտոնն ունեն, ինչ որ վերջավորությունները, թեև համարվում են ինքնուրույն բառեր և հանդիսանում են խոսքի մասեր:

Նկատի ունենալով կապի և շաղկապի իմաստի ու դերի այս առանձնահատկությունները՝ նրանց տալիս ենք **երկրորդական խոսքի մասեր** անունը:

Երկրորդական խոսքի մասերը՝

ա) նյութական իմաստից զուրկ են՝

բ) նյութական իմաստ ունեցող բառերի հարաբերություններն են արտահայտում.

գ) իրենք հարաբերություններ ունենալ չեն կարող, դրա հետևանքով էլ՝

դ) նախադասության անդամ չեն հանդիսանում և

ե) չեն փոփոխվում, այսինքն՝ չեն հորովվում կամ խոնարհվում:

Խոսքի մասերից վերջինը՝ ձայնարկությունը նույնպես պետք է մտցնել երկրորդական խոսքի մասերի մեջ, քանի որ նա էլ նյութական իմաստ չունի, չի թերվում, նախադասության անդամ չի հանդիսանում, նույնիսկ նախադասության կազմի մեջ չի մտնում, այն տարբերությամբ, սակայն, որ սա հարաբերության պաշտոն էլ չի ստանձնում նախադասության որևէ անդամի նկատմամբ և կապված է ոչ թե նախադասության անդամների հետ առանձին-առանձին, այլ ամբողջ նախադասության հետ, իբրև նրան հուղական, զգածական այս կամ այն երանգ պատճառող:

§ 55. **ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՓՈՒՆԱՆՑՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.**— Վերը մենք տվեցինք բառերի դասակարգությունը ըստ խոսքի մասերի՝ ելնելով նրանց ընդհանուր իմաստից: Յուրաքանչյուր բառ միայն մեկ ընդհանուր (հիմնական) իմաստ ունի և ըստ այդմ էլ այս կամ այն խոսքի մասի կատեգորիայի մեջ է ընկնում, օրինակ՝ **քար, խոզ** գոյական են, **բաց, փակ** ածական են, **մեկ առաջին**՝ թվական, **ես, այսպիսի**՝ դերանուն, **գրել, գրած**՝ բայ և այլն:

Սակայն կենդանի խոսքի մեջ այս կատեգորիաները չինական պարսպով չեն բաժանված իրարից, և հաճախ է լինում, որ մի բառ այս կամ այն կապակցության մեջ գործածվում է ոչ թե իր հիմնական իմաստով, այլ մի ուրիշ խոսքի մասի: Այս դեպքում տվյալ բառը ժամանակավորապես ստանձնում է մի այլ ընդհանուր (հիմնական) իմաստ՝ չզրկվելով հանդերձ իր առանձնահատուկ հիմնական իմաստից, այլ կերպ ասած՝ մի բառի մեջ տեղի է ունենում երկու տարբեր ընդհանուր (հիմնական) իմաստների ժամանակավոր համատեղում: Այս երևույթը կոչում ենք խոսքի մասերի փոխանցում: Չկա մի խոսքի մաս, գոնև հայերենում, որն այս կամ այն դեպքում չունենա փոխանցում:

Այսպես սույն §-ի սկզբում բերած բառերից յուրաքանչյուրն ունի համապատասխան փոխանցումներ հետևյալ դեպքերում:

1. **Քար** և **խոզ** գոյականները փոխանցվում են ածականի, այսինքն՝ ստանում են ածականի առում, օրինակ՝ **քար մարդ** կամ **քար սիրտ**, **խոզ մարդ** կամ **խոզ** բնավորություն:

2. **Բաց** և **փակ** ածականները փոխանցվում են գոյականի, այսինքն՝ ստանում են գոյականի առում, օրինակ՝ **Սուրենի աշխատանք**

քի Հիմնական բացը թափթփվածությունն է, գյուղական շենքերի փակը սովորաբար փայտյա է:

3. Մեկ, վեց և առաջին թվականները փոխանցվում են գոյականի, այսինքն՝ ստանում են գոյականի առում, օրինակ՝ երեքի կրկնակին **վեց է**, մեկ քանակականի դասական թվականը առաջինն է:

4. Գրեւ, գրած բայերը փոխանցվում են գոյականի և ածականի, այսինքն՝ ստանում են գոյականի և ածականի առում, օրինակ՝ գրել չի կարելի, գրելը երկու ժամ խլեց, գրածը չի ջնջվի, գրածիցս գոհ են (գոյականի առում), գրած նամակ, գրած մագաղաթ (ածականի առում):

Նույն ձևով կարող են կապերը, շողկապները և նույնիսկ ձայնարկությունները գոյականի առում ստանալ և, ընդհակառակը, գոյականները կապի առում:

Ահա այդպիսի դեպքեր.

1. Ի-ն, ընդ-ը և ըստ-ը գրաբարից ժառանգած կապեր են աշխարհաբարում (այս նախադասության մեջ ի, ընդ, ըստ կապերը գոյականի առում ունեն և նույնիսկ ենթակա են):

2. Եվ-ը և ու-ն համադասական շողկապ են (այս նախադասության մեջ և, ու շողկապները գոյականի առում ունեն և նույնիսկ ենթակա են):

3. Ախն ու վայը մեր երկրից վերացել են (այս նախադասության մեջ ախ և վայ ձայնարկությունները գոյականի առում ունեն և նույնիսկ ենթակա են):

4. Արամը չվարել է դասերի ձեռքից (այս նախադասության մեջ ձեռք գոյականը կապի առում ունի և համապատասխան իր այդ առման նախադասության անդամ էլ չէ):

5. Նա մեզ չափ չուտ չի հոգնում (այս նախադասության մեջ չափ գոյականը կապի առում ունի և համաձայն իր այդ առման նախադասության անդամ էլ չէ):

§ 56. ԹԵՔՈՒՄ ԵՎ ԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ. — Բառահարաբերական այն փոփոխությունը, որն արտահայտվում է վերջավորություններով (կամ բառափոխական ձևությամբով), լեզվաբանության և քերականության մեջ ընդհանուր անունով կոչվում է թեքում (Ֆլեքսիա), իսկ բառահարաբերական այս կամ այն արտահայտությունը դրսևորող յուրաքանչյուր ձև՝ **թեքման ձև**:

Թեքման ձևերը, ուրեմն, ցույց են տալիս կամ դրսևորում են կոնկ-

րետ բառահարաբերություններ:

Մինչև այժմ մենք բառահարաբերությունը դիտել ենք իբրև սոսկ բառահարաբերություն կամ բառերի հարաբերություն՝ հակադրելով իրահարաբերությանը կամ իրերի հարաբերությանը: Այդ, իհարկե, չպետք է հասկանալ բացարձակապես: Մեթոդական որոշ նպատակով ընդունված այդ բաժանումն անշուշտ, մեկ օգնում է լեզվական վերահիշյալ երկու երևույթներն իրարից տարբերելու գործում, բայց նա մեթոդողոգիապես դեռ մինչև վերջ ճիշտ չի բացատրում հատկապես բառափոխությունը (թեքումը):

Այժմ, երբ ընդհուպ մոտեցանք թեքման քննությանը, պետք է ընդգծենք, որ թեքման, այսինքն՝ բառահարաբերության տակ իհարկե, վերջին հաշիվով, թաքնված է իրահարաբերություն: Երբ ասում ենք՝ Սուրենի գիրքը, այստեղ, իհարկե, ի վերջավորությունը Սուրեն և գիրք բառերի հարաբերությունն է ցույց տալիս: Սակայն, չէ՛ որ բառերի այս հարաբերությունը Սուրեն առարկայի և գիրք առարկայի հարաբերության դրսևորումն է լեզվի միջոցով: Ուրեմն ի վերջավորությունն իրար հարաբերելով Սուրեն և գիրք բառերը՝ դրանով իսկ արտահայտում, դրսևորում է Սուրեն և գիրք առարկաների հարաբերությունը, այսինքն՝ օբյեկտիվ իրահարաբերության մի կոնկրետ դեպք (տիրոջ և պատկանելիության):

Հետևաբար, թեքումը իրահարաբերության դրսևորման այն ձևն է, որ արտահայտվում է հանձին բառահարաբերության, իսկ բառահարաբերությունը հանդիսանում է իրահարաբերության դրսևորումը բառերի հարաբերության միջոցով:

Թեքման յուրաքանչյուր ձև ոչ այլ ինչ է, և թե ոչ բառի հարաբերման մի ձև, որը դրսևորում է իրերի հարաբերման մի որևէ կոնկրետություն: Օրինակ՝ երբ ասում ենք Սուրենը, Սուրենի, Սուրենից, Սուրենին և այլն, մենք դրսևորում ենք նույն Սուրեն առարկայի հարաբերման չորս տարբեր կոնկրետություններ: Առաջին դեպքում այն, որ Սուրենը մի բան անող է (նախադասության մեջ ենթակա), երկրորդ դեպքում այն, որ Սուրենը տեր է մի բանի (նախադասության մեջ հատկացուցիչ), երրորդ դեպքում այն, որ Սուրեն առարկան օբյեկտն է մի ուրիշ առարկայի գործողության (նախադասության մեջ խնդիր), չորրորդ դեպքում այն, որ Սուրենը մի առարկա է, որից սերվում, սկսվում կամ հեռանում է մի բան (նախադասության մեջ անջատման խնդիր) և այլն:

Այս բոլորը, ինչպես տեսնում ենք, դրսևորվում է բառահարա-

բերությամբ կամ թեքմամբ:

Բառերի թեքումն ունի երկու հիմնական արտահայտություն՝ Հոլովում և խոնարհում: Հոլովումը բառերի թեքման այն արտահայտությունն է, որը հիմնականում ցույց է տալիս Հարաբերությունները տարածություն մեջ, օրինակ՝ քարը (կա, գտնվում է, ընկավ, կոտրվեց), քարի (մաս, կտոր, ձև), քարին (մոտենալ, կաշել, հասնել), քարից (հեռանալ, պոկվել) և այլն:

Հոլովման ամեն մի առանձնահատուկ թեքման ձևը կոչվում է Հոլովման ձև:

Անունների Հոլովման մեջ է մտնում նաև բառերի թիվը և որոշյալ ու անորոշ առումը:

Հոլովման ենթարկվող կամ Հոլովվող խոսքի մասերն են հիմնականում գոյականը և դերանունը, մասամբ նաև ածականն ու թվականը: Այսպիսով, Հոլովումը անունների յուրահատուկ թեքումն է: Ուրիշ խոսքի մասեր կարող են Հոլովվել միայն այն ժամանակ, երբ ունեն անվան (սովորաբար գոյական անվան) առում:

Ոոնարհումը բառերի թեքման այն արտահայտությունն է, որը ցույց է տալիս Հարաբերությունը ժամանակի մեջ, այսինքն՝ առարկայի գործողությունը տարրեր ժամանակներում. օրինակ՝ գնաց (Սուրենը, Արամը և այլն, երեկ, անցյալ տարի, մի ժամ առաջ), գնում է (այժմ), կգնա (վաղը, մի ժամ հետո և այլն):

Ոոնարհման ենթարկվող կամ խոնարհվող միակ խոսքի մասը բայն է: Այսպիսով՝ խոնարհումը բայի յուրահատուկ թեքումն է, և խոնարհվել կարող են միայն բայերը:

Բայի խոնարհման մեջ է մտնում նաև առարկայի դեմքի ու թվի արտահայտությունը:

§ 57. **ՁԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ.**— Թեքումը հատուկ է ոչ բոլոր խոսքի մասերին: Վերը մենք տեսանք, որ գոյականը, ածականը, թվականը և դերանունը Հոլովվում են, իսկ բայը խոնարհվում է: Մյուս բոլոր խոսքի մասերը իրենց բնույթի համաձայն չեն թեքվում, այսինքն՝ ո՛չ Հոլովվում են և ո՛չ էլ խոնարհվում: Դրանք են՝ մակբայը, կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը, որոնք կոչվում են չթեքվող խոսքի մասեր:

Չթեքվող խոսքի մասերից մեկը՝ մակբայը նյութական իմաստ ունի և հանդիսանում է նյութական կամ հիմնական խոսքի մաս: Մյուս չթեքվող խոսքի մասերը նյութական իմաստ չունեն և հանդիսանում են երկրորդական խոսքի մասեր, երբեմն կոչվում են նաև խոսքի մասնիկներ, որն այնքան էլ ճիշտ անուն չէ:

§ 58. **ՓՈՆԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ.**— Խոսքի մասերի փոխանցումների մեջ առանձին տեղ է գրավում այն երևույթը, երբ ոչ գոյականները ստանում են գոյական առում:

Գոյականի առում կարող են ստանալ բոլոր խոսքի մասերը, այդ թվում նաև երկրորդական խոսքի մասերը:

Խոսքի մեջ ոչ գոյականների գոյական առում ստանալը մենք կոչում ենք փոխանունություն (մետոնիմիա կամ հիպոստագիս):

Իբրև փոխանուն հանդես եկող ածականը կոչվում է փոխանուն ածական և արտահայտում է ոչ միայն հատկանիշ, այլև այդ հատկանիշը կրող առարկան: Այս դեպքում նա գոյականի նման Հոլովվում է, հոդ է ստանում և ունենում է թիվ, օրինակ՝

Մեր սև կովը ծնեց, իսկ կարմիրը դեռ նոր է ծնելու (այստեղ կարմիրը փոխանուն ածական է, արտահայտում է ոչ միայն «կարմիր» հատկանիշը, այլև «կով» առարկան, ընդունել է որոշիչ հոդ՝ դառնալով որոշյալ, և եզակի թիվ է, ունի ուղղական Հոլով իբրև ենթակա):

Փոքրերին քնեցրին, մեծերին տարան կինո (այստեղ փոքր և մեծ ածականները գոյականի առում ունեն՝ փոխանուն ածական են, ընդունել են որոշիչ հոդ, վերածվել են հոգնակիի և ունեն հայցական Հոլով իբրև ուղիղ խնդիր):

Իբրև փոխանուն հանդես եկող թվականը նույնպես, բացի թիվ և կարգ արտահայտելուց, արտահայտում է նաև առարկա՝ այն առարկան, որի թիվը կամ կարգը ցույց է տալիս սվյալ թվականը, օրինակ՝

Առաջին երեխան գնաց, իսկ երկրորդը մնաց, առաջին երեխային չեմ տեսել, բայց երկրորդին և երրորդին տեսել եմ (այստեղ երկրորդ և երրորդ թվականները փոխանուն թվական են և նույնիսկ Հոլովված են ու որոշյալ):

Իբրև փոխանուն հանդես եկած դերանունն էլ ունի վերոհիշյալ հատկանիշները. օրինակ՝

Նա իր ետը չի մոռանում. դու քո եսին գերի ես դարձել, մենք սկսեցինք իրար հետ դուրս-ով խոսել և այլն:

Փոխանուն դերանվան ձևական առաջին առանձնահատուկությունն այն է, որ նա չեղվում, դուրս է գալիս իր առանձնահատուկ Հոլովումից և ենթարկվում է սովորական ի Հոլովման:

Գերանվան Հոլովում

Ուղղ.	ևս
Սեռ.	իմ
Տրակ.	ինձ
Հայց.	ինձ
Բաց.	ինձնից
Գործ.	ինձնով
Ներգ.	ինձնում

Փոխանուն դերանվան Հոլովում

ևս (կամ «ևս»)
ևսի (կամ «ևս»-ի)
ևսին (կամ «ևս»-ին)
ևսը (կամ «ևս»-ը)
ևսից (կամ «ևս»-ից)
ևսով (կամ «ևս»-ով)
ևսում (կամ «ևսի» մեջ)

Փոխանուն դերանվան երկրորդ առանձնահատկությունն այն է, որ նա հաճախ իր սեռական հոլովով է հանդես գալիս իբրև փոխանուն՝ առնվելով իբրև ուղղական, և ենթարկվում է կրկին հոլովման, օրինակ՝ Սուրենի գիրքը նոր է, քոնը՝ հին, իմը՝ նույնպես հին (այստեղ քո և իմ դերանունները, որ դու և ես դերանունների սեռական հոլովն են, հանդես են եկել իբրև ուղղական հոլով և ստացել են որոշիչ հոդեր)։

Սեռական հոլովով իբրև փոխանուն հանդես եկող բառը կոչվում է փոխանուն սեռական։ Իմը և քոնը բառերը փոխանուն սեռական են։

Իբրև փոխանուն սեռական հայերենում կարող են հանդես գալ բոլոր բառերը, օրինակ՝ քարինը, փողոցինը, լավինը, մեծինը, քնածներինը, վազողներինը, նույնիսկ՝ և-ինը, այս-ինը։

Իբրև փոխանուն հանդես եկող բայը (սովորաբար դերբայը) նույնպես հոդ է ընդունում, թիվ ստանում և հոլովվում, օրինակ՝ գնալը, գնալուց, գնալներս, գնալներով, քնածը, քնածին, քնածները և այլն։

Ի վերջո պետք է նշել, որ իբրև փոխանուն կարող են հանդես գալ ոչ միայն բոլոր խոսքի մասերը¹ (և այն էլ ոչ միայն ուղղական կամ սեռական հոլովով), այլև այն ամենը, ինչ որ կարելի է արտասանել կամ արտաբերել, և այն էլ թեքման բոլոր ձևերով։ Ահա այդպիսի մի քանի օրինակներ²։

1. «Գնացեք»-ի վրա պետք է շեշտ դնել.
2. Դու «ուրեմն» շատ ես գործածում.
3. Նրա «ուրախացա»-ն հասկանալի է.

¹ Չթեքվող խոսքի մասերի փոխանունության մասին կխոսենք նաև հետո (§ 83)։
² Այսպիսի դեպքերում նման փոխանունները հաճախ առնվում են չակերտների մեջ։

4. «Հորումը» հայր բառի ներգոյականը չէ.
5. Ա-ն ձայնավոր է, Լ-ն լեղվային ձայնորդ է.
6. «Վաչա»-ն վրացերենում «ուռա» է նշանակում.
7. «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք»-ով կհաղթանակի որջ աշխարհը։
8. «Ով աշխատի, նա ուտի»-ն սոցիալիզմի նշանարանն է։

Գ. ՀՈԼՈՎՈՒՄ

§ 59. ՀՈԼՈՎ ԵՎ ՁԵՎ.— Յուրաքանչյուր հոլով, ինչպես և լեզվական ամեն մի իմաստ, անշուշտ, պետք է արտահայտվի որոշ ձևով։

Ձևը հոլովի իմաստի (բովանդակության) պայմանական արտահայտությունն է։ Դրանք հակադրությունների միասնությունն են հանդիսանում, և այդ հակադրամիասնության մեջ առաջնությունը, իհարկե, պատկանում է բովանդակությանը, այսինքն՝ հոլովի իմաստին՝ բառահարաբերական կոնկրետ այս կամ այն իմաստին։

Առաջնությունը ձևին տալը ձևական քերականությունը (պրոֆ. Մ. Արեղյանին) հասցրեց այն փակուղուն, որ նա ձևաբանության մեջ ընդունեց միայն հինգ հոլով, այնինչ շարահյուսության մեջ այդ անկարելի գտնելով, նա ընդունեց ոչ պակաս, քան ինն հոլով։

Այս ձևով ստեղծվեց այն հակասական դրությունը, որ միջնակարգ դպրոցի ստորին դասարանի աշակերտի համար «ես բացեցի պարտեզի դուռը» նախադասության մեջ դուռը բառը ուղղական հոլով էր, իսկ վերին դասարանների աշակերտների համար այն արդեն վերածվում էր հայցականի՝ շարահյուսության դասընթացում¹։

Այս դարի առաջին տասնամյակում մեր դպրոցի դոները բացեց և ներս մտավ պրոֆ. Մ. Արեղյանի ձևական քերականությունը, որն աստիճանաբար վանելով այնտեղից ձևական-տրամաբանականը՝ իշխող բարձունքների հասավ 1929-1932 թվականներին։

Պրոֆ. Մ. Արեղյանն իր «Աշխարհաբարի հոլովները» (1908 թ.) և «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» (1909 թ.) աշխատությունների մեջ նույնիսկ փորձեց տեսականորեն էլ հիմնավորել յուր ձևական քերականության նորամուծությունները։

¹ Նույնիսկ ուսերենի հայցական հոլովի ժխտման անհամարձակ փորձ մեք գտնում ենք նաև պրոֆ. Պեկոսկու մոտ, որն իր «Русский синтаксис в научном освещении» աշխատության մեջ հորոջրում է ыменительно-винительный տերմինը։

Այս գրքերի մեջ պրոֆ. Մ. Արեղյանը հոլովների մասին հետևյալն է գրում.

«Ինչ է հոլով ասածը, եթե ոչ հոլովների բառերի գանազան ձևեր, որ կազմվում են մեծ մասամբ հոլովական վերջավորություններով... Այսպես ուրեմն տարրական քերականությունը մայրենի լեզվի հոլովելը սովորեցնել, կնշանակի միայն ուշադրություն դարձնել տալ այն բոլոր ձևերի, կամ ինչպես սովորաբար ասում են, փոփոխությունների վրա, որ կարող են ունենալ հոլովելի բառերը... Մի անուն հոլովել, նշանակում է ասել այն բոլոր ձևերը կամ փոփոխությունները, որ կարող են ունենալ անունները... Արդ, որ կողմը շուտ տանք, մեր անուններն ունեն միայն 5 ձև և ոչ ավելի» («Աշխարհարարի հոլովները», էջ 45):

«Մեր աշխարհաբար լեզուն ըստ ձևի միայն հինգ հոլով է գանազանում, ուստի ձևաբանության մեջ միայն հինգ հոլով պետք է ընել» (նույն տեղը, էջ 83):

Ահա այս ձևական սկզբունքներից ելնելով, ձևին առաջնություն տալով իմաստի հանդեպ՝ պրոֆ. Մ. Արեղյանը 900-ական թվականների սկզբին մեր աշխարհաբարի հոլովների մեջ մտքրեց հետևյալ փոփոխությունները:

1. Սևռական և հայցական հոլովները իբրև հոլով ջնջեց ձևաբանության միջից, քանի որ նրանք «ըստ ձևի չէին գանազանում», և ընդունեց միայն հինգ հոլով:

2. Սևռական հոլովը նույնացրեց տրականին նույն հիմունքով:

3. Հայցականը նույնացրեց կա՛մ ուղղականին, կա՛մ տրականին, նայած թե «ըստ ձևի» նրանցից որին է նման հայցականը այս կամ այն կոնկրետ դեպքում:

4. Անձնական դերանունների սևռական հոլովը, որ նաև ըստ ձևի տարբեր է տրականից և ուրեմն չէր կարող հարմար գալ Մ. Արեղյանի «Պրոկրուստեսի մահճին», հայտարարեց ոչ հոլովական ձև և դուրս հանեց անձնական դերանունների կատեգորիայից՝ նույնացնելով ստացական դերանուններին:

Այս ձևով հոլովների արտահայտած իմաստը, նրանց ֆունկցիան արհամարհվեց ձևաբանության մեջ և հոլովը դիտվեց իբրև ձև: Դրա հետևանքով առաջ եկած շփոթը, էլ չենք խոսում ձևաբանության և շարահյուսության միջև առաջ եկած հակասությունների մասին, հետևյալն է՝

1. Նույն իմաստով (և ֆունկցիայով, պաշտոնով), բայց տարբեր

ձևերով հանդես եկող բառերը դիտվում են իբրև տարբեր հոլով, և ընդհակառակը՝

2. Միանգամայն տարբեր իմաստով (և ֆունկցիայով, պաշտոնով), բայց նման ձևերով հանդես եկող բառերը դիտվում են իբրև նույն հոլով:

Ահա օրինակներ.

1) «Ես տեսա Մոսկվայի արշալույսը», «Ես տեսա մեր Արշալույսին», «Ես վարդ սիրում եմ», «Ես Վարդին սիրում եմ», «Նա ծեծեց դուռը», «Նա ծեծեց նրան»:

Այս օրինակների մեջ տարբեր ձևերով արտահայտված (ընդգծված) բառերը հոլովական նույն իմաստն ունեն, բոլորն էլ գործողության անմիջական օբյեկտն են (քերականորեն՝ ուղիղ լսնդիր), բայց ըստ ձևական քերականության նրանք տարբեր հոլովներ են՝ արշալույսը, վարդ, դուռը ուղղական են, իսկ Արշալույսին, Վարդին, նրան՝ տրական: Ինչո՞ւ, որովհետև նրանք ըստ ձևի տարբեր են:

2) «Նա ինձ կանչեց», «Նա ինձ գիրք տվեց», «Նա Արամին տեսավ», «Նա Արամին գիրք տվեց»:

Այս օրինակների մեջ նույն ձևերով արտահայտված (ընդգծված) բառերը հոլովական միանգամայն տարբեր իմաստներ (ֆունկցիաներ, պաշտոններ) ունեն, որոնք երբևք նույնացվել չեն կարող, սակայն ձևական քերականության մեջ նրանք դիտվում են իբրև նույն հոլովը՝ տրական: Ինչո՞ւ, որովհետև «ըստ ձևի չեն գանազանվում»¹:

Այս բխում է նրանից, որ ֆորմալիստների համար, որոնք «մանուկ քերականների» (Младодетские) դպրոցի սերունդն են, վճռական, հիմնական, առաջնակարգ նշանակություն ունի ձևը:

Ձի կարելի, իհարկե, ժխտել այն, որ ֆորմալիստներն էլ էին ընդունում իմաստ, նրանք երբևմն նույնիսկ խոսում էին իմաստի մասին: Բայց կականն այն է, որ նրանք իմաստն ընդունում էին իբրև ձևի մեջ զրկված պայմանական բովանդակություն: Մի բան, որ հակասում է ոչ միայն մատերիալիզմին, այլև նույնիսկ առողջ ունիզմին:

Հոլովական իմաստի և հոլովական ձևի անխզելի կապը ժխտել չի կարելի, բայց յուրաքանչյուր դեպքում այս կամ այն լեզվի հոլովները և նրանց թիվը սլոյնիսկ պետք է ելնել ո՛չ ձևից և ո՛չ էլ միայն

¹ Եթե մի աշակերտ ուսաց լեզվի դասի ժամանակ ասի я открыл окно, он закрыл дверь նախադասությունների մեջ ուղղակառի ձևով գրված окно, дверь բառերը սլոյնական հոլով են, նրան ուսուցիչը, իհարկե, «գառ» կնշանակի, մինչդեռ ճիշտ նույնն են սովորեցրել մեր աշակերտներին տասնյակ տարի շարունակ:

իմաստից, քանի որ ամեն մի Հոլով մի շարք, երբեմն նաև բազմաթիվ իմաստներ (ֆունկցիաներ) է արտահայտում, ինչպես տարբեր իմաստները երբեմն նման ձևերով են արտահայտվում:

Յուրաքանչյուր Հոլով անպայմանորեն պետք է ունենա յուր ձևը, բայց այս չի նշանակում, թե յուրաքանչյուր Հոլով անպայման յուր տարրերը ձևը պետք է ունենա:

§ 60. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՈՒՈՎՆԵՐԸ.— Հոլովները որոշելիս պետք է ելնել Հոլովական իմաստի և Հոլովական ձևի այն յուրահատուկ միասնություններից, որ պատմականորեն մշակել է տվյալ հասարակությունը և որպիսիք ունի (լեզվական և իմացարանական ու տրամաբանական) արժեք ունեն տվյալ հասարակության համար, ըստ որում առաջնությունը պետք է տալ Հոլովական իմաստին:

Նույն սկզբունքը պետք է ընդունենք, իհարկե, նաև ժամանակակից հայոց լեզվի Հոլովները որոշելու համար:

Այս սկզբունքից ելնելով, ժամանակակից հայոց լեզվի մեջ ընդունում ենք (և կա) յոթ Հոլով: Դրանք են՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական և ներգոյական Հոլովները:

Քննենք սրանցից յուրաքանչյուրի իմաստի և ձևի միասնությունն առանձին-առանձին¹:

Ուղղական Հոլովը գործող անձի, սուբյեկտի (ենթակայի) Հոլովն է ըստ իմաստի և միաժամանակ բառի ուղիղ ձևն է Հոլովական զրո վերջավորությամբ: Ըստ որում բառի ուղղական Հոլովը ճանաչելը, եթե բառը տրված է առանձին՝ նախադասությունից և խոսքից դուրս, դժվարանում է նրանով, որ բառի ուղիղ ձևը հաճախ ուղղական Հոլով չի լինում: Այսպես, օրինակ, բառարանի մեջ այբբենական կամ որևէ այլ կարգով դրված բառերը, կոչական անունները և այլն նույնպես ուղիղ ձևով են լինում, թեև ուղղական Հոլով չեն, քանի որ համապատասխան Հոլովական իմաստ չունեն: Մյուս կողմից՝ զրո վերջավորություն է ունենում հաճախ նաև հայցական Հոլովով դրված բառը, որով նա ըստ ձևի նմանվում է ուղղականին:

Ուղղականը նախադասության հիմնական անդամներից մեկի Հոլովն է (ենթակայի) և իր ֆունկցիայով չի կարող չփոթվել նախադասության որևէ այլ անդամի հետ:

¹ Այստեղ մենք քննում ենք Հոլովների միայն հիմնական իմաստները, երկրորդական իմաստների մանրամասն շարադրությունը կտրվի «Շարահայտության» մեջ:

Սեռական Հոլովը մասի և ամբողջի (պարունակողի և պարունակչի, տիրոջ և ունեցվածքի) հարաբերությունն է ցույց տալիս (քերականորեն՝ հատկացուցիչ) և ունենում է յուր Հոլովական համապատասխան ձևը, որը հաճախ չի դանազանվում տրական Հոլովի ձևից, թեև ունի յուր առանձնահատկությունները (սե/ս տրական Հոլովի տակ): Սեռականը թե՛ գրարարում, թե՛ արևմտահայ լեզվում նույնպես համարվում է առանձին Հոլով՝ չունենալով հանդերձ նույնիսկ այն առանձնահատկությունները ըստ ձևի, որ նա ունի այժմյան մեր արևելահայ լեզվում:

Անձնական դերանունների (մանավանդ 1-ին և 2-րդ դեմքերի) սեռական Հոլովը նաև ըստ ձևի բացարձակապես տարբերվում է մյուս Հոլովներից: Դրանք են՝ իմ, քո, (նրա), իր, մեր, ձեր:

Տրական Հոլովը հանգման առարկա է ցույց տալիս, այսինքն՝ տարբեր առարկաների այնպիսի հարաբերություն, որոնցից մեկը մոտենում, տրվում, հանգում է մյուսին (մատուցման խնդիր) և ունի յուր համապատասխան ձևը, որը հաճախ չի դանազանվում սեռական Հոլովի ձևից, թեև ունի իր առանձնահատկությունները: Այսպիսով, տրականը սեռականից տարբերվում է թե՛ իմաստով, թե՛ որոշ դեպքում, նաև ձևով:

Դիտենք տրականի և սեռականի իմաստային տարբերությունը: Սեռականը համեմատաբար կայուն փոխհարաբերության մեջ գտնվող, իրենց փոխհարաբերությամբ չչարժվող առարկաներից մեկի հարաբերությունն է ցույց տալիս մյուսի նկատմամբ, իբրև ամբողջի հարաբերությունը յուր պարունակչայի նկատմամբ, մի խոսքով՝ իրենց փոխհարաբերության մեջ չչարժվող, չարժում չարտահայտող առարկաների հարաբերություն, օրինակ՝ Սուրենի ձեռքը, Սուրենի սիրտը, Սուրենի ձայնը:

Նույնաբար սեռականը որևէ չարժման հարաբերության հետ կապված չէ, չարժում չի ցույց տալիս: Այդ իսկ պատճառով էլ սեռականը նախադասության մեջ սովորաբար ստորադրյալի հետ չի կապվում: Տրական Հոլովը, ընդհակառակը, չարժման հարաբերության հետ է կապված, իրար հետ ոչ կայուն փոխհարաբերության մեջ գտնվող առարկաների նոր, կայուն հարաբերություն ստեղծելու պրոցեսի հետ է կապված: Իսկ այդ մի պրոցես է, որի հետևանքը, իբրև ստեղծված կայուն փոխհարաբերություն, կարող է արտահայտվել արդեն սեռականով: Օրինակ՝ Լս գիրք եմ տալիս Սուրենին, ևս հասնում եմ Սուրենին: Այստեղ երկու դեպքում էլ ընդգծված բառը

(Սուրենին) տրական է, այսինքն՝ այն առարկան է, որին տրվում, մոտենում, հասնում է մի ուրիշ առարկա (զիրք և ես) : Այս պրոցեսի, այս գործողության հետևանքը կլինի այն, որ զիրքը կդառնա **Սուրենի** զիրք (Սուրենի սեռական է), իսկ ես կլինեմ **Սուրենի** մոտ, Սուրենի հետ, **Սուրենի** առաջ և այլն:

Ըստ ձևի տրականն ու սեռականն իրարից տարբերվում են նրանով, որ տրականը, երբ որոշյալ է, ընդունում է որոշիչ հոգ (Սուրենին, պատին, մարդուն), մինչդեռ սեռականը որոշիչ հոգ երբևք չի ընդունում: Դրան հակառակ, երբ սեռականը մի նոր հիմնական իմաստ ստանալով (փոխանուն սեռական դառնալով) հարկադրված է լինում հոգ ընդունել, նա ընդունում է միաժամանակ երկու հոգ (ն և ը), որով կրկին տարբերվում է տրականից, քանի որ այս վերջինս երբևք երկու հոգ ընդունել չի կարող. օրինակ՝ Սուրենինը, պատինը, մարդունը: Ըստ որում փոխանուն սեռականն իր հոգերից մեկը (ն) պահում է նաև բոլոր թեք հոլովների մեջ (Սուրենինի, Սուրենինից, Սուրենինով և այլն):

Ի վերջո տրական հոլովում անձնական դերանուններն ըստ ձևի միանգամայն տարբերվում են սեռական հոլովից:

Ուղղական	Սեռական	Տրական
Ես	իմ	ինձ
դու	քո	քեզ
նա	նրա	նրան
ինքը	իր (յուր)	իրեն
մենք	մեր	մեզ
դուք	ձեր	ձեզ

Մանրություն – Անձնական դերանունների հոգնակի երրորդ դեմքի սեռականը և տրականը ըստ ձևի իրարից չեն դանդաղանում:

Հայցական հոլովը գործողության անմիջական օբյեկտն է ցույց տալիս, այսինքն՝ առարկայի իբրև օբյեկտի կապը սուբյեկտի հետ՝ սրա ներգործության պայմաններում (քերականորեն ուղիղ լսնդիր): Հասկանալի է, որ այս հոլովը չի կարող նույնացնել ո՛չ տրականի և ո՛չ էլ, մանավանդ, ուղղականի հետ՝ ըստ իմաստի: Իսկ ինչ վերաբերում է ձևին, ապա այստեղ հանդես է գալիս Հայցական հոլովի, իբրև հոլովի, այն նշանակալից առանձնահատկությունը, որով նա

չեղած կերպով տարբերվում է մյուս բոլոր հոլովներից, ճիշտ է ոչ յուրահատուկ հոլովական ձևական վերջավորություններ, այլ յուր ձևավորվելու կամ ձև ստանալու ինքնատիպությունը:

Այդ ինքնատիպությունն այն է, որ յուրաքանչյուր բառ Հայցական հոլովի իմաստ առնելու դեպքում կարող է երկու տարբեր ձևավորում ստանալ՝ արտահայտելով իմաստային զգալի երանգավորումներ: Այդ երանգավորումներն են՝ Հայցական հոլովն անձի առումով և Հայցական հոլովն իրի առումով: Նույն անունը, ուրեմն, կարող է հանդես գալ, և հանդես է գալիս մե՛րթ իբրև իր դիտված, մե՛րթ իբրև անձ դիտված, անկախ նրանից՝ իր է, թե անձ է տվյալ առարկան: Ըստ այսմ էլ նա երկու տարբեր ձևավորում կամ կերպարանավորում է ստանում:

Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք՝ «նա հինգ մարդ տեսավ», այստեղ մարդ առարկան առնվում է սոսկ իբրև իր յուր քանակական կողմի շեշտով, բայց երբ ասում ենք «նա հինգ մարդու տեսավ» կամ «նա հինգ մարդկանց տեսավ», այստեղ մարդ առարկան նույն քանակական կողմի շեշտով հանդերձ առնվում է արդեն ոչ թե իբրև անձ (կամ անձեր), որի (կամ որոնց) հետ հաշվի է նստում խոսողը որպես իրեն հավասարի (կամ հավասարների): Նույնը նկատվում է Հայցական հոլովի բոլոր դեպքերում, օրինակ՝ «պատրաստել եմ ուսանող» և «պատրաստել եմ ուսանողին», «չատ բժիշկներ եմ ճանաչում» և «չատ բժիշկների եմ ճանաչում», «ես ոչ մի աշակերտ չեմ կտրել» և «ես ոչ մի աշակերտի չեմ կտրել» և այլն:

Ճիշտ նույն կերպ էլ ամեն մի ոչ անձի, այլ իրի անուն Հայցականի մեջ կարող է ունենալ թե՛ իրի առում, թե՛ անձի, օրինակ՝ «սովակը վարդ է սիրում» և «սովակը վարդին է սիրում», «մենք սրտարաց դիմավորեցինք նոր տարին» և «մենք սրտարաց դիմավորեցինք նոր տարուն», «կուսպաշտները կուռք են պաշտում», «կուսպաշտները կուռքին են պաշտում», «նա սանձեց ձին» և «նա սանձեց ձիուն» և այլն:

Հայցական հոլովի ժխտումը մեր ֆորմալիստների թեթև ձևերով սքողեց լեզվական յուրահատուկ այս երևույթը, որն իմացաբանական փոքր արժեք չունի լեզվի մեջ:

Հայցական հոլովի վերևում ընկած բոլոր ձևերը ըստ ֆորմալիստների կամ ուղղական են, կամ տրական, միայն նրա համար, որ նրանք իրենց սեփական, մյուս հոլովներից տարբեր, ձևը չունեն:

Հայցական հոլովի ձևը պետք է որոնել նրա ձևավորման ինք-

նատիպություն մեջ, իսկ դրանով նա, այո՛, տարբերվում է մյուս Հոյություններից: Այդ տարբերությունն այն է, որ Հայցական Հոյովն իր սեփական ձևական վերջավորությունը չունենալով հանդերձ, մակարածորեն օգտվում է ուղղական և տրական Հոյովի ձևերից՝ իր իմաստային երանգավորումներից մեկը (իրի առումը) դրսևորելով ուղղականի (և միշտ ուղղականի) ձևով, իսկ մյուսը (անձի առումը)՝ դրսևորելով տրականի (և միշտ տրականի) ձևով:

Այսպիսով, մենք Հայցականն ընդունում ենք իբրև ինքնուրույն Հոյով, որովհետև նա ունի յուր առանձնահատուկ իմաստը և այն դրսևորում է ինքնատիպ ձևավորմամբ:

Սեռականը նույնացնելով տրականին և ապա Հայցականը նույնացնելով տրականին՝ ֆորմալիստները ոչ միայն ճիշտ չեն արտացոլում մեր լեզվի Հոյովական այդ իրողությունները, այլև գոհիկ համահարթման են ենթարկում երեք տարբեր, ըստ իրենց իմաստի և ձևավորման, Հոյովները միայն նրա համար, որ դրանք չունեն տարբեր ձև կամ վերջավորություն:

Բացառական Հոյովը ցույց է տալիս սկզբնապատճառը, աղբյուրը կամ իբրև օբյեկտ դիտված սուբյեկտը (քերականորեն՝ **անջատման խնդիրը**): Օրինակ՝ երբ ասում ենք «նա հուզմունքից շփոթվեց», այստեղ հուզմունքն այն սկզբնապատճառը կամ աղբյուրն է, որը նրան շփոթեցրեց: Այստեղ **հուզմունք** բառը օբյեկտի փոխանցված սուբյեկտ է, իսկ այդ շատ սովորական երևույթ է լեզվի մեջ և քերականորեն կոչվում է կրավորական կառուցվածք:

Նույն այդ միտքը ներգործական կառուցվածքով կլինի «հուզմունքը նրան շփոթեցրեց», որտեղ **հուզմունք** սուբյեկտը հանդես է գալիս իբրև սուբյեկտ (ենթակա), իսկ նա օբյեկտը, իբրև օբյեկտ (խնդիր):

Բացառական Հոյովի ձևի մասին խոսելը որևէ անհրաժեշտություն չի ներկայացնում, քանի որ նա ունի յուրահատուկ վերջավորություն և ճանաչվում է նաև արտաքինապես «-ից» կամ «-ուց» ձևից:

Գործիական Հոյովը ցույց է տալիս այն գործիքը, միջոցը, որով մի բան տրվում է (քերականորեն՝ միջոցի խնդիրը) և նույնպես ունի յուր կայուն, անմիջապես ճանաչվող ձևը՝ «ով», երբեմն նաև «բ» վերջավորությունը. օրինակ՝ կացնով փայտ ջարդել, մուրճով գամ ամրացնել, ատամով կաղին կոտրել, լուսթյամբ համբերությունից հանել և այլն:

Ներգոյական Հոյովը ցույց է տալիս տեղը, տարածությունը իբրև

միջավայր, որի մեջ, վրա, սահմաններում կա, գտնվում է մի բան կամ կատարվում է գործողությունը (քերականորեն՝ տեղի պարագա):

Ներգոյականն էլ ունի յուր Հոյովական առանձին ձևը՝ «ում» վերջավորությունը, որով նա ճանաչվում է նաև ըստ ձևի:

Այսպիսով, ուրեմն, ժամանակակից Հայոց լեզուն ունի յոթ Հոյով, որոնցից միայն երեքն են ըստ ձևի հաստատուն կերպով զանազանվում. դրանք են՝ բացառականը, գործիականը և ներգոյականը: Մյուս չորս Հոյովները միայն ձևով որոշվել չեն կարող, ձևական դրսևորմամբ իրար հաճախ նման լինելու հետևանքով. դրանք են՝ ուղղականը (ըստ ձևի երբեմն նմանվում է Հայցականին), սեռականը (ըստ ձևի հաճախ նմանվում է տրականին), տրականը (ըստ ձևի հաճախ նմանվում է սեռականին և Հայցականին) և Հայցականը (ըստ ձևի նմանվում է կամ ուղղականին, կամ տրականին):

Ավելորդ է հիշեցնել, որ կոչականը Հոյով չենք համարում, քանի որ նա բառահարաբերություն չունի և նախադասության կազմի մեջ չի մտնում:

§ 61. **ՀԱՅՅԵՐԵՆԻ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐԸ.**— Հոյովվող բառերը Հոյովելու ողջ սխտեմը կոչվում է Հոյովում: Հոյովման սխտեմի մեջ նկատվում է, որ բառերի որոշ խմբեր իրենց Հոյովական ձևավորումն ստանում են տարբեր կերպով. այդ առանձնահատուկությունը մասնավորապես հանդես է գալիս սեռական Հոյովի մեջ, օրինակ՝ **քար, գինի, տուն, արյուն, հայր, քույր և օր** բառերից յուրաքանչյուրը նույն սեռական Հոյովի տարբեր ձև ունի, այն է՝ **քար-ի, գին-ու, տան, արյան, հոր, քրոջ, օր-վա:** Քանի որ այս տարբեր ձևերը հաճախ մնում են նաև մյուս Հոյովների մեջ, իհարկև, ստանալով համապատասխան Հոյովի ձևը, ուստի ստացվում են տարբեր բառերի **տարբեր Հոյովումներ**, որոնք և ըստ սեռական Հոյովի ձևի կոչվում են ի Հոյովում, ու Հոյովում, ան Հոյովում և այլն:

Յուրաքանչյուր Հոյովման հատկանշական այդ նշանները (ի, ու, ան, որ և այլն) կոչվում են Հոյովիչներ:

Հայոց լեզվի մեջ կա ութ Հոյովում համապատասխան Հոյովիչներով, որոնք են՝ **ի, ու, ան, յան, որ, ոջ, վա և ց:**

Ի ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Ի Հոյովումը ժամանակակից Հայոց լեզվի ամենատարածված և ամենագործուն Հոյովումն է և ունի լայն էքսպանսիա՝ ի վիճակի լի-

նելով փոխարինելու համարյա մյուս բոլոր հոլովումները:

Որոչև, թե որ բառերն են ենթարկվում այս հոլովման, անկարելի է, քանի որ ոչ մի հատկանիշով չի կարելի առաջնորդվել այդպիսի որոշում տալու համար: Ուստի և դրական որոշումն այս դեպքում պետք է փոխարինել բացառման որոշմամբ, այն է՝ ի հոլովման ենթարկվում են այն բոլոր բառերը, որոնք չեն մտնում որևէ այլ հոլովման կատեգորիայի մեջ:

Ի հոլովման ձևավորումը հետևյալն է¹.

1. Ուղղ.	= հիմք + 0	օրինակ՝	քար, քարեր
2. Սեռ.	= հիմք + ի	»	քար-ի, քարեր-ի
3. Տրակ.	= հիմք + ի(ն)	»	քար-ի(ն), քարեր-ի(ն)
4. Հայց. (իրի)	= հիմք + 0	»	քար, քարեր
» (անձի)	= հիմք + ի(ն)	»	աչակերտ-ի(ն), աչակերտներ-ի(ն)
5. Բաց.	= հիմք + ից	»	քար-ից, քարեր-ից
6. Գործ.	= հիմք + ով	»	քար-ով, քարեր-ով
7. Ներգ. ²	= հիմք + ում	»	քար-ում, քարեր-ում

Ու ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Ու հոլովման ենթարկվում են այն բոլոր բառերը, որոնք ուղղականում վերջանում են ի-ով, օրինակ՝ գինի, ոսկի, ապակի և սակավաթիվ այն բառերը, որոնք վերջանում են -ին-ով, օրինակ՝ ամուսին, անկողին, կամ չունեն որևէ տարբերիչ հատկանիշ, օրինակ՝ մարդ, դար: Ու հոլովման են ենթարկվում նաև բոլոր անորոշ դերբայները, երբ իբրև փոխանուն հոլովվում են, օրինակ՝ խնդալը, երգելը, գովելը և այլն, ինչպես և լի վերջավորությունը ապառնի դերբայը, օրինակ՝ խնդալի, երգելի, գովելի և այլն:

Այս հոլովման առանձնահատկությունն այն է, որ ի-ի փոխարեն

¹ Չմոռանալ, որ թեքման ժամանակ գործում են նաև հնչյունափոխության օրենքները:

² Ներգոյական հոլով չունեն անձի անունները. սրանց համար ներգոյականի իմաստով գործածվում է սեռական հոլովը մեջ կապով, օրինակ՝ աչակերտի մեջ, դասախոսի մեջ և այլն:

ունի ու հոլովիչ բոլոր թեք հոլովների մեջ, բացի գործիականից, որ բոլոր հոլովումների մեջ լինում է ուվ, բացի ան և յան հոլովումներից:

Պետք է հիշել, որ ու հոլովման բառերի վերջին ի ձայնավորը անպայման դուրս է ընկնում բոլոր հոլովների մեջ: Բացառություն են կազմում ձի, թի միավանկ բառերը, որոնք պահում են իրենց ի-ն և ստանում են համապատասխան վերջավորություններ (ձի-ու, ձի-ով և այլն):

Ու հոլովման ձևավորումը հետևյալն է¹.

1. Ուղղ.	= հիմք + 0	օրինակ՝	ապակի, գնել(ը)
2. Սեռ.	= հիմք(-ի) + ու	»	ապակ-ու, գնել-ու
3. Տրակ.	= հիմք(-ի) + ու(ն)	»	ապակ-ու, գնել-ու(ն)
4. Հայց. (իրի)	= հիմք + 0	»	ապակի, գնել(ը)
5. » (անձի)	= հիմք(-ի) + ու(ն)	»	ապակ-ու(ն)
5. Բաց.	= հիմք(-ի) + ուց	»	ապակ-ուց, գնել-ուց
6. Գործ.	= հիմք(-ի) + ով	»	ապակ-ով, գնել-ով
7. Ներգոյ.	= հիմք(-ի) + ում	»	ապակ-ում, գնել-ում

Մանթություն - Ուղղականում ի-ով վերջացող մի շարք բառեր, մանավանդ օտարազգի հատուկ անուններ, ենթարկվում են նաև ի հոլովման՝ պահպանելով իրենց հիմքի ի-ն և, օրինակ՝ Գորկի (քաղաք), Օստրովսկի, Թրիխի և այլն հոլովում են Գորկի, Թրիխի, Գորկիում, Թրիխիում և այլն, թեև կարելի է այդպիսի բառերի ի-ն, մանավանդ գործիական և ներգոյական հոլովներում, ու հոլովման օրինակով դուրս գցել, օրինակ՝ Գորկով, Թրիխով, Գորկում, Թրիխում և այլն:

ԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Ան հոլովման ենթարկվում են երկու հիմնական կատեգորիայի բառեր. դրանք են՝ ուղղականում ուն-ով վերջացող բառերը (չուն, տուն) և այն բառերը, որոնք զրաբարում՝ ն-ով էին վերջանում, բայց արդի լեզվի մեջ այդ ն-ն չունեն, օրինակ՝ դուռ, գառ, մուկ (զրաբարում՝ դուռն, գառն, մուկն), ուսում, կատարում, ցասում (զրաբարում՝ ուսումն, կատարումն, ցասումն) և այլն:

¹ Հոգնակին այլևս չենք բերի, որովհետև նա բոլոր հոլովների ժամանակ ենթարկվում է ի հոլովման:

Այս հոլովման առանձնահատկությունն այն է, որ սեռական և տրական հոլովներն ստանում են **ան** ձևը (տան, դռան, մկան, ցասման և այլն), ուժ (ուժն) ածանցով կազմված բառերի գործիական հոլովը զրաբարաձև է՝ կազմվում է **բ** վերջավորությունը (ուսմամբ, ցասմամբ), ըստ որում սրանք որոշիչ հոգ չեն ընդունում նաև տրականում (սեռ, ուսման, ցասման, տրակ. ուսման, ցասման). այս հոլովման բառերի բացատրական և գործիական հոլովներում հաճախ պահպանվում է բառի հիմքի ն-ն (դռնից, բռնով): Այս հոլովումը ներգոյական չունի, և դրա փոխարեն գործ է ածվում սեռականը մեջ կապով (տան մեջ, ուսման մեջ):

Ահա ան հոլովման ձևավորումը հետևյալն է.

Ուղղ. = հիմք + 0	օրինակ՝ տուն, ուսում, դուռ
Սեռ. = հիմք (ան-ով)	» տան, ուսման, դռան
Տրակ. = հիմք (ան-ով) (ը)	» տան(ը), ուսման(ը), դռան(ը)
Հայց. = հիմք + 0	» տուն, ուսում, դուռ
Բաց. = հիմք (+ն) + ից	» տն-ից, ուսում-ից, դռ-ն-ից
Գործ. = հիմք (+ն) + ով	» տն-ով, ուսմամբ, դռ-ն-ով
Ներգ. = (չունի)	

Մանրամասնություն 1. - Ան հոլովման ենթարկվող բոլոր միավանկ բառերի հոգնակին անպայման լինում է ներ, որի ն-ն կամ արմատինն է (օրինակ՝ տներ), կամ վերականգնվող զրաբարյան հիմքին (օրինակ՝ գառ-ն-եր):

Մանրամասնություն 2. - Ան հոլովման չեն ենթարկվում ուն ածանցով, ինչպես և ույն>ուն հնչյունափոխված բառերը, օրինակ՝ թռչուն, սողուն, բուն (բույն): Սրանք զնում են ի հոլովման տակ (թռչունի, սողունի, բնի):

Մանրամասնություն 3. - Սույն հոլովման է ենթարկվում նաև աղջիկ բառը, որը, սակայն, եզակի սեռականում ունենում է ա և ոչ թե ան (աղջկա):

ՅԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Յան հոլովման ենթարկվում են այն բառերը, որոնք ուղղականում վերջանում են յուն-ով. այս հոլովումը մեծ չափով նման է նախորդին: Սա նույնպես չունի ներգոյական հոլով, իսկ գործիականը կազմվում է նաև բ-ով, որից առաջ ընկած ն-ն փոխվում է մ-ի:

Յան հոլովման ձևավորումը

Ուղղ. = հիմք + 0	օրինակ՝ արյուն, ընկերություն
Սեռ. = հիմք (յան-ով)	» արյան, ընկերության
Տրակ. = նույնը	» արյան(ը), ընկերության(ը)
Հայց. = հիմք + 0	» արյուն, ընկերություն
Բաց. = հիմք + ից	» արյուն-ից, ընկերություն-ից
Գործ. = հիմք (յամ-ով) + ր	» արյամբ, ընկերությամբ
(կամ հիմք + ով)	» արյունով, ընկերությունով
Ներգ. (չունի)	

Մանրամասնություն 1. - Յան հոլովման չեն ենթարկվում յուն ածանցով կազմված բառերը, օրինակ՝ հնչյուն, դոփյուն, ինչպես և ավյուն բառը, սրանք ենթարկվում են ի հոլովման:

Մանրամասնություն 2. - Վերջին տարիներս նկատվում է յան հոլովման ենթարկվող բառերի ներգոյականի գործածությունը սովորական ուժ վերջավորությամբ, որը բավական անսովոր ձև է առայժմ, օրինակ՝ հեղափոխությունում, կոլտնտեսությունում:

ՈՐ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Որ հոլովման ենթարկվում են սակավաթիվ բառեր, այն էլ անձի անուններ, այն է՝ հայր, մայր, եղբայր բառերը, ինչպես և նրանք, որոնց վերջին բաղադրիչն են դրանք՝ նախահայր, նախամայր, ծծնայր, մորեղբայր և այլն: Սրանք ևս ներգոյական հոլով չունեն:

Որ հոլովման ենթարկվող բառերը սեռականում ստանում են որ հոլովիչը այր-ի տեղ և այդ որ հոլովիչը պահպանում են բոլոր թեք հոլովների մեջ:

Ահա որ հոլովման ձևավորումը.

Ուղղ. = հիմք + 0	օրինակ՝ հայր, եղբայր
Սեռ. = հիմք (որ-ով)	» հոր, եղբոր
Տրակ. = նույնը (ր)	» հոր(ը), եղբոր(ը)
Հայց. (իրի) = հիմք + 0	» հայր, եղբայր
» (անձի) = հիմք (որ-ով) + ից	» հոր(ը), եղբոր(ը)
Բաց. = հիմք (որ-ով) + ից	» հորից, եղբորից
Գործ. = հիմք (որ-ով) + ով	» հորով, եղբորով
Ներգ. (չունի)	

Մանրամասնություն 1. - Որ հոլովման ենթարկվում են նաև աներ և սկեսուր բառերը (անոր, սկեսոր):

Մանրամասնություն 2. - Որ հոլովման չեն ենթարկվում ուղղականում որ-ով վերջացող բառերը, ինչն նրանք իրի անուն, թե անձի, օրինակ՝ կտոր, բեկոր, Հեկտոր և այլն:

ՈՋ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

ՈՋ Հոլովման ևս ենթարկվում են սակավաթիվ բառեր, այն էլ միայն անձի անուններ, այն է՝ քույր, կին, ընկեր, ինչպես և այն բաղադրյալ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչներն են քույր, կին, ընկեր, օրինակ՝ մորաքույր, տիկին, տանտիկին, դասընկեր և այլն:

ՈՋ Հոլովման ենթարկվող բառերը սեռականում ստանում են ո՞ր Հոլովիչը և այդ պահպանում են բոլոր թիվ Հոլովների մեջ: Այս բառերը նույնպես ներգոյական հոլով չունեն:

Ահա ո՞ր Հոլովման պատկերը.

Ուղղ. = Հիմք + 0	օրինակ՝ կին, քույր, ընկեր
Սեռ. = Հիմք + ո՞ջ	» կնոջ, քրոջ, ընկերոջ
Տրակ. = նույն (ը)	» կնոջ(ը), քր-ոջ(ը), ընկերոջ(ը)
Հայց. (իրի) = Հիմք + օ	» կին, քույր, ընկեր
» (անձի) = Հիմք + ո՞ջ(ը)	» կն-ոջ(ը), քր-ոջ(ը), ընկերոջ(ը)
Բաց. = Հիմք + ո՞ջ + ից	» կն-ոջ-ից, քր-ոջ-ից, ընկեր-ոջ-ից
Գործ. = Հիմք + ո՞ջ + ով	» կն-ոջ-ով, քր-ոջ-ով, ընկեր-ոջ-ով
Ներգ. (չունի)	

Մանթություն 1. - Կին բառի հոգնակին ընկնում է ծ Հոլովման տակ (տե՛ս ծ Հոլովումը):

Մանթություն 2. - Քույր բառի հիմքի ույ-ը սղվում է, և եզակի թեքման ձևերում մնում է քր հիմքը:

Մանթություն 3. - Ո՞ր Հոլովման երբեմն ենթարկվում են աներ, տալ և սկեսուր բառերը (աներոջ, տալոջ, սկեսրոջ կամ կեսրոջ):

ՎԱ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Վա Հոլովումը ժամանակ ցույց տվող բառերի Հոլովումն է, ժամանակի համարյա բոլոր անունները ենթարկվում են վա Հոլովման (օրինակ՝ ժամ, շաբաթ, ամիս, տարի, աշուն, ամառ, գիշեր, ցերեկ և այլն):

Այս Հոլովման առանձնահատկությունն այն է, որ սեռականի մեջ ունի վա կամ վան Հոլովիչը, որը ներգոյական և գործիական (հաճախ նաև բացառական) Հոլովներում ընկնում է:

Ահա վա Հոլովման պատկերը.

Ուղղ. = Հիմք + 0	օրինակ՝ օր, ամիս, հերու
Սեռ. = Հիմք + վա(ն)	» օր-վա(ն), ամս-վա(ն), հերվա(ն)
Տրակ. = Հիմք + վա(ն)	» օր-վա(ն), ամս-վա(ն), հեր-վա(ն)
Հայց. = Հիմք + 0	» օր, ամիս, հերու
Բաց. = Հիմք (+ վան)+ից	» օր-վան-ից, ամս-վան-ից, հեր-վան-ից
Գործ. = Հիմք (+ վան)+ով	» օր-(վան)-ով, ամս-ով, հեր-վա-նով
Ներգ. = Հիմք + ում	» օր-ում, ամս-ում, (չունի)

Այս Հոլովման է ենթարկվում նաև մահ բառը (մահվան, մահ-վանից, մահվանով կամ մահից, մահով):

Ց ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Ց Հոլովումը մաքուր գրաբարյան հոգնակի Հոլովմանը շատ նման է բայց պակասավոր: Այս Հոլովման ենթարկվում են այն բառերը (միայն հոգնակի), որոնք ուղղականում ստանում են հոգնակի ք վերջավորությունը, օրինակ՝ մերոն-ք, վերինն-ք, կան(այ)ք, տիկն(այ)ք և անք, ենք, ոնք, ունք-ով վերջացող բառերը, որ սովորաբար գերդաստանի անուն են (Բազընանք, Գրիգորենք, Գոգոնք, Վեդուք և այլն), այլև մարդիկ բառը:

Ահա ց Հոլովման պատկերը.

Ուղղ. = Հիմք + ք	օրինակ՝ մերոնք, Գոգոն-ք, մարդիկ ¹
Սեռ. = Հիմք + ց	» մերոն-ց, Գոգոն-ց, մարդկան-ց
Տրակ. = Հիմք + ց	» մերոն-ց, Գոգոն-ց, մարդկան-ց
Հայց. (իրի) = Հիմք + ք	» մերոն-ք, գյուղացի-ք, Գոգոն-ք, մարդիկ
» (անձի) = Հիմք + ց	» մերոն-ց, գյուղացո-ց, Գոգոն-ց, մարդկան-ց
Բաց. = Հիմք + ց ից	» մերոն-ց-ից, գյուղացի-ք-ից, Գոգոն-ց-ից, մարդկան-ց-ից
Գործ. = Հիմք + ց ք+ ով	» մերոն-ց-ով, գյուղացի-ք-ով, Գոգոն-ց-ով, մարդկան-ց-ով
Ներգ. (չունի)	

¹ Մարդիկ բառը (մարդ բառի հոգնակին) արտուղի կազմություն և Հոլովում ունի:

Մանրություն.— Այս հոլովման տակ է ընկնում նաև անձնական դերանուններից կաղմկած փոխանուն սեռականների հոգնակին (տես § 69):

§ 62. ԶԵՎԱՑԻՆ ՈՒ ԻՄԱՍՏԱՑԻՆ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀՈՒՎՈՒՄՆԵՐ.— Հոլովումների տարբերությունները, ինչպես այդ պարզ երևում է նրանց առանձնահատկություններից, պայմանավորված են համապատասխան հոլովումների տակ ընկնող բառերի կա՛մ ձևով, կա՛մ իմաստով: Եվ իրոք, ու հոլովման տակ ընկնում են այն բառերը, որոնք ուղղական հոլովում վերջավորվում են ի-ով, անկախ նրանց իմաստից: Հետևաբար, ու հոլովման ենթարկվում են և՛ առարկա, և՛ անձ, և՛ ժամանակ, և՛ տեղ ցույց տվող բառեր, ինչպես՝ ապակի — ապակու, ապի — ապու, տարի — տարու, Գորի — Գորու և այլն: Նույնը կարելի է ասել և ան, յան, ց հոլովումների մասին, որոնց ենթարկվող բառերը սովորաբար որոշվում են ուղղական հոլովի իրենց ձևով:

Այդպես չեն սակայն որ, ոջ և վա հոլովումները. սրանց տակ ընկնում են այնպիսի բառեր, որոնք, անկախ ուղղական հոլովի ձևից, ունեն իմաստային այս կամ այն ընդհանրությունը: Այսպես, օրինակ՝ վա հոլովման բառերը ժամանակի անուններ են, ցույց են տալիս ժամանակ (տարի, ամիս, շաբաթ, օր, ժամ, առավոտ, ցերեկ, գիշեր և այլն), թեև ուղղական հոլովի ձևով իրար բնավ նման չեն. որ հոլովման բառերը նեղ ընտանիքի անդամների անուններ են, ցույց են տալիս անպայման անձեր (հայր, մայր, եղբայր), և այդ պատճառով էլ ուղղականի իրենց ձևով հայր, մայր, եղբայր բառերին միանգամայն նման ծայր, այր, վայր և այլ բառեր չեն կարող ենթարկվել այս հոլովման, ոջ հոլովման ենթարկվում են լայն ընտանիքի՝ գերդաստանի անունները (քույր, կին, աներ, տալ և այլն), որոնք ուղղականի իրենց ձևով միանգամայն տարբեր են, բայց ունեն իմաստային ընդհանրություն: Այստեղից հետևում է, որ, ոջ և վա հոլովումները իմաստային հոլովումներ են:

Վա հոլովումը, ինչպես նկատել է պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը, այնքան ուժեղ է ժամանակի իր իմաստարանական կողմով, որ կարող է նույնիսկ տեղի անուններին տալ ժամանակի իմաստ: Այսպես, «նա իմ Դիլիջանվա ծանոթն է» նախադասության մեջ Դիլիջան բառի ի հոլովման փոխարեն գործածված վա հոլովման ձևը նշանակում է ոչ թե Դիլիջանի, այլ Դիլիջանի ժամանակվա:

Իմաստային որևէ հիմունք չունեն մեր մյուս հոլովումները (ի, ու, ան, յան և ց), ուստի և նրանք պետք է անվանվեն ձևային հոլովումներ:

Մեր հոլովումների մեջ, սակայն, նկատվում է և մի այլ տարբերություն: Նրանցից մի քանիսը ձևավորվում են ուղղական հոլովի հիմքին համապատասխան հոլովական նշան ավելացնելու (քար > քար-ի, կին > կն-ոջ, օր > օր-վա և այլն) կամ ուղղականի հիմքի վերջնահնչյունը փոխելու միջոցով (գինի > գինու, մերոնք > մերոնց և այլն): Հոլովումներից մի քանիսը ձևավորվում են միանգամայն այլ կերպ՝ ոչ թե վերջավորություններ ստանալով, այլ ուղղակի հիմքի փոփոխությամբ: Այդպես են ան, յան և որ հոլովումները (տուն > տան, արյուն > արյան, հայր > հոր), որոնք սեռական հոլովի համար ոչ մի վերջավորություն չեն ստանում: Սրանք ներքին թևքման հոլովումներ են կամ ներքին հոլովումներ: Ներքին հոլովման առանձնահատկությունը դրսևորվում է միայն սեռական-տրական հոլովաձևերի մեջ. այս հոլովումների մյուս հոլովները ձևավորվում են համապատասխան հոլովական վերջավորությունների հավելմամբ, որոնք դրվում են կա՛մ ուղղական հոլովի հիմքի վրա (արյուն — արյուն-ից), կա՛մ սեռական հոլովի հիմքի վրա (արյան-ը → արյամ-ը):

Մանրություն.— Գառ, մուկ, դուռ և այլ բառերի ներքին հոլովման հատկությունը այժմ միազնված է շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նրանք կորցրել են իրենց ն վերջնահնչյունը (գառն, մուկն, դուռն) և այժմ մեղ թվում է, թե նրանք արտաքին հոլովման կարգով սեռական հոլովում ստանում են ան վերջավորություն: Այդ, իհարկե, միայն թվում է: Հոլովվելիս գառ, մուկ, դուռ, այլև ուսում, կատարում ու նման այլ բառերը, ինչպես և հոգնակի կաղմբու ժամանակը, վերականգնում են իրենց կորցրած ն վերջնահնչյունը (գառն, ուսումն և այլն) և ապա ենթարկվում ներքին հոլովման (գառ — գառն — գառան, ուսում — ուսումն — ուսման և այլն):

Այսպիսով, ան, յան և որ հոլովումները, որպես կանոն, ներքին հոլովումներ են, իսկ ի, ու, ոջ, վա և ց հոլովումները արտաքին թևքման հոլովումներ են կամ՝ արտաքին հոլովումներ:

§ 63. ՈՐՈՇՏԱԼ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇ ԱՌՈՒՄ.— Հոլովվող բառերը կարող են ունենալ թե՛ որոշյալ, թե՛ անորոշ առում:

Որոշյալ առումն այն է, երբ տվյալ բառը ցույց է տալիս կա՛մ տվյալ տեսակի առարկան ընդհանրապես, կա՛մ տվյալ տեսակի առարկաններից միայն մեկ կոնկրետ առարկա, որը ծանոթ է խոսողին (և լսողին): Այդպիսի դեպքերում բառն ստանում է համապատասխան ձևույթ՝ որոշիչ հոգ (ը կամ ն):

Որոշյալ առում ունեցող բառերը, սակայն, ոչ բոլոր հոլովների մեջ են պահպանում իրենց որոշյալ հոգը. ուղղականի, տրականի և հայցականի մեջ որոշյալ հոգը (որոշյալ առման դեպքում) միշտ առկա է. սեռականի վրա նա երբեք չի դրվում, իսկ բացառականի, գործիա-

կանի և ներգոյականի վրա դրվում է, սակայն, բարբառներում: **Ց** և **ան** Հոլովումը նաև տրականում չեն պահպանում որոշիչ Հոդը:

Մանրություն.— Սովորաբար որոշիչ Հոդ չեն ընդունում նաև ուղղականում միայն աստված բառի եղակին և մարդ, կին բառերի Հոգնակին:

Ահա որոշյալ առման պատկերն ըստ տարբեր Հոլովումների և Հոլովների.

Ուղղական — պատանի-ն, գիրք-ը, Հայր-ը, մարդիկ
Սեռական — պատանու, գրքի, Հոր, մարդկանց
Տրական — պատանու-ն, գրքի-ն, Հոր-ը, մարդկանց
Հայցական (իրի) — պատանի(ն), գիրք-ը, Հայր-ը, մարդիկ
» (անձի) — պատանու-ն, գրքի-ն, Հոր-ը, մարդկանց
Բացառական — պատանուց, գրքից, Հորից մարդկանցից
Գործիական — պատանիով, գրքով, Հորով, մարդկանցով
Ներգոյական — (չունի), գրքում, (չունի), (չունի)

Անորոշ առումն, այն է, երբ տվյալ բառը ցույց է տալիս տվյալ տեսակի առարկան, բայց առանց մասնավորապես նշելու նույն տեսակի այս կամ այն անհատ առարկան: Այդպիսի դեպքում բառը Հոլովվում է առանց որոշիչ Հոդ ստանալու:

§ 64. ԱՆՁԻ ԵՎ ԻՐԻ ԱՌՈՒՄ.— Անձի և իրի առումը, որի մասին բավականին խոսել ենք Հայցական Հոլովի կապակցությամբ, դրսևորվում է հատկապես Հայցական Հոլովի մեջ:

Անձի և իրի առումը, բացի Հոլովական իմաստից արտահայտում է նաև իմաստային լրացուցիչ երանգ, որն արդեն ոչ թե բառի պաշտոնի կամ ֆունկցիայի հետ է կապված, այլ դրսևորում է խոսողի վերաբերմունքը դեպի առարկան: Սա մի սուբյեկտիվ, անձնական մոմենտ է, գերազանցապես հոգեբանական, որը բոլորովին չի պայմանավորված անձի կամ իրի առում ստացող առարկայով: Իրոք, օբյեկտիվ իրականություն մեջ առարկաները գոյություն ունեն կամ իբրև անձ¹ (օրինակ՝ մարդ, երեխա, Հովիվ, պրոֆեսոր), կամ իբրև իր (օրինակ՝ քար, կավիճ, վարդ, բջիջ):

Հասկանալի է, որ լեզվի մեջ էլ անձը պիտի արտացոլվի իբրև անձ, իսկ իբրև իր: Եվ իրականում այդպես էլ է սովորաբար, բայց ոչ

¹ Անձ ասելով նկատի ունենք ինքնագիտակցում կամ գիտակցություն ունեցող արարածներ, էակներ, իսկ իր ասելով հասկանում ենք ինքնագիտակցում կամ գիտակցություն չունեցող արարածներ, էակներ, իրեր, երևույթներ:

միշտ: Երբեմն խոսողը որևէ անձի մասին արտահայտվելիս նկատի է ունենում ոչ թե իբրև անձի, այլ իբրև սոսկ գոյություն ունեցող որոշ առարկա, երևույթ: Այդպիսի դեպքում մի տեսակ վեջացություն է տեղի ունենում, և անձը դիտվում է իբրև իր, ստանում է իրի առում:

Դրան հակառակ, խոսողը հաճախ որևէ իրի մասին արտահայտվելիս նկատի է ունենում այն ոչ միայն իբրև իր, այլ նրա մեջ դնում է անձի որևէ հատկանիշ, այդ իբրև մտքով բարձրացնում, հասցնում է գիտակցություն ունեցող արարածի, և այսպիսով, իբրև ժամանակավորապես ստանում է անձի առում:

Անձի և իրի առման ձևական տարբերությունն այն է, որ Հայցական Հոլովի մեջ անձի առում ունեցող բառը տրականի ձևն է ընդունում, իսկ իրի առում ունեցող բառը ուղղականի:

Ահա այդ պատկերը.

Ուղղական — Հայր(ը), վարդ(ը), կով(ը)
Տրական — Հորը, վարդի(ն), կովի(ն)
Հայցական — (իրի) — Հայր(ը), վարդ(ը), կով(ը)
» — (անձի) — Հորը, վարդի(ն), կովի(ն)

Անձի և իրի առումները կարող են ունենալ թե՛ որոշյալ և թե՛ անորոշ առում:

Օրինակներ՝

- 1) Անձի անուն, անձի առում, որոշյալ
Ես սիրում եմ իմ մորը.
Դու գտար քո ընկերոջը,
Նա տեսավ իմ աշակերտին:
- 2) Անձի անուն, իրի առում, որոշյալ
Ամեն մարդ ունի յուր ծնողը:
Կենդանին ճանաչում է իր տերը.
Նա իր ընկերը կորցրեց և այլն¹:
- 3) Անձի անուն, իրի առում, անորոշ
Ես Հայր եմ կորցրել.
Նա բժիշկ կանչեց.
Դուք երեխա սիրում եք:

¹ Անձի անունն իրի որոշյալ առումով շատ հաղվազեա է գործածվում և մեծ մասամբ լինում է ունենալ բայի խնդիր:

- 4) Անձի անուն, անձի առում, անորոշ
Նա սիրեց ուսանողի.
Կանչեցի մի բժշկի.
Ոչ մի երևեսայի տանը չգտա:
- 5) Իրի անուն, իրի առում, որոշյալ
Նա վարողը գտա.
Նա կովը մորթեց.
Դուք մայիսի մեկը դիմավորեցիք նվաճումներով:
- 6) Իրի անուն, անձի առում, որոշյալ
Սոխակը իր վարողին գտավ.
Գյուղացին իր կովին բուժեց.
Դուք մայիսի մեկին դիմավորեցիք նվաճումներով:
- 7) Իրի անուն, իրի առում, անորոշ
Նա վարող գտա.
Նա կով մորթեց.
Դուք մայիսի մեկ չեք դիմավորել:
- 8) Իրի անուն, անձի առում, անորոշ¹
Սոխակը ամեն վարողի չի սիրի.
Գյուղացին ոչ մի կովի չի մորթի.
Արևը շոյում է յուրաքանչյուր թիփի, տերևի և այլն:

§ 65. ԹԻՎ.— Յուրաքանչյուր բառ հոլովի հետ միաժամանակ ունենում է յուր թիվը, այսինքն՝ ընդհանուր կերպով ցույց է տալիս առարկայի քանակը երկու հիմնական արտահայտություններով՝ մեկ և մեկից ավելի: Ըստ այսմ էլ անունն ունենում է տարրեր թիվ՝ եզակի և հոգնակի:

Անվան եզակի թիվը ցույց է տալիս առարկան իբրև առարկա ընդհանուր կերպով և, դրա հետ միասին, իբրև այդ առարկայի ներկայացուցիչ կամ նմուշ, մեկ հատ առարկան մասնավոր կերպով:

Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք տուն, հասկանում ենք տուն առարկան ընդհանրապես, իբրև այդպիսին, բոլոր տներն ընդհանուր կերպով և միաժամանակ այս կամ այն տունը, մեկ հատ տուն՝ մասնավոր կերպով:

Անվան հոգնակի թիվը ցույց է տալիս մեկից ավելի առարկաներ՝ դարձյալ ընդհանուր կերպով, այն չափով, որ չափով չի նշում, և չի կարող նշել, առարկայի կոնկրետ թիվը, այն է՝ քանակը, որպիսին կարող է արտահայտվել միայն թվական անունով:

¹ Իրի անուն անձի անորոշ առումով հաղվադեպ է լինում:

Հոգնակի թիվն ունի յուր հատուկ ձևը՝ հոգնակիի վերջավորություններ, որը դրվում է անվան վերջից, օրինակ՝ քար-եր, պատ-եր, աշակերտ-ներ, երևանցի-ք, մարդ-իկ:

Հոգնակի թվի վերջավորություններն են՝ -եր, -ներ, -ք, -իկ:

Եր վերջավորությունը դրվում է բոլոր միավանկ բառերի վրա, օրինակ՝ յար-եր, փոս-եր, մեծ-եր, լավ-եր, մեկ-եր, վեց-եր և այլն:

Ներ վերջավորությունը դրվում է բոլոր բազմավանկ բառերի վրա, օրինակ՝ քաղաք-ներ, դպրոց-ներ, դասախոս-ներ, օդաչու-ներ, սահմանապահ-ներ, ոգևորված-ներ, աշխույժ-ներ, երկու-ներ և այլն:

Բազմավանկ բաղադրված բառերից նրանք, որոնց վերջին բաղադրիչ արմատը միավանկ է, կարող են ստանալ թև՝ -եր, թև՝ -ներ:

Երբ վերջին (միավանկ) բաղադրիչը իր հիմնական իմաստը պահպանում է նաև բաղադրություն մեջ, այս դեպքում ամբողջ բաղադրյալն ստանում է իր վերջին բաղադրիչի հոգնակիի վերջավորությունը, այսինքն՝ -եր, օրինակ՝ տուն-տներ, վերնատուն-վերնատներ, գիրք-գրքեր, դասագիրք-դասագրքեր, պատ-պատեր, միջնապատ-միջնապատեր:

Իսկ երբ վերջին միավանկ բաղադրիչն իր հիմնական իմաստը չի պահպանում, այլ միայն իր նյութական իմաստն է ավելացնում ամբողջ բաղադրյալին, որը կարող է ունենալ նաև այլ հիմնական իմաստ, այսպիսի դեպքում բաղադրյալ բառը դիտվում է իբրև բազմավանկ ինքնուրույն բառ և ստանում է բազմավանկ բառերի -ներ վերջավորությունը. օրինակ՝ գիր-գրեր, հեռագիր-հեռագրեր, բայց՝ պատմագիր-պատմագիրներ, տուն-տներ, վերնատուն-վերնատներ, բայց՝ մեծատուն-մեծատուներ, հատ-հատեր, մարգարտահատ-մարգարտահատեր, բայց՝ քարհատ-քարհատներ, բայ-բայեր, բայց՝ մակբայ, դերբայ-մակբայներ, դերբայներ, ձայն-ձայներ, ոտնաձայն-ոտնաձայներ, բայց՝ կիսաձայն, բաղաձայն, երկձայն-կիսաձայններ, բաղաձայններ, երկձայններ և այլն:

Ք վերջավորությունը հոգնակի է կազմվում այն բառերից, որոնց եզակին սովորաբար ի ձայնավորով է վերջանում, օրինակ՝ գինի-գինիք, ոսկի-ոսկիք, ինչպես և ց հոլովման ենթարկվող բառերից, որ սովորաբար եզակի չունեն և կոչվում են անեզական, օրինակ՝ Գրի-գրենք, Արմենենք և այլն:

Այս ք վերջավորությունը, որ գրաբարի հոգնակիի ամենասովորական վերջավորությունն էր, աշխարհաբարի շատ բառերի մեջ ժառանգորդաբար պահպանվում է, բայց այլևս առանց հոգնակի

իմաստ տալու, օրինակ՝ բերք, գովք, տարերք, տեղիք, մուտք, ելք և այլն:

Աշխարհաբարում, ինչպես վերևի օրինակից է Լրևում, այդ ք-ն կամ զրո վերջավորության իմաստ ունի, կամ բայարմատից գոյական կազմելու՝ գոյականացնող գործություն:

Իվ վերջավորությամբ Հոգնակի է կազմում միայն մարդ բառը (մարդ-մարդիկ), ինչպես և այն բաղադրյալները, որոնք կազմված են մարդ բաղադրիչով, օրինակ՝ տղամարդ, կիսամարդ-տղամարդիկ, կիսամարդիկ և այլն:

§ 66. **ՀՈՂԵՐ ԵՎ ԴԵՄՔ.**— Հոլովման ժամանակ բառերը Հաճախ ստանում են նաև Հողեր: Հող կոչվում են բառափոխական ձևայինները, որոնք բառի իմաստը մասնավորեցնում են նույն տեսակի անհատ առարկաների շուրջը:

Մեր Հողերն են **ս, դ, ն և ք:**

Ս Հողը բառին տալիս է առաջին դեմքի կամ առաջին դեմքին պատկանելու կամ մոտ լինելու իմաստ. օրինակ՝ ինքս = **ես**, գիրքս = **իմ** գիրքը, մոտս = **ինձ** մոտ, Հետս = **ինձ** Հետ և այլն:

Դ Հողը բառին տալիս է երկրորդ դեմքի կամ երկրորդ դեմքին պատկանելու կամ մոտ լինելու իմաստ, օրինակ՝ ինքդ = **դու**, գիրքդ = **քո** գիրքը, մոտդ = **քեզ** մոտ, Հետդ = **քեզ** Հետ և այլն:

Ն և ք Հողերը բառին տալիս են երրորդ դեմքի, երրորդ դեմքին պատկանելու կամ մոտ լինելու իմաստ, ինչպես և որոշյալ առում. օրինակ՝ ինքը կամ ինքն = **նա**, մոտը կամ մոտն = **նրա** մոտ, Հետը կամ Հետն = **նրա** Հետ, գիրքը, պատանին = **տվյալ**, որոշ գիրքը, պատանին և այլն:

Հողերը կատարում են չորս տարբեր պաշտոններ և ըստ այդմ էլ կոչվում են որոշիչ (կամ որոշող), դիմորոշ, ստացական և ցուցական:

Իրրև ստացական Հող Հանդես են գալիս, նույն **ս, դ, ն և ք** Հողերը. **ս-ն** առաջին դեմքի համար (գիրքս, գրքերս, մոտս, Հետս), **դ-ն** երկրորդ դեմքի համար (գիրքդ, գրքերդ, մոտդ, Հետդ) և **ն-ն** ու **ք-ն** երրորդ դեմքի համար (մոտը, Հետը, վրան, տակը, մոտները, սրտները և այլն):

Ստացական Հողը սովորաբար Եզակի իմաստ ունի և փոխարինում է, ինչպես արդեն ասել ենք, **իմ, քո և նրա** դերանուններին: Երբ, սակայն, հարկավոր է լինում ստացական Հողը գործածել Հոգնակի իմաստով, ըստ որում, այդպիսի դեպքերում առարկան ևս պիտի Հոգնակի լինի, բառն ստանում է Հոգնակիության երկու վերջա-

վորություն, մեկն առարկայի Հոգնակիության համար, մյուսը՝ ստացականի, օրինակ՝ սրտ-ն-եր-ս, սրտ-ն-եր-դ, սրտ-ն-երը: Այս օրինակների մեջ բառի հիմքն (միաժամանակ բունը) է **սրտ** (Հոգնակի՝ սրտ-եր), **եր** վերջավորությունը սրտ-ի Հոգնակիության նշանն է, **ս-ն, դ-ն և ք-ն** ստացական Հոգն են, իսկ հիմքի և Հոգնակիի վերջավորության միջև ընկնող **ն-ն** ստացականի Հոգնակիության նշանն է:

Սրտներս, սրտներդ, սրտները բառերի մեջ կա Հոգնակիության երկու նշան և երկու իմաստ. մեկը՝ **ս-ի, դ-ի, ք-ի** Հոգնակիության նշանը (**-ն-**), որը տալիս է **իմ, քո, նրա** իմաստի Հոգնակիությունը, այսինքն՝ **մեր, ձեր, նրանց**, մյուսը՝ սրտ-ի Հոգնակիության նշանը (**-եր**), որը տալիս է **սիրտ** իմաստի Հոգնակիությունը, այսինքն՝ սրտեր: Հետևանքն այն է լինում, որ այս բառերը նշանակում են ո՛չ միայն **իմ** սրտերը, **քո** սրտերը, **նրա** սրտերը, այլև՝ **մեր** սրտերը, **ձեր** սրտերը, **նրանց** սրտերը:

Արևմտահայ լեզվում ստացականի Հոգնակիությունը արտահայտվում է **նիս, նիդ, նին** նշաններով (սրտերնիս, սրտերնիդ, սրտերնին), իսկ մի շարք բարբառներում ունենք նաև այլ ձևեր (սրտերներս-սրտերներս և այլն):

Ցուցական Հողը արտահայտում է **այս, այդ, այն** դերանունների իմաստը՝ մատնացույց անելով առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքի մոտ գտնվելը և կամ ժամանակով մոտ լինելը, օրինակ՝ օրերս տեղի ունեցավ Հետաքրքրական մրցություն (օրերս = **այս** օրերը):

Իրրև ցուցական Հող պիտի Հանդես գային նույն **ս, դ, ն և ք** Հոգերը, սակայն աշխարհաբարում նրանք սովորաբար գիտակցվում են իրրև ստացական կամ դիմորոշ Հող և շատ Հազվադեպ են գործածվում իրրև ցուցական, բացի **ս-ից**, որը Հաստատուն, որոշ դեպքերում, ինչպես վերևը բերել ենք, ցուցական իմաստ ունի:

Որոշիչ Հող են **ն և ք** Հողերը, որոնք ցույց են տալիս որոշակի առարկա կամ տվյալ տեսակի առարկան ընդհանրապես, օրինակ՝ **գիրքը** տարա գրադարան (= որոշակի մի գիրք), **գիրքը** մարդու լավագույն բարեկամն է (= առհասարակ գիրքը), **կատուն** մլավեց և **կատուն** ընտանի կենդանի է:

Ն և ք Հողերը միայն գործածության տարբերություն ունեն. իմաստի տարբերություն նրանք բոլորովին չունեն:

Ն-ն իրրև կանոն դրվում է բառերի վրա այն դեպքում, երբ նրանք ձայնավորով են վերջանում, օրինակ՝ պատանի-ն, պատանու-ն, տղա-ն, Սուրենի-ն, մաթեմատիկա-ն և այլն:

Ը-ն իբրև կանոն դրվում է բաղաձայնով վերջացող բառերի վրա, օրինակ՝ գիրք-ը, գրքեր-ը, փողոցներ-ը, իմ-ը, ձեր-ը և այլն:

Սակայն խոսքի մեջ, երբ ն կամ ը հոդ ունեցող բառերը կապակցվում են այլ բառերի հետ, արտասանության դյուրութայան և բարենշնչունության պահանջի համաձայն, հաճախ տեղի է ունենում վերոհիշյալ կանոնի խախտում և բաղաձայնից հետո արտասանվում է (ու գրվում) ոչ թե ը, այլ ն: Այդ լինում է սովորաբար այն դեպքերում, երբ հաջորդ բառն սկսվում է ձայնավորով կամ գր, զգ, սթ, սկ, սպ, ստ, սփ, չպ, շտ հնչյունական կապակցություններով, քանի որ դրանք ևս արտասանվում են ձայնավոր սկիզբով (ըգր, ըզգ, ըսթ, ըսկ, ըսպ և այլն): Փոխանակ ասելու (և գրելու) գիրքը ընկավ, գիրքը (ը)ստացվեց և այլն, ասում ենք՝ գիրք նրնկավ, գիրք նրստացվեց, իսկ գրում ենք՝ գիրքն ընկավ, գիրքն ստացվեց: Այս ձևով նախորդ բառի ն բաղաձայնը միանում է հաջորդ բառի ձայնավորին և երկու բառերն արտասանվում են միաձույլ: Սակայն ը հոդն իրեն հաջորդող ձայնավորի պատճառով ն-ի փոխելը կենդանի լեզվի մեջ ունի որոշ սահման՝ կապված նախադասության տրամաբանական շեշտի հետ, մինչդեռ ձևական քերականությամբ նա վեր է ածվել դոգմայի: Այսպես, օրինակ՝ երբ ասում ենք գրքերը ընկան, այստեղ գրքերը և ընկան բառերի մեջ կա մի փոքրիկ դադար (հորանջ), իբրև հետևանք այն բանի, որ գրքերը ենթական տրամաբանական շեշտ է կրում (գրքերը ընկան և ոչ թե մատիտները) և չի կարող միաձուլվել հաջորդ բառին. իսկ երբ ասում ենք գրքերն ընկան, այստեղ տրամաբանական շեշտը գրքերը բառի վրա դնելը դժվարանում է, և նա անցնում է հաջորդ բառին (գրքերն ընկան և ոչ թե թափվեցին):

Այսպիսի դեպքերում կենդանի խոսքը շատ ավելի լավ ուղեցույց է, քան ձևական քերականությունը, որի քրմերը տխմար ջանասիրությամբ ջնջում են աշակերտների գրած ը-երը ձայնավորներից առաջ և դարձնում ն՝ շատ հաճախ խախտելով աշակերտի կենդանի խոսքի տրամաբանական շեշտը:

Ը-ի և Ն-ի գործածությունը, հաջորդ բառի ներդաշնակելը պետք է ազատ թողնել՝ վստահելով կենդանի խոսքի առողջ տրամաբանությունը:

Կրկին անգամ անդրադառնալով հոդերի իմաստին, պետք է նկատենք, որ դիմորոշ հոդերը սովորաբար դեմք չունեցող բառերին (գոյական, ածական, թվական և այլն) տալիս են դեմքի իմաստ, մի բան, որ կայուն հատկանիչ է՝ այդ բառերի համար և ժամանակավոր բնույթ է կրում նրանց մեջ:

Ս դիմորոշ հոդը բառերին տալիս է առաջին դեմքի իմաստ (ևս, մենք), օրինակ՝

Ես՝ գերազանցիկա կօգնեմ նրան.
Երևանցիներս շոգին սովոր ենք.
Քնածներս արթնացանք.
Երկուսս գնացինք վաճառատուն.
Օղաչուններս խիղախ մարդիկ ենք:

Դ դիմորոշ հոդը բառերին տալիս է երկրորդ դեմքի (դու, դուք) իմաստ, օրինակ՝

Դու՝ գերազանցիկդ պետք է օգնես նրան.
Երևանցիներդ շոգի սովոր եք.
Քնածներդ արթացաք.
Երկուսդ գնացիք վաճառատուն.
Օղաչուններդ խիղախ մարդիկ եք:

Ն կամ ը հոդը դրվում է մնացած բոլոր դեպքերում, բոլոր բառերի վրա, որոնք ինքնին երրորդ դեմքի իմաստ ունեն նաև առանց ս կամ դ հոդի: Բացառություն կազմում է ինքը դերանունը, որ դեմք ինքնին չունի և դեմք է ստանում միայն ս, դ և ն կամ ը դիմորոշ հոդերի միջոցով (ինք-ս=ես, ինք-դ=դու, ինք-ն կամ ինք-ը=նա):

Մանրություն.— Հայերենում մի թվականը հանդես է գալիս անորոշ հոդի իմաստով և քերականության մեջ նա պետք է ճանաչվի իբրև այդպիսին: «Մի մարդ մի օր մի բան ասաց» նախադասության մեջ երեք անգամ գործածված է մի անորոշ հոդը, որ բոլորովին էլ մեկ թվականի իմաստ չունի: Այստեղ նա նշանակում է ինչ-որ մարդ, ինչ-որ մի օր, ինչ-որ բան: Մի-ն պետք է համարել անորոշ հոդ, իսկ մեկ-ը՝ թվական:

§ 67. ՀԱՐԱԴՐՑԱԼՆԵՐԻ ՀՈՒՈՎՈՒՄԸ.— Հարադրյալ բառ կոչվում են այն բաղադրյալ բառերը, որոնց բաղադրիչները սովորաբար անջատ են գրվում կամ միանում են գծիկով, օրինակ՝ աղ ու հաց, անիստ ու կաց, օր ու գիշեր, տուն ու տեղ, գիշեր ու ցերեկ, գրել-նիստ և այլն:

Հարադրյալները սովորաբար հոլովվում են իբրև մեկ բառ, այսինքն հոլովվում է միայն վերջին բաղադրիչը, իսկ առաջին բաղադրիչը չի հոլովվում ճիշտ այնպես, եթե կպած լինել վերջին բաղադրիչին:

Ահա Հարադրյալների Հոլովման պատկերը¹

Ուղղ.	Աղ ու հաց(ը) գրել-կարդալ(ը)	օր ու գիշեր (ը), մայր և աղջիկ(ը)
Սեռ.	Աղ ու հաց-ի գրել-կարդալ-ու	օր ու գիշեր-վա մայր ու աղջկ-ա (մոր ու աղջկա)
Տրակ.	Աղ ու հաց-ի(ն) գրել-կարդալ-ու(ն)	օր ու գիշեր-վա-(ն) մայր ու աղջկ-ա(ն)
Հայց.	(իրի) Աղ ու հաց(ը) գրել-կարդալ(ը)	օր ու գիշեր-(ը) մայր ու աղջիկ(ը)
Հայց.	(անձի) Աղ ու հաց-ի(ն) գրել-կարդալ-ու(ն)	օր ու գիշեր-վա(ն) մայր ու աղջկ-ա(ն)
Բաց.	Աղ ու հաց-ից գրել-կարդալ-ուց	օր ու գիշեր(վան)-ից մայր ու աղջկ-ան-ից (մոր ու աղջկ-ան-ից)
Գործ.	Աղ ու հացով գրել-կարդալ-ով	օր ու գիշեր-ով մայր ու աղջկ-ան-ով (մոր ու աղջկ-ան-ով)
Ներգ.	Աղ ու հաց-ում գրել-կարդալ-ում	օր ու գիշեր(վան)-ում (չունի)

Երբ հարադրյալն անձի անուն է և անձի առում ունի, հնարավոր է, որ առաջին բաղադրիչն էլ հոլովվի երկրորդի հետ, սակայն այն տարբերություններ, որ առաջին բաղադրիչը բոլոր թեք հոլովների մեջ հանդես է գալիս միայն սեռականի ձևով, ինչպես այդ երևում է մայր ու աղջիկ հարադրյալի հոլովումից:

§ 68. ԳԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ.— Անձնական, ցուցական, փոխադարձ և ստացական դերանուններն ունեն հոլովման յուրահատուկ ձևավորում, որը կոչվում է դերանվանական հոլովում: Գերանվանական հոլովման առանձնահատկությունը հանդես է գալիս սեռական, տրական և հայցական հոլովների մեջ. բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են տրականի ձևից՝ ստանալով ի հոլովման համապատասխան վերջավորությունները:

¹ Հարադրյալների այս կամ այն հոլովման ենթարկվելը սովորաբար որոշում է վերջին բաղադրիչը:

Ա. Անձնական դերանունների հոլովում

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղղ.	Ես, դու, նա, ինքը	մենք, դուք, նրանք, իրենք
Սեռ.	իմ, քո, նրա, իր (յուր)	մեր, ձեր, նրանց, իրենց
Տրակ.	ինձ, քեզ, նրան, իրեն	մեզ, ձեզ, նրանց, իրենց
Հայց.	ինձ, քեզ, նրան, իրեն	մեզ, ձեզ, նրանց, իրենց
Բաց.	ինձնից, քեզնից, նրանից, իրենից	մեզնից, ձեզնից, նրանցից, իրենցից
Գործ.	ինձնով, քեզնով, նրանով, իրենով	մեզնով, ձեզնով, նրանցով, իրենցով
Ներգ.	ինձնում, քեզնում, նրանում, իրենում	մեզնում, ձեզնում, նրանցում, իրենցում:

Ծանոթություն 1.— Անձնական դերանուններն իրի առում ունենում են, երբ իրրև փոխանուն են հանդես գալիս, այս դեպքում նրանք ենթարկվում են ի հոլովման (ես, եսի, եսին, եսը, եսից, եսով, եսում և այլն):

Ծանոթություն 2.— Անձնական դերանունները բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների երկու ձևեր ունեն (ինձնից և ինձանից, ինձնում և ինձանում, քեզնից և քեզանից, մեզնից և մեզանից և այլն), որոնցից ավելի սովորական է առանց ա-ի ձևը:

Բ. Ցուցական դերանունների հոլովում¹

Ուղղ.	Սա, դա, նա	սրանք, դրանք, նրանք
Սեռ.	սրա, դրա, նրա	սրանց, դրանց, նրանց
Տրակ.	սրան, դրան, նրան	սրանց, դրանց, նրանց
Հայց.	(անձի) սրան, դրան, նրան » (իրի) սա, դա, նա	սրանց, դրանց, նրանց սրանք, դրանք, նրանք
Բաց.	սրանից, դրանից, նրանից	սրանցից, դրանցից, նրանցից
Գործ.	սրանով, դրանով, նրանով	սրանցով, դրանցով, նրանցով
Ներգ.	սրանում, դրանում, նրանում	սրանցում, դրանցում, նրանցում

¹ Սա, դա և նա դերանունները ցուցական կոչելը այնքան էլ ճիշտ չէ. դրանք պարզապես երրորդ դեմքի անձնական դերանուններ են:

Մանթություն 1.— Ցուցական դերանուններից նա և նրանք նույնն են, ինչ որ երբորդ գեմքի անձնական դերանունները (նա, նրանք) և ունեն նույն Հոլովումը:

Մանթություն 2.— Այս, այդ, այն ցուցական դերանունները չեն Հոլովում, իսկ երբ Հարկավոր է լինում նրանց թեք Հոլովները գործածել, օգտագործվում են սա, դա, նա դերանունների Համապատասխան ձևեր: Այս, այդ, այն չունեն նաև Հոգնակի:

Պ. Փոխադարձ դերանունների Հոլովում

Ուղղ.	(չունի),	(չունի)		
Սեռ.	իրար, միմյանց,	մեկմեկու	կամ	մեկմեկի
Տրակ.	իրար, միմյանց,	մեկմեկու	»	մեկմեկի
Հայց.	իրար, միմյանց,	մեկմեկու	»	մեկմեկի
Բաց.	իրարից, միմյանցից,	մեկմեկուց	»	մեկմեկից
Գործ.	իրարով, միմյանցով,	մեկմեկով	»	մեկմեկով
Ներգ.	(չունի), (չունի),	(չունի),		(չունի)

Մանթություն. — Փոխադարձ դերանունները եղակի թիվ և ուղղական ու ներգոյական Հոլով չունեն. շատ Հաղվաղեպ և այն էլ բանավոր խոսքի մեջ գործածվում են իրարում, միմյանցում և մեկմեկում ներգոյականները, օրինակ ի՞նչ են գտել նրանք իրարում:

Ա. Հարցական դերանունների Հոլովում

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղղ.	Ո՞վ, ի՞նչ(ը)	ինչե՞ր(ը), որո՞նք
Սեռ.	ո՞ւմ, ինչի՞, որի՞	ինչե՞րի, որո՞նց
Տրակ.	ո՞ւմ, ինչի՞(ն), որի՞ն	ինչերի՞(ն), որո՞նց
Հայց.	(անձի) ո՞ւմ, ինչի՞(ն), որի՞ն » (իրի) ո՞վ, ի՞նչ(ը), ո՞ր(ը)	ինչե՞ր(ը), որո՞նք
Բաց.	ու՞մից, ինչի՞ց, որի՞ց	ինչերի՞ց, որոնցի՞ց
Գործ.	ու՞մով, ինչո՞վ, որո՞վ	ինչերո՞վ, որոնցո՞վ
Ներգ.	(չունի), ինչո՞ւմ, որո՞ւմ	ինչերո՞ւմ, որոնցո՞ւմ

Մանթություն 1.— Ո՞վ Հարցական դերանունը Հոգնակիում չի Հոլովվում և փոխարինվում է որոնք դերանվան Հոլովական ձևերով: Ո՞վ դերանվան Հոգնակի ուղղականն է ովքե՞ր, որը շատ քիչ է գործածվում:

Մանթություն 2.— Մնացած բոլոր Հարցական դերանունները ենթարկվում են սովորական ի Հոլովման թե՛ եղակիում, թե՛ Հոգնակիում:

Մանթություն 3.— Հոլովման են ենթարկվում նաև մնացած բոլոր դերանունները (որոշյալ, անորոշ և Ժխտական):

§ 69. ՓՈՆԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՒՎՈՒՄ.— Բոլոր փոխանունները, այդ թվում նաև փոխանուն դերանուններն ու փոխանուն սեռականները, բացի անորոշ դերբայ փոխանունից, ենթարկվում են ի Հոլովման:

Հիշենք, որ իրրև փոխանուն կարող են Հանդես գալ և Հոլովվել բոլոր խոսքի մասերը. այդ դեպքում նրանք սովորաբար որոշյալ առում են ունենում և որոշիչ Հոգ ընդունում:

Հոլովենք մեկական փոխանուն ածական (կարմիրը), փոխանուն սեռական (Սուրենինը), փոխանուն դերանուն (եսը), փոխանուն սեռական դերանուն (քոնը), փոխանուն անորոշ դերբայ (գնալը) և փոխանուն շաղկապ (և-ը):

Ուղղ. Կարմիրը,	Սուրենինը,	եսը,	քոնը,	գնալը,	և-ը
Սեռ. Կարմրի,	Սուրենինի,	եսի,	քոնի,	գնալու,	և-ի
Տրակ. Կարմրին,	Սուրենինին,	եսին,	քոնին,	գնալուն,	և-ին
Հայց. (իրի) Կարմիրը,	Սուրենինը,	եսը,	քոնը,	գնալը,	և-ը
» (անձի) Կարմրին,	Սուրենինին,	եսին,	քոնին,	(չունի)	
Բաց. Կարմրից,	Սուրենինից,	եսից,	քոնից,	գնալուց,	և-ից
Գործ. Կարմրով,	Սուրենինով,	եսով,	քոնով,	գնալով,	և-ով
Ներգ. Կարմրում,	Սուրենինում,	եսում,	քոնում,	գնալում,	և-ում

Փոխանունների Հոգնակին ևս կանոնավոր կերպով ենթարկվում է ի Հոլովման (կարմիրները, կարմիրների, կարմիրներից և այլն):

Մանթություն. — Փոխանուն անորոշ դերբայը Հոգնակի չունի: ձիչտ է, գործածական են գնալները, գալները և այլն, բայց սրանք ոչ թե դերբայի Հոգնակիությունը ցույց տվող ձևեր են, այլ ստացականի Հոգնակիությունը: Գնալները, գալները՝ նշանակում են նրանց գնալը, նրանց գալը, ինչպես և գնալներս, գալներս՝ մեր գնալը, մեր գալը, իսկ գնալներդ, գալներդ՝ ձեր գնալը, ձեր գալը: Փոխանուն դերբայի այս ստացական Հոգնակին չի Հոլովվում:

§ 70. ՔԱՐԱՑԱՍ ՀՈՒՎՈՎԱԶԵՎԵՐ.— Ժամանակակից Հայոց լեզվի մեջ կան գրաբարից մնացած մի շարք Հոլովաձևեր, որոնք սովորաբար կամ իրրև ածական, մակբայ և կամ իրրև կապ ենք գործածում, առանց նրանց Հոլովական իմաստի գիտակցման:

Ահա այդպիսի քարացած Հոլովաձևեր.

1. Հայոց, ռուսաց, վրաց և այլն գիտակցվում և գործածվում են իրրև ածական, սրանք գրաբարյան Հոգնակի սեռականներն են:

2. Հազիվ, դիտմամբ, շնորհիվ, բանիվ, այսուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այսու, այնու Հանդերձ և այլն գրաբարի գործիական ձևերն են:

3. Ծախս, փախս, բաղնիս, օրենս (օրենսդիր, օրենսգետ), կենս (կենսաբեր, կենսական) և այլն գրաբարի հոգնակի Հայցական ձևերն են:

4. Հօգուտ, Հոտընկայս, Հանկարծ, ի գիտութիւն, ի տնօրինութիւն, ի կատարումն և այլն գրաբարյան ի կամ յ նախորդով Հայցականի ձևերն են:

5. Ըստ այսմ, ըստ այդմ և այլն գրաբարյան ըստ նախորդով տրականի ձևերն են:

6. Տարերջ տարր բառի գրաբարյան հոգնակի ուղղական հոլովածն է, ինչպես և ընդերք, բարձունք, հարցմունք, խնդիրք և այլ բազմաթիվ բառեր:

Բացի սրանցից, աշխարհաբարի մեջ սեր, կայսր և դուստր բառերը հոլովվելիս հաճախ գրաբարյան սեռական-տրականի ձևն են պահպանում:

Ուղղ.	Սեր,	դուստր(ը), կայսր(ը)
Սեռ.	սիրո,	դստեր, կայսեր
Տրակ.	սիրույն,	դստեր(ը), կայսեր(ը)

Գ. ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

§ 71. ԲԱՅԸ ԵՎ ՆՐԱ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ.— Բայը իբրև խոսքի մաս, ինչպես տեսանք խոսքի մասերի որոշման կապակցությամբ, ցույց է տալիս առարկայի գործողությունը:

Բայը իբրև խոսքի մաս ունի հետևյալ հիմնական հատկանիշները.

Ա. Բայիմաստ կամ առարկայի գործողության իմաստ, որը հատուկ է նաև բայական արմատին կամ հիմնական ձևույթին, առանց նույնիսկ բայական ձևավորման և վերջավորությունների: Այսպես, օրինակ՝ երբ համեմատում ենք ջրը (ջուր), սրբոտ (սիրտ), ժամ, քար, տրն (տուն) և այլ ձևույթները վազ (վազել), ըսկս (սկսել), մրտն (մտնել), հաս կամ հասն (հասա, հասնել) ձևույթների հետ, անմիջապես նկատվում է, որ առաջինները առարկայական, իրային իմաստ ունեն, իսկ երկրորդները՝ բայական կամ գործողություն:

Բ. Սեռ, որը դրսևորում է սուբյեկտի հարաբերումը առարկաներին կամ օբյեկտներին, օրինակ՝ կանչել (ներգործել մի առարկայի), կանչվել (ներգործվել մի առարկայից), քայլել, նստել և այլն: Այս վերջինները ցույց են տալիս չհարաբերելը կամ անհարաբերությունը:

Գ. Մնդրառություն, որն արտահայտվում է ըստ սեռի կամ բայիմաստի պահանջի խնդիրներ ընդունելով կամ առնելով, օրինակ՝

կանչել (մարդ, օգնական, Սուրենին), կանչվել (մարդուց, Հորից, Սուրենից, հաճախ նաև մարդու կողմից, Սուրենի կողմից) և քայլել, նստել (ոչ ոքից և ոչ ոքի):

Բայի առանձնահատուկությունը դրսևորվում է նաև նրա թեքման մեջ, երբ նա խոնարհվում է:

խոնարհումը բայի առանձնահատուկ թեքումն է, որը ցույց է տալիս առարկայի գործողությունը ժամանակի մեջ: Ըստ որում այս դեպքում բայը ստանում է եղանակ, ժամանակ, դեմք, թիվ (ըստ գործողությունը կատարող առարկայի դեմքի և թվի) և կերպ:

Բայը խոսքի մեջ կարող է հանդես գալ և հանդես է գալիս երկու ձևով՝ դիմավոր և անդեմ:

Բայի դիմավոր ձևը, բացի իր հիմնական հատկանիշներից (բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն), ունենում է նաև դեմք, այսինքն՝ կապված է լինում գործողությունը կատարող առարկայի հետ և միաժամանակ արտահայտում է այդ առարկայի դեմքը, թիվը, նրա գործողության ժամանակը, եղանակը և կերպը: Դիմավոր ձևը կոչվում է նաև եղանակային ձև:

Բայի անդեմ ձևը ունի միայն բայական հիմնական հատկանիշները և, կապված չլինելով գործողությունը կատարող առարկայի հետ, չի արտահայտում նրա ո՛չ դեմքը, ո՛չ թիվը և ո՛չ էլ նրա գործողության ժամանակը, եղանակը, կերպը: Բայի անդեմ ձևը կոչվում է դերբայ: Մինչդեռ եղանակային ձևը խոնարհվում է, դերբայը չի խոնարհվում, ավելին՝ դերբայը կարող է հոլովվել և հաճախ հոլովվում է իբրև փոխանուն:

§ 72. ՍԵՌ ԵՎ ՆՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ.— Բայն ունի երեք սեռ. դրանք են՝ ներգործական, կրավորական և չեզոք:

Ներգործական սեռը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար պահանջվում է անմիջական առարկա, օբյեկտ, օրինակ՝ տեսնել (ո՞ւմ, ի՞նչ), ճանաչել, գտնել, ունենալ, բացել, կոտորինակ՝ տանել, հանել (ո՞ւմ, ի՞նչ) և այլն: Ներգործական սեռի բայերը միշտ ընդունում են ո՞ւմ կամ ի՞նչ հարցերը և պահանջում են այդ հարցերի պատասխանը իբրև խնդիր: Ներգործական սեռի բայերի ո՞ւմ և ի՞նչ հարցերին պատասխանող բառերը, կամ այլ ձևով ասած՝ այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս որևէ առարկայի գործողության անմիջական օբյեկտը, միշտ Հայցական հոլովով են դրվում և նախադասության մեջ կոչվում են ուղիղ խնդիր:

ներգործական բայի անկախ կրավորական սեռի բայ, ինչպես, օրինակ՝ կանչել || կանչ-վ-ել, սիրել || սիր-վ-ել: Այսպիսի դեպքում ներգործական ու կրավորական բայերն անկախ բառեր են և ունեն լիակատար գուգահեռ դերբայական ձևեր ու խոնարհում, կանչող || կանչվող, կանչում || կանչվում, կանչած || կանչված, կանչել || կանչվել, կանչելու || կանչվելու եմ, ես, է և այլն, չեմ, չես, չի կանչի || կանչվի և այլն: Սա սեռի արտահայտման ամենակատարյալ ձևն է, որին հասել է հայոց լեզուն իր զարգացման նոր շրջանում:

բ. **Ունարհման** (ձևարանական) միջոցով, երբ բայը իր բառային ձևով, անկախ առնված՝ չի զրսևորում կամ հստակ չի զրսևորում յուր սեռի կատեգորիան և սեռը հստակ հանդես է գալիս միայն խոնարհման տարբեր եղանակների միջոցով: Այդպես է, օրինակ, գրաբարը, որը միևնույն բայի համար հաճախ ունի տարբեր խոնարհումներ՝ ըստ ներգործական և կրավորական սեռի, այսպես՝ **գրեմ, գրես, գրե նշանակում են** գրում եմ, գրում ես, գրում է, իսկ **գրիմ, գրիս, գրի նշանակում են** գրվում եմ, գրվում ես, գրվում է: Գրաբարն այսպիսով չունի աշխարհարարի նման անկախ գրել || գրվել բայեր, այլ նույն գրել բայի տարբեր խոնարհումներով է արտահայտում ներգործական ու կրավորական սեռի իմաստները. նա չունի նաև համապատասխան անկախ ձևեր դերբայների համար:

գ. **Շարահյուսական** միջոցով, երբ բայը ոչ միայն իր բառային անկախ ձևով, այլև խոնարհման միջոցով չի արտահայտում սեռի կատեգորիան, և սեռը հստակ զրսևորվում է միայն շարահյուսական բառակապակցության մեջ՝ համապատասխան սեռի խնդրի առկայությամբ. այդպիսի օրինակ է տալիս դարձյալ գրաբարը, որի այսպես կոչված «հասարակ» բայերի սեռը ճանաչվում է միայն խնդրի միջոցով. օրինակ՝ **ծնանիլ զոք և ծնանիլ յումեքէ, Արամ ծնաւ զՏիգրան և Տիգրան ծնաւ յԱրամայ (ծնել մեկին, ծնվել մեկից, Արամը ծնեց Տիգրանին և Տիգրանը ծնվեց Արամից)** և այլն:

Ունդրառութունը բայերի այն առանձնահատկությունն է, որի համաձայն նրանք իրենց իմաստի կամ սեռի թելադրությամբ պահանջում են դանազան խնդիրներ և պարագաներ:

Ունդիրները գործողության հետ ուղղակի կամ անուղղակի կապ ունեցող առարկաներն են և պահանջվում են կամ բայի սեռի թելադրությամբ, կամ բայի իմաստի թելադրությամբ:

Սեռի թելադրությամբ պահանջվող խնդիրներն են՝ ուղիղ խնդիրը (ներգործական սեռի խնդիր) և անջատման խնդիրը (կրավորական

սեռի խնդիր): Սրանց մասին արդեն խոսեցինք համապատասխան բայերի կապակցությամբ:

Բայի իմաստի թելադրությամբ պահանջվող խնդիրներն են՝ **միջոցի և մատուցման** խնդիրները: Միջոցի խնդիրները ցույց են տալիս, թե ինչ գործիքով, միջոցով, գեներով է կատարվում տվյալ գործողությունը. օրինակ՝ բռնել, կոտրել, տանել, մորթել, բռնվել, կոտրվել, տարվել, հասնել, գնալ և այլն ինչո՞վ՝ ձևերով, ատամով, մուրճով, կացնով, գնացքով, հեծանիվով, օդանավով):

Միջոցի խնդիրը միշտ գործիական հոլովով է դրվում, ինչպես բերած օրինակներն են ցույց տալիս, իսկ երբև՛ն ստանում է **միջոցով, ձեռքով, շնորհիվ** կապերը, որոնք արդեն գործիական հոլով ունեն, և ինքն ստանում է սեռական հոլով, օրինակ՝ ատամի, կացնի միջոցով, եղբոր միջոցով, եղբոր շնորհիվ, եղբոր ձեռքով և այլն:

Մատուցման խնդիրը այն առարկան է, որին մոտենում, մատուցվում է, տրվում է, ավելանում է մի բան, օրինակ՝ մոտենալ, մոտեցնել, հասնել (գիրքը) տալ, հանձնել և այլն ո՞ւմ, ինչի՞ն. (Սուրենին, պատին, հեծյալին, հարվածայինին, գրադարանին, տիրոջը և այլն):

Մատուցման խնդիրը միշտ տրական հոլովով է դրվում, ինչպես երևում է բերած օրինակներից:

Ունդրառության մեջ է մտնում նաև պարագաներ առնելը, որ հատուկ է բոլոր բայերին: Պարագաները ցույց են տալիս այն հանգամանքը, տեղը, ժամանակը, նպատակը, ձևը և այլն, որոնք ուղեկցում են գործողությանը կամ պայման, միջավայր են հանդիսանում տվյալ գործողության համար:

Պարագաները լինում են տեղի (տանը, դպրոցում, դպրոցից), ժամանակի (առավոտը, մի ժամում), նպատակի (գնալու, գնալու համար), ձևի (խմրով, հագիվ, միասին), չափի (հինգ կիլոմետր, երկու անգամ), պատճառի (անկարգության համար, սովորելու ցանկությունից), հիմունքի (ըստ քո խոստման, նրա հրավերի համաձայն) և այլն:

Պարագաներն արտահայտվում են զանազան խոսքի մասերով և զանազան հոլովներով՝ զրսևորելով հոլովների երկրորդական պաշտոնները (իմաստները)¹:

§ 73. **ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԵՐԱՑՆԵՐԸ.**— Դերբայները, ինչպես տեսանք, իրեն խոսքի մաս բայ են, նրանք ունեն բայի երեք հիմնական հատկանիշները (բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն): Դերբայները բայի

¹ Ունդրառության մանրամասնությունները կբնական շարահյուսության մեջ:

մյուս ձևերից՝ Եղանակային ձևերից, իհարկե, զգալապես տարբերվում են. այդ տարբերությունն այն է, որ դերբայները չեն արտահայտում ժամանակ, եղանակ, դեմք, դեմքի թիվ և կերպ, մի բան, որ Հատկանշական է միայն եղանակային ձևերին:

Ձևական քերականությունը տեսնում էր և ընդգծում դերբայների տարբերությունը Եղանակային ձևերից (դիմավոր բայերից) և չէր տեսնում, հաշվի չէր առնում այն, ինչ որ դերբայները մոտեցնում կամ կապում է Եղանակային ձևերին, այն, ինչ որ ընդհանուր է բայի երկու տարբեր ձևերի համար, այն, ինչ որ նրանց դարձնում է մեկ խոսքի մաս: Այդ իսկ պատճառով ձևական քերականությունը դերբայները բայ չէր համարում իբրև խոսքի մաս, քանի որ նրանք դեմք չունեն, չեն կատարում Հատկանշի վերագրումը ենթակային՝ այսինքն՝ ստորոգյալ չեն:

Ձևական քերականությամբ բայը փաստորեն նույնացվեց ստորոգյալին, դեռ ավելին՝ բայը նույնացվեց նախադասությունը, և վերջին հաշվով, վերացվեց բայն իբրև խոսքի մաս՝ վերածվելով պարզապես նախադասության անդամի կամ ուղղակի նախադասության:

Ահա թե ինչ է ասում բայի մասին պրոֆ. Մ. Արևոյանը.

«Բայը բուն խոսքն է (նախադասությունը – Գ. Ս.) – կամ խոսքի էական մասը, իսկ լրացումները՝ ենթակա, խնդիրներ և կողմնակի խնդիրներ, բայի նկատմամբ խոսքի երկրորդական մասերն են» (Աշխարհաբարի քերականություն, էջ 46): «Ամենայն բայ մենակ կազմում է մի խոսք: Բայ կոչվում են այն բառերը, որոնք մենակ խոսք են կազմում» (նույն տեղը, էջ 43): «Նոսոգր... բայերով դատում, մտածում է և իր դատողությունն արտահայտելով՝ կազմում է խոսք: «Բայ» Հենց նշանակում է «խոսք», այդպես կոչվել են այդ խմբի բառերը, որովհետև դրանցով ենք միայն արտահայտում մեր մտածողությունը» (Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 29) և այլն:

Ինքնին հասկանալի է, որ այս որոշմանը (և այս ձևական մտածողությամբ) սագական չէր գա դերբայները բայ (կամ «խոսք», այսինքն՝ նախադասություն) համարելը, և ահա ձևական քերականությունը դերբայները մնացած՝ «երկրորդական» խոսքի մասերի միջև է բաշխում Հետևյալ կերպ. գնալ, ասել, գրել և այլն համարվում են գոյական, գրած, գրելու, գրող և այլն համարվում են ածական, գալիս, գրելիս և այլն՝ մակբայ¹:

Մի կողմ թողնելով այն հարցը, թե ի՞նչ են հապա մյուս դերբայները, որոնց ի՞նչ խոսքի մաս լինելը լուծված է անցվում, տեսնենք՝ արդյոք իսկապե՞ս գոյական, ածական և մակբայ են այս դերբայները:

Վերևում բերված բոլոր դերբայներն իրենց հիմնական իմաստով բայ են, քանի որ ունեն ա) բայիմաստ, բ) սեռ և գ) խնդրատություն, օրինակ՝ գնալ և գալիս ըստ սեռի չեզոք են, իսկ մյուսները՝ ներգործական, ասել, գրել, գրած, գրելիս և այլն պահանջում են ուղիղ խնդիր, օրինակ՝ Հեքիաթ ասել, նամակ գրել, նամակ գրած (մարդը), նամակ գրելիս և այլն. գնալ, գալիս դերբայները, իբրև չեզոք սեռի բայեր, ինչպես և մյուս դերբայները, կարող են ունենալ նաև պարագաներ, օրինակ՝ տուն գնալ, տուն գալիս, տանը ասել, Հանգիստ գրել, ուշադրությամբ գրած և այլն:

Ինչպես պարզվում է այս օրինակներից, դերբայներն իրենք առանց ստորոգյալ դառնալու կամ «խոսք կազմելու» էլ բացի բայիմաստից ունեն նաև սեռ և խնդրատություն, Հետևաբար բայական այս հատկանիշները հատուկ են նրանց, նրանց մեջ են կամ կան:

Ճիշտ է, նախադասության կամ խոսքի մեջ այս դերբայները հաճախ են հանդես գալիս ոչ թե ստորոգյալի, այլ, օրինակ, որոշչի, հատկացուցչի, ենթակայի, խնդրի, պարագայի պաշտոններով (գնալը Հետաձգվեց, ես երկար նամակ գրել չեմ սիրում, գրածիդ տակ ստորագրություն դիր և այլն) և իհարկե նաև հղովվում են, բայց այդ որտե՞ղ է ընդունված բառի իմաստը նույնացնել բառի պաշտոնին և խոսքի մասերը որոշել ըստ բառերի պաշտոնի:

Սակայն առաջ տանենք մեր քննությունը: Վերցնենք միևնույն արմատից կազմված մեկական դերբայ և այլ խոսքի մաս՝ տեսնելու համար, թե չե՞ն տարբերվում նրանք արդյոք իրենց ընդհանուր (հիմնական) իմաստով իբրև խոսքի մասեր, թեև նախադասության մեջ կարող են նույն պաշտոնն ունենալ:

1. Գրել || գրություն, գալ || գալուստ, պահել || պահեստ և այլն:
2. Քնած || քնկան, վազող || վազան, կատարելու || կատարողական և այլն:
3. Վազելիս || վազքի մեջ, ծիծաղելիս || ծիծաղի մեջ, երգելիս || երգի մեջ և այլն:

Պարզ երևում է, որ այս բառագույակներից առաջինները ցույց են տալիս առարկայի գործողություն կամ գործողության վիճակ և իրենց հիմնական իմաստով բայ են (դերբայական ձև), մինչդեռ երկրորդ-

¹ Տե՛ս պրոֆ. Մ. Արևոյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջք 132-133:

մոտենում, փախչում, գալիս, նստում և այլն:

Անկատար դերբայը ձևավորվում է երկու տարբեր ածանցներով՝ ուժ և խա: Բայերի ճնշող մեծամասնության անկատար դերբայը կազմվում է -ուժ-ով և միայն գալ, լալ, տալ բայերին՝ խա-ով: Իս ածանցը կցվում է անորոշ դերբայի վերջից, մինչդեռ ուժ ածանցը դրվում է անորոշի էլ և ալ ածանցների տեղը, օրինակ՝ գալ (գալիս), տալ տալիս, լալ լալիս, և այլն, բայց՝ երգել (երգում), խոսել խոսում, մոտեցնել մոտեցում, փախչել (փախչում) և այլն:

Ուժ ածանցով կազմված անկատար դերբայը, ինչպես և գալ, լալ, տալ բայերի խա-ով կազմվող անկատար դերբայը, մասնակցում են եղանակային ձևերի կազմությանը, բաղադրում ներկա անկատար և անցյալ անկատար ժամանակները, օրինակ՝ երգում եմ, նստում եմ, երգում էի, նստում էի, գալիս եմ, գալիս էի:

Իս-ով կազմված բոլոր անկատար դերբայները բաղադրում են նաև երկրորդական անկատար ժամանակները, օրինակ՝ գալիս է լինում, գալիս է եղել, գրելիս կլինի, խաղալիս եմ եղել, վազելիս են լինում և այլն:

Սույն խա ածանցով անկատար դերբայը միաժամանակ հանդես է գալիս իբրև պարագա՝ ցույց տալով սովյալ գործողության ընթացքի մեջ լինելը մի ուրիշ գործողություն կատարելիս, օրինակ՝ տուն գալիս խոսում էր խոսելու գործողությունը կատարվում էր այն ժամանակ, երբ գալու գործողությունն ընթացքի մեջ էր, այսինքն՝ անկատար էր: Գալիս դերբայն այստեղ ժամանակի պարագա է, բայց, իհարկե, ոչ մակբայ:

Գ. ՎԱՂԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Վաղակատար դերբայը ցույց է տալիս կատարված, ավարտված գործողություն կամ կատարման ընթացքից արդեն դուրս եկած գործողություն, օրինակ՝ մոտեցրել, հասել, փախել, նստեցրել և այլն:

Վաղակատար դերբայը ձևավորվում է ել¹ ածանցով, որը դրվում է կամ անցյալ կատարյալի հիմքի վրա, կամ ներկայի հիմքի վրա՝ Համապատասխան վերջավորության տեղ:

Այսպես, օրինակ, առաջին խոնարհման՝ կերպածանց չունեցող բոլոր բայերը՝ գրել, վազել, խոսել և այլն՝ վաղակատարի ել վերջ-

¹ Սա գրաբարում եղել էր յալ ձևն ունի, որը մի շարք բառերի մեջ այսօր էլ կա, բայց մենք չենք գիտակցում իբրև դերբայական ձև, օրինակ՝ սառուցյալ, մեռյալ, որոշյալ և այլն: Սրանք այսօր մաքուր ածականներ են:

ածանցն ընդունում են ներկայի բնի վրա՝ ներկա դերբայի ուժ ածանցի տեղը, օրինակ՝ գնել - գնում - գնել¹ վազել - վազում - վազել, խոսել - խոսում - խոսել և այլն, որով վաղակատար դերբայն ըստ ձևի նմանվում է անորոշ դերբային:

Երկրորդ խոնարհման բոլոր բայերը (գնալ, գալ, խաղալ, մեծանալ և այլն) վաղակատարի ել ածանցը ընդունում են անցյալ կատարյալի հիմքի վրա՝ կատարյալի վերջավորությունների տեղը, օրինակ՝ գնալ - գնացի - գնացել, գալ - եկա - եկել, խաղալ - խաղացի - խաղացել և այլն²:

Բազմապատկական և կրավորական կերպածանց ունեցող բոլոր բայերի վաղակատարը կազմվում է կերպածանց չունեցողների ձևով, օրինակ՝ կոտրվել, կոտրվում - կոտրվել, գրվել, գրվում - գրվել, մրոտել - մրոտում - մրոտել, ջարդոտել - ջարդոտում - ջարդոտել, կոտրտվել - կոտրտվում - կոտրտվել և այլն:

Կերպածանցներ ունեցող մյուս բոլոր բայերը ել ածանցը ընդունում են իրենց անցյալ կատարյալի հիմքի վրա՝ կատարյալի վերջավորության տեղը, օրինակ՝ հասնել - հասա - հասել, մտնել - մտա - մտել, իմանալ - իմացա - իմացել, հագնալ - հագեցա - հագեցել, փախչել - փախա - փախել, թռչել - թռա - թռել, խաղացնել - խաղացրի - խաղացրել, մոտեցնել - մոտեցրի - մոտեցրել, հագցնել - հագցրի - հագցրել և այլն:

Դ. ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Հարակատար դերբայը նույնպես ցույց է տալիս կատարված, ավարտված գործողություն, ինչպես և վաղակատարը, սակայն այն հիմնական տարբերությունը, որ միաժամանակ արտահայտում է այդ ավարտված գործողության հետևանքն իբրև մնայուն, հարատևող արդյունք: Օրինակ, երբ ասում ենք խմել (է), այստեղ սոսկ ակնարկվում է խմելու գործողության ավարտված լինելը, բայց երբ ասում ենք խմած (է), այստեղ բացի այդ խմաստից կա նաև գործողության արդյունքի հարատևությունը, այսինքն՝ խմել (է), բայց ծողության արդյունքի հարատևությունը, ազդեցությունը՝ խմած լինելը հարատևում է: Ուժած հարակատար դերբայ է:

¹ Տալիս ենք անորոշ դերբայի, անկատար դերբայի և վաղակատար դերբայի ձևերի վերջիններն ընդգծելով:

² Եթե Հաչվի առնենք տվեցի ձևը, պիտի ասենք՝ ել ածանցը դրվում է անցյալ կատարյալի բնի (արմատի) վրա, որ է սով:

Հարակատար դերրայր կազմավորվում է **ած** Հատուկ ածանցով, որը զրվում է ներկայի կամ անցյալ կատարյալի բնի վրա վաղա-կատարի կանոններով, այսինքն՝ կերպածանց չունեցող և բազմապատկական ու կրավորական կերպածանց ունեցող բայերի ներկայի բնի վրա¹, իսկ սոսկական և պատճառական ածանց ունեցող բայերի՝ կատարյալի բնի վրա: Այլ ձևով ասած՝ Հարակատարի ածանցը զրվում է վաղակատարի ածանցի տեղում, նրա փոխարեն, օրինակ՝ Հասել – Հասած, իմացել – **իմացած**, Հագել – **Հագած**, փոխել – **փոխած**, թռել – **թռած**, խաղացրել – **խաղացրած** և այլն:

Հարակատար դերրայրը շնորհիվ իր այն Հատկանշի, որ ցույց է տալիս կատարված գործողության Հարատևող արդյունքը կամ Հետևանքը, Հաճախ գործածվում է իբրև որոշիչ՝ այդ Հետևանքը, վիճակը վերագրելով այս կամ այն առարկային, իբրև նրա Հատկանիշ, օրինակ՝ **քնած մարդ, սառած ջուր, խմած մարդ, թռած օդանավ** և այլն:

Մանթություն.— Շատ Հաճախ Հարակատար դերրայր իբրև որոշիչ զրվում է նաև այնպիսի գոյականների վրա, որոնց կատարած գործողության արդյունքը չի ցույց տալիս, այլ որոնք կատարված այդ գործողության արդյունքն են կամ նույնիսկ խնդիրը: Օրինակ՝ երբ ասում ենք նամակ **գրած** մարդը եկավ, այստեղ գրած դերրայր ցույց է տալիս մարդ առարկայի Հատկանիշը, իբրև յուր իսկ կատարած գործողության (նամակ գրելու) Հետևանքն իր մեջ պահող, ունեցող առարկայի (մարդը նամակ է գրել, մարդը նամակ գրողն է, մարդը գրած է նամակ): Բայց երբ ասում ենք մարդու **գրած** նամակը, այստեղ գրած դերրայր զրված է ոչ թե իր երբեմնի ենթակայի (մարդու), այլ իր երբեմնի խնդրի՝ նամակի վրա և, իհարկե, ցույց է տալիս ոչ թե նամակի կատարած գործողության արդյունքի Հարատևումը, այլ նամակի կրած գործողության արդյունքի Հարատևումը, այսինքն՝ կրավորական սեռի իմաստ ունի և ոչ թե ներգործականի: Կանոնավոր և միանգամայն ճիշտ ձևը, ուրեմն, պետք է լինեք **գրված** նամակը, բայց չի կարելի ասել մարդու զրված նամակը, ուստի և գրած դերրայր իր սեռով (գոնե ձևականորեն) չի Համաձայնվում իր որոշյալի սեռին, չի ընդունում կրավորական սեռի վ ածանցը:

Այս երևույթի՝ ներգործական սեռի ձևով Հարակատար դերրայր իբրև որոշիչ գործածելը շատ Հաճախ է մեր արդի լեզվի մեջ և չի դիտվում իբրև անկանոն ձև, մինչդեռ պետք էր սպասել միայն **գրված** նամակ, **ստացված** բերք, **տեսնված** ներկայացում ձևերը:

Հարակատար դերրայի Հիմնական գործածությունն այն է, որ նա կազմում է

¹ Բացառություն կազմում են 2-րդ խոնարհման անածանց բայերը, որոնց Հարակատար կազմվում է կատարյալի բնից (տված, եկած և լացած):

եղանակային ձև՝ բաղադրելով Հարակատար ժամանակները, օրինակ՝ նստած եմ, քնած եմ, պառկած էի, դզաստացած էր և այլն:

Հարակատար դերրայի այս վիճակը մեղմանում է նրանով, որ ժողովրդական խոսվածքի մեջ, բարբառների աղղեցությունը, սեռի Հատուկ դրսևորման նպատակով դիմում են ձևարանական կամ շարահյուսական միջոցին: Այսպես **գրած ունի** – գրել է, իսկ **գրած է** – գրվել է, **ասած ունի** – ասել է, իսկ **ասած է** – ասվել է, **կերած ունի** – կերել է, իսկ **կերած է** – կերվել է և այլն: Ճիշտ նույն ձևով՝ **ունենալ** և **լինել** օժանդակ բայերի օգնությամբ են տարբերում կրավորական ու ներգործական սեռը նաև գերմաներենը, ֆրանսերենը և մի շարք այլ լեզուներ:

Ե. ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐՐԱՅ

Ապառնի դերրայր ցույց է տալիս մի սպասվող, կատարելի գործողություն, օրինակ՝ վաղելու (եմ), կատարելու (էր) և այլն:

Ապառնի դերրայն ունի երկու ածանց **ու** և **ի** (կամ **իք**), օրինակ՝ կատարելու, կատարելի (կամ կատարելիք): Այս ածանցները կանոնավոր կերպով զրվում են անորոշ դերրայի վրա (գրել – **գրելու**, խնդալ – **խնդալու**):

Այս դերրայի առաջին ձևը (**ու** ածանցով) մասնակցում է եղանակային ձևերի կազմությանը բաղադրելով ապառնի ժամանակները, օրինակ՝ **գրելու եմ, խաղալու ես, երգելու է, գնալու էի, տեսնելու էիր, ավարտելու էր**:

Ապառնի դերրայի **թե**՝ առաջին և **թե**՝ երկրորդ ձևերը Հաճախ զրվում են որևէ անվան վրա իբրև որոշիչ, օրինակ՝ **կատարելու գործ, տեսնելու բան, կատարելի** (կամ կատարելիք) **գործ, ծախսելի** (կամ ծախսելիք) **գումար**:

Իբրև որոշիչ գործածվելու դեպքում Հաճախ զժվար է լինում ապառնի դերրայի առաջին ձևը և անորոշ դերրայի սեռական Հոլովը տարբերել իրարից. քանի որ նրանք ձևով իրար նման են բացարձակապես: Այսպես, օրինակ՝ **Հիշատակելու ժամանակ** բառակապակցության մեջ **Հիշատակելու** բառը կարող է լինել **թե**՝ անորոշ դերրայի սեռական Հոլովը, **թե**՝ ապառնի դերրայ: Այդ տարբերությունը պետք է որոշել նրա իմաստով, որի Համար կա Հետևյալ միջոցը.

Եթե կասկած առաջացնող այդ բայաձևը կարելի է փոխարինել ապառնի դերրայի երկրորդ ձևով, կամ «արժանի» բառն ավելացնել նրան՝ առանց տվյալ բառի իմաստը փոխելու, ուրեմն նա ապառնի դերրայ է: Օրինակ՝ եթե կարելի է **Հիշատակելու ժամանակ** ասելու փոխարեն ասել **Հիշատակելի, Հիշատակելիք** կամ **Հիշատակելու ար-**

ժանի ժամանակ, ուրեմն հիշատակելու բառն այստեղ ապառնի դերբայ է (մեր ժամանակը հիշատակելու ժամանակ է): Իսկ եթե բառի այսպիսի փոփոխությունն տվյալ նախադասության (կամ կապակցությունների) մեջ չի կարելի կատարել՝ առանց իմաստի աղճատման, նշանակում է, այս դերբայը անորոշ դերբայի սեռական հոլովն է: Օրինակ՝ «պատմական ղեպերը հիշատակելու ժամանակ նա ոչ մի երկիր չմոռացավ» նախադասության մեջ **հիշատակելու** բառը չի կարելի փոխարինել հիշատակելի (կամ հիշատակելիք) բառով և չի կարելի ասել հիշատակելու արժանի ժամանակ չմոռացավ: Այստեղ թե՛ միտքը կաղճատվի, թե՛ նախադասությունը կլսեղվի, հետևաբար հիշատակելու բառը այստեղ անորոշ դերբայի սեռական հոլովն է:

Ճիշտ նույն կերպ, ապառնի դերբայի երկրորդ ձևը հաճախ չփոփոխում է լի (լիր) արմատով բարդված ածականի հետ, օրինակ՝ խնդալի կարող է նշանակել թե՛ խնդալու, թե՛ խինդով լի:

Այսպիսի դեպքումն էլ միջոցն այն է, որ փորձենք տվյալ բառը փոխարինել ապառնի դերբայի առաջին ձևով. եթե իմաստը չփոխվեց, ուրեմն ապառնի դերբայ է, իսկ եթե փոխվեց, ուրեմն ածական է: Ածականն ստուգելու համար էլ պիտի փորձենք տվյալ բառը փոխարինել նույն լի արմատի լիր կամ լից ձևով բարդված ածականով (խնդալիր, խնդալից): Եթե իմաստը չփոխվեց, ուրեմն տրված բառը դերբայ չէ, այլ ածական, իսկ եթե փոխվեց՝ դերբայ է: Օրինակ՝ **ինչ բերկրալի** օր է ասելու փոխարեն կարելի է ասել **ինչ բերկրալիր** (բերկրալից) օր է, բայց չի կարելի ասել **ինչ բերկրալու** օր է: Այստեղ ուրեմն **բերկրալի** ածական է: Նույնը չի կարելի անել **ուրիշների վրա ծիծաղող մարդն ինքը խնդալի դարձավ** նախադասության մեջ: Այստեղ **խնդալի** նշանակում է **ծիծաղելի** և կարող է փոխարինվել ոչ թե **խնդալիք**, **խնդալից** ածականներով, որոնք նրա իմաստը փոխում են, այլ **խնդալու** դերբայով: Հետևաբար **խնդալի** այստեղ ապառնի դերբայ է:

2. ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

Ենթակայական դերբայը ցույց է տալիս գործողության ընթացքի մեջ գտնվող, եղող առարկա, օրինակ՝ վազող (նա, ով վազում է), ընթերցող (նա, ով ընթերցում է, կարդում է), փնտրող (նա, ով որոնում է, փնտրում է) և այլն:

Իր այս իմաստով ենթակայական դերբայը բավականին հեռացած է բայից և կարող էր նույնիսկ գոյական կամ ածական համարվել, եթե

չլինեին նրա բայական հիմնական հատկանիշները, այն է՝ բայ-իմաստը, սեռը և խնդրառությունը: Ներքևում բերված օրինակից կարելի է իսկույն հետևել, որ ենթակայական դերբայը տակավին հիմնականում դերբայ է:

1. Երևխայի **ծնողները** եկան դպրոց, այստեղ **ծնողները** բառը մաքուր գոյական է ծնիչ (РОДИТЕЛЬ) իմաստով, այլևս չի նշանակում, նա, որ ծնում է, և ունի հատկացուցիչ:

2. Երևխա **ծնողներն** այժմ ցավ չեն զգում, այստեղ **ծնողները** բառը գոյական չէ, այլ դերբայ է, նշանակում է նա, ով ծնում է, և իբրև դերբայ ստացել է **երեխա** ուղիղ խնդիրը:

Եթե այս նախադասությունը դարձնենք՝ երևխայի **ծնողները** այժմ ցավ չեն զգում, **ծնողներ** բառի իմաստն իսկույն կփոխվի և նա կվերածվի գոյականի:

Նույնը կարելի է անել **զրող**, **ուսանող** բառերի հետ, տեսնելու համար, որ նրանք տարբեր իմաստներ ունեն իբրև ПИСАТЕЛЬ, СТУДЕНТ և իբրև ПИШУЩАЯ, ИЗУЧАЮЩАЯ: Օրինակ՝ սովետական **զրողը** ստեղծագործությունն ամենանպաստավոր պայմաններն ունի, համալսարանի **ուսանողը** աշխատասեր պիտի լինի, այստեղ **զրողը** և **ուսանողը** գոյական են:

Ամեն զիրք **զրողը** զրող չէ: Փիլիսոփայություն **ուսանողը** պիտի բազմակողմանիորեն պատրաստված լինի, այստեղ **զրողը** և **ուսանողը** դերբայ են և ցույց են տալիս նա, ով զրում է, նա, ով ուսանում է իմաստը՝ պահանջելով ուղիղ խնդիր:

Ենթակայական դերբայը ձևավորվում է ող ածանցով, որը զրվում է ներկայի հիմքի վրա, երբ բայը ել լծորդության է, և կատարյալի հիմքի վրա, երբ ալ լծորդության է, օրինակ՝ զրել – **զրող**, մեծացնել – **մեծացնող**, մրտել – **մրտող**, հասցնել – **հասցնող**, դնել – **դնող**, գնալ – **գնացող**, մեծանալ – **մեծացող**, մոտենալ – **մոտեցող** և այլն:

Է. ԺԽՏԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

Ժխտական դերբայը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բայի մի այնպիսի ձև, որն ունի բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն, բայց գուրկ է իր յուրահատուկ դերբայական իմաստից, որպիսին մենք գտանք մյուս դերբայների մեջ. այսպիսի ինքնուրույն իմաստի բացակայության հետևանքով էլ նա չի ձևավորված իբրև ինքնուրույն բառ, թեև զրվում է առանձին: Այս ժխտական դերբայն ունի իր գործածության առանձնահատկությունը, որով նա տարբերվում է մյուս բոլոր դերբայերից:

բայներից: Ժխտական դերբայը գործածվում է ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը կազմելու համար. օրինակ՝ **չեմ գա, չես գա, չէի գա** և այլն: Այստեղ **գա** դերբայ է՝ դերբայի բոլոր հատկանիշներով: Նա ցույց է տալիս որոշ բայիմաստ (գալու), ունի սեռ (չեղոք), կարող է ունենալ խնդրառություն (տուն չեմ գա), չունի դեմք, թիվ, ժամանակ, եղանակ. դրանք տրված են չեմ օժանդակ բայի միջոցով:

Ժխտական դերբայը ձևավորվում է անորոշ դերբայից լ-ի անկումով, իսկ ել լծորդության բայերից՝ լ-ի՝ անկումով և ե-ն ի-ի վերածելով, օրինակ՝ գալ, գնալ, խնդալ բայերի ժխտական դերբայը կլինի **գա, գնա, խնդա**, ևրգել, մոտեցնել, կոտրվել բայերինը՝ **երգի, կոտրվի, մոտեցնի**: Սրանք ձևով բացարձակապես նման են ըղձական եղանակի եզակի երրորդ դեմքի ձևերին¹, գամ – գաս – **գա**, ևրգեմ – ևրգես – **երգի** և այլն, բայց և բացարձակապես տարբեր են նրանցից իրենց կոնկրետ իմաստով և ֆունկցիայով. նրանք զիմավոր բայ են, ունեն դեմք, թիվ, ժամանակ, եղանակ, մինչդեռ սրանք դերբայ են, չունեն այդ հատկանիշները և զիմավոր բայ են բաղադրում միայն օժանդակ բայի ժխտական ձևերին միանալով (չեմ գա, չենք գա, չէիր գա և այլն):

§ 74. ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ.– Դիմավոր կամ խոնարհվող բայի հիմնական հատկանիշներից մեկը եղանակն է, որի միջոցով ցույց է տրվում խոսողի վերաբերմունքը առարկայի գործողության նկատմամբ:

Բայի եղանակները հինգ են՝ սահմանական, ենթադրական, հարկադրական, հրամայական և ըղձական:

1. **Սահմանական** եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որի մասին խոսվում է հաստատուն կերպով, որի նկատմամբ խոսողը որևէ կասկած չունի, օրինակ՝ գնացի, գնաց, գնում եմ, գնացել ենք և այլն:

2. **Ենթադրական** եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարումը խոսողի կողմից անհաստատ, ենթադրաբար է ասվում. օրինակ՝ **կգնամ**, տանը **կլինի**, **չէիր գա**, **չեք խաղա** և այլն: Այս եղանակի ձևավորման հատկանիշներն են **կ** եղանակիչը, որը դրվում է բայի առաջից դրական ձևի ժամանակ, և ժխտական դերբայը, որը գործածվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ (ժխտական ձևի ժամանակ):

¹ Այդ ձևական հիմքով էլ սրանք անցյալում սխալ կերպով կոչվում էին **ըղձական** դերբայ:

3. **Հարկադրական** (կամ անհրաժեշտության) եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը խոսողի կարծիքով, նրա ունեցած հիմունքի համաձայն, անհրաժեշտաբար, պիտի կատարվի, օրինակ՝ այսօր անձրև **պիտի գա**, ևս **պիտի գնամ** տուն, դուք **պետք է գրավեիք** ձեր տեղերը և այլն:

Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է **պետք է** կամ **պիտի** եղանակիչներով:

4. **Հրամայական** եղանակը ցույց է տալիս խոսողի կողմից խոսակցին ուղղված կամք, կարգադրություն կամ հրաման որևէ գործողություն կատարելու կամ չկատարելու վերաբերյալ, օրինակ՝ գնա՛, ևրգի՛ր, խոսեցե՛ք, մի՛ վազիր, մի՛ արտազրիր:

Ծանոթություն.– Հրամայական եղանակը միշտ շեշտ է ստանում: Երբ հրամանը վերաբերում է գործողության չկատարելուն, այսպիսի հրամայականը կոչվում է **արգելական** և կազմվում է **մի՛** արգելականով ու շեշտն էլ դրվում է **մի՛** արգելականի վրա:

5. **Ըղձական** եղանակը ցույց է տալիս ասողի իղձը, ցանկությունը որևէ գործողության կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ, օրինակ՝ **գնամ** տուն, **պատրաստեմ** դասերս, գերազանց **ստանամ**, ի՞նչ **կլինի՛** ինձ այսօր **չհարցնեք** և այլն:

Ծանոթություն.– Ըղձական եղանակը հաճախ րնդունում է **մի** կամ **թող** բառը, բայց առանց շեշտի, օրինակ՝ **մի գնաս**, նրան **ասես**, **թող գա**, **տեսնեմ** և այլն:

Բոլոր եղանակներն ունեն դրական և ժխտական ձևեր: Ժխտական ձևերը կազմվում են **չ** ժխտական մասնիկով, որն առաջից միանում է բայաձևին կամ օժանդակ բային, օրինակ՝ գալիս եմ – **չեմ գալիս**, գիտեմ – **չգիտեմ**, պիտի գամ – **չպիտի գամ**, կգամ – **չեմ գա**, գնամ – **չգնամ** և այլն: Հրամայական եղանակի ժխտականը արգելական է և կազմվում է **մի՛** արգելականով:

Բոլոր եղանակների ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական ձևերը, բացի հրամայականից (և արգելականից), կարող են արտահայտվել նաև հարցական ձևով, օրինակ՝ գնա՞ց, գալի՞ս ես, գիտե՞ս, չպիտի՞ գնամ, կգնա՞մ, չե՞ս գրի և այլն, որ արտահայտվում է հարցական նշանով և հարցական առոգանությամբ:

§ 75. ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ.– Բայի խոնարհման միջոցով արտահայտվում է նաև ժամանակ, որը ցույց է տալիս գործողության կատարման ժամանակը ընդհանուր կերպով:

Բայի ժամանակները հիմնականում երեքն են՝ ներկա, անցյալ, ապառնի:

Բայի ներկան ցույց է տալիս գործողություն կատարումը խոսելու ընթացքում, խոսելու ժամանակ, օրինակ՝ գնում է, կարդում է, գիտի և այլն:

Բայի անցյալը ցույց է տալիս գործողություն կատարումը խոսելու ընթացքից, ժամանակից առաջ, օրինակ՝ գնում էի, գնացի, գնացել էր, քնած էր և այլն:

Բայի ապառնիի ցույց է տալիս գործողություն կատարումը խոսելու ընթացքից, ժամանակից հետո, օրինակ՝ գնալու եմ, կգնաս, պիտի գնամ, պիտի քնենք և այլն:

Այս երեք հիմնական ժամանակներն էլ իրենց հերթին ունեն ստորաբաժանումներ՝ ըստ գործողություն ընթացքի կամ վիճակի և ըստ ժամանակների բայաձևերի կազմության, որով և արտահայտում են բայի երեք հիմնական ժամանակների մի շարք ավելի մասնավորված ժամանակներ: Վերջիններս կազմվում են որևէ դերբայով ու օժանդակ բայով և կոչվում են բաղադրյալ ժամանակներ, ի տարբերություն պարզ ժամանակի, որը կազմվում է առանց դերբայի և օժանդակ բայի:

§ 76. ՊԱՐՁ ԵՎ ԲԱՂԱԴՐՑԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ.— Պարզ ժամանակները դրսևորվում են բայի խոնարհման պարզ ձևերով, առանց դերբայի և օժանդակ բայի. դրանք են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը (գնացի), հրամայական եղանակը (գնա՛, գրեցե՛ք, մի՛ գրիր), ըզձական եղանակը (գնամ, գնանք, գնայի), հարկադրական եղանակը (պիտի գնամ, պիտի գնանք, պիտի գնայինք) և ենթադրական եղանակը (կգնամ, կգնայի, կգնանք. չեմ գնա, չէր գնա, չեք գնա) իրենց սովորական ժամանակներով:

Ծանոթություն.— Սրանց մեջ ենթադրականի ժխտական ձևը թեև կազմվում է օժանդակ բայով և դերբայով, այնուամենայնիվ, իր իմաստով պարզ ժամանակ է, քանի որ չի ցույց տալիս գործողության կերպը (§ 77):

Բաղադրյալ ժամանակներն անպայման դրսևորվում են որևէ դերբայով և օժանդակ բայով: Դրանք են սահմանական եղանակի 8 հետևյալ ժամանակները.

- Ներկա անկատար (գնում եմ, չեմ գնում, գնում եք, չեք գնում).
- Անցյալ անկատար (գնում էի, չէի գնում, գնում էիք, չէիք գնում).
- Վաղակատար ներկա (գնացել եմ, չեմ գնացել).
- Վաղակատար անցյալ (գնացել էի, չէի գնացել).
- Հարակատար ներկա (գնացած եմ, չեմ գնացած).

Հարակատար անցյալ (գնացած էի, գնացած չէի).

Ապառնի ներկա (գնալու եմ, չեմ գնալու) և

Ապառնի անցյալ (գնալու էի, չէի գնալու):¹

§ 77. ԿԵՐՊԵՐ².— Բայի բաղադրյալ ժամանակները հատկանշական են ոչ միայն նրանով, որ բաղադրվում են որևէ դերբայից ու օժանդակ բայից, այլ նաև իրենց դրսևորած յուրահատուկ իմաստով, որպիսին պարզ ժամանակներն չեն չկա. դա դերբայների մեջ արտահայտված յուրօրինակ այն իմաստն է, որ ցույց է տալիս գործողություն ընթացքը, վիճակը. օրինակ՝ գնում, գալիս (կատարման ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն), գնացել, եկել (ավարտված գործողություն), գնալու, խոսելու (սպասելի, կատարելի գործողություն): Դերբայների արտահայտած այս իմաստը կապակցվելով օժանդակ բայի արտահայտած ժամանակի իմաստի հետ՝ տալիս է գործողության վիճակի հարաբերությունը ներկա, անցյալ կամ ապառնի ժամանակակետի հետ, օրինակ՝ գնում եմ, գնում էի, գնալիս կլինեմ (կատարվող գործողություն ներկայի, անցյալի և ապառնիի համեմատությամբ), գնացել եմ, գնացել էի, գնացած կլինեմ (կատարված գործողություն նույն ներկայի, անցյալի և ապառնիի համեմատությամբ). գնալու եմ, գնալու էի, գնալու կլինեմ (կատարելի գործողություն նույն ներկայի, անցյալի և ապառնիի համեմատությամբ):

Այսպիսով, ուրեմն, բայի եղանակային ձևը արտահայտում է նաև գործողության տարրեր կերպերը, այսինքն՝ գործողության վիճակի տարրեր հարաբերումները ժամանակակետի հետ:

Ծանոթություն.— Ապառնի ժամանակակետ արտահայտելու համար օգտագործվում է լինել օժանդակ բայի ենթադրական եղանակի ձևը (կլինեմ):

Հայերենում բայն ունի գործողության երեք կերպ. դրանք են՝ կատարվող, կատարված և կատարելի կերպերը:

Կատարվող կերպը արտահայտվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայով (գնում, գալիս եմ, էի, կլինեմ):

Կատարված կերպը արտահայտվում է վաղակատար և հարակատար դերբայով և օժանդակ բայով (գնացել, գնացած եմ, էի, կլինեմ):

¹ Գիտեմ բայի ներկա անկատարը և անցյալ անկատարը պարզ կերպով են դրսևորվում, այն է՝ գիտեմ, չգիտեմ, գիտեի, չգիտեի: Այդպես են նաև ունեմ և կամ բայերը:

² Կերպերի ուսմունքը հայ քերականական գիտության մեջ մտցրել է պրոֆ. Մ. Արեղյանը (տե՛ս նրա «Հայոց լեզվի տեսությունը», էջք 308-309, 345 և «Աշխարհարարի շարահյուսությունը», էջք 224-269):

Կատարելի կերպը արտահայտվում է ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով (գնալու, խոսելու եմ, էի, կլինեմ):

Բայի մյուս բոլոր ժամանակները, որոնք այս կերպերից որևէ մեկը չունեն, անկերպ են, երբեմն կոչվում են բայի պարզ կերպ:

Պարզ կերպ են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը (գնացի, գնացինք) և ենթադրական, հարկադրական, հրամայական ու ըզձական եղանակների բոլոր սովորական ժամանակները:

Բոլոր եղանակները բացի սովորական ժամանակներից (անկերպ կամ կերպով) ունեն նաև այսպես կոչված **երկրորդային ժամանակներ**, որոնք անպայման կերպերով են արտահայտվում և կազմվում են **լինել** օժանդակ բայով (**եմ** և **լինել**), օրինակ՝ գալիս եմ լինում, գնալիս էի լինում, գնացած եմ լինում, գնալու էի լինում, պիտի գնացած լինի, գնացած եղիր, գնալիս լինեն և այլն:

§ 78. ԴԵՄՔ ԵՎ ՔԻՎ.— Դիմավոր բայի բոլոր եղանակների բոլոր ժամանակներն անխտիր կերպով արտահայտում են նաև գործողութունը կատարողի դեմքը (1-ին, 2-րդ, 3-րդ) և միաժամանակ նրա թիվը (եզակի կամ հոգնակի), օրինակ՝ **գնացի** (1-ին դեմք, եզակի), **գնացիր** (2-րդ դեմք, եզակի), **գնացին** (3-րդ դեմք, հոգնակի), **գնա՛** (2-րդ դեմք, եզակի) և այլն:

Իբրև ամփոփում այն բոլորի, ինչ ասվեց բայի խոնարհման մասին, ստորև դնում ենք բայի խոնարհման պատկերը: Վերցնենք առաջին խոնարհման **գրել** բայը, որ ներգործական սեռի է, և երկրորդ խոնարհման **խաղալ** բայը, որը նույնպես ներգործական սեռի է: Այս բայերի դերբայներն են՝

- 1) Անորոշ — գրել, խաղալ.
- 2) Անկատար — գրում, խաղում.
- 3) Վաղակատար — գրել, խաղացել.
- 4) Հարակատար — գրած, խաղացած.
- 5) Ապառնի — գրելու, խաղալու.
- 6) Ժխտական — գրի, խաղա.
- 7) Ենթակայական — գրող, խաղացող:

Խոնարհումը կատարվում է հետևյալ ձևով, որը տիպական է Հայերենի բայերի մեծագույն մասի համար:

§ 79. ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐ

I. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԿ

1-ին խոնարհում
(գրել)

2-րդ խոնարհում
(խաղալ)

1. Անկատար ներկա

Գրում եմ, գրում ես, գրում է
Գրում ենք, գրում եք, գրում են

խաղում եմ, խաղում ես, խաղում է
խաղում ենք, խաղում եք, խաղում են

2. Անկատար անցյալ

Գրում էի, գրում էիր, գրում էր
Գրում էինք, գրում էիք, գրում էին

խաղում էի, խաղում էիր, խաղում էր
խաղում էինք, խաղում էիք,
խաղում էին

3. Ապառնի ներկա

Գրելու եմ, գրելու ես, գրելու է

խաղալու եմ, խաղալու ես,
խաղալու է

Գրելու ենք, գրելու եք, գրելու են

խաղալու ենք, խաղալու եք,
խաղալու են

4. Ապառնի անցյալ

Գրելու էի, գրելու էիր, գրելու էր

խաղալու էի, խաղալու էիր
խաղալու էր

Գրելու էինք, գրելու էիք, գրելու էին

խաղալու էինք, խաղալու էիք,
խաղալու էին

5. Վաղակատար ներկա

Գրել եմ, գրել ես, գրել է

խաղացել եմ, խաղացել ես,
խաղացել է

Գրել ենք, գրել եք, գրել են

խաղացել ենք, խաղացել եք,
խաղացել են

6. Վաղակատար անցյալ

Գրել էի, գրել էիր, գրել էր	խաղացել էի, խաղացել էիր, խաղացել էր
Գրել էինք, գրել էիք, գրել էին	խաղացել էինք, խաղացել էիք, խաղացել էին

7. Հարակատար ներկա¹

Գրած եմ, գրած ես, գրած է	խաղացած եմ, խաղացած ես, խաղացած է
Գրած ենք, գրած եք, գրած են	խաղացած ենք, խաղացած եք, խաղացած են

8. Հարակատար անցյալ

Գրած էի, գրած էիր, գրած էր	խաղացած էի, խաղացած էիր, խաղացած էր
Գրած էինք, գրած էիք, գրած էին	խաղացած էինք, խաղացած էիք, խաղացած էին

9. Անցյալ կատարյալ

Գրեցի, գրեցիր, գրեց	խաղացի, խաղացիր, խաղաց
Գրեցինք, գրեցիք, գրեցին	խաղացինք, խաղացիք, խաղացին

Երկրորդային ժամանակներ

10. Տևական անկատար ներկա

Գրելիս եմ լինում, գրելիս ես լինում, գրելիս է լինում	խաղայիս եմ լինում, խաղայիս ես լինում, խաղայիս է լինում
Գրելիս ենք լինում, գրելիս եք լինում, գրելիս են լինում	խաղայիս ենք լինում, խաղայիս եք լինում, խաղայիս են լինում

¹ Հարակատար ժամանակները սովորաբար կաղմվում են ոչ թե եմ, այլ ունեմ և կամ օժանդակ բայերի օգնությամբ. առաջինը՝ գերադանցապես ներգործական, իսկ երկրորդը չեղոք սեռի բայերի համար. այսպես՝ գրած ունեմ, գրած ունեմ, խաղացած կամ, գնացած կամ և այլն. նույնը նաև ժխտական խոնարհման մեջ՝ գրած չունեմ, գրած չունեմ, խաղացած չկամ, գնացած չկամ և այլն:

11. Տևական անկատար անցյալ

Գրելիս էի լինում, գրելիս էիր լինում, գրելիս էր լինում	խաղայիս էի լինում, խաղայիս էիր լինում, խաղայիս էր լինում
Գրելիս էինք լինում, գրելիս էիք լինում, գրելիս էին լինում	խաղայիս էինք լինում, խաղայիս էիք լինում, խաղայիս էին լինում

12. Տևական ապառնի ներկա

Գրելիս եմ լինելու, գրելիս ես լինելու, գրելիս է լինելու	խաղայիս եմ լինելու, խաղայիս ես լինելու, խաղայիս է լինելու
Գրելիս ենք լինելու, գրելիս եք լինելու, գրելիս են լինելու	խաղայիս ենք լինելու, խաղայիս եք լինելու, խաղայիս են լինելու

13. Տևական ապառնի անցյալ

Գրելիս էի լինելու, գրելիս էիր լինելու, գրելիս էր լինելու	խաղայիս էի լինելու, խաղայիս էիր լինելու, խաղայիս էր լինելու
Գրելիս էինք լինելու, գրելիս էիք լինելու, գրելիս էին լինելու	խաղայիս էինք լինելու, խաղայիս էիք լինելու, խաղայիս էին լինելու

14. Տևական վաղակատար ներկա

Գրելիս եմ եղել, գրելիս ես եղել, գրելիս է եղել	խաղայիս եմ եղել, խաղայիս ես եղել, խաղայիս է եղել
Գրելիս ենք եղել, գրելիս եք եղել, գրելիս են եղել	խաղայիս ենք եղել, խաղայիս եք եղել, խաղայիս են եղել

15. Տևական վաղակատար անցյալ¹

Գրելիս էի եղել, գրելիս էիր եղել, գրելիս էր եղել	խաղայիս էի եղել, խաղայիս էիր եղել, խաղայիս էր եղել
Գրելիս էինք եղել, գրելիս էիք եղել, գրելիս էին եղել	խաղայիս էինք եղել, խաղայիս էիք եղել, խաղայիս էին եղել

¹ Տևական Հարակատար ժամանակները, ինչպես գրելիս եմ եղած, գրելիս էի եղած և այլն, գործածական չեն, ուստի և այս տախտակում չենք տալիս:

16. Տևական անցյալ կատարյալ

Գրելիս եղա, գրելիս եղար, գրելիս եղալ	խաղալիս եղա, խաղալիս եղար, խաղալիս եղալ
Գրելիս եղանք, գրելիս եղաք, գրելիս եղան	խաղալիս եղանք, խաղալիս եղաք, խաղալիս եղան

17. Ապառնու անկատար ներկա

Գրելու եմ լինում, գրելու ես լինում, գրելու է լինում	խաղալու եմ լինում, խաղալու ես լինում, խաղալու է լինում
Գրելու ենք լինում, գրելու եք լինում, գրելու են լինում	խաղալու ենք լինում, խաղալու եք լինում, խաղալու են լինում

18. Ապառնու անկատար անցյալ

Գրելու էի լինում, գրելու էիր լինում, գրելու էր լինում	խաղալու էի լինում, խաղալու էիր լինում, խաղալու էր լինում
Գրելու էինք լինում, գրելու էիք լինում, գրելու էին լինում	խաղալու էինք լինում, խաղալու էիք լինում, խաղալու էին լինում

19. Ապառնու ապառնի ներկա

Գրելու եմ լինելու, գրելու ես լինելու, գրելու է լինելու	խաղալու եմ լինելու, խաղալու ես լինելու, խաղալու է լինելու
Գրելու ենք լինելու, գրելու եք լինելու, գրելու են լինելու	խաղալու ենք լինելու, խաղալու եք լինելու, խաղալու են լինելու

20. Ապառնու ապառնի անցյալ

Գրելու էի լինելու, գրելու էիր լինելու, գրելու էր լինելու	խաղալու էի լինելու, խաղալու էիր լինելու, խաղալու էր լինելու
Գրելու էինք լինելու, գրելու էիք լինելու, գրելու էին լինելու	խաղալու էինք լինելու, խաղալու էիք լինելու, խաղալու էին լինելու

21. Ապառնու վաղակատար ներկա

Գրելու եմ եղել, գրելու ես եղել, գրելու է եղել	խաղալու եմ եղել, խաղալու ես եղել, խաղալու է եղել
Գրելու ենք եղել, գրելու եք եղել, գրելու են եղել	խաղալու ենք եղել, խաղալու եք եղել, խաղալու են եղել

22. Ապառնու վաղակատար անցյալ¹

Գրելու էի եղել, գրելու էիր եղել, գրելու էր եղել	խաղալու էի եղել, խաղալու էիր եղել, խաղալու էր եղել
Գրելու էինք եղել, գրելու էիք եղել, գրելու էին եղել	խաղալու էինք եղել, խաղալու էիք եղել, խաղալու էին եղել

23. Ապառնու անցյալ կատարյալ

Գրելու եղա, գրելու եղար, գրելու եղալ	խաղալու եղա, խաղալու եղար, խաղալու եղալ
Գրելու եղանք, գրելու եղաք, գրելու եղան	խաղալու եղանք, խաղալու եղաք, խաղալու եղան

24. Հարակատարի անկատար ներկա

Գրած եմ լինում, գրած ես լինում, գրած է լինում	խաղացած եմ լինում, խաղացած ես լինում, խաղացած է լինում
Գրած ենք լինում, գրած եք լինում, գրած են լինում	խաղացած ենք լինում, խաղացած եք լինում, խաղացած են լինում

25. Հարակատարի անկատար անցյալ

Գրած էի լինում, գրած էիր լինում, գրած էր լինում	խաղացած էի լինում, խաղացած էիր լինում, խաղացած էր լինում
Գրած էինք լինում, գրած էիք լինում, գրած էին լինում	խաղացած էինք լինում, խաղացած էիք լինում, խաղացած էին լինում

26. Հարակատարի ապառնի ներկա

Գրած եմ լինելու, գրած ես լինելու, գրած է լինելու	խաղացած եմ լինելու, խաղացած ես լինելու, խաղացած է լինելու
Գրած ենք լինելու, գրած եք լինելու, գրած են լինելու	խաղացած ենք լինելու, խաղացած եք լինելու, խաղացած են լինելու

¹ Ապառնու Հարակատար ժամանակները (գրելու եմ եղած, գրելու էի եղած և այլն) լատ քիչ են գործածական, ուստի և այս տախտակում չենք տալիս:

27. Հարակատարի ապառնի անցյալ

Գրած էի լինելու, գրած էիր լինելու	խաղացած էի լինելու, խաղացած էիր լինելու,
գրած էր լինելու	խաղացած էր լինելու
Գրած էինք լինելու, գրած էիք լինելու, գրած էին լինելու	խաղացած էինք լինելու, խաղացած էիք լինելու, խաղացած էին լինելու

28. Հարակատարի վաղակատար ներկա

Գրած եմ եղել, գրած ես եղել,	խաղացած եմ եղել, խաղացած ես եղել,
գրած է եղել	խաղացած է եղել
Գրած ենք եղել, գրած եք եղել,	խաղացած ենք եղել, խաղացած եք եղել,
գրած են եղել	խաղացած են եղել

29. Հարակատարի վաղակատար անցյալ¹

Գրած էի եղել, գրած էիր եղել,	խաղացած էի եղել, խաղացած էիր եղել,
գրած էր եղել	խաղացած էր եղել
Գրած էինք եղել, գրած էիք եղել,	խաղացած էինք եղել, խաղացած էիք եղել,
գրած էին եղել	խաղացած էին եղել

30. Հարակատարի անցյալ կատարյալ

Գրած եղա, գրած եղար,	խաղացած եղա, խաղացած եղար,
գրած եղավ	խաղացած եղավ
Գրած եղանք, գրած եղաք,	խաղացած եղանք, խաղացած եղաք
գրած եղան	խաղացած եղան

II. ՀՐԱՄԱՑԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

31. Ապառնի ներկա

Գրի՛ր	խաղա՛
Գրեցե՛ք	խաղացե՛ք

¹ Անսովոր են Հարակատարի Հարակատար ժամանակները (գրած եմ եղած, գրած էի եղած և այլն):

Երկրորդային ժամանակներ

32. Տևական ապառնի

Գրելի՛ս եղիր	խաղայի՛ս եղիր
Գրելի՛ս եղեք	խաղայի՛ս եղեք

33. Ապառնու ապառնի

Գրելո՛ւ եղիր	խաղալո՛ւ եղիր
Գրելո՛ւ եղեք	խաղալո՛ւ եղեք

34. Հարակատարի ապառնի

Գրա՛ծ եղիր	խաղացա՛ծ եղիր
Գրա՛ծ եղեք	խաղացա՛ծ եղեք

III. ԸՂՁԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

35. Ապառնի ներկա

Գրեմ, գրես, գրի	խաղամ, խաղաս, խաղա
Գրենք, գրեք, գրեն	խաղանք, խաղաք, խաղան

36. Ապառնի անցյալ

Գրեի, գրեիր, գրեր	խաղայի, խաղայիր, խաղար
Գրեինք, գրեիք, գրեին	խաղայինք, խաղայիք, խաղային

Երկրորդային ժամանակներ

37. Տևական ապառնի ներկա

Գրելիս լինեմ, գրելիս լինես,	խաղալիս լինեմ, խաղալիս լինես,
գրելիս լինի	խաղալիս լինի
Գրելիս լինենք, գրելիս լինեք,	խաղալիս լինենք, խաղալիս լինեք,
գրելիս լինեն	խաղալիս լինեն

38. Տևական ապառնի անցյալ

Գրելիս լինեի, գրելիս լինեիր,	խաղայիս լինեի, խաղայիս լինեիր,
գրելիս լինեք	խաղայիս լինեք
Գրելիս լինեի՞նք, գրելիս լինեի՞ք,	խաղայիս լինեի՞նք, խաղայիս լինեի՞ք,
գրելիս լինեին	խաղայիս լինեին

39. Ապառնու ապառնի ներկա

Գրելու լինեմ, գրելու լինես,	խաղալու լինեմ, խաղալու լինես,
գրելու լինի	խաղալու լինի
Գրելու լինենք, գրելու լինեք,	խաղալու լինենք, խաղալու լինեք,
գրելու լինեն	խաղալու լինեն

40. Ապառնու ապառնի անցյալ

Գրելու լինեի, գրելու լինեիր,	խաղալու լինեի, խաղալու լինեիր,
գրելու լինեք	խաղալու լինեք
Գրելու լինեի՞նք, գրելու լինեի՞ք,	խաղալու լինեի՞նք, խաղալու լինեի՞ք,
գրելու լինեին	խաղալու լինեին

41. Հարակատարի ապառնի ներկա¹

Գրած լինեմ, գրած լինես, գրած լինի	խաղացած լինեմ, խաղացած լինես խաղացած լինի
Գրած լինենք, գրած լինեք,	խաղացած լինենք, խաղացած լինեք,
գրած լինեն	խաղացած լինեն

42. Հարակատարի ապառնի անցյալ

Գրած լինեի, գրած լինեիր,	խաղացած լինեի, խաղացած լինեիր,
գրած լինեք	խաղացած լինեք
Գրած լինեի՞նք, գրած լինեի՞ք,	խաղացած լինեի՞նք, խաղացած լինեի՞ք,
գրած լինեին	խաղացած լինեին

IV. ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

43. Ապառնի ներկա

Կգրեմ, կգրես, կգրի	կխաղամ, կխաղաս, կխաղա
Կգրենք, կգրեք, կգրին	կխաղանք, կխաղաք, կխաղան

43. Ապառնի անցյալ

Կգրեի, կգրեիր, կգրեր	կխաղայի, կխաղայիր, կխաղար
Կգրեինք, կգրեիք, կգրեին	կխաղայինք, կխաղայիք, կխաղային

Երկրորդային ժամանակներ

45. Տևական ապառնի ներկա

Գրելիս կլինեմ, գրելիս կլինես,	խաղայիս կլինեմ, խաղայիս կլինես,
գրելիս կլինի	խաղայիս կլինի
Գրելիս կլինենք, գրելիս կլինեք,	խաղայիս կլինենք, խաղայիս կլինեք,
գրելիս կլինին	խաղայիս կլինին

46. Տևական ապառնի անցյալ

Գրելիս կլինեի, գրելիս կլինեիր,	խաղայիս կլինեի, խաղայիս կլինեիր,
գրելիս կլինեք	խաղայիս կլինեք
Գրելիս կլինեի՞նք, գրելիս կլինեի՞ք,	խաղայիս կլինեի՞նք, խաղայիս կլինեի՞ք,
գրելիս կլինեին	խաղայիս կլինեին

47. Ապառնու ապառնի ներկա

Գրելու կլինեմ, գրելու կլինես,	խաղալու կլինեմ, խաղալու կլինես,
գրելու կլինի	խաղալու կլինի
Գրելու կլինենք, գրելու կլինեք,	խաղալու կլինենք, խաղալու կլինեք,
գրելու կլինին	խաղալու կլինին

48. Ապառնու ապառնի անցյալ

Գրելու կլինեի, գրելու կլինեիր,	խաղալու կլինեի, խաղալու կլինեիր,
գրելու կլինեք	խաղալու կլինեք
Գրելու կլինեի՞նք, գրելու կլինեի՞ք,	խաղալու կլինեի՞նք, խաղալու կլինեի՞ք,
գրելու կլինեին	խաղալու կլինեին

¹ Ըղձական եղանակը, ինչպես և Հաջորդ ենթադրական ու անհրաժեշտական (Հարկադրական) եղանակները վաղակատարի երկրորդային ժամանակներ չունեն:

49. Հարակատարի ապառնի ներկա

Գրած կլինեմ, գրած կլինես, գրած կլինի	խաղացած կլինեմ, խաղացած կլինես, խաղացած կլինի
Գրած կլինենք, գրած կլինեք, գրած կլինեն	խաղացած կլինենք, խաղացած կլինեք, խաղացած կլինեն

50. Հարակատարի ապառնի անցյալ

Գրած կլինեի, գրած կլինեիր, գրած կլիներ	խաղացած կլինեի, խաղացած կլինեիր, խաղացած կլիներ
Գրած կլինեինք, գրած կլինեիք, գրած կլինեին	խաղացած կլինեինք, խաղացած կլինեիք, խաղացած կլինեին

V. ԱՆՀՐԱԺԵՇՏԱԿԱՆ (ՀԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ) ԵՂԱՆԱԿ¹

51. Ապառնի ներկա

Պիտի գրեմ, պիտի գրես, պիտի գրի	պիտի խաղամ, պիտի խաղաս, պիտի խաղա
Պիտի գրենք, պիտի գրեք, պիտի գրեն	պիտի խաղանք, պիտի խաղաք պիտի խաղան

52. Ապառնի անցյալ

Պիտի գրեի, պիտի գրեիր, պիտի գրեր	պիտի խաղայի, պիտի խաղայիր պիտի խաղար
Պիտի գրեինք, պիտի գրեիք, պիտի գրեին	պիտի խաղայինք, պիտի խաղայիք, պիտի խաղային

Երկրորդային ժամանակներ

53. Տևական ապառնի ներկա

Գրելիս պիտի լինեմ, գրելիս պիտի լինես, գրելիս պիտի լինի	խաղայիս պիտի լինեմ, խաղայիս պիտի լինես, խաղայիս պիտի լինի
---	--

Գրելիս պիտի լինենք, գրելիս պիտի լինեք, գրելիս պիտի լինեն	խաղայիս պիտի լինենք, խաղայիս պիտի լինեք, խաղայիս պիտի լինեն
---	--

54. Տևական ապառնի անցյալ

Գրելիս պիտի լինեի, գրելիս պիտի լինեիր, գրելիս պիտի լիներ	խաղայիս պիտի լինեի, խաղայիս պիտի լինեիր, խաղայիս պիտի լիներ
Գրելիս պիտի լինեինք, գրելիս պիտի լինեիք, գրելիս պիտի լինեին	խաղայիս պիտի լինեինք, խաղայիս պիտի լինեիք, խաղայիս պիտի լինեին

55. Ապառնու ապառնի ներկա

Գրելու պիտի լինեմ, գրելու պիտի լինես, գրելու պիտի լինի	խաղալու պիտի լինեմ, խաղալու պիտի լինես, խաղալու պիտի լինի
Գրելու պիտի լինենք, գրելու պիտի լինեք, գրելու պիտի լինեն	խաղալու պիտի լինենք, խաղալու պիտի լինեք, խաղալու պիտի լինեն

56. Ապառնու ապառնի անցյալ

Գրելու պիտի լինեի, գրելու պիտի լինեիր, գրելու պիտի լիներ	խաղալու պիտի լինեի, խաղալու պիտի լինեիր, խաղալու պիտի լիներ
Գրելու պիտի լինեինք, գրելու պիտի լինեիք, գրելու պիտի լինեին	խաղալու պիտի լինեինք, խաղալու պիտի լինեիք, խաղալու պիտի լինեին

57. Հարակատարի ապառնի ներկա

Գրած պիտի լինեմ, գրած պիտի լինես, գրած պիտի լինի	խաղացած պիտի լինեմ, խաղացած պիտի լինես, խաղացած պիտի լինի
Գրած պիտի լինենք, գրած պիտի լինեք, գրած պիտի լինեն	խաղացած պիտի լինենք, խաղացած պիտի լինեք, խաղացած պիտի լինեն

58. Հարակատարի ապառնի անցյալ

Գրած պիտի լինեի, գրած պիտի լինեիր, գրած պիտի լիներ	խաղացած պիտի լինեի, խաղացած պիտի լինեիր, խաղացած պիտի լիներ
Գրած պիտի լինեինք, գրած պիտի լինեիք, գրած պիտի լինեին	խաղացած պիտի լինեինք, խաղացած պիտի լինեիք, խաղացած պիտի լինեին:

¹ Անհրաժեշտական եղանակը կաղմվում է պիտի եղանակիչի միջոցով, որին հա-
վասար իրավունքով փոխարինում է պետք է եղանակիչը (պիտի գրեմ, պիտի գրեի՝
պետք է գրեմ, պետք է գրեի):

Ծանոթություն.— Չհաշվելով երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, որ հա-
տուկ են բոլոր եղանակներին և կաղմվում են մի նոր լրացուցիչ օժանդակ բայով (գրած
լինելու եմ եղել, գրելիս պիտի եղած լինեի, գրելիս եղած կլինեի և այլն), տեսնում ենք,

որ միայն Հաստատական խոնարհման մեջ բայն ունի 58 ժամանակ, որը ցույց է տալիս մեր ժամանակակից լեզվի բացառիկ ճկունությունն ու Հարստությունները բայածամանակների կողմից:

§ 80. **ԲԱՅ ԵՎ ԱՏՈՐՈՂՅԱԼ** – Բայը և ստորոգյալը միանգամայն տարբեր Հասկացողություն են և չպետք է խառնվեն իրար Հետ: Բայը **խոսքի մաս է**, իսկ ստորոգյալը՝ **նախադասության անդամ**: Ինչպես որ բայը նախադասության մեջ կարող է ստորոգյալ չլինել, այնպես էլ ստորոգյալը կարող է միայն բայ չլինել: Ստորոգյալը այս կամ այն գործողությունը, Հատկանիշը և այլն վերագրում է կոնկրետ ենթակային, որի Հետ նա կապված է և որին Համաձայնեցնում է յուր ղեմքն ու թիվը, մինչդեռ բայը, նույնիսկ դիմավոր բայը, ոչ մի ենթակայի չի վերագրում այս կամ այն գործողությունը, այլ առնված է վերացորեն իբրև բայական դիմավոր ձև:

§ 81. **ԱՐՏՈՒՂԻ, ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԵՎ ՀԱՎԵԼԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ.**– Բայերի առաջին և երկրորդ խոնարհման սահմաններից դուրս եկող, խոնարհման սովորական ձևավորումից շեղվող բայերը կոչվում են **արտուղի բայեր**: Արտուղի են, օրինակ՝ **գալ, լալ, տալ** բայերը, որոնց անկատար դերբայը ուժ ածանցի փոխարեն ընդունում է **իս** և այն էլ ոչ թե Հիմքի վրա, այլ ալ ածանցից Հետո (գալիս, լալիս, տալիս), արտուղի է նաև **գիտեմ** բայը, որի անկատար ներկան և անցյալը կազմված են պարզ կերպով, առանց անկատար դերբայի (գիտեմ, գիտեի), այդպես են և **ունեմ** ու **կամ** բայերը:

Բայերը պակասավոր են կոչվում, երբ որևէ բայաձև չունեն, ըստ որում կարող են այդ պակաս ձևը փոխարինել կամ որևէ այլ բայի ձևով և կամ բաց թողնել: Բայերի պակասավոր լինելը առանձնապես երևում է անորոշ դերբայը և անցյալ կատարյալը Համեմատելիս: Պակասավոր բայերի այս երկու ձևերը սովորաբար տարբեր Հիմք (նույնիսկ արմատ) են ունենում. օրինակ՝ ուտել – **կերա**, գալ – **եկա**, լինել – **եղա**:

Պակասավոր են լինում նաև չեզոք սեռի բայերից կազմված կրավորական ձևերը, որոնք ունենում են միայն եզակի երրորդ ղեմք և այլն էլ սովորաբար միայն անկատար ներկայի և անցյալի Համար. սրանք կազմում են անղեմ նախադասություն, օրինակ՝ չոզ սենյակում **չի նստվում**. վերին Հարկում **չի կացվում**, **չի կենվում**. քարքարոտ ճանապարհով դժվար է **գնացվում** և այլն:

Հավելավոր են կոչվում այն բայերը, որոնք մի քանի ղեպերում ունեն կրկնակի ձևավորում միևնույն ժամանակի կամ եղանակի

Համար, օրինակ՝ ունի || ունենում է, արժև || արժենում է, ուզում եմ || ուզենում եմ, ուղեցի || ուղեցա, լողացի || լողացա, վախում եմ || վախենում եմ և այլն:

Նույնպես Հավելավոր ձևեր են ստանում **տեսնել, ղենել, գալ** և մի շարք այլ բայեր, որոնց անցյալ կատարյալի բունը բարդության մեջ վերառվելով գործածվում է իբրև ներկայի նոր Հիմք և ենթարկվում է տվյալ բայերին ոչ Հատուկ խոնարհման: Այս դեպքում ստացվում են Հետևյալ Հավելավոր ձևերը:

1. Տեսնում եմ || տեսում եմ, տեսա || տեսցի (օրինակ՝ **անտեսում եմ, անտեսցի, տնտեսցի**).

2. Դնում եմ || դրում եմ. (օրինակ՝ **առաջադրում եմ, գործադրում եմ**):

3. Գալիս եմ || եկում եմ, եկա || եկցի, (օրինակ՝ **երթևեկում եմ, երթևեկցի**):

Ե. ՉԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

§ 82. **ՉԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.**– Հայերենի չթեքվող խոսքի մասերն են մակբայը, կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը:

Չթեքվող խոսքի մասերն առանձնացվում են մյուս բոլոր խոսքի մասերից այն բանի Հիման վրա, որ իրենց բնույթի Համաձայն չեն Հոլովվում և խոնարհվում, այսինքն՝ թեքում չունեն: Չթեքվող խոսքի մասերը կարող են ունենալ կա՛մ նյութական իմաստ (մակբայը), կա՛մ միայն վերարերական իմաստ (կապը և շաղկապը):

Մակբայ.– Մակբայը նյութական խոսքի մաս է, թեև չի թեքվում իր բնույթի Համաձայն: Մակբայը ցույց է տալիս գործողության կամ Հատկանշի տարբերակված Հատկանիշ՝ խոսքի (նախադասության) մեջ Հանդես գալով իբրև պարագա: Մակբայները կարող են ցույց տալ գործողության կամ Հատկանշի չափը, ձևը, ժամանակը և տեղը, որի Համաձայն էլ դպրոցական քերականության մեջ լսմբավորվում են:

Մակբայները լինում են **բուն մակբայներ** և **ածանցյալ մակբայներ**: Բուն մակբայները նրանք են, որոնք իրենց Հիմնական իմաստով իսկ գործողության տեղ, ձև, չափ և ժամանակ են ցույց տալիս, օրինակ՝ **աստ, անդ, ուր, Հազիվ, դարձյալ, չափազանց, կրկին, այժմ, Հիմա** և այլն:

Մակբայների երկրորդ խումբը կազմում են ածանցյալ մակ-

բայները, նրանք, որոնց հիմնական իմաստը մակրայական չէ, բայց մակրայական հատուկ ածանցների միջոցով փոխվում են մակրայի. օրինակ՝ **խիզախ** ածականից կազմվում է **խիզախորեն** մակրայը որեն ածանցով, **հայր** գոյականից կազմվում է **հայրաբար** մակրայը (ա)բար ածանցով:

Մակրայական կամ մակրայակերտ ածանցներն են (ա)բար, (ա)պես, որեն և ուլին, որոնց միջոցով ղանազան տեսակի արմատներից (գոյական, ածական, թվական և այլն) և բարդ ու ածանցավոր բառերից կազմվում են մակրայներ առանց որևէ սահմանափակման, օրինակ՝ **ընկերաբար**, **մեծապես**, **հատորեն**, **մեքենազորորեն**, **անհունորեն**, **գլխովին**, **ամբողջովին** և այլն:

Կ ա ա կ . – Կապ կոչվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս պարագայական տարբեր հարաբերություններ (նպատակի, տեղի, ժամանակի և այլն): Կապերը, ուրեմն, վերաբերական իմաստ ունեն և երկրորդական խոսքի մասեր են:

Բուն կապերը նախադրություններն ու հետադրություններն են (նախդիր և հետդիր), որոնք են՝ **ի**, **հ(յ)**, **առ ընդ**, **ըստ**, **դեպի**, **մինչև**, **բացի**, **առանց**, **համար**, **հանդերձ**, **ի վեր**:

Բացի սրանցից, որ կոչվում են իսկական կապեր, կապական իմաստով գործածվում են նաև մի շարք այլ բառեր, որոնք կոչվում են անիսկական կապեր և կապական բառեր: Դրանցով կզբաղվենք շարահյուսության մեջ:

Շ ա դ կ ա պ ն եր . – Շաղկապները խոսքի մեջ ցույց են տալիս նախադասությունների կամ բառերի բաշխական հարաբերությունները՝ իրար շաղկապելով համադաս բառեր, համադաս նախադասություններ, կամ գերադաս ու ստորադաս նախադասություններ:

Համադաս բառերը կամ համադաս նախադասություններն իրար հետ կապող շաղկապները կոչվում են **համադասական շաղկապներ**: Դրանք են՝ **այլ**, **այսինքն**, **անգամ** (նույնիսկ), **բայց**, **և**, **ու**, **և՛... և՛**, **ևս**, **էլ**, **թե՛.....թե՛**, **իսկ**, **կա՛մ կա՛մ**, **մանավանդ**, **ո՛չ ... ո՛չ**:

Ստորադաս նախադասությունը գերադաս նախադասությանը կապող շաղկապները կոչվում են **ստորադասական շաղկապներ**, դրանք են՝ **թե**, **եթե**, **որ**, **որովհետև**, **որպեսզի**, **քան**, **մինչդեռ**:

Ձ ա յ ն ար կ ու թ յ ու ն . – Ձայնարկություն այն բառերն են, որոնց միջոցով դրսևորվում, արտահայտվում են զգայական տպավորություններն անմիջաբար, այսինքն՝ առանց մտացի վերլուծման:

Ձայնարկություններն ավելի շուտ խոսքի տարր են, քան թե

խոսքի մաս. նրանք նույնիսկ ձևական իմաստ չունեն և խոսքի մեջ նախադասությունից դուրս են մնում՝ չկապվելով նրա ոչ մի անդամի հետ և այս կամ այն զգայական երանգը տալով նրան, օրինակ՝ **ախ**, **ջախ**, **ուխախ**, **հեյ** և այլն:

§ 83. **Ջ Թ Ե Բ Վ Ո Ղ Խ Ո Ս Բ Ի Մ Ա Ս Ե Ի Փ Ո Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ո Ւ Թ Ց Ո Ւ Ն Ը .** – Ջթեբվող խոսքի մասերը, ինչպես և մյուս բոլոր խոսքի մասերը, կարող են հանդես գալ իրրե փոխանուն: Պետք է նկատել, որ չթեբվող խոսքի մասերի փոխանունությունը զգալի կերպով տարբերվում է փոխանունությունից մյուս երևույթներից. մանավանդ այդ նկատվում է շաղկապի և կապի փոխանունության դեպքում: Նման դեպքերում շաղկապը և կապը հանդես են գալիս իրրե իրենց անուն, օրինակ՝ «**և-ը** շաղկապ է, **ու-ն** շաղկապ է, **դեպի-ն** նյութական իմաստ չունի» կապակցությունների մեջ, **և-ը**, **ու-ն**, **դեպի-ն** և այլն հանդիսանում են իրենք իրենց անունը՝ **և**, **ու** շաղկապների և **դեպի** կապի անունը:

Շաղկապը և մակրայի փոխանունության դեպքերը, օրինակ՝ «հաղիվ եկա» նախադասության մեջ հաղիվ-ը մակրայ է, իսկ «հաղիվ-ը մակրայ է» նախադասության մեջ, **հաղիվ-ը** փոխանուն է: Սովորական են ձայնարկությունների փոխանունության դեպքերը, օրինակ՝ **ախով**. վայով, **ուխայով**, **ջանով** և այլն:

ՆՄՈՒՇՆԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ

(17-րդ դարից մինչև «Հյուսիսսփայլը»)

Մ Ո Ւ Տ Ք

Մեր գրական աշխարհաբարը դեռևս չունի իր հանգամանալից պատմությունը. դա պահանջում է բացի բազմաթիվ անվանի ու անծանոթ հեղինակների տպած և անտիպ գործերի հավաքումից նաև դրանց, ինչպես և մեր բազմաձև պարբերական մամուլի լեզվի բառական, քերականական, ոճական և ուղղագրական մանրակրկիտ ուսումնասիրություն, որին, անչուչտ, պիտի նախորդի վաղ աշխարհաբարի խոշորագույն ներկայացուցիչների՝ Աբովյանի, Պատկանյանի, Նազարյանի, Նալբանդյանի լեզվի մենագրական հետազոտությունը:

Այդ ուղղությամբ առաջին և բնավ ոչ բազմակողմանի փորձը մենք կատարեցինք մեր «Ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմություն» մեջ (Երևան, 1948 թ.): Դրան հաջորդեցին Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ իսկական անդամ Հր. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը» և ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր Ս. Ղազարյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը», որոնց մեջ վերջին գլուխները հատկացված են աշխարհաբարի պատմությանը, բայց այս բոլորը պետք է համարել գործի սկիզբը միայն:

Մեր այս ձեռնարկի մեջ բավականացանք մեր լեզվի կազմավորման ամենասեղմ ուրվագծումով: Առաջարկվող նմուշները որոշ չափով հարստացնում ու կենդանացնում են գրքի այդ գլուխը՝ բնավ չհավակնելով սպառիչ ու անբասիր ճշտությամբ տալու գրական վաղ աշխարհաբարի զարգացման պատկերը:

Բուն աշխարհաբարի նմուշներին նախորդում են Նաղաշ Հովնաթանի տաղերից որոշ կտորներ իբրև միջին հայերենի ու աշխարհաբարի միջև ընկած անցողիկ լեզվի բնորոշ արտահայտություններ:

Բոլոր հատվածները տալիս ենք մեր այժմյան ուղղագրությամբ, որպեսզի ուղղագրության տարբերությունը չզժվարացնի բուն լեզվական իրողությունների դիտողությունը ուսանողների համար:

Անհրաժեշտ տեղերում կատարված են և որոշ կետադրական ու թվական շտկումներ: Հասկանալի է, որ արտասանական առանձնահատկությունները պահպանված են բնագրի ձևով, օրինակ՝ խայրենիք, խեխտել և այլն:

17-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐ

1.

1605 թիվ

ՈՂԲ ԶՈՒՂԱՅԵՑՎՈՑ

Ափսոս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան ելաք անձեզ, անխորհուրդ,
Գերի գնաման աք դեպ ի խորասան
Քաղցած ու ծարավ, տկլոր, թշվառական:

Խարյուր ու խաղար ցավի դիմացաք,
Ձեր քաղցրիկ երկրեն ոտ դուրս չդրաք,
Խիմի ձեր խոր, մոր գերեզման թողաք,
Տներն ու ժամերն ուրիշի տվաք:

Էն սիրուն դաշտերն, մեծ-մեծ քաղքներն,
Քաղցրիկ ջրերն, ձեր շեն գեղերն,
Ո՞ւմն աք թողման դուք, որ գնաման աք,
Էսպես կլինի՞, որ մառանում աք:

Վախում ամ Լնպես մտքերնուցդ ընկնի,
Ինչքան որ ողջ աք, մտքերնուդ չընկնի,
Բարի ձեր որդվոց, թոռանց պատմեցեք՝
Էսպես խայրենիքն քանդած թողեցիք:

Մասիսի անունն, Նոյա տապանի,
Արարատ դաշտի, սուրբ էջմիածնի,
Մեր խոր Վիրապի, սուրբ Գեղարդ, Մուղնի
Չմոռանան մինչ ի օրն դատաստանի:

Աչքս կուրանար, շլինքս կտորվեր,
Խեղճ Հայաստան, քեզ էսպես չտեսներ,
Թե մեռած էի՝ ինձ երանի էր,
Քան թե կենդանի, աչքս բաց՝ տեսներ:

(«Բաղնավեպ», 1847 թ. էջք 94-95, 1897 թ.
էջ 6. «Քնար Հայկական», էջ 134):

* * *

Արևելյան աշխարհարարով գեղարվեստական գրականության
ամենահին նմուշը պետք է համարվի Հին Զուղայի Շամբ գյուղի մոտ
եղած Նախավկայի վանքի Ստեփան Վարդապետի 1605 թվին գրած
այս «Ողբ Զուղայեցվոց» բանաստեղծությունը, որի լեզուն գրա-
կանացող բարբառի հնագույն արտահայտությունն է, այստեղ գերիշ-
խում է Զուղայեցոց բարբառը իր բառակերպի հ-խ լծորդությամբ
(Հարյուր-խարյուր, հայրենիք-խայրենիք), անկատար դերբայի ման
ածանցով (գնամ-գնաման, թողում-թողման) և օժանդակ բայի ամ,
աք, ան (եմ, եք, են) ձևերով:

2.

1615 թիվ

«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՖՐԱ ՕԳՈՍԻՆՈՍԻ»

Ես անարժան Ֆրա Օգոստինոս էի ի աշխարհեն Մեծ Հայաս-
տանո...

Պարսից թագավորն Հեծել առաքյաց, Արզրումա բերանքեն Հետ
քչեց, սուրգուն արեց, տարավ յուր երկիրն. Հետ ամենեցուն մեր աշ-
խարհն էլ քչեցավ. եկին Հեծելքն հրամանավ թագավորին, որպես
կայծակն ի հերկնից. մեզի մեկ ժամ խաղաղություն չի տվին, որ
ամենայն մարդ յուր ապրանքն պահել էր. թողինք տունն ապրանքով
լի, հոտն ի դաշտին. Հայրն որդին ուրացավ, մայրն ի դուստր ուրա-
ցավ...:

Եկաք, Հասաք ի գետն, որ կոչի Արաստղ, խիստ մեծ, որ մարդ
առանց նավի չի կարիլ անցնիլ, ամենայն ժողովուրդն լցին է մեջն,
առանց նավի և առանց տավարի. որն որ անցավ, որն որ ջուրն
տարավ, որն որ Հայրն կանչելով, որն որդի ձայնելով, որն մայրն կան-
չելով, որն եղբայր ձայնելով, որն որ քուր կանչելով, որն որ քահանա
աղաղակելով. չատոնք ի գետ խեխտեցան. ես մեղավորս այլ, գետն
կու տաներ, մեկ ջամչի աքի՞ ընկավ ձեռս. աստուծով դուրս եկի...:

¹ Ջամչի աքի - գոմեչի պոչ (ագի):

Տեսա՝ իմ մայրն վաղջանաց¹, իմ եղբայրն զլուխ վեր կալած, գնացած, ես մեղավորս այն ժամն երիտասարդ էի. տեսա, որ հայր մայր չունեի, աշխարհս մեկզմեկ խառնված, վախեցա անօրինաց կողմանեն, թե զիս չգողանային, տանեին. միտք արի վասն Ֆռանկստան գնալու...:

Զարթնաք, տեսաք ցամաքի մոտ շատ բազում փոքրիկ նավեր գողի ... այն տեղացն աղատեցաք, եկաք մեկ տեղ ծովումն, որ խիստ դժար էր... դարտակ նավի բեռին կեսն զրինք էն դարտակ նավին մեջն...:

Այս գետս վեր կերթա մինչև Մոսքով քաղաքն...: Մոսքովա թագավորին իշխանքն տվել ին յուրյանց թագավորն սպանել...: Եվ խիստ լավ քաղաք է և էժանություն և այլ բազում գեղեցիկ վանքեր և եկեղեցիք կա հոն շինած, որ մարդ ի բերան չէ կարիլ պատմել ամենայն...:

Այն² ժամանակին, որ էն³ աշխարհն կռապաշտ էին...:

Եվս առավել, այն լյառն, որ յուր պատկերոքն բնակվել ա...⁴:

Այն տունն է⁵, որ սրբուհի կույան մեջն կացել ա...⁶:

(«Բանասեր» 1899 թ., էջք 222-235):

* * *

Այս վավերագրի լեզուն, որ չափազանց տիպական կարելի է համարել 17-րդ և 18-րդ դարերի համար, բառապաշարի, բառաձևերի, քերականության և ուղղագրության մեջ զբարբայան և բարբառային տարրեր ունենալով հանդերձ՝ ո՛չ զբարբար է, ո՛չ բարբառ, այլ ժամանակի գրական լեզուն: Հիշենք մի քանի զբարբար ձևեր. ի աշխարհէն, առաքեաց, ամենեցուն, ի յերկնից, ի դաշտին, զիս, անօրինաց, ամենայն և այլն:

Ահա և բարբառային ձևեր. սուրբուն արեց, քուր, խեխտել, ջամչի աքի, դարտակ, կացել ա և այլն:

¹ վախճանված:

^{2, 3, 4} Նույն նախադասության մեջ և՛ այն, և՛ էն ձևով դերանուն:

^{5, 6} Նույն տեքստում և՛ է, և՛ ա օժանդակ բայ:

Վասն այս պատճառես շատ արյունհեղություն արին¹ Ստամբուլու միջումն: Ախր վերջն սուլթան Իբրահիմ թագավորն խելոցեցին, յուր մեծ որդին թախտ նստուցին. անունն սուլթան Մահամադ: Սուլթան Իբրահիմն էր 45² տարու. սուլթան Մահամադ, որ թախտ նստավ Ստամբուլ, սա էր 9 տարեկան (էջ 31):

Թվին 1648-ումն ոչ թե մին օրի էր կոիվն, այլ մինչի 20 օր աղմուկ կեր քաղաքումն: Ապա թագավորն խելոցեցին. տղէն նստավ թագավոր՝ անունն սուլթան Մահամադ: Այս սուլթան Մահամադս շատ երկիր առավ, թե Գրիտն, թե Կամենից: Սա այնչափ կոիվ տվեց, թե յուր զինվորին³, թե այլ թագավորաց մարդ սպանվեց, որ ծովի ավազին համարք ունի, սորա ջառված մարդին համար չունի: Մնաց մինչի թվին 1683-ումն օսմանցու ճարն կտրեց, բերին սուլթան Մահամադ հավս արին⁴, զրին վանդակումն, սորա ախպերն, որ է անունն Սլեման, սա զրին թագավոր, որ Ֆրանգն մինչի Սոֆիա առավ: Ահա թագավորն սուլթան Սլեյման ա, սուլթան Մահամադ՝ վանդակում⁵ (էջ 32):

1664 թ.

Հոկտեմբերի 18-ումն ես՝ Զաքարիա այսօր Ազուլաց դուրս ելա, գնացի Երևան, թե իմ եղբայր Սիմոնի ընտանիքը⁶ բերեմ Ազուլիս, խո Աբասղուլի խանն իրավունք⁷ չտվեց:

¹ Բնագրում ունի արարին, բայց հաճախ նաև արին, տե՛ս ստորև:

² Բնագրում խե, այստեղ և այլ տեղերում հայկական թվերը վերածել ենք արաբականի:

³ Բնագրում ունի՝ ասկարին:

⁴ Իմա՝ թոչուն դարձրին:

⁵ Բնագրում՝ դաֆաղում:

⁶ Բնագրում՝ խիզանն:

⁷ Բնագրում՝ դաստուր:

Ես Ջաքարիա իմ Լղրայր Սիմոնն վեր կայա ղեկտեմբերի 6-ումն
Եկի Ագուլիս, որ մին 2 ամիս կենա, Լի¹ գնա Երևան (ԼՂ 64):

1668 թ.

Թվին 1668 Հոկտեմբերի 27-ումն Ագուլիս. Ես Ջաքարիա իմ Լղ-
րայրորդի Գրիգորն վեր առի այսօր, Ագուլաց դուս Լլա, որ գնամ
Երևան. քանզի իմ Լղրայր Սիմոնն Երևան կրկին կարգված էր (ԼՂ
76)....:

Այս պատճառես 4 տարի էր, որ յուր որդի Գրիգորն տեսած չէր.
տարա, տեսավ: Գնացի էջմիածին, Մուղնի, Վիրաբն, ամեն ուխտ
արի, այլի Գրիգորն Հետս բերի Ագուլիս (ԼՂ 77):

1673 թ.

Թվին 1673 մայիս 20-ումն Ագուլիս, որ Երևանա Սևֆիդուլի խանն
2 ձիավոր եկավ, թե Հակոբ կաթուղիկոսն փախել ա, խանն ամեն
տեղաց վարդապետներն բերել ա, պիտի Ագուլաց վանքի Պետրոս
վարդապետն էլ գա, որ Երևանցի Օնոփրիոս վարդապետն կաթու-
ղիկոս օրհնեն: Ապա Պետրոս Վարդապետն (ասավ - Գ. Ս.), որ սուտ
է, Օնոփրիոս վարդապետն կաշառք (է - Գ. Ս.) ասել խանին: Այս
պատճառես Պետրոս վարդապետն երես չեկավ, փախավ: Մին երկու
թուման տվի եկողին, գնաց: Գարձյալ, վերստին Հունիսի 10-ումն էլ
Երևանա խանն 4 ձիավոր եկավ, թե Պետրոս վարդապետն գա:

Ոտվ² տան չէր. 4, 5 օրի կացավ, 2, 3 թուման առավ, գնաց: Ամա
Պետրոս վարդապետն մին 2 ամիս փախստական կացավ Ղափա-
նումն ու Թավրեզ: Մին 10, 15 թուման գնաց, ապա Երևան չի գնաց,
քանզի աղմուկ շատ լիներ: Այս չի Օնոփրիոսս շատ վնաս³ տվեց
էջմիածնա ու վարդապետաց, թե՛ ևս լինիմ աթոռակալ: Ծածուկ
կասեր, թե՛ կաթուղիկոս լինեմ:

Ես Ջաքարես գրեցի (ԼՂ 118):

(«Ջաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը», Երևան, 1938 թ.):

¹ Իմա՝ էլի, դարձյալ:

² Իմա՝ չէ՛ որ, հո՛:

³ Բնագրում՝ դարար:

4.

1661-1722 թվեր

ՆԱՂԱՇ ՀՈՎՆԱԹԱՆ

Նոր ծաղկեցավ այգին, եկել է գարուն.

էլ իմ սիրտս կանես յարալու արյուն.

Դու ևս իմ սիրելի աղա և պարոն...

Գիտեմ, որ դու քանց զիս սիրո թամազ ևս.

Նոներդ հող կու դառնա, է՞ր պինդ կու պահես.

Թող համբուրեմ, օրհնեմ՝ հոգով զարդարվես...

Երեսդ նման է կարմրափայլ վարդին.

Թող քո հայրն մեռնի, ապրի յուր որդին (ԼՂ 237):

Առավոտուց վարդ կու քաղես,

ինձ լաց կանես, դու՝ ծիծաղես,

Թե մեր տուն գաս, ինձ ղոնաղ ևս,

Հազար բարի, ինձ մոտ արի...:

Շամամներդ նոր է հասել,

Ծամերդ եկել՝ վրա դասել (ԼՂ 238)...

Ասել ևս, թե նա, որ նաղաչ է

Գիտե, որ ունքերս դարաղաչ է,

Ասեք՝ սուրաթիս նման քաչե:

Քաչել ևմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,

Մաչվել ևմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,

Ասել ևս՝ տես, նաղաչն տա՞ն ա,

Գիր ուղարկի, սիրտս հովանա.

Ծածուկ ուղարկի, մարդ չիմանա:

Գրած ևմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ (ԼՂ 242):

Գիր էի ուղարկում քո անվանն,

Միտք էի անում քո սիրո բանն,

Հետնես ուղարկեց Վախտանգ խանն,

Քեզ ո՞նց մոռանամ, զալո՛ւմ,

Ես ո՞նց հեռանամ, զալո՛ւմ (ԼՂ 243)....:

Ինձնե վարդ ես առել, տարել,
Թուխ վարսերիդ մեջն չարել.
Շատ վախտ է աչքով չես արել,
Ուրար չեմ, ինչ է պատճառն...:

Ես խիստ շատ եմ աղաղակում,
Դու է՞ր ես Նաղաչն անարգում
Ուրար և գիր չես ուղարկում,
Նրա համար խիստ եմ դառն (Էջ 250)¹:

(13-18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականության նմուշներ.
կազմեց Մ. Մկրտչյան, Երևան, 1938 թ.):

ՊԱՏՎԱԿԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

Պատվական եղբայրներ, ինձ մի՛ մեղադրեք,
Թե խիղճ ունեք, հասեք, ինձ մի ճար արեք,
Ճամփա գտեք, ինձ սիրուհուս մոտ տարեք.

Սիրում եմ, սիրում եմ, վառված եմ. ավաղ,
Մեկ սիրունի էջխով տարված եմ, ավաղ:

Հորժամ կանանչ գա՛րնան գալն իմացա,
Սիրույս պահանջներին էլ չդիմացա,
Երբ տեսա սիրուհույս, քանց ձյուն հալեցա...:
Եթե իմ սիրելույս վերջը ինձ չտան,
Իմացեք՝ մեռած է Նաղաչ Հովնաթան,
Քանի որ կենդան եմ՝ կգտնեմ նրան...:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 4):

ԲԱՐՁՐ ԶԱՅՆԻՎ

Բարձր ձայնիվ բարբառեցեք,
Տապակեցեք կաքավ ու լոր,
Դուք մեկ կարաս էլ բացեք նոր,
Բերեք մազան տանձ ու խնձոր:

Սեղանը լի է պաշարով,
Եղբայրք, նստե՛ք շարվե-չարով,
Որպես թագ-մարգարտաշարով,
Բարձր ձայնիվ բարբառեցեք:
Քանի սաղ ենք՝ ուտենք, խմենք,
Ինչո՞ւ պետք է դարդ անենք մենք.
Թող ողորմի տան, երբ մեռնենք,
Դուք մեկ կարաս էլ բացեք նոր:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 3):

5.

ԷԳՅԱԶ

ԱՍԻ՝ ԱՆՁԻ

Ասի՛ ախչի՛, ասավ՛ համմե,
Ասի՛ քաղցր շաքար ծամե,
Ինչ կլինի՛ թողնիս գամ մե
Ես ձեր տունը, ես ձեր տունը:

Ասավ՛ տղա՛, ասի՛ ջանե,
Ասավ՛ անկարելի բան է,
Դու էդ միտքը գլխեղ հանե,
Քեզ չեն թողնի՛ գաս մեր տունը:

Ասի՛ ախչի, ասավ՛ չոռ ա,
Ասի՛ քեզ մոռնալը գոռ ա,
Կուզես՛ կանչի, կուզես գոռա,
Ջոռով պիտ գամ ես ձեր տունը:

Ասավ՛ էգյա՛գ, ասի՛ ասա՛,
Ասավ՛ մորս հետը խոսա,
Նոր ուղարկիր խնամախոսը,
Գուցե թողնեն քեզ մեր տունը:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 6):

¹ Ընդգծված են գրական աշխարհարարին անհարադատ բառերն ու ձևերը:

6.

ՍԱՖԱՐ-ՕՂԼԻ

ԵՐԵՎԱՆԱ ՇԱՐԺԸ

... Պլավ բազադխանեն, խանգարվալ շուկան,
Ավերվան տուն ու տեղ, քոչք, սարա, դուքան,
Քանդվեցին վանքեր ու տաճար, ոչքան կան.
Աստվածանից եկավ սուրն Երևանա:

Հայր որդուն կորցրեց, քույրը՝ եղբորը՝
Կինը՝ իրա մարդին, աղջիկը՝ հորը.
Մանուկը լալիս է կորցրած մորը,
Պատել ա փոշին ու հուրն Երևանա:

Կռապաշտ են դառել թև՝ ձեր, թև՝ տղա,
Մեղաց պատուհասից գետին կզոզա,
Մեռան, կոտորվեցին պարոն ու աղա.
Աստուծ էր պատիժն ու թուրն Երևանա:

Որ շարժն ելավ, թռան սունն ու գերանը,
Ջարդվեցավ մեջք ու ոտք, աչք ու բերանը,
Շուռ եկավ տաճարը, պլավ խորանը,
Ամեն տեղ տարածվեց լուրն Երևանա...:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 10):

7.

1725 թիվ

ՈՒՂԵՐՁ ՊԵՏՐՈՍ ԱՌԱՋԻՆԻ

Աստվածագոր և քրիստոսասեր մեծի արքայից արքայի բարեհաղթ
և քաջամարտ և հզոր իմփրատորի, ծովու և ցամաքի տիրապես իշ-
խողի:

Երկրպագություն և ողջույն ի Հեռուստ մատուցանեմք ազգս հա-
յոց նորընծա ծառայքս քո, պատրիարքոք, իշխանոք, մեկիքներոք,
հեծելագորոք, տանուտիրոք, ռամկոք և առհասարակ միախումբ և
միաբան և միահամուռ ժողովրդոք...:

Մեք այս խաղս ամենքն յուր երկրումն սղնաղ սղնաղ եմք արել
ամուր տեղերն, և ամենքս մեկ սղնաղին վերա նստած պահում ենք,
և մեր 4 կողմի երկրներ օսմանցիք առել են, որ մեր թշնամիք են...
հարկավ, թե որ մեք այսքան խաղս տեղահանեմք և դուրս բերեմք
յուրյանց ապրանքով և ուլախով, արձակ տեղ մտած թշնամին շուտ
կու հաղթե և խաղն գերի կառնե, այլև Քուռ գետն, որ մեր առջև է,
լոթկով կանցանվի... այս պատճառով շատ դժվար է ձեռք գալիս
զմեր այս կողմն անցնելն, թե չէ հրաման արքայի ի վերա զլսո մերո
է. այլև այս թարիղես մին փոքր հառաջ օսմանվին 6000 մարդ մեզ
վերա դռնուն եկին. ձեր գորությամբն զնոքա կոտորեցինք և մեկ
փաշա ողջ բռնեցինք. զնա խոսացրինք, դուք ինչպես եք եկել այս
երկիրս, նա ասաց՝ մեր թագավորն հրաման է արարյալ, որ պիտի մեք
այս երկիրներիս հայն և զզլբաչն փչացնեմք. չուն որ ըռուս թա-
գավորի գորքն ծովի այս կողմս են անցել...

(Эзов, Сношения..., էջ 421-422)

1723 թիվ

ՊԵՏՐՈՍ ԱՌԱՋԻՆԻ ՈՒՂԵՐՁԻՑ (грамота)

Աստուծո ողորմությամբն, մեք Պետրոս Առաջին ինփրայթոռ, ինք-
նակալ, բովանդակ ըռուստի երկրի, և ամենայն տեղաց. տեղաց. և
տեղաց:

Պատվական Հայոց Ասկին, որ Պարսից երկրումն եք բնակյալ, մեր
ինփրայդոռության ողորմությամբն շատ բարե ունեմք: Ձեզ հայտնի
ա որ վաղուց ժամանակաց մեր և պարսից թագավորության միջումն
ամենայն ժամ էվ սիրով գիր անք գրել և համարձակ սովդագարու-
թյուն վայելել... Պարսից երկիրն խողվեց և կտրվեց և էն ժամանա-
կումն մեր սովդագարներն, որ Շամախի են, շատ մեծ նեղություն և մեծ
զարարություն ան տվել. և սպանություն ան արել... Ձեր Ասկիցն շատ
բաժին սովդագարն դարձ մեր երկիրն ան ելել գոլման. վասն որո էն
հայքն որ պարսից երկրումն ան կալման, մեզնե ծառայությամբ
խնդրեցին, թե որ էլ նմանապես նորոգենք և հաստատենք ձեր Հայոց
ասկի սովդագարությունն, որն որ պարսից երկրումն եք. և մեք էլ
հատուկ մեր ինփրայդոռության ողորմությամբն հատով հայտնեցինք

¹ Դեպի - Գ. Ս.:

ձեր թամամի ասկին, որ ինչպես առաջմն սովորագարութիւն ան ելել, առումն էլ նույնպես, մեր նոր առած քաղաքանումն էլ սովորագարութիւն և նորոգումն հաստատեք... և թե կուզեն էդ քաղաքանումն, որ մեր ձեռքումն ա, չորեքկողմանն որ զեղ և գավառ ա ելել... և էլ նմանապես շինութիւն գցեն, նստեն. և ուրենց սովորագարութիւնն, համարձակ և ուրենց կամքովն, սովորագարութիւն անեն. հավատացեք և հավատացնում ամ, որ մեք ոչ թե միայն սովորագարութիւն ջաթտանամ¹ ձեզ, կառավարում և այլ ձեր ամենայն ջաթտան կուզեմ ձեր խնդրուածքին կատարումն տամ²...:

(Ն. տ. էջք 353-354):

8.

1711 թիվ

ՀԱՂԱԳՍ ՀԱՅԿԵՐՈՒՏԻ ԵՎ ԸՆՏԱՆԻ ԻՐԱՑ

(Հատվածներ)

Խոսողք.

Տիրատուր, Ղազար, Մատուր, Սաչատուր, Գալուստ, Առաքել, Բարդամ, Ղուկաս, Թորոս, Բարսեղ, Պատված մարդիք:

(Պատկեր առաջին)³

Տ.— Այ տղա Ղազար, գնա՛, մին մեր Մատուրին կանչե՛, գա:

Ղ.— Աղա՛ գնացի, Մատուրն նոր տեղ էր մտել. ասաց, թե չորս հազնիմ գամ:

Մ.— Բարի իրիկո՞ւն աղային, թողութիւն անես, աղա՛, շատ վաստակի էսօր, շուտ գնացի տեղս, Ղազարն եկավ, ասաց՝ աղեն կանչում ա:

Տ.— Գիտե՞ս, ախպե՛ր Մատուր, ինչու քեզ էսենց բիվախտ կանչեցի:

¹ Ռ.ս. ըն.՝ повелим.

² Ռ.ս. ըն.՝ жаловать будем.

³ Պատկերների բաժանումը իմն է, կետադրութիւնը ուղղված և պատիվները բացված են իմ կողմից — Գ. Ս.:

Մ.— Հրամե՛, աղա՛, դուլլուղիդ հազիր եմ:

Տ.— Իգուց, ախպե՛ր Մատուր, մեր տանն հացկերուտ ա. շատ մարդ եմ կանչել, ամենքն ազիզ և դոստ մարդիք են. մուղրախի ֆիքրն ամեն քո ձեռն եմ տալիս: Էս փողս հինք առ ու գնա իգուց առավտեց բազարն, ինչ որ բազարեն պիտի առնուլ, թամամին դու լավ գիտես, ամենն մին տեղ առ, բեր քո մուբարոք ձեռոքդ ամեն ինչ հազիր արա, ինչպես որ լայնղն ա:

Մ.— Ի՞նչ կուզես, աղա, որ առնում:

Տ.— Առ երեք գառն, երկու ոչխար, հիսուն հավ, հիսուն կաքավ, քսաներեսուն լավ խարբիզակ: Էլ իքմին չէ պետք, դարա մեր բաղչումն տանձն, խնձորն, ըշտաղուկն, գալինարն, սավզին ու ծաղիկն բոլ ա: Գինի, արաղ, գյուլար մեր տան կա, բոլ-բոլ ա: Աստծուն փառք: Մա մուռացա, հարյուր լավ թաղա ձու էլ կառնուս:

Մ.— Լավ ա, պարոն, մա ի՞նչ կուզես, որ իգուց չինեմ:

Տ.— Աջար մարդ ես, քանի հետ էսենց պատվի համար իքմին ես հազիրել. դու քանց ինձ լավ գիտես: Մենակ էն կապսպրեմ քեզ, որ խորովածն, դոլմեն, յախնին, փլավն ու խորովուն քո ձեռոքդ չինես, ջահիլի ձեռն չտաս:

Մ.— Գլխիս վրա, աղա, ինչ որ ձեռնես կուգա, ծառայութիւն կանեմ:

Տ.— Դե, մին թաս գինի լսմն, գնա՛ շո՛ւտ քնիր, որ իգուց սաբբահի շուտով գնաս բազարն, ինչ որ ապսպարեցի՝ առնուս: Հենց արա, որ էլ ինձ խոսացնես ոչ:

Մ.— Բարի ա, աղա՛, գիչեր խաղաղութիւն պարնին:

Տ.— Քեզ լույս բարի ա, Մատուր. սախն չլնի, թե իգուց երեխքդ տան թողնուս. մա ասա՛, որ ամենքն մեր տուն գան:

(Պատկեր երկրորդ)

Ս.— Բարի լույս, պարոն Տիրատուր:

Տ.— Հայ, աստծու բարին քեզ, պարոն Սաչատուր: Բարով եկիր, հազար բարի երկիր, համեցեք նստիր, աչքի լույս:

Ս.— Չաղ ես միր, պարոն Տիրատուր, քո տեսուղ մուշթաղ ինք: Ինչպե՞ս են քո երեխքդ, տան քուլֆաթն:

Տ.— Փառք և գոհութիւն աստծո, սաղ ենք ամենքս օղուլուշաղով:

Պատված մարդիկ — Բարի լույս պարնացն:

Տ.— Բարով, հազար բարի եկիք, իմ պարոնայք. համեցեք, տեղն նստեք: Պարոն Գալուստ, պարոն Առաքել, պարոն Բարդամ,

աստված սիրեք, նստեցեք Լնտեղ: Ա՛յ պարոնայք, ձեր ծնողաց հոգին կուսիրիք, բիթաբյուֆ նստեցեք. ա՛յ խնամի, դու Լնտեղ նստիր, ա՛յ փեսա, եկ իմ կշտին նստիր, ա՛յ ջումիաթ, ձեր որդոց արևն կուսիրեք, եկեք, նստեցեք, ճաշի վախտ ա, սեղանն ձգած ա...

Տ.- Պարոն Առաքել, խաթրոգ չմնա, խորոզի բիհազնամ ես, դեռ հաց չենք կերել, դու ուզում ես աշխարհս քննես: Երբ որ մեր բաղչեն կերթանք. Լն վախտն կուզես գետնի տակն քրքրես, ես վեր չեմ բնկնիլ:

(Բ.- Հէրբար՝ շատ դովըս տալիս, աղիկն ան ա, օր ըզբի մույն փուքր քօշ պահիս, դարա հրամանքդ տուն տայրըս ըխտիար օվնիս:

Ա.- Ուղորդ ա նասում Բարաղամն, պարուն Տիրատուր, քու հրամանքդ մնամսիրի տայրըս, զօ՛կ պարուներս քու տօվնըս կանչած, օր դօվդ անիք, օվրախ պահա, շատ, քամի նարիլն աղիկ չի:

Տ.- Պարուն, դձո դմք ըշխարքիս բանին խրեր չիք. թղոթին արիք. դձո դմք դօվդն նիղիլ չիք թձ անչ ա. իս անդադար միծ-միծ մարդու հիտ նստօծ դօվդ ըմ արած, օր դուք անդադար լսօծ չիք: Նդանիք ունչ, ախպարք):

Գ.- Հրես փլավն ու գորովուն եկավ. ի՞նչ եք խոսում, պա՛րդ խոսեցեք, որ մենք էլ իմանանք:

Տ.- Հա՛, հա՛, հա՛, պարոն Գալուստ, էդ ի՞նչ ասացիր. քանց էս մեր լեզուն էլ պարզ հայի լեզու կա՞: Հլա շաղավաթ արա, էս խորովուն կտրատես ու բաժանես, ես հետո քո հրամանուցդ արզ անեմ, որ քանց մեր հայեվարն փաք հայեվար չկա:

Ու.- Պարոն Տիրատուր, նեղանաս ոչ, աջար խոսք լսեցի, թե քանց ձեր լեզուն պարզ լեզու չկա: Հիմիկս էր, որ Բարդամին ու Առաքելին հետ խոսում իք. ես իսկի չհասկացա, թե ինչ իք խոսում: Էդ ինչ պե՞ս պարզ հայի լեզու ա: Պարզն էն ա, որ ամեն հայ հասկանա: Զուղեցեվարն, դափանցեվարն ու հոռնըցեվարն լավ կու հասկանամ, մա ձերգօ՛կ-մօ՛կն խաբար չեմ, թե ինչ ա, ու ասացեր, թե արզ կանես ձեր հայեվարի փաք լինելն:

Տ.- Ուրախ կացեք, պարոնա՛յք, թե դիս կուսիրեք, դարաֆաթ ա էստունք ամենն: Տղա, մին թաս գինի տուր, որ մեյդան մտնում:

Ու.- Պարոն, չլինի թե նեղացար, ես էլ խոչթար եմ անում:

Տ.- Պարոն Ուաչատուր, չեմ հավատալ, թե մեր միջումն ինձ նման խոչթարչի մարդ լինի: Խնդրեմ, որ մին քիչ ուրախություն անենք: Ինչ որ ասացի՝ իսպաթ կանեմ: Կուզե՞ք, որ ես մեր լեզվով մին տաղ ասեմ, որ իմ ասմունքս կուհաստատես ու իմ փեսի մեր հայի

լեզվի վրա չինած թարիֆլաման ա. շատ ձիգ ա, մա մին քանի տունն սերտ եմ, էն կասեմ, ամենն սերտ չեմ...:

Ու.- Պարոն Տիրատուր, Լնդունք ո՞վ են, որ էն հեղի արծուի մոտ ծաղիկ են քաղում:

Տ.- Մեր տան խիզանն ա, պարոն, իմ կնիկն ու յուր աղջկերքն:

Ու.- Քանի՞ դավակ ունիս:

Տ.- Հինգ, երկու տղա, երեք աղջիկ:

Ու.- Աղա՞ր են ամենքն, թե՞ պսակած էլ ունիս:

Տ.- Տղայոցս մինն կնկատեր ա, մինն էլ նշանած ունի. երկու աղջիկս պսակել եմ, մինն նշանած ա:

Ու.- Թոռն էլ ունի՞ս:

Տ.- Ունիմ, պարոն, վեց թոռն, չորսն տղա, երկուքն աղջիկ:

Ու.- Թոռներդ ի՞նչ բանի վերա են:

Տ.- Երկու թոռնս վանքում կարդում են. մինն բազրգանի դուլլուղում ա, մինն տան ա. աղջկերաց մինն անապատում կուսանաց մոտ աս-դագործութուն ա սովորում, մինն դեռ ջահլ ա:

(Արամեան լեզուին գանձ. I. I. Schröderi-Thesaurus linguae armenicae, Ամստերդամ, 1711 թ., էջք 347-370):

* * *

Այս պիեսայի լեզվի հարցը առանձին թողնելով՝ հատուկ ուշադրություն ենք հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ մինչդեռ նախիջևանցի, գոկ, երևանցի և այլ տեղացի հայ խոջաները իրար հետ հավաքված խոսում են այն ժամանակվա ընդհանուր աշխարհարար լեզվով, հյուրընկալ գոկերը՝ Բարեղամը, Առաքելը և Տիրատուրը մի պահ սկսում են իրար հետ խոսել **իրենց բարբառով**: Այդտեղ սկսվում է մի վիճարանություն լեզվի հարցերի մասին, որից պարզվում է, որ 18-րդ դարի սկզբին հայոց ընդհանուր լեզվի կամ գոնե նրա անհրաժեշտությունը գիտակցությունը, արդեն ծագել էր հայ վաճառականների մեջ: «Ի՞նչ եք խոսում, պարզ խոսեցեք, որ մենք էլ հասկանանք», - բողոքում է Գալուստը, - «ես իսկի չհասկացա, թե ինչ եք խոսում: Էդ ինչպե՞ս պարզ հայի լեզու ա: Պարզ էն ա, որ ամեն հայ հասկանա», - եզրափակում է Ուաչատուրը: Այնուհետև գոկերը տեղի են տալիս և թեթեև յուժորով ծաղրելով իրենց բարբառը՝ դրույցը շարունակում են **ընդհանուր լեզվով**:

19-րԴ ԴԱՐ

1.

1822 թիվ

Թեև էս աղոթքներս, որ էս գրքի մեջն գրված են, էնպես են կարգված՝ որ խնդրողն ոչ թե մենակ, բայց ընկերության մեջ աղոթե, բայց նորանք էն անձին, որ մենակ է՝ օգտակար կլինեն. միայն թե քիչ փոփոխություն անե. ինչպես որ ես դնելով մենք բառի տեղակ, և ինձ դնելով մեզ բառի տեղակ...

Որ դու յոթերորդ¹ օրումն քո ամեն գործքերիցն Հանգիստ առիր և մեզ էլ՝ քո ստեղծածներիս պատվիրանք տվիր, որ մեր ժամանակի յոթերորդ մասն մանավանդ ջոկենք և սուրբ պահենք, քեզ հատուկ պաշտոն կատարելու համար. խոնարհությունով աղաչում ենք քեզ, օգնիր մեզ, որ քո էս սուրբ պատվիրանքին հնազանդվենք և էս օրս քո փառաց համար սուրբ պահենք...

(Կարճատու աղօթքներ շաբաթի ամեն մէկ օրին համար... Շուշի յամի տևառն 1822)²:

2.

1827 թիվ

ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՍԱՐՔՎՈՂ ԶՈՐՔԻ ՀԱՄԱՐ

1. Հայոց զորքը կունենա բատալիոններ:

2. Բատալիոնի մեջ մտնում են հայք իրանց սեփական ցանկությամբ:

3. Նրանք վերենկալնվում 18 տարեկանից մինչև 30 տարեկան մարդիկ, ամա էս կանոնն հիմի չէ կարող զայիմ պահպանվիլ, միայն պահանջվում է, որ մարդս բավական զորություն ունենա պախող գնալու համար:

4. Նրանք ազատ կուլին իրանց օղլուչաղովն ամենայն խարջ տա-

¹ Բնագրում՝ «եօթերրորդ»:

² Վերցրել ենք Գր. Վանցյանի «Պատմական քերականությունից», Թիֆլիս, 1906 թ., էջ 112-131:

լուցն և ծառայութենիցն, քանի ժամանակ որ էս ծառայության մեջն կուլին:

5. Նրանք պետք է կապվին միայն ծառայել էնքան ժամանակ, քանի կոխվն զզրբաչի հետ կու երկարվի, իժուճ նրանք կու աղատվին գնալ իրանց տներն, կամ մտնել ծառայության զորքի մեջ:

6. Նրանց առջևն կարգվելու ժամանակին կկարդան մեծ Պետրոսեն դրած դոնչուն խաղացնելու կարգն և էն պատիժներն, որն որ կու վայելե օրենք կոտորողին, և զապուլ են անում էնդունցըն. ինչպես որ զոչունի չինովնիկներն:

7. Նրանք օրթում են ուտում հավատարիմ ծառայության համար:

8. էս կանոններու վրա վերենկալնվում ամեն ցանկացողներն և նրանց ապրուստ կուտան խաղնայից, մինչև լքցվի առաջին բատալիոնի կարգը...:

11. Իրանց հատուկ քաջության համար կու հայտնվին վարձ ստանալու առաջին օֆիցերական չինով...:

14. Ամեն բատալիոնն կու բաժանվի յութն (= ի ութն) հարյուրս, հարյուրն ի տասն տասնյակս...

20. Ամեն չինովնիկն ստանա տոնլուխ ինչպես զինվորական աստիճանավորներն ներկա ծառայության:

21. Շուրի տեղ ստանան զինվորքն 10 մանեթ սպիտակ դրամ մեկ տարումն... էս փողովն պիտին չուրեր կարել իրենց համար, մինչև կառավարությունն կարգեսցե տալ նրանց չուրեր խաղինիցն:

Սաղացնելու խոսքերն պիտի լինիլ հայոց լեզվովն:

Նրանց կուտան կարճացրած կանոններ Մեծին Պետրոսի և ուրիշ սահման կարգին ծառայության:

Տիֆլիս, 24 Մայիսի 1827 ամի:

Հրամանատար զորաց Վրաստանի, Վոյեննոյ Ղուբերնազոր Տիֆլիսս,

Ղեներալ աղյուտանտ Սիպյաղին:

Ծանոթություն.- Ընդօրինակված է Մսեր Մսերյանի ղեկանում եղող տպագիր օրինակից:

(Պատմություն կաթողիկոսաց էջմիածնի ի Սեմէօնէ մինչ ցՅովհաննէս Ը. Գրեալ ի Մսերայ Մագիստրոսէ Մսերեանց ի Մոսկուա, 1876, էջք 193-197):

1810-1847 թվեր

ՄԻՍԿԻՆ-ԲՈՒՐՋԻ

ԵՐԵՎԱՆ

Ամեն ինչով լի ու առատ Երևան,
 Պտուղդ ու բարխրդ շատ, Երևան,
 Միջիդ մարդն է բազմաաշխատ, Երևան:
 Շուրջ բոլորդ լեն ու ազատ, Երևան,
 Ջնաշխարհիկ, շեն ու ապագ, Երևան:

Միրան, դեղձով առատ քո բազա-բաղը,
 Իլլահի ձմերուկը, խիյար, շալաղը,
 Երբ շոգերն բնկնին, ամառվա շաղը,
 Ով որ չկարենա փախչել յայլաղը,
 Մլակիցդ կկանչն դադ, Երևան:

Միսկին-Բուրջին ասավ՝ Հաջողակ, բարի
 Գործ ու առուտուրդ ամենայն տարի,
 Հաց ևս տալիս հազարավոր օտարի,
 Մայրաքաղաք Արարատյան Աշխարհի,
 Դու պատմական ու հարազատ Երևան:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 141):

Մինչև 1850-ական թվերը

ՇԻՐԻՆ

Ս Ա Դ Ա Թ

Ամենայն կողմերով ընտիր, գովական ևս, Սաղաթ,
 Դեմքով ուրախ, հաճելի, չքեղ, պատվական ևս, Սաղաթ,
 Բազում բնկերներիդ մեջ տեսրով աննման ևս, Սաղաթ,
 Բնությամբ պարկեշտ, բարի, ողջին դուրեկան ևս, Սաղաթ:

Ես սիրո երգիչ, դու մի նվագարան ևս ինձ համար,
 Ես մի պանդուխտ սոխակ ևմ, դու վարդարան ևս ինձ համար,
 Ես խավարում խարխափող, լույս նշան ևս ինձ համար,
 Մութ կյանքիս ծովի ափին վարոսի նման ևս, Սաղաթ,

Թե աստվածդ կսիրես՝ խնդիրը անտես մի՛ արա,
 Կամ հույս տուր, կամ հեռացուր, իզուր կյանքս կես մի՛ արա,
 Սիրույդ վառված Մեջնունն ևմ, ինձի Լեյլու պես մի՛ արա,
 Ես մի Յուսուֆի Քանհան, դու մի Զալեյսան ևս, Սաղաթ:

Ես քո սիրույդ գերին ևմ, ով սիրուհիս, լա՛վ իմացիր,
 Անհաստատ խոստումներով չարչարելի բա՛վ իմացիր,
 Իմ սիրո խենթությունը արդար և իրավ իմացիր,
 Շիրինիս համար դուն մի թաղա նովջիվան¹ ևս, Սաղաթ:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ. էջ 50, տե՛ս նաև էջք 87-88):

1828 թիվ

Աչքներդ լո՛ւյս, որ մեր քաղցր աշխարհն պարսից դառն չար-
 չարանքիցն ազատվեց, քրիստոնի տերության ներքո բնկավ...

Իմ լավ քաղաքացի՛ք, էսպես երջանիկ բախտի որ դուք ևք պա-
 տահել, կարծեմ որ մեր նախնիքն ևս Արշակունի թագավորության
 ժամանակումն էլ չէին պատահել, թեպետ և թագավորությունն յուր-
 յանցն էր, սակայն բարբարոսությունն և զուլումն պակաս չէր...

Իմ ազնիվ քաղաքացի՛ք, գիտեմ, որ մեր աշխարհի այսքան երկար
 ժամանակաց գերություն տակ մնալն գիտություն հարգն ոչ կարև
 ներկա լավապես ցուցանել ձեզ, բայց հուսամ, որ շուտով
 կարողանաք ճանաչել: Գիտությունն էն ազնիվ թագուհին ա, որ հալս
 ա աղքատ հագուստով՝ թագավորաց դռանն կղեզերի... Տերություն
 չկա, որ էս անտեր գիտությունը կանգնած և պահվում չլինի: Ռուսաց
 էդ մեծ կայսրությունն, թե հառաջ քան զսուրբ Պետրոս յուրյանց
 իմաստասեր թագավորն Ի՞նչ էր և ներկա ինչ, անհայտ է ձեզ: Մին
 երևես, և թե գրել-կարդալ գիտենա, էն արվեստանին, որ բազում

¹ Նորահաս:

չարչարանքով վեց կամ յոթն տարուան ա սովորում, մին երկու տարուան կարև հեշտ ու հանգիստ սովորել, ևն սովորած արվեստն հնարքով հեշտացնել և նոր արվեստանի ևս հնարել:

Իրավի, արվեստից անունն հիշելով այնքան ևս ամաչում, որ կարող չեմ ասել, զերա, մեր խեղճ աշխարհքն ի՞նչ մին լավ արվեստունի, ոչինչ...:

Եվ ի՞նչ է պատճառն, աղաչեմ, եթե ոչ գիտությունից զուրկ մնալն: Կարծեմ ինձ վրա կծիծաղեք, եթե ասեմ, որ Ինգլիզի և Ֆրանկի կնանիքն և դստերքն վեց և յոթն լեզվի կարողալ գրել գիտեն, մեծ-մեծ գրքեր են շարագրում, տպում, ասղարարություն, ձև, կար, վաճառականություն, լավ սազ ածել, պար գալ և այլն:

Բայց հուսամ, երբ որ ազնվության հոգին կնորոգվի ձեր միջումն և դառն գերություն քաշությունն կմոռանաք, ևն վախտը կիմանաք, թե ինչ է իմ լացն: Այս, իմ լա՛վ քաղաքացիք, ա՛յս, հոգիս հարայ ա կանչում, հին խմորն թողեք, նոր ազգի լուսավորության պայծառության հետևեցեք:

(Մ. Թաղիադյանց, Նամակ Երևանցիներին¹):

6.

1828 թիվ

ԹԱՂԻԱԴՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԸ ՆՇԱՆԱԾԻՆ

Սիրելի՛ Սիրվարդ իմ, բարով ողջանաս, թանգում օրիորդին դիտանի² գնաս, Շատ կարոտ բարև տաս և հասկանաս, թե երբ ա իր կամքն, որ իրար տեսնենք: Ես քանի օր ա, դոր³ տկար տեսա, Սիրտս գնաց հետը, միտքս մոլոր ա, թե աստված կսիրես, երբ տեսնես, ասա՛, Որ թե հաճենա իրար հետ խոսենք.

Թե որ ինքը թանգ ա, ևս էլ չեմ էժան. Այլոց չհավատա, բոլորն էլ գիժ ան¹. Ինքն իմն ա, ևս յուրն մինչև հավիտյան, Թե կամենա, որ իրար հետ ապրենք: Ասա՛ ափսոս որ կարդալ չես գիտում, Սիրածիդ գրածը սրտում չես գրում. Քեզ համար պատրաստ է ազնիվ գիտություն. Եթե շուտ կամենաս իրար գտանիք: Հայի՞՞ որ ջահել ա, ինքն սիրում չի, Միշտ սիրել ուզում ա, ինքն սիրում չի, Բայց և լավ սիրելը կերպն կսովորի, Եթե որ ցանկանա իրար հետ ընենք:

7.

1833 թիվ

ՍԻՐԵԼԻ ԿԱՐԴԱՑՈՂ

Էս գիրքս հին գիրք է և էլ շատ ժամանակից առաջ Ստամբուլ քաղաքումն տպվեցավ հայերեն և թուրքերեն լեզվով. բայց հիմիկ թարգմանեցավ ռուսական լեզվիցն հայոց աշխարհարար լեզվովն՝ որ շատ մարդիկ կարենան կարդալ և օգուտ ստանալ սորանով:

Ս. Պողոսն սովորեցնում է, թե սատանան շատ զորավոր իշխան է... և թե չար դևեր կան երկնքի ներքեն, որ նորանց դեմ պետք է պատերազմ և կռիվ անենք (Էջ 5)...

Ամեն, ով որ մեղք է գործում, նա անօրենություն էլ է անում և հենց ինքն մեղքն անօրենություն է: Եվ գիտում ենք, թե նա նրա համար հայտնվեցավ, որ մեղքերն վեր առնն, և նրանում մեղք չկա (Էջ 8)...

Մարդն, որ մինչև իրան կյանքի վերջն հավատքի և բարեպաշտության մեջն հաստատ է մնում, վերջապես ուրախութենով և մխիթարութենով վեր է ընկնում իրան մեռնելու տեղաբարձի վերա. երբ որ իրան վերջին սահաթն հասնում է (Էջ 40)...

(«Սիրտ մարդոյ որ է տաճար աստուծոյ կամ գործարան սատանայի, Շուշի, յամի Տևառն 1833»):

¹ Են:

¹ Այս և հաջորդ նմուշը վերցրել ենք Լ. Մանվելյանի «Գրական նմուշներից», Թիֆլիզ, 1902 թ., էջ 9-15:

² Այցի:

³ Դրան:

Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, Լնպես գրեմ, որ մեր խալխի սրտովն ըլի, բայց չէի գիտում, թե ինչ լեզվով գրեմ: Մեր գրարար լեզուն անգին է, նմանը չունի, ինչքան լեզու որ գիտեմ, մեկն էլ ա Լն Համը, Լն քաղցրութունը, Լն ճոխութունը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը հազարից մեկը չի հասկանում, ի՞նչ պետք է արած: Երանի Լն սհաթին, որ մեր ազգը քիչ-քիչ կարողանա Լն կորած գանձը գտնել ու իր լեզուն սովորել, իմանալ: Բայց ով չգիտի, որ սրան շատ ժամանակ կուզի, ու մինչև Լն ժամանակը մնալ, ո՞վ գիտի, մարդ սաղ կմնա, թե՞ չէ:

Էս մտածելով՝ ուզում էի, որ գրած բանս ամեն մարդ հասկանա, ու Լնդուր համար աշխարհարար գրեցի: Թող գիտուն մարդիքը ինձանից չնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարդում, իրանց սիրտը մխիթարում, ամա հասարակ մարդը մեկն էլա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակը անց կացնի:

Շատ մարդ է գանգատ անում թե մեր խալխը գիրք կարդալ, ուսում չի սիրում, այսր ի՞նչպես սիրի մարդ, որ գորութունը չի հասկանում: Կարելի է, ես սխալվում եմ, բայց բնական է, մարդ միշտ Լն կսիրի, որ իր սրտովն ըլի: Եվրոպացոց մուզիկեն շատ հիանալի է, խոսք չունեմ, ամա մեր սազն ու դուռնեն մեր ականջին ավելի յա դիր գալիս, չունքի երևութունից Լնդուր ենք սովոր...:

Շատ բաներ Լնպես գրել, հազիր էի արել աշխարհարառ, բայց էլի սիրտ չէի անում, որ լիս քցեմ: Վախենում էի, թե ժամանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի: Բարեկամ մարդիկ որ վախտ-վախտ տեսան, խորհուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կլի, որ տպիլ տամ: Իրավ՝ թե մուրագս տեղ հասնի ու գրածս դիր գա, որքան բախտավոր կլինեմ: Էն ժամանակ ջանք կանեմ, որ դհա լավ բան գրեմ, թող Լն առաջինը Լնպես ըլի:

Կարդացողը ինքն էլ լավ կիմանա, որ Լն գրած բաները ավելի ուրախության համար են. Լն պատճառով բոլորը մեր խալխի խոսացած բաներն են հավաքել. թարգմանածներս էլ Լնպես եմ դուրս բերել, որ մեր խալխի սրտովն ըլի: Բայաթիքը Լն մտքով եմ գրել, որ չունքի մեջլիսում, հացի վրա թուրքեար են Լնպես բաներ ասում, լավ հայը հայեվար ասի, որ քիչ-քիչ լեզուն քաղցրանա, չունքի ոչինչ բան լեզուն Լնքան չի քաղցրացնիլ, որքան խաղն ու տաղը: Հույս ունեմ, որ ուրիշ մարդիկ դհա լավը չինեն...

Թե գիտուն, խելոք մարդիկ ինձ պախարակեն, դու էլա ինձ պահիր, սիրելի ազգ, չունքի իմ ուղածս Լն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի չունչս բերանումս ա:

(Ոսաչ Արուսյանի «Պարապ վախտի խաղալիք»-ի առաջաբանից):

Աղջիկ պարոն, Լս ի՞նչ լաց է,
Աղի արտասունք, դառն կոծ է.
Մենք ամենքս ցավդ տանենք,
Մեր գլուխը քեզ մատաղ կանենք.
Ուր որ երթաս, Հետդ կգանք.
Ձեր աղուհացն կմոռանա՞նք:
Մենք ո՞նց պետք է տեսնենք աչքով
Տեղես մենակ գնաս լալով.
Աչքերդ սրբե և Հանդարտվիր,
Հերիք եկավ քեզ, մի՛ ծեծվիր:

(«Սուղ դստեր մեծի իշխանի», «Բազմավեպ», 1848 թ.: Հատվածը վերցրել ենք Մ. Միանսարյանցի «Քնար հայկական»-ից, (Էջ 123): Սա Հին ժողովրդական ստեղծագործություն է, որ հրապարակել է Շերմազանյանցը):

Արարատյան երկիրն իր համար հատուկ լեզու չունի այժմ. նորա հատուկ լեզուն այն է, որ երեկանա գավառումն կամ էջմիածնի չորս կողմն կխոսին: Բայց եթե փոքր ինչ Հեռանաս այս միջակետեն, Վրաստանի հայոց լեզուն կլսես, կամ Քյուրդիստանի, կամ օսմանց-վոց...:

Բայց առժամանակ Հնազանդվեցանք հասարակաց կամեցողության, և սկսանք այն լեզվով գրել, որն որ մերձավոր է Վրաստանի և Աստրախանա կամ Ռուսաստանի լեզվին:

(«Արարատ» թերթ, 1850 թ., № 2, լամբագիր՝ Գարր. Պատկանյան)¹:

¹ Վերցրել ենք Գր. Վանցյանի «Պատմական քերականությունից», Թիֆլիս, 1906 թ., էջ 76:

1851 թիվ

ՇԻՆԱԿԱՆԻ ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ ԵՐԳԸ

Այ մարդ, այսօր շատ քնեցա՞ր ննջեցիր,
Առավոտյան հով ժամանակն անցուցիր,
Արեգակը ծովի ծայրեն ծագեցավ,
Ջերմությունը ձորն ու դաշտը փովեցավ:

Ընկերներդ վաղ արտերը գնացին,
Յորեն, գարին գերանդիով Հնձեցին,
Խուրձ կապեցին, բարդ բարդեցին դաշտումը,
Նստան Հանգչիլ կաղնիներու հովումը:

Այ մարդ, վե՛ր կաց, սառը ջրով լվացվիր,
Գոտիկ կապե՛, գերանդիդ ա՛ռ, դաշտ հասիր,
Քանի հով է՛ հունձդ արա՛ դաշտումդ,
Հունձդ Հնձե՛, մի՛ ծուլանար գործումդ:

Խուրձդ կապե՛, բարդդ բարդե՛, տուն արի՛,
Հանգստացի՛ր, երբոր հունձդ կատարի.
Բեր գերանդիդ, կախե՛ պատեն քո տանը.
Ես իրիկվան կպատրաստեմ սեղանը:

Այ մարդ, հերիք, ինչ որ այսօր քնեցար,
Աչքդ մեկ բա՛ց, տես, թե որչափ ուշացար,
Մեր դրացին վաղ անցկացավ կամուրջեն,
Վաղ լուս է մեր գգիրը ձայնելեն:

Ի՞նչ ես պառկել, ի՞նչ ես քնել, սիրեկա՞ն,
Արեգական շողը հասավ մեր դռան,
Մի՛ ծուլանար, ժամանակդ խնայե,
Այն պիտի մեզ բոլոր ձմեռը կերակրե:

(Ռ. Պատկանյան, «Ընտիր երկասիրություններ», I, Պետերբ., 1893, էջք 7-8):

1853 թիվ

Ամենայն տասն և չորս տարեկան տղերք և տասն երկու տարեկան աղջկերք երգումով պարտավորվում են հետադուտ լինել հերետիկոսներին, իսկ յթև համաձայնին, հերետիկոսության կարծիքի տակ են:

Ով որ տարին երեք անգամ անխափան խոստովանության չի ներկայանայ, նմանապես հերետիկոսության կարծիքի տակ է (էջ 19)....:

Հերետիկոսների և նրանց մասնակիցների կայքը խլվի և նրանց որդիքը ամենևին իրավունք չունենան մասն պահանջելու (էջ 19)....:

Հերետիկոսները պարտավոր են կրել իրանց շորերի վրա երկու ղեղին խաչ, մեկը կուրծքի վրա և մինը մեջքի վրա, որ կարելի լինի զանազանել նրանց ուղղափառներից:

Վերջապես աշխարհականներից ոչ ոք չհամարձակվի կարգալ «Աստվածաշունչը» իրա հայրենի լեզվով (էջ 20)....:

Բանտերից փախածներին և նրանց, որոնց չէր կարելի բանտարկել, դատապարտում էին կամակորների համար սահմանած օրենքով՝ փայտակույտների վրա էրում էին նրանց պատկերները. նույն օրենքով վարվում էին անդարձ մեռած հերետիկոսների ոսկրների հետ:

Այսպես ինկվիզիցիան ոչովի չէր խնայում. ներկա գտնվածներին, հեռավորներին, նաև մեռելներին էրում էին աֆդո-դա-ֆե ժամանակը կամ նրանց, կամ նրանց պատկերները (էջ 33)....:

Թագավորը, արքունի գերդաստանը, պալատի բոլոր տիկիները նստում էին պատշգամբի վրա, մյուս պատշգամբն էլ սարքում էին ղեսպանների և ուրիշ մեծ մարդկանց համար, իսկ ժողովրդի համար սարքում էին ուրիշ տեղեր: Մունետիկների հրատարակելուց մին ամիս հետո հանդեսը սկսում էր: Ամենից առաջ գնում էին գործլապանները, դոմինիկյանները և աստիճանավորները, նրանք դուրս էին գալիս եկեղեցուց և գնում էին մեծ հրապարակը, կանգնեցնում էին կնտեղ սե քողով ծածկած կանաչ խաչ և ինկվիզիցիայի դրոշակը և հետ դառնում, միայն դոմինիկյանները մնում էին ամփիթևատրոնի վրա և զիչերվա մին մասը անց էին կացնում սաղմոս երգելով և եկեղեցական ժամասացութենով (էջք 65-66):

(Ինկվիզիցիայ: Ի Գալլուայէ: Ի Թարգմանութեանց Ցակորայ կարենեանց և Միքայէլի Պատկանեանց: Ի Տփլիս, ի տպարանի ներսիսյան ուսումնարանի...: 1853 ամի, և Ազգական 1302):

13.

1853 թիվ

I.

Մեր ծանոթներին և անծանոթներին, որ կարդացած էին մեր՝ երկու տարի առաջ տիպ տված Հոգւորանական աշխատութիւնը, Հայտնի կլինի, որ նորա հառաջարանի մեջ պատճառներով և օրինակներով ցույց տվեցինք՝ թե հայոց հին լեզուն չէր կարող լուսավորութեան ճանապարհ լինել այժմյան ազգի համար, և խոստացանք շուտով նոր հայախոսութեան հանդես բանալ ազգի հետ, այսինքն մեր պատվելի հայրենակիցների հետ մտածել և խոսել այն ոճով, ինչպես նոքա կարող էին հասկանալ, և ինչպես պահանջում էին նոցա այժմուս հանգամանքը: Ինչ որ խոստացանք, ահա կատարում ենք գործով...:

II.

Այս աշխատութեան մեջ՝ որի առաջին հատորը այժմ ընծայում ենք ազգին, կանոն և օրենք դրեցինք մեզ՝ որ այնպես խոսենք մեր հայազգի հասարակութեան հետ, ինչպես ամենայն հայ անձը կարող էր հասկանալ մեր գրվածը, եթե միայն գիտեր յուր մայրենի գործածական լեզուն, և կարդար փոքր ի շատե մտածելով: Մեր նորախոս լեզուն չէ ոչ մի քաղաքի մասնավոր կամ առանձին բարբառ, այլ՝ մոտավորապես այն մաքուր և հստակ հայախոսութիւնը, որ լավում է ազգի մեջ հարյուրավոր և հազարավոր յավ խոսողների բերանից՝ ուր և գտանվեին նոքա...:

III.

Բայց և երևսայքը յուրյանց կողմից կապված են սուրբ պարտականութիւններով դեպի յուրյանց ծնողքը: Նոքա ինչպես յուրյանց առավել մեծ բարերարներին՝ ամենքից ավելի պատիվ կղենն յուրյանց ծնողներին, որոնց միջնորդութենովը աստված պարգևել է նոցա կյանք. յուրյանց ծնողներին ցույց կտան անձնվեր սեր, անժխտելի հնազանդութիւն, ամենաճշմարիտ շնորհակալութիւն...:

Ձավակները ինչքան որ կենդանի են՝ պարտավոր են մնում յուրյանց ծնողներին և տկար ծերութեան ժամանակը՝ տեղիք չունի

դավակը ծաղր առնել յուր հոր և մոր վերա, այլ հնար կորոնն հավատարիմ հոգատարութենով նոցա կեցութեան և բաղդավորութեան համար՝ գոնյա որեւից չափով պարտավճար գտնվիլ: Եվ եթե զավակը ցած վիճակից բարձր պատիվների է հասած, չունի պատճառ ամաչելու յուր սիրելի ծնողների մասին:

(Ստեփանոս Նազարյան, Վարդապետարան կրօնի, հասարակաց հայախոսութեամբ, Մասն առաջին, Մոսկվայի մեջ, 1853 թիվ, հատվածներ):

14.

1854 թիվ

ՎԱԶՈՂ ԶՐԻՆ

Իստակ ջուր, վազուկ, արդյոք ի՞նչ կլիներ,
Որ քո ալիքներ տաներ իմ ցավեր,
Կամ ի՞նչ կլիներ, թե իմ վիշտ ու լաց
Ինչպես ծուխ օդում ցրվեին հանկարծ:
Կամ ինչո՞ւ համար ուրախութիւնը
Թռչում է շուտով, մնում է ցավը.
Թող քո ալիքներ ցնդեն իմ վշտեր,
Լվանան սիրտս թող քո մասնիկներ:
Սիրտս խոցված է զանազան կողմից.
Արյուն ու շարավ կթափի երակից.
Լվա՛, մաքուր ջուր, սրբե՛ ինչպես հուր,
Թող փայլի սիրտս, չմնա մի մուր:
Դու սրբեցիր ինձ, երբ որ ես ծնա,
Ես քո մեջ իստակ ձեռքով թաղվեցա.
Դու լվացող ես հոգու ու մարմնի,
Լվա իմ սիրտս, թող քեզ պես փայլի:
Թող մաքուր լինիմ, ինչպես դու սուրբ ես,
Թող ողջ աշխարհին երևիմ քեզ պես:

(Միք. Նալբանդյանի «Երկերի լիակատ. ժող.», հ. 1, էջ 30, Երևան, 1945 թ.):

1854 թիվ

ԵՐԳ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՊԱՏԱՆԵԿԻ

«Ծիծեռնակ»

Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ,
Դու, գարնան սիրուն թռչնակ,
Դեպի ո՞ւր, ինձ ասա՛,
Թռչում ես այդպես արագ:
Ախ, թռի՛ր, ծիծեռնակ,
Ծնած տեղս՝ Աշտարակ,
Անդ չինիր քո բունը՝
Հայրենի կտուրի տակ:
Անդ Հևոու ալևոր
Հայր ունիմ սգավոր,
Որ միակ յուր որդուն
Սպասում է օրեօր:
Երբ տեսնես դու նորան,
Ինձնից շատ բարև արա՛,
Ասա՛, թող նստի լա
Յուր անբախտ որդու վրա:
Դու պատմե՛, թե ինչպես
Աստ անտեր ու խեղճ եմ ես,
Միշտ լալով, ողբալով՝
Կյանքս մաշվել, ելել (է) կես:
Ինձ Համար ցերեկը
Մութ է չրջում արեզը,
Գիշերը թաց աչքիս
Քունը մոտ չի գալիս:
Շուտով սառ Հողի տակ
Կպառկեմ այստեղ մենակ՝
Թողնելով Հորս սրտում
Միշտ ցավալի Հիշատակ:

Դե՛հ, թռի՛ր, ծիծեռնակ,
Հևոացի՛ր, գնա՛ արագ –
Դեպի Հայոց աշխարհը՝
Ծնած տեղս՝ Աշտարակ:

(Գ. Դողոխյան)¹

1855 թիվ

Ջարթի՛ր, զարթի՛ր, սիրելի՛ մանուկդ իմ, զարթի՛ր և մտի՛կ տուր
դեպի Երկինք: Ո՛հ, ինչ գեղեցիկ տեսարան է, մտիկ արա արեգակի
դուրս գալուն: Էս լուսափայլ մարմինը վե՛հ Հսկայի պես սկսում է իրա
ընթացքը:

Մարդս արեգակի դուրս գալը տեսնելուց կարծում է, թե աշխարհս
նոր է ստեղծվում: Հենց իրա առաջին ճառագայթները ծագելուց ամեն
բանը նորոգվում է, ամեն բանը գեղեցկանում և պայծառանում է:
Երկինքը կրակ է կտրվում, լեռների զլուխները ոսկվո գույն են դառ-
նում, անտառները զարդարվում են կանաչագեղ գուներով, դաշտերը
կենդանանում են, ծաղիկները իրենց կոկոնները բանալով՝ սքանչելի
անուշահոտություն են բուրում: Ոստի վրա գիշերը վեր եկած ցողի
Հատերը կարծես թե մեկ-մեկ աղամանդ են:

Թռչունները իրենց քաղցր և գեղեցիկ երգերով Հնչեցնում են օդը:
Ո՛հ, էն ժամանակը ինչպես սքանչելի է բնությունը:

(«Բարոյական խրատք և Հատուածք արձակք
և չափաւորք ի պէտս ընթերցանութեան մանկանց»,
Թիֆլիս, 1855 թ., տե՛ս Վանցյանի «Պատմ. քերակ.», էջ 65):

1857 թիվ

Կայիոս Հոռմայեցի ասպետը գնացել էր Սերակոս ոչ թե գործի
աղագավ, այլ անգործ վայելչություն տեսնելու Համար, ինչպես և
ինքը ասում էր: Այստեղ և այնտեղ ծանուցում արեց, թե կամք ունեմ
մի փոքր այգի գնելու ինչ տեղ կարող էի հրավիրել իմ բարեկամները
ղվարճանալ առանց խափանարկություն (էջ 50)....:

¹ Վերցրել ենք Մ. Միանսարյանի «Քնար Հայկականից», Ս. Պետերբուրգ, 1868 թ.,
էջք 498-499 և նույնի «Առանձին ծանոթությունից», էջք 1-2:

Վեցանկյունի բջիջները շտեմարանք էին կես մի մեղր պահելու համար և կես մի բույներ շինելու կամ գալոց սերնդի համար: Նոցա մեջ թագուհին բոլոր ամառան միջոցումը դնում է 30 մինչև 40 հաղար ձու. նախ և հառաջ դնում է նա այն ձվերը, որոնցից առաջանում են աշխատավոր մեղուք, ապա այն ձվերը, որոնցից պիտո է ծնանելին որձամեղուքը (ԼՋ 267)...

(Ստ. Նազարյան, Հանդես նոր Հայաստանի, Մոսկվա, 1857 թ., հատվածներ):

18.

1857 թիվ

Այդ խոսքերի վերա, ինձ քաղցր եղավ դուրս տալ Եվթեն Սյու պարոնի «Քափառական հրեա» անունով վիպասանության հայ թարգմանությունը այն լեզվով, որ ժողովրդին հասկանալի էր: Եթե փորձով երևի, որ ժողովրդի գանգատին արժանի է իրավունք տալ, իհարկե մեր պատվելի հեղինակքը յուրյաց ընթացքը կհարմարեն ժամանակի որպիսությունը և կաշխատեն այնպիսի բաներով պարապեցուցանել ընթերցողները, որ և հասկանալի լինեն նոցա, և ազդեցություն ունենային նոցա հոգեղեն զարգացման վերա. իսկ եթե ազգայինքը այդ խոսքերը բերան առել են միայն այն մտքով, որ բամբասեն հեղինակների արդարաբանությունը և դորանով ծածկեն յուրյացնի ուսումնասիրության մեղքը, այն ժամանակ այդ ևս հայտնի կլինի և կհասկացնեն բանի գորությունը (ԼՋ 61):

Բանը այստեղ հասած լինելով, հարկավոր էր հեղինակներին մի հնար գտանել ժողովրդի սիրտը մի կերպով ջերմացնելու, մի կերպով զարթեցնելու նորա մեջ այն ազնիվ եռանդը լուսավորության, որ մարդկության պարծանքն էր. ուրեմն նախ պիտո էր այն լեզվով խոսել, որ ժողովրդի ականջը ներգործեր սրտի վրա և այն տպավորությունը, որ լսողությունը ստանում էր, բացարձակեր սրտի վերա: Այս, գիտակցութենով և հասկացողութենով կլինի. եթե մեք լսեինք մի անհասկանալի բառ, մեր համար միևնույն էր լսել մի թմբուկի ձայն. այսպիսի ձայները լսողության վերա ներգործելուց առավել, այլ ազդեցություն չունին (ԼՋ 62):

Նոր լեզուն դեռ ևս մանուկ է. դեռ շատ ու շատ դժվարությունք կան այս լեզվով գեղեցիկ և հաջող խոսելու. այդ կհոգա ժամանակը,

երբ նոր լեզուն հեղինակների գրչի տակ ճախարակվելով՝ կստանա յուր այրական հասակը. մանավանդ որ այժմ դեռ շատ բաներ կան, որոնց մասին հայերը ամենևին գաղափար ևս չունենալով՝ չունին հետևարար և այն անոթները, այսինքն այն ոճերը և դարձվածքները, այո՛ շատ անգամ և բառերը, որոնց մեջ կարելի էր պարունակել նոր մտքերը, որ մինչև այժմ չկային հայերի մեջ (ԼՋ 69):

(Միք. Նալբանդյանի «Երկերի լիակատ. ժող.», II հատ., Երևան, 1947 թիվ, հատվածներ):

ՀԱՄԱՌՈՑ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Մ. ԱԲԵՂՑԱՆ** – Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931 թ.:
2. **Ա. ԱՐԲԱՀԱՄՑԱՆ** – Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953 թ.:
3. **Հ. ԱՃԱՌՑԱՆ** – Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, I մաս, 1940 թ., II մաս, 1951 թ.:
4. **Ա. ԱՅՏՇՆՑԱՆ** – Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի Հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866 թիվ («Նախաշավիղ» գլուխը):
5. **Հ. ԲԱՐՍԵՂՑԱՆ** – Արդի Հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953 թ.:
6. **Ս. ՂԱԶԱՐՑԱՆ** – Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954 թ.:
7. **ՍՏ. ՊԱԼԱՍԱՆՑԱՆ** – Ընդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրական լեզվի Հայոց, Թիֆլիս, 1870 թ.:
8. **Գ. ՍԵՎԱԿ** – Ժամանակակից Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948 թ.:
9. **ԳՐ. ՎԱՆՑՑԱՆ** – Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906 թ.:
10. Ուղեցույց տերմինաբանական կոմիտեի որոշումների (կազմեց Ս. Ղազարյան), Երևան, 1945 թ.:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ.....	5
ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	7

I. ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզու և լեզվաբանություն

§ 1. Լեզու և լեզվաբանություն.....	13
§ 2. Գիտական քերականություն կամ լեզվի տեսություն.....	17
§ 3. Գրական լեզու, ազգային լեզու.....	18
§ 4. «Հին» և «նոր» լեզուներ.....	21
§ 5. Պետական լեզու.....	22
§ 6. Լեզու և բարբառ.....	23
§ 7. Լեզու և խոսք.....	23
§ 8. Լեզվի զարգացումը.....	27
§ 9. Ձև և բովանդակություն.....	33
§ 10. Արտասանվածքի վերլուծությունը.....	35

II. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

§ 11. Ընդհանուր նախագիտելիք.....	45
§ 12. Գրաբար և բարբառներ.....	49
§ 13. Միջին Հայերեն.....	51
§ 14. Աշխարհաբար.....	52
§ 15. Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ.....	53
§ 16. Գրական աշխարհաբարը մինչև «Հյուսիսսփայլը».....	53
§ 17. Գրապայքար.....	57
§ 18. Ժամանակակից Հայոց լեզվի համակարգը.....	62
§ 19. Ժամանակակից Հայոց լեզվի հասարակական կշիռը.....	65
§ 20. Արդի փուլը.....	68

III. ՀՆՁՅՈՒՆ ԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 21. Հնչյուն և Հնչույթ75

§ 22. Հնչարտարերություն77

§ 23. Ձայնավորներ79

§ 24. Բաղաձայններ80

§ 25. Երկրարբաններ և երկհնչյուններ85

§ 26. Հնչյունափոխություն և շեշտ86

§ 27. Հնչման և գրություն տարրերություններ91

§ 28. Բարբառային, գրային և քմայնացված Հնչումներ95

IV. ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հայոց լեզվի բառազանձը

§ 29. Հայերենի բառապաշարը99

§ 30. Հայերենի բառարանական կազմը110

§ 31. Հայերենի բառապաշարի շերտերը113

§ 32. Գրարարյան փոխառություններ117

§ 33. Ժողովրդական-բարբառային փոխառություններ122

§ 34. Նորագույն փոխառություններ125

§ 35. Բառապաշարի տեղաշարժերը սովետական շրջանում127

§ 36. Նորարանություններ և Հնարանություններ134

Բ. Բառակազմություն

§ 37. Բառակազմություն և բառաստեղծություն136

§ 38. Բառակազմության տեխնիկայի զարգացման փուլերը142

§ 39. Բառակազմության տեսակները Հայերենում150

§ 40. Բարդություն151

§ 41. Ածանցում163

§ 42. Նորագույն Հապավումները173

V. ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ձևույթ և բառ

§ 43. Ձևույթ և ձև193

§ 44. Հիմնական և երկրորդական ձևույթներ195

§ 45. Բառի Հասկացությունը198

§ 46. Բառային իմաստ և քերականական իմաստ200

§ 47. Արմատ և բուն207

§ 48. Հիմք և վերջավորություն208

§ 49. Բաղադրություն և բաղադրիչներ211

Բ. Նոսքի մասեր

§ 50. Նոսքի մասերի որոշման Հիմունքը213

§ 51. Անուն խոսքի մասերը228

§ 52. Նյութական և «ձևական» խոսքի մասեր232

§ 53. Նոսքի մասերը Հայերենում236

§ 54. Հիմնական և երկրորդական խոսքի մասեր238

§ 55. Նոսքի մասերի փոխանցումը Հայերենում239

§ 56. Թեքում և թեքվող խոսքի մասեր240

§ 57. Չթեքվող խոսքի մասեր242

§ 58. Փոխանունություն243

Գ. Հոլովում

§ 59. Հոլով և ձև245

§ 60. Հայերենի Հոլովները248

§ 61. Հայերենի Հոլովումները253

§ 62. Ձևային ու իմաստային և ներքին ու արտաքին Հոլովումներ260

§ 63. Որոշյալ և անորոշ առում261

§ 64. Անձի և իրի առում262

§ 65. Թիվ264

§ 66. Հոդեր և դեմք266

§ 67. Հարադրյալների Հոլովումը269

§ 68. Դերանվանական Հոլովում270

§ 69. Փոխանվանական Հոլովում273

§ 70. Քարացած Հոլովաձևեր273

Դ. Նոնարհում

§ 71. Բայը և նրա խոնարհումը274

§ 72. Սեռ և խնդրառություն275

§ 73. Հայերենի դերբայները279

§ 74. Եղանակներ290

§ 75. Ժամանակներ291

§ 76. Պարզ և բաղադրյալ ժամանակներ.....	292
§ 77. Կերպեր.....	293
§ 78. Դեմք և թիվ.....	294
§ 79. Հաստատական խոնարհման պատկեր.....	295
§ 80. Բայ և ստորոգյալ.....	306
§ 81. Արտուղի, պակասավոր և հավելավոր բայեր	306

Ե. Չթեքվող խոսքի մասեր

§ 82. Չթեքվող խոսքի մասերը հայերենում	307
§ 83. Չթեքվող խոսքի մասերի փոխանունությունը	309

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Նմուշներ ժամանակակից հայոց լեզվի վաղ շրջանի	311
Համառոտ մատենագրություն	344

ԳՈՒՐԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑ

Հրատ խմբագիրներ՝ **Հր. Զ. Պետրոսյան, Լ. Գ. Մանուկյան**
Սրբազրիչ Վ. Վ. Դերձյան
 Համ. չարվածքը և ձևավորումը՝ **Ս. Ա. Գասպարյանի**

Ստորագրված է տպագրության՝ 28.12.2009 թ.:
 Չափսը 60 x 84¹/16: Թուղթը օֆսեթ:
 Հրատ. 19.3 մամուլ, տպագր. 22.0 մամուլ = 20.5 պայմ. մամուլի:
 Պատվեր՝ 74: Տպաքանակ՝ 500:

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Ալեք Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Արփյան 52